Leksykon *Kto jest kim w Rosji po 1917 roku* to pierwsza tego typu publikacja w Polsce – obszerny zarys biografii najważniejszych postaci od Lenina do końca ery Jelcyna. Zawiera około 450 biogramów i 150 fotografii:

- starych komunistów i nowych Rosjan, katów i ofiar
- przywódców KPZR, funkcjonariuszy aparatu bezpieczeństwa (Czeka, NKWD, KGB), marszałków i generałów Armii Radzieckiej
- nadzorców i więźniów GUŁagu, wywiadowców, szpiegów i donosicieli
- kosmonautów, konstruktorów rakiet, samolotów i karabinów
- hierarchów i męczenników Cerkwi
- ekonomistów i uczonych, dziennikarzy, filozofów i pisarzy.

Książka opowiada o zbrodniarzach, jakich trudno byłoby odnaleźć w dziejach innych nowożytnych narodów, ale także o geniuszach nauki, literatury, muzyki, malarstwa, filmu i teatru, którzy swym istnieniem oraz twórczością świadczyli o nierozerwalnych związkach Rosji z Europą. Nieocenione źródło wiedzy dla każdego, kogo interesują dzieje XX-wiecznej Rosji.

ISBN 83-7006-868-5
9 788370 068684 >

www.znak.com.pl

LEKSYKON KTO JEST KIM W ROSJI PO 1917 ROKU

znak

P
94

LEKSYKON

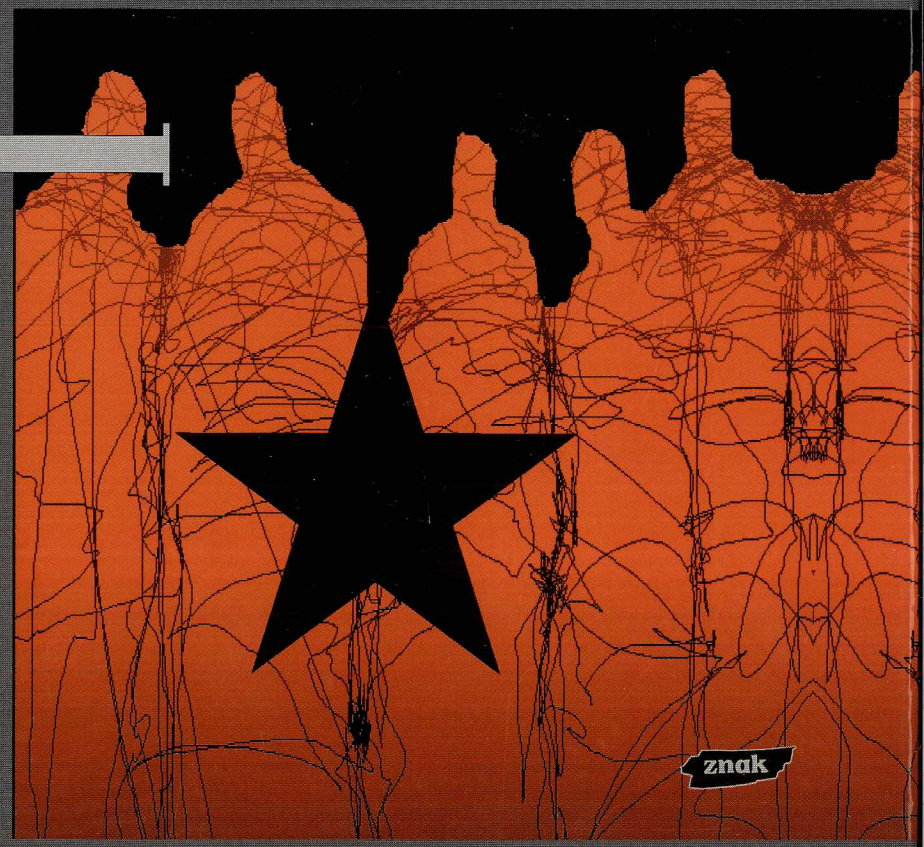

KTO JEST KIM W ROSJI PO 1917 ROKU

GRZEGORZ PRZEBINDA
JÓZEF SMAGA

KTO JEST KIM W ROSJI PO 1917 ROKU

LEKSYKON

KTO JEST KIM W ROSJI PO 1917 ROKU

GRZEGORZ PRZEBINDA
JÓZEF SMAGA

WYDAWNICTWO ZNAK
KRAKÓW 2000

Projekt okładki
Piotr Suchodolski
Studio nr 11

Recenzent
Wasilij Szczukin

Redaktor
Halina Waszkielewicz

Adiustacja
Małgorzata Biernacka

Korekta
Barbara Gąsiorowska
Piotr Mocniak
Katarzyna Kowalska

Opracowanie typograficzne
Piotr Poniedziałek

Łamanie
Irena Jagocha

Fotografie pochodzą ze zbiorów
Muzeum Wojska Polskiego w Warszawie
oraz archiwum Wydawnictwa Znak i Autorów

© Copyright by Wydawnictwo Znak, Kraków 2000
ISBN 83-7006-868-5

ZAMÓWIENIA: DZIAŁ HANDLOWY
30-105 KRAKÓW, UL. KOŚCIUSZKI 37.
BEZPŁATNA INFOLINIA: 0800-130-082
ZAPRASZAMY TEŻ DO NASZEJ KSIĘGARNI
INTERNETOWEJ: www.znak.com.pl

OD AUTORÓW

Poniższy leksykon, zatytułowany *Kto jest kim w Rosji po 1917 roku*, to pierwsza w Polsce próba syntetycznego zarysowania sylwetek około 450 osób, które współtworzyły historię ZSRR, obecnie Federacji Rosyjskiej, w latach 1917–1999. Autorzy mają nadzieję, że będą z niego korzystać zarówno ci Czytelnicy, dla których historia Związku Radzieckiego stanowi z przymusu fragment ich własnej biografii, a więc dobrze pamiętają wiele osób i wydarzeń opisanych poniżej, jak i ludzie młodzi, dla których wszystko, co działo się w okresie 1917–1991, stanowi już zamierzchłą przeszłość. Naszym celem było ukazanie dziejów XX-wiecznej Rosji poprzez losy osób. Tę historię tworzą nie tylko przywódcy partyjni i politycy, szefowie i funkcjonariusze aparatu bezpieczeństwa, wojskowi, ekonomiści, ale także uczeni, dziennikarze, filozofowie, pisarze, muzycy, malarze i rzeźbiarze, twórcy filmu i teatru, gwiazdy baletu, cyrkowcy, szachiści, sportowcy, kosmonauci, konstruktorzy rakiet, samolotów i karabinów, psychiatrzy i więźniowie szpitali psychiatrycznych, „partyjni" hierarchowie Cerkwi, ale również jej męczennicy, ponadto – wywiadowcy, szpiedzy i donosiciele, i wreszcie – usłużni wobec władzy prokuratorzy i sędziowie. Nie zapomnieliśmy także o buntownikach, dysydentach i obrońcach praw człowieka w ZSRR ani o tych emigrantach, którzy znaleźli się na wygnaniu przymusowo lub dobrowolnie, ale nigdy nie zatracili związków z Rosją. Nasza książka mówi zarówno o katach, jak i o ofiarach, o zbrodniarzach, jakich trudno byłoby odnaleźć w dziejach innych nowożytnych narodów, ale także o geniuszach nauki, literatury, muzyki, malarstwa, filmu i teatru, którzy swym istnieniem oraz twórczością świadczyli i nadal świadczą o nierozerwalnych związkach Rosji z Europą. Nie zapomnieliśmy o żadnym z rosyjskich laureatów Nagrody Nobla – od fizjologa Pawłowa (1904) do poety Brodskiego (1987). Staraliśmy się również ukazać najważniejsze polskie powiązania osób, które znalazły się w leksykonie; polskiego pochodzenia był zarówno Dzierżyński, twórca Wszechrosyjskiej Nadzwyczajnej Komisji do walki z kontrrewo-

lucją, sabotażem i spekulacją Czeka, jak i Bunin, pierwszy rosyjski laureat Nagrody Nobla w dziedzinie literatury (1933), nie mówiąc już o Szostakowiczu oraz Strawińskim, dwóch największych rosyjskich kompozytorach naszego stulecia. Okudżawa mówił: *„Polska to moja pierwsza miłość, to pierwszy kraj, do którego wyjechałem. Polska to pierwszy kraj, który wydawał wszystko, co pisałem... A potem zrozumiałem, choć nie śmiem tego twierdzić z pełnym przekonaniem, że jest coś w polskiej psychice i polskich losach, co jest bliskie moim tekstom"*.

Wiele postaci epizodycznych znalazło się tu z tego względu, iż ich życie i działalność wiążą się z jakimś ważnym dla ZSRR lub Rosji zjawiskiem historycznym: losy Fanny Kapłan przypominają o jednej z tajemnic pierwszych lat władzy bolszewickiej, Kołłontaj ucieleśnia rewolucyjną obyczajowość Rosji Lenina, podobnie jak bohater paru dni sierpniowych 1991 roku, Janajew. Nazwisko jednego z wielu gorliwych donosicieli-agentów KGB, Andronowa, nikomu dzisiaj w Rosji nic nie mówi, ale polskiemu czytelnikowi ta postać winna być przypomniana, gdyby bowiem doszło do interwencji „bratnich czołgów" w Polsce na początku lat 80., stałoby się to za sprawą jemu podobnych. Staraliśmy się zresztą, aby każda postać, w mniejszym lub większym stopniu, była okazją do mówienia o zjawiskach, w które bezpośrednio lub pośrednio była zaangażowana.

Są również tutaj nieobecni, o których nie udało się nam zdobyć dostatecznej ilości informacji, a chodzi przecież o postaci nietuzinkowe, jak choćby generał Matwiej Szaposznikow, odmawiający strzelania do demonstrantów Nowoczerkaska (w Związku Radzieckim, i to w 1962 roku!), czy kapitan KGB Wiktor Oriechow, który pod wrażeniem lektury *Archipelagu GUŁag* Sołżenicyna postanowił ostrzegać dysydentów przed akcjami własnej instytucji. Występuje tu też kilku przywódców państw postradzieckich, ale motywuje to ich wcześniejszy udział w życiu ZSRR (Kuczma, Szewardnadze) bądź obecność w wydarzeniach zwiastujących jego schyłek (Nazarbajew, Brazauskas).

Książka w jej ostatecznym kształcie powstawała w ciągu ostatniego półtora roku, jakkolwiek, co oczywiste, materiały musieliśmy gromadzić przez wiele wcześniejszych lat. W tym czasie rodziły się i umierały sezonowe gwiazdy rosyjskiej polityki, zmieniło się wielu premierów Federacji Rosyjskiej, przed nami – a piszemy te słowa w listopadzie 1999 roku – kolejne wybory parlamentarne w Rosji, które zapewne wysuną na czoło jakieś nowe postacie; nie wiadomo, czy na pół roku, czy na dziesięć lat. Chcąc w sposób mniej więcej pełny przedstawić „skład personalny" kilkudziesięciu lat historii ZSRR oraz dramatyczne, również w wymiarze osobowym, dzieje Rosji postkomunistycznej, inaugurującej coraz szybciej owo

swoje „post-" od drugiej połowy lat 80., należałoby uwzględnić co najmniej 1000 haseł osobowych. Jest to jednakże nierealne, bo wydawnictwa tego typu wymagają selekcji, w związku z czym każdy autor staje przed problemem – kogo, poza głównymi *dramatis personae*, uwzględnić. Dobór osób w leksykonie jest przeto wynikiem kompromisu, będącego efektem dyskusji najpierw między oboma autorami, potem autorów z redaktorem i recenzentem, wreszcie – z surowym i dążącym do oszczędnej zwięzłości Wydawcą. Efekt tego kompromisu mają oto w rękach Czytelnicy.

*

Nasz leksykon nie powstałby bez życzliwej pomocy wielu osób. Składamy serdeczne podziękowania redaktorowi książki Halinie Waszkielewicz (UJ) i jej recenzentowi, Wasilijowi Szczukinowi (WSP, Kraków). Dziękujemy Katarzynie Osińskiej (PAN, Warszawa) i Krzysztofowi Pleśniarowiczowi (UJ) za pomoc w opracowaniu haseł teatralnych, Jadwidze Szymak-Reifer (UJ) za uwagi do haseł o pisarzach, Andrzejowi Kępińskiemu (UJ) za lekturę i spostrzeżenia dotyczące haseł z zakresu muzyki, Ewie Korpale-Kirszak (UJ) za pomoc przy opracowywaniu haseł filmowych, Bartoszowi Cieniawie (UJ) za uwagi do haseł z zakresu baletu, Tomaszowi Fiałkowskiemu („Tygodnik Powszechny") za lekturę i uwagi do haseł o malarzach, Władimirowi Miakiszewowi (UJ) za pomoc w ustalaniu niektórych danych szczegółowych, Januszowi Świeżemu (UJ) za lekturę i uwagi do wszystkich haseł z zakresu kultury rosyjskiej.

Wybrana bibliografia przedmiotu znajduje się na końcu leksykonu.

Kraków, 11 XI 1999

HASŁA

A

ABAKUMOW Wiktor Siemionowicz (właśc. Kum Aba, 1908–54), jeden ze stalinowskich oprawców.

Urodził się w Moskwie, w rodzinie robotniczej. Nie otrzymał żadnego wykształcenia. Członek WKP(b) od 1930, w czasie czystek stalinowskich szybko piął się po szczeblach kariery GPU-NKWD. Członek sekretariatu →Stalina, zastępca →Berii, znany z okrucieństwa i osobistego znęcania się nad więźniami. Podczas II wojny światowej stał na czele działającej w 1942–46 organizacji wojskowego kontrwywiadu SMIERSZ („Smiert' szpionam!" – Śmierć szpiegom!), podlegającej bezpośrednio tylko Stalinowi, mającej na celu likwidację „wrogów władzy radzieckiej". Z jego rozkazu aresztowano w Budapeszcie Raula Wallenberga, szwedzkiego dyplomatę, który uratował od zagłady tysiące Żydów węgierskich. Aktywny w organizowaniu zbrodni katyńskiej. Po wojnie kierował radzieckim terrorem i szpiegostwem za granicą. W 1946–51 stał na czele Ministerstwa Bezpieczeństwa Państwowego (MGB), organizował wiele powojennych czystek, m.in. w 1947 kierował rozwiązaniem Żydowskiego Komitetu Antyfaszystowskiego („ośrodka propagandy antyradzieckiej"), a dwa lata później, w ramach „sprawy leningradzkiej", rozprawiał się z aktywem partyjnym Leningradu i działaczami wywodzącymi się z tego „podejrzanego" miasta.

Odsunięty przez Stalina i na jego rozkaz aresztowany 12 VII 1951, oskarżany o wiele zbrodni, głównie o organizowanie „spisku żydowskiego", wpisującego się w plan nowej wielkiej czystki, mającej być powtórką Wielkiego Terroru. Rozstrzelany 19 XII 1954, jako „członek bandy Berii", choć *de facto* był jego konkurentem. W latach 90. Sąd Najwyższy Federacji Rosyjskiej zrewidował wydany na niego wyrok śmierci w zakresie stereotypowych oskarżeń o *„zdradę ojczyzny, szkodnictwo, terroryzm i działalność kontrrewolucyjną"*. Wkrótce podobne wnioski Naczelna Prokuratura Wojskowa skierowała w sprawach: →Jeżowa, →Mierkułowa, →Berii i in., lecz nie zostały one uwzględnione. (JS)

ABUŁADZE Tengiz Jewgienjewicz (1924–94), gruziński reżyser filmowy, twórca *Pokuty*.

Urodził się 31 I w Kutaisi (Gruzja), w rodzinie lekarza. W 1943–46 studiował w Instytucie Teatralnym im. Szoty Rustawelego w Tbilisi. W 1953 ukończył Państwowy Instytut Filmowy WGIK w Moskwie w klasie Siergieja Jutkiewicza. Jego najgłośniejszym filmem jest *Pokuta*, nakręcona w 1984 i pierwotnie odłożona na półkę. Po wejściu na ekrany w 1987 uzyskała międzynarodowy rozgłos i nagrodę na MFF w Cannes. Film opowiada historię tyrana gruzińskiego miasta, Warłama Arawidze, ucharakteryzowanego na Mussoliniego, Hitlera, →Stalina i →Berię. Po jego śmierci mężna i uparta Keti Barateli kilkakrotnie wynosi z grobu zwłoki satrapy. Następnie broni w sądzie swego prawa do zemsty i uzyskuje poparcie potomków zmarłego. Syn tyrana popełnia samobójstwo z rozpaczy, a wnuk odkopuje z ziemi zwłoki dziadka i zrzuca je w tragicznym geście z wysokiej skarpy za miastem. Widać tu wyraźne nawiązanie do *Antygony* Sofoklesa, jakkolwiek w filmie *Pokuta* wierność prawu Bożemu paradoksalnie staje się przyczyną odgrzebywania, a nie pochówku zmarłego. W filmie jest stale obecny motyw „drogi prowadzącej do świątyni", który stał się *locus communis* religijnego odrodzenia podczas „pieriestrojki" 1985–91. *Pokuta* bardzo spodobała się Janowi Pawłowi II, który filmy ogląda rzadko.

Abuładze zmarł 6 III 1994 w Tbilisi. (GP)

ACHMATOWA Anna Andriejewna (właśc. Gorienko, 1889–1966), poetka z grupy akmeistów, „poetyckie sumienie swego narodu" (S. Pollak).

Urodziła się 23 VI w miejscowości letniskowej Bolszoj Fontan pod Odessą, w rodzinie inżyniera floty handlowej. W 1910 wyszła za mąż za →N. Gumilowa. Należała do akmeistycznej grupy „Cech Poetów", założonej przez Gumilowa, →O. Mandelsztama, Władimira Narbuta i Siergieja Gorodeckiego. Pseudonim literacki wzięła po tatarskiej prababce. W 1912–22 wydała kilka tomów wierszy (*Wieczór*, *Różaniec*, *Ziele przydrożne*, *Anno Domini MCMXXI*). Uprawiała lirykę o charakterze osobistym, jako akmeistka rezygnowała z opisu „lazurowych dali" symbolistów – bohaterem jej wierszy był zawsze człowiek z krwi i kości, umiejący kochać, śmiać się radośnie i po cichu płakać nad zdradą. Do rewolucji odniosła się krytycznie, ale – w przeciwieństwie do →Cwietajewej – nie wyjechała z kraju. W ZSRR nie publikowano jej utworów przez 18 lat, dopiero w 1940 wydano jej obszerny wybór wierszy. Wojna zastała ją w Leningradzie, stąd ewakuowała się do Taszkientu, gdzie opublikowała tomik liryków (1943). Nad Newę powróciła w czerwcu 1944. Po aresztowaniu syna, →L. Gumilowa, napisała w 1938–40 poemat *Requiem*. *„Sięgając po formę ludowego lamentu i ewangeliczny motyw cierpień stojącej pod krzyżem Matki Boskiej (...) wyraziła tragedię wszystkich ofiar stalinowskiego terroru"* (J. Szymak-Reiferowa). W 1940–62 pracowała nad dziełem o ludziach „srebrnego wieku" *Poemat bez bohatera*. Ten tryptyk poetycki był jej „spowiedzią dziecięcia wieku", napisaną także w imieniu nieżyjących już symbolistów. Po wojnie razem z →Zoszczenką stała się obiektem nagonki politycznej, jej wierszom zarzucano „pesymizm" i „erotyzm". Kierujący kampanią →Żdanow określił ją mianem *„ni to mniszki, ni to kurtyzany"*. Po uchwale KC WKP(b) z 14 VIII 1946 wyrzucono ją ze Związku Pisarzy. Mówiła o sobie, że *„sto razy leżała w mogile"*. Dopiero po śmierci Stalina zaczęto drukować okrojone wybory jej wierszy. Nagrodzona laurem poetyckim Etna-Taormina i doktoratem honorowym w Oxfordzie (1964–65), dostała zgodę na wyjazd za granicę; w 1965 odwiedziła Rzym, Palermo, Oxford, Paryż. W życiu i twórczości umiejętnie połączyła rosyjskość z europejskością. Swą mężną postawą i kulturą wywarła wielki wpływ na poetów debiutujących w latach 60. (→Brodski, Jewgienij Riejn, Aleksander Kuszner, Dmitrij Bobyszew).

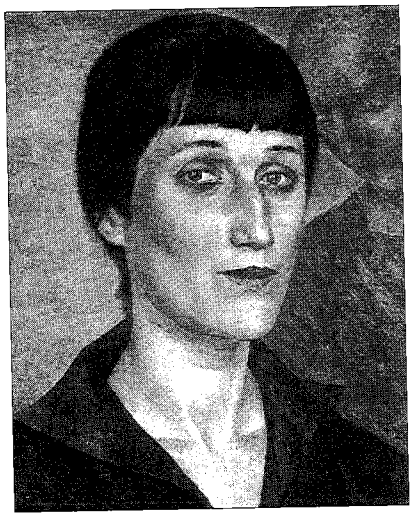

Portret Anny Achmatowej, K. Pietrow-Wodkin

Zmarła 5 III 1966 w Domodiedowie pod Moskwą. Spoczywa w Komarowie koło Petersburga. (GP)

ACHROMIEJEW Siergiej Fiodorowicz (1923–91), marszałek, uczestnik puczu 1991.

Urodził się 5 V, w rodzinie chłopskiej. W Armii Czerwonej od 1940, w partii od 1943, uczestnik wojny z Niemcami (dowódca dywizji), absolwent Akademii Wojsk Pancernych (1952) i Akademii Sztabu Generalnego (1967). W 1974–79 naczelnik zarządu administracyjnego Ministerstwa Obrony, od 1979 pierwszy zastępca szefa Sztabu Generalnego sił zbrojnych ZSRR. W 1983 marszałek, od 1984 szef Sztabu Generalnego, przez dwa i pół roku brał udział w wojnie afgańskiej, w stanie spoczynku od XII 1988. W VII 1989 w wywiadzie dla „Washington Post" oświadczył, iż kraje Europy Środkowo-Wschodniej mają prawo do swobodnego opuszczania Układu Warszawskiego, co *„jednak nie leży w ich interesie"*. Doradca wojskowy →Gorbaczowa, uczestnik puczu sierpniowego 1991. Po przegranej powiesił się w swoim biurze 25 VIII 1991. *„Nie potrafię żyć, gdy umiera moja ojczyzna* – napisał do Gorbaczowa – *a praca całego mojego życia idzie na marne"*. Oprócz niego samobójstwo z tego samego powodu popełnili minister spraw wewnętrznych Boris Pugo, strażnicy kasy partyjnej – Nikołaj Kruczina i Dmitrij Lissowolik, oraz Gieorgij Pawłow.

Pochowany został na Cmentarzu Trojekurowskim. (JS)

ADŻUBEJ Aleksiej Iwanowicz (1924–93), zięć →Chruszczowa, dziennikarz.

Urodził się 10 I w Samarkandzie; ojciec, prosty chłop ukraiński, śpiewał w chórze cerkiewnym razem z →Szalapinem. Po przyjeździe do stolicy matka, z zawodu krawcowa, obszywała elitę kremlowską. Ukończył wydział dziennikarski Uniwersytetu Moskiewskiego, w 1949 ożenił się z córką I sekretarza moskiewskiej organizacji partyjnej, Nikity Chruszczowa, Radą. Wg opinii zachodniej, „król prasy radzieckiej". Redaktor naczelny „Komsomolskiej Prawdy", którą uczynił poczytną gazetą; objąwszy następnie kierownictwo rządowych „Izwiestii", zwiększył ich nakład z 400 tys. do 8 mln. Słynny „występ z butem" teścia w ONZ w X 1961 określił jako „zwycięstwo dyplomacji radzieckiej". Doradca Chruszczowa w sprawach polityki zagranicznej, czym zraził sobie →Gromykę, który dołączył do grupy wrogów przywódcy partii i państwa, przyczyniając się w trzy lata później do jego obalenia. Wypowiadał się na temat możliwości rewizji granicy niemiecko-polskiej. Na początku

1963 został przyjęty przez papieża Jana XXIII. Po 14 X 1964 utracił wszystkie stanowiska i wpływy, zatrudniony w trzeciorzędnych wydawnictwach.

Zmarł 19 III 1993 w Moskwie. (JS)

AJTMATOW Czingiz Toriekułowicz (ur. 1928), pisarz kirgiski, dyplomata.

Urodził się 12 XII w kiszłaku Szekier w rejonie kirowskim Kirgizji. Pisał w języku kirgiskim i rosyjskim. Debiutował w 1952, sławę międzynarodową

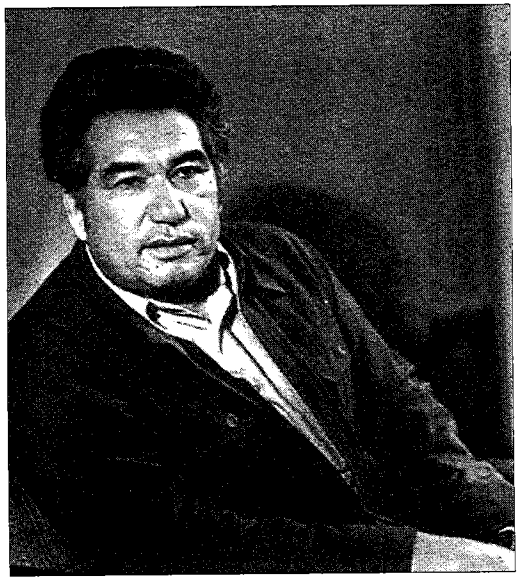

Czingiz Ajtmatow

zyskał głównie dzięki opowieściom i powieściom: *Dżamila* (1958), *Żegnaj, Gulsary!* (1965), *Biały statek* (1970), *Dzień dłuższy niż stulecie* (1980), *Golgota* (1986). Jeden z najwybitniejszych przedstawicieli literatury nierosyjskich narodów ZSRR, który oprócz sugestywnie odtworzonego kolorytu lokalnego i czasowego potrafił ukazać problemy uniwersalne. W słynnym *Białym statku*, kwalifikowanym przez krytykę jako przykład „realizmu magicznego", doszły do głosu nurtujące autora zagadnienia ludzkiej egzystencji oraz ścisłej, braterskiej więzi człowieka z otaczającą przyrodą. Wiktor Woroszylski dostrzegł tu obecność „mitu plemiennego", budowanego na *„kodeksie tradycji etycznej, źródle norm egzystencjalnych"*. W *Dniu dłuższym niż wiek* powszechną uwagę zwróciła symboliczna legenda o okrutnych Żuańżuanach, którzy za pomocą wyrafinowanych tortur pozbawiali swych jeńców pamięci, inteligencji, świadomości własnego „ja", przekształcając ich w doskonałych niewolników – Mankurtów, gorliwie wykonujących wszelkie zlecone im czynności. Podobne motywy stanowiły oczywiste wyzwanie dla dogmatów socrealizmu, proponując równocześnie szerszy wymiar wizji człowieka, nie mający nic wspólnego z ideałem pozbawionego korzeni etnicznych i usytuowania w tradycji „człowieka radzieckiego". *Golgota* okazała się niezbyt fortunnym podjęciem motywu *Mistrza i Małgorzaty* →Bułhakowa, wkomponowanego w szerszą, publicystycznie potraktowaną, problematykę plag współczesności, m.in. narkomanii i dewastacji środowiska naturalnego. W 1990 Ajtmatow rozpoczął karierę dyplomatyczną jako ambasador ZSRR w Luksemburgu, później został przedstawicielem dyplomatycznym niepodległej Kirgizji w Brukseli. (JS)

AKSIONOW Wasilij Pawłowicz (ur. 1932), prozaik, dziecko odwilży 1956, od 1980 poza Rosją.

Urodził się 20 VIII w Kazaniu, jako syn wysokiego działacza partyjnego

i →J. Ginzburg. W 1937 jego rodziców aresztowano; chłopca umieszczono w schronisku dla dzieci „wrogów ludu". W 1948–50 mieszkał z matką na zesłaniu w Magadanie. W 1956 ukończył Akademię Medyczną w Leningradzie, pracował jako lekarz na Dalekiej Północy. W 1960 opublikował głośną powieść o problemach młodych lekarzy pt. *Koledzy*. Ostrą dyskusję wywołały: *Gwiaździsty bilet* i *Pomarańcze z Maroka* (1961–63), utwory o młodzieży w czasach odwilży →Chruszczowa. Od 1962 mieszkał w Moskwie. W 1968–78 wydał: *Miłość do elektryczności, Buble, beczki, masa transportowa* i *Poszukiwanie gatunku*. Jego utwory krytykowano za awangardową formę i brak politycznego zaangażowania. W 1979 uczestniczył – m.in. obok Aleksandra Bitowa, Wiktora Jerofiejewa, Jewgienija Popowa, →Iskandera, Belli Achmadulinej, →Wysockiego, Juza Aleszkowskiego, Fridricha Gorensztejna – w edycji „nielegalnego" almanachu „Metropol" (1979). Aksionow wystąpił ze Związku Pisarzy; latem 1980 zmuszono go do emigracji. W 1981 pozbawiony obywatelstwa, osiadł w USA. Od połowy lat 80. wykłada na Uniwersytecie George'a Maisona w Virginii. Wydał *Oparzelinę* (fabuła z elementami autobiografii, a zarazem biografii jego pokolenia w realiach lat 60.) i *Wyspę Krym* (1980–81). W ostatnim dziele opisał fantastyczne dzieje „wyspy" (w rzeczywistości półwyspu), która w 1922 nie została zdobyta przez Armię Czerwoną i istniała jako demokratyczne państwo obok zsowietyzowanej Rosji, aż została przez nią podbita (dopatrywano się tu m.in. aluzji do sytuacji Tajwanu). W obydwu utworach zakończenie jest echem wkroczenia sowieckich czołgów do Pragi. W 1993–94 opublikował trylogię-epopeję *Moskiewska saga* (*Pokolenie zimy, Wojna i więzienie, Więzienie i pokój*), porównywaną z *Doktorem Żywagą* →Pasternaka, *Wspomnieniami* →N. Mandelsztam, a nawet z *Wojną i pokojem* Lwa Tołstoja. (GP)

ALEKSANDROW Grigorij Wasiljewicz (właśc. Mormonienko, 1903–83), reżyser filmowy, mistrz komedii muzycznych (*Świat się śmieje, Wołga-Wołga*).

Urodził się 23 I w Jekaterynburgu. Od 1921 aktor Pierwszego Robotniczego Teatru Proletkultu w Moskwie. Tam poznał →Eisensteina – w 1924 zagrał w *Strajku* i *Pancerniku „Potiomkinie"*, w 1927–29 pomagał w realizacji *Października* oraz *Starego i nowego*. W napisanym wspólnie z Eisensteinem i →Pudowkinem artykule *Przyszłość filmu dźwiękowego* (1928) przepowiedział upadek kina niemego. Światową sławę przyniosła mu komedia jazzowo-rewiowa *Świat się śmieje* (1934, główne role: →Utiosow i pierwsza gwiazda kina radzieckiego, Lubow Orłowa, muz. →Dunajewski). Potem realizował komedie muzyczno-ekscentryczne: antyrasistowski *Cyrk* i *Wołgę-Wołgę*, filmową opowieść o perypetiach rozśpiewanej młodzieży w zetknięciu z tępym urzędnikiem Bywałowem (1936–38; oba filmy z udziałem Orłowej, w pierwszym zagrała amerykańską artystkę cyrkową, która uznała ZSRR za swą „drugą ojczyznę", w drugim – małomiasteczkową listonoszkę; rolę Bywałowa z powodzeniem wykreował Igor Iljinski). W 1950–57 wykładał w Państwowym Instytucie Filmowym WGIK (od 1951 profesor). W 1958–60 zrealizował dwie nowe komedie muzyczne: *Człowiek człowiekowi...* i *Rosyjską niespodziankę*. Jednocześnie dawał się wykorzystywać do „walki o pokój" i akcji propagandowych kierowanych przeciw dysydentom. W 1973 złożył podpis pod opublikowanym w „Prawdzie" listem potępiającym →Sacharowa. W 1979–83 odtworzył *Niech żyje Meksyk!* Eisensteina i nakręcił dokument o swej zmarłej żonie pt. *Lubow Orłowa*.

Zmarł 16 XII 1983 w Moskwie, spoczywa na Cmentarzu Nowodziewiczym. (GP)

ALEKSIJ I (Siergiej Władimirowicz Simanskij, 1877–1970), drugi „stalinowski" patriarcha Moskwy i Wszechrusi.

Urodził się 27 X w Moskwie. Absolwent prawa Uniwersytetu Moskiewskiego i Akademii Duchownej, 1900–04. W 1902 złożył śluby zakonne. Rektor tulskiego, następnie nowogrodzkiego seminarium. Biskup tichwiński, 1913. Aresztowany w 1922. Metropolita nowogrodzki i staroruski od 1932, od 1933 leningradzki. Jeden z nielicznych hierarchów ocalałych w okresie terroru. Wziął udział we wrześniowym spotkaniu kremlowskim 1943 ze →Stalinem, na którym Cerkiew uzyskała możliwość legalnego działania. Jednogłośnie wybrany 2 II 1945 następcą →Siergija. Równocześnie z jego wyborem Kościół prawosławny uzyskiwał prawo nabywania nieruchomości i przedmiotów kultu religijnego. 10 IV 1945 patriarcha spotkał się ze Stalinem, zabiegając o poprawę sytuacji wierzących. W 1946, ulegając naciskom władz, przewodniczył lwowskiemu soborowi, dokonującemu likwidacji ukraińskiego Kościoła unickiego. Gwałtownie krytykowany przez niektórych wiernych za serwilizm, za modły w intencji Stalina (po jego śmierci określał go jako „zesłanego przez Boga"), wiele jednakże wskazuje, iż nie był posłusznym kolaborantem, nawet idąc na kompromisy, wiele czynił dla wyjścia Cerkwi z getta, w jakim znalazła się od 1917. Z tej racji określanie go jako urzędowego nominata i „stalinowskiego patriarchy" jest niesprawiedliwe. Nawiązał kontakt z innymi Kościołami prawosławnymi, sprzyjał dialogowi z Watykanem i duchowi ekumenizmu, który za jego następców zanikł. Patriarchat moskiewski miał swego obserwatora podczas obrad Soboru Watykańskiego II. Cerkiew w 1956 odzyskała Ławrę Troice-Siergiejewską, w tym samym roku, po raz pierwszy od 1917, mogło ukazać się wydanie Biblii (w nakładzie 50 tys. egzemplarzy). Bardzo trudny okres nastąpił w czasach →Chruszczowa, który przygotowując warunki do zbudowania komunizmu, postanowił uwolnić społeczeństwo od „opium religijnego", walcząc ze „spuścizną stalinowską", czyli względną liberalizacją polityki antycerkiewnej od 1943 (Siergij). Wynikiem powtarzających się brutalnych i obelżywych kampanii ateizacyjnych końca 50.–początku 60. lat było zamknięcie wielu świątyń, klasztorów, likwidacja parafii, niezwykle dokuczliwe restrykcje ekonomiczne godzące w samą egzystencję wspólnot prawosławnych, szykany wobec duchowieństwa i wierzących. Patriarcha konsekwentnie protestował przeciwko podobnej polityce państwa.

Zmarł 17 IV 1970 w Moskwie. (JS)

ALEKSIJ II (Aleksiej Michajłowicz Ridigier, ur. 1929), patriarcha Moskwy i Wszechrusi.

Urodził się 23 II w Tallinie. W 1917 jego rodzina wyemigrowała z Piotrogrodu do Estonii. W 1953 ukończył Akademię Duchowną w Leningradzie. W 1961 złożył śluby zakonne, zostając arcybiskupem Tallina i Estonii. Od 1964 kierownik sekretariatu Patriarchatu Moskiewskiego, członek Świętego Synodu oraz Światowej Rady Pokoju. Podczas licznych wojaży zagranicznych kategorycznie dementował informacje, „jakoby" w ZSRR wierzący i Cerkiew byli dyskryminowani. W 1986–90 – metropolita leningradzki i nowogrodzki, w 1989–91 – deputowany do Rady Najwyższej ZSRR, kawaler wielu odznaczeń państwowych. Od 10 VI 1990 – patriarcha Moskwy i Wszechrusi, piętnasty dostojnik piastujący tę godność od początku ustanowienia patriarchatu w Rosji. Wskutek transformacji ustrojowej, od

Aleksij II (Ridigier)

lat 90. państwo rosyjskie rezygnuje z ingerencji w wewnętrzne sprawy cerkiewne, 31 I 1992 przestaje istnieć administracyjne narzędzie tej ingerencji – Rada ds. Religii przy Radzie Ministrów ZSRR. Orędownik uprzywilejowanego statusu prawosławia, wielokrotnie interweniował u władz państwowych o ochronę „terytorium kanonicznego" Cerkwi, czyli zakaz działalności misyjnej obcych konfesji na terenie Rosji. Dzięki jego zabiegom Duma w 1997 zmodyfikowała, wbrew konstytucji Federacji Rosyjskiej i Europejskiej Deklaracji Praw Człowieka, ustawę o wolności sumienia z 1990, zapewniając „konfesjom rdzennie rosyjskim" (prawosławie, islam, judaizm) uprzywilejowaną pozycję prawną, sprowadzając katolicyzm do statusu religii drugorzędnej, podlegającej specjalnej procedurze registracyjnej. Przeciwnik idei ekumenizmu. (JS)

ALLIŁUJEWA Swietłana Josifowna (ur. 1926), córka →Stalina.

Urodziła się 28 II w Moskwie. Córka z drugiego małżeństwa Stalina z Nadieżdą Alliłujewą. Jej życie obfitowało w romanse i małżeństwa ze znacznie starszymi od niej mężczyznami. Najpierw była miłość do żonatego scenarzysty A. Kaplera, który, jako Żyd, został przez ojca Swietłany zesłany do łagru. Pierwszym jej mężem był również Żyd, G. Morozow, którego teść nie raczył ani razu zobaczyć. Gdy po 2 latach rozwiodła się, jej kolejnym mężem został syn →Żdanowa, Jurij. Trzecie małżeństwo zawarła z człowiekiem, który 16 lat spędził w łagrze, Iwanem Swanidze, bratem pierwszej żony ojca, Jekatieriny Swanidze (ich ojca, Aleksandra, swego byłego teścia, wcześniej ideowego współtowarzysza, Stalin kazał rozstrzelać w 1942). Kolejna miłość Swietłany to hinduski komunista B. Sing, żonaty i prawie 30 lat od niej starszy. Do małżeństwa nie doszło wskutek interwencji rządowej, ale gdy Sing zmarł, Swietłana otrzymała pozwolenie premiera →Kosygina, by z prochami ukochanego

Nadieżda Alliłujewa z córką Swietłaną

wyjechać do Indii. Tym razem postanowiła skorzystać z okazji i pozostać na Zachodzie, przesyłając tam wcześniej rękopis swej pierwszej książki. Ucieczka ta okazała się nieoczekiwanym „prezentem" dla władzy radzieckiej na jej 50-lecie (1967). Zrobiono z tego wielką sensację medialną, zważywszy, iż Swietłana wyrzekła się obywatelstwa ZSRR, potępiła komunizm, przyjęła prawosławie. Udzielała wielu wywiadów, bestsellerami stały się jej książki: *Dwadzieścia listów do przyjaciela* oraz *Tylko jeden rok*, przedstawiające życie na Kremlu, środowisko elity partyjnej, broniące też ojca, którego złe czyny miały być w dużym stopniu wynikiem fatalnego oddziaływania →Berii. Ale nie było w tych niezbyt mądrych wywodach sensacji, bo autorka nie miała absolutnie żadnej wiedzy na temat mechanizmów politycznych kraju. W USA kolejną nieszczęśliwą miłością Swietłany okazał się 30 lat od niej starszy L. Fischer, autor monografii →Lenina. Związek rozpadł się w 1970, gdy wyszła za mąż za hippisa W. Petersa, który pozbawił ją wszystkich pieniędzy. Po rozpadzie małżeństwa opuściła USA, osiedlając się w Anglii razem z córką Olgą Peters. Po 17-letnim rozczarowującym pobycie na Zachodzie nagle, razem z Olgą, w 1984 zjawiła się w Moskwie. Na urządzonej przez władze konferencji prasowej oświadczyła, iż na Zachodzie *„też nie ma wolności"*. Nie zjednało to jej sympatii u dawnych przyjaciół ani dzieci z poprzednich małżeństw. Praktycznie została zesłana do Gruzji, gdzie z nikim nie była w stanie znaleźć wspólnego języka. W 1986 wróciła do USA, potem osiedliła się w Anglii. Mieszka w przytułkach i schroniskach dla alkoholików, zameldowana jako Łana Peters. (JS)

ALOCHIN Aleksandr Aleksandrowicz (1892–1946), arcymistrz szachowy, długoletni mistrz świata, od 1921 na emigracji.

Urodził się 30 X w Moskwie, w rodzinie polityka. Ukończył gimnazjum w Moskwie i szkołę prawniczą w Petersburgu. Szachami zajmował się od 7 roku życia. W 1909–14 występował w turniejach w Rosji i za granicą. W 1914 został internowany przez Niemców na turnieju w Mannheim, wrócił jednak do Rosji, gdyż udawał psychicznie chorego. Podczas I wojny pracował w Czerwonym Krzyżu na froncie. W 1918–19 mieszkał w Odessie, jako członek wywiadu →Denikina został aresztowany przez czerwonych (przed rozstrzelaniem uchronił go →Trocki). W 1920 został mistrzem Rosji w szachach. W 1921 wyjechał za granicę i już nigdy do kraju nie wrócił. Osiadł w Paryżu, w 1923 obronił na Sorbonie pracę doktorską z zakresu prawa. W 1927 pokonał José Raula Capablankę

w walce o mistrzostwo świata; z jednoroczną przerwą (1936) był światowym championem przez 20 lat (1927–46). Podczas II wojny światowej służył we francuskiej armii jako tłumacz. Prowadził „kawalerski" tryb życia, nadużywał alkoholu, był czterokrotnie żonaty. Po upadku Francji występował w turniejach organizowanych przez hitlerowców. W nazistowskiej „Gazecie Paryskiej" opublikował tekst o wyższości „szachów aryjskich" nad „niearyjskimi". Po wojnie oskarżano go o kolaborację. Ostatnie lata życia dożywał w nędzy w Hiszpanii i Portugalii. W lutym 1946 przyjął wyzwanie rosyjskiego Żyda →Botwinnika, godząc się walczyć z nim o światowy prymat. Jednak ten pojedynek między „Aryjczykiem" a „nie-Aryjczykiem", który miał się odbyć w Moskwie, nie doszedł już do skutku.

Alochin zmarł bowiem 24 IV 1946 w portugalskim miasteczku Estorial. W 1956 jego prochy przeniesiono na paryski cmentarz Montparnasse. (GP)

AMALRIK Andriej Aleksiejewicz (1938–80), dysydent, autor książki *Czy Związek Radziecki przetrwa do 1984?*, od 1976 na emigracji.

Urodził się 12 V w Moskwie, w rodzinie historyka. W 1959–63 studiował z przerwami historię na Uniwersytecie Moskiewskim (relegowany za „nieprawomyślność"). W 1963–65 napisał kilka sztuk teatralnych („teatr absurdu"), krążących w „samizdacie". W 1965 aresztowany na podstawie „artykułu o pasożytnictwie". Skazany na 2,5 roku zesłania do Kraju Krasnojarskiego (swe uwolnienie w 1966 zawdzięczał protestom przyjaciół). W 1966–70 w ruchu dysydenckim. W 1970 skazany przez sąd w Swierdłowsku na 3 lata łagrów. Wyrok odbywał w łagrze w rejonie Magadanu, w 1973 przedłużono mu karę o kolejne 3 lata. Zwolniony po protestach PEN-Clubu i →Sacharowa. Do maja 1975 pozostawał na zesłaniu w Magadanie. W 1970 wydał w Nowym Jorku autobiograficzną *Niechcianą podróż na Syberię*, pierwszy niezależny opis stanu społeczeństwa radzieckiego w okresie →Breżniewa. Światową sławę zdobył po publikacji w Amsterdamie (1969) eseju polityczno-futurologicznego *Czy Związek Radziecki przetrwa do 1984?*, w którym przepowiadał rychły upadek ZSRR pod naporem Chin. W 1976 wyemigrował z ZSRR, mieszkał w Paryżu; w tym samym roku wydał pracę *Ideologie w społeczeństwie radzieckim*, opisując w niej oficjalne i opozycyjne ideologie w ZSRR od lat 60. W 1978 wydał w Londynie pracę *ZSRR i Zachód na jednym wózku*.

Zginął w wypadku samochodowym 11 XI 1980 pod Guadalajarą w drodze na konferencję praw człowieka w Madrycie. W 1982 wyszły pośmiertnie jego *Zapiski dysydenta*. (GP)

ANDRONOW Iona Ionowicz (ur. 1934), dziennikarz, fachowiec od „zadań specjalnych", agent KGB.

Absolwent Uniwersytetu Moskiewskiego oraz Instytutu Języków Wschodnich, członek KPZR. Autor pierwszego paszkwilu na „Solidarność" w prasie radzieckiej (*Pod maskoj „Solidarnosti"*, „Litieraturnaja Gazieta", 11 II 1981). W korespondencji z Polski przedstawił przerażający obraz kraju ogarniętego chaosem strajkowym i penetrowanego przez CIA, dokonującą tu masowych przerzutów broni. Szczególną zaciekłość i determinację wśród „elementow antysocjalistycznych" oraz „antyradzieckich" odgrywały bandy „kuroniowców", dostarczające broń agenturalnym ośrodkom przygotowującym obalenie ustroju oraz akcje dywersyjne w innych krajach Europy Środkowowschodniej. Identyczny poziom merytoryczny i styl wykazywał Andronow kierowany przez centralę KGB do innych „zapalnych punktów" świata (np. Afganistan w czasie interwencji

ZSRR). Podczas pobytu we Włoszech wykonywał zlecenie „zdemaskowania CIA" za jej rolę w... organizacji zamachu na Jana Pawła II w V 1981. Podczas konfrontacji między →Jelcynem i przewodniczącym Rady Najwyższej RSFRR R. Chasbułatowem w 1993, po ogłoszeniu Aleksandra Ruckiego prezydentem, na kilkanaście dni mianowany ministrem spraw wewnętrznych Rosji, jako przedstawiciel najbardziej zachowawczych sił politycznych. (JS)

ANDROPOW Jurij Władimirowicz (1914–84), szef KGB w 1967–82, w 1982–84 sekretarz generalny KPZR.

Urodził się 15 VI w rejonie Stawropola. Pracował jako operator filmowy, telegrafista, marynarz. Studia uniwersyteckie w Pietrozawodzku przerwała wojna. I sekretarz KC Komsomołu w Karelii, w partii od 1939. Podczas wojny nadzorował ruch partyzancki rejonu Karelii. W 1944–47 I sekretarz komitetu miejskiego w Pietrozawodzku, w 1953–57 ambasador ZSRR w Budapeszcie. W 1956 organizator krwawej rozprawy z powstaniem węgierskim. W 1957–67 kierownik wydziału KC do kontaktów z partiami komunistycznymi. W 1967–82 na czele KGB. W tym charakterze walczył z ruchem dysydenckim, stosując metody karnej psychiatrii (29 IV 1969 skierował do KC KPZR tajny list proponujący organizację sieci lecznic psychiatrycznych dla dysydentów), aresztowań, ekspulsji zagranicznej (opracował szczegółowy scenariusz deportacji →Sołżenicyna), doprowadzając praktycznie do jego likwidacji. Z jego inicjatywy nabrały rozmachu akcje dywersyjne za granicą, finansowanie ruchów pacyfistycznych, kreowanie wizerunku Zachodu, głównie USA i RFN, jako krajów z szalejącym antysemityzmem i ksenofobią. Jeszcze przed wyborem na najwyższy urząd w państwie, za pomocą „przecieków" organizował kampanię dyskredytacji „mafii breżniewowskiej", ujawniając rozmiary korupcji na szczytach partii. Po śmierci →Breżniewa sekretarz generalny KPZR. Zmianie władzy na Kremlu towarzyszyły wielkie nadzieje zagranicznej opinii publicznej. Służby KGB wykreowały nic wspólnego z rzeczywistością nie mający, „eksportowy" *image* „liberała w dżinsach", człowieka otwartego, znającego angielski, wielbiciela jazzu i nowoczesnego malarstwa. Posiadając pełną wiedzę o stanie państwa (wg →Sacharowa, andropowowski KGB był „jedyną nieskorumpowaną strukturą" w kraju), usiłował ratować system, walcząc z korupcją, metodami policyjnymi chciał wzmocnić dyscyplinę pracy, odtwarzając dość wiernie stalinowski styl dyrektywnego kierowania. Walczył z karykaturalnymi formami propagandy (zabronił budowy nowych pomników, muzeów, obelisków). W czasie jego urzędowania lotnictwo radzieckie zestrzeliło, 1 IX 1983, w rejonie Sachalina południowokoreański samolot pasażerski (zginęło 269 pasażerów i załoga), co umocniło w zachodniej opinii publicznej obraz ZSRR jako „imperium zła", kraju stosującego w stosunkach ze światem zewnętrznym przemoc i terroryzm. Tygodniowa zwłoka w przyznaniu się, iż to jednak strona radziecka dokonała tej zbrodni, towarzyszące okresowi wzburzenia światowej opinii publicznej napastliwe oświadczenia Andropowa na temat „bezprecedensowego" wyścigu zbrojeń prowadzonego przez USA doprowadziły do przerwania procesu negocjacyjnego na temat redukcji zbrojeń, który zresztą w XII 1982 sam sekretarz generalny KPZR zainaugurował. Jego zasługą pozostanie fakt, iż miał otwarte oczy na rzeczywistość oraz świadomość ciężkiego kryzysu kraju, choć źródeł jego nie był w stanie zrozumieć. Okazał się też protektorem wielu aktywistów przyszłej „pieriestrojki", w pierwszym rzędzie →Gorbaczowa.

W ostatnich miesiącach życia ciężko chory, zmarł 9 II 1984 w Moskwie, pochowany pod murem kremlowskim. (JS)

ANTONOW Aleksandr Stiepanowicz (1889–1922), przywódca antybolszewickiego powstania chłopskiego w tambowszczyźnie w 1920–22.

Urodził się 27 VIII w Kirsanowie w guberni tambowskiej. Uczestnik rewolucji 1905, od 1906 członek partii eserowców, najsilniej związanej z wsią i interesami chłopstwa. Za caratu skazany na 8 lat zesłania. Po 1917 przez pewien czas współpracował z bolszewikami, pełniąc funkcję szefa milicji w Kirsanowie. W 1920 zszedł do podziemia, by walczyć przeciwko okrucieństwom leninowskiej polityki rolnej, wykazując przy tym wielkie zdolności organizacyjne. Powstanie rozpoczęło się 21 VIII 1920 we wsi Kamienka, w guberni tambowskiej, choć powszechny opór ludności wiejskiej tego regionu był władzom znany już wcześniej. *„W guberni nie ma bandytyzmu, a powstanie popierane jest przez szerokie masy chłopskie"* – meldował swemu przełożonemu, głównodowodzącemu siłami Armii Czerwonej S. Kamieniewowi dowódca wojsk guberni tambowskiej – generał A. Pawłow. W momencie kulminacyjnym siły Antonowa dochodziły do 50 tys. chłopów i dezerterów z Armii Czerwonej. Przeciwko „antonowszczyźnie" skierowano potężne siły dowodzone przez →Tuchaczewskiego. Innymi bohaterami akcji byli, również straceni później w okresie czystek, W. Antonow-Owsiejenko i I. Uborewicz oraz młody →Żukow. Wedle rozkazu z 12 VI 1921, podpisanego przez Tuchaczewskiego i szefa jego sztabu N. Kakurina, przeciwko powstańcom zastosowano gazy, zalecając, iżby *„obłoki gazów trujących objęły cały las, niszcząc wszystko, co w nim się znajduje"*. Główne siły powstańcze zostały rozbite w VI–VII 1921. Cała gubernia została pokryta siecią obozów koncentracyjnych, w których zamykano rodziny podejrzewane, iż jakiś ich męski członek uczestniczył w powstaniu. Jeśli w ciągu trzech tygodni nie zjawiał się podejrzany, jego rodzinę deportowano. Wystąpienie Antonowa nie było zjawiskiem izolowanym, w tym samym czasie wybuchło przynajmniej 15 podobnych powstań chłopskich, natomiast już od drugiej połowy 1918 wrzenie antybolszewickie na wsiach ogarnęło 35 guberni. Wkrótce →Lenin, wycofując się z praktyki powszechnych rekwizycji żywności i wprowadzając NEP, zmieni epitety, jakimi dotychczas kwalifikował spontaniczne, pełne desperacji powstania ludności wiejskiej: z „bandyckich" i „kułackich" stały się „chłopskimi".

Antonow wraz z bratem Dmitrijem zginęli w potyczce 22 VI 1922 we wsi Niżnyj Szybriaj. (JS)

ARMAND Inessa (właśc. Jelizawieta Fiodorowna Steffen, 1874–1920), ukochana →Lenina i jego współpracowniczka.

Urodziła się 26 IV w Paryżu, w rodzinie aktorskiej, wkrótce jednak została osierocona; wychowywana była przez guwernantkę w rodzinie przemysłowca Armanda w Moskwie. Wyszła za mąż za jego syna, z którym miała czworo dzieci, a po rozwodzie poślubiła młodszego brata męża, któremu urodziła jedno dziecko. Uczestniczka rewolucji 1905. Po aresztowaniu i ekspulsji z Rosji wyjechała do Paryża. Zetknęła się z Leninem w czasie jego emigracji. Przebywała z nim w Krakowie i pod wrażeniem urody krakowskich Błoń przybrała pseudonim partyjny Jelena Błonina. Otwarcie archiwów partyjnych ujawniło bardzo intymny charakter związku tej pięknej kobiety z przywódcą bolszewików. W jednym z listów do ukochanego manifestuje się jej tęsknota: *„Obeszłabym się teraz bez pocałunków, byle tylko móc widzieć ciebie i rozmawiać z tobą"*. Blisko z nim współpracowała, tłumaczyła jego prace na francu-

ski, w charakterze tłumaczki uczestniczyła też w zjazdach partyjnych i międzynarodowych konferencjach socjalistów, jak również kongresach Kominternu. Z wodzem bolszewików wróciła do Rosji w 1917, m.in. organizując w 1920 pierwszą kobiecą komunistyczną konferencję w Moskwie. Pracowała jako przedstawicielka radzieckiej organizacji Czerwonego Krzyża. W swej publicystyce poświęcała uwagę kwestii wyzwolenia kobiet, przekonana, iż miłość ma zawsze „charakter klasowy". Posłużyła jako prototyp kobiety-komisarza w dramacie Wsiewołoda Wiszniewskiego *Tragedia optymistyczna* (1933).

Zmarła 24 IX 1920 na cholerę w Nalcziku, pochowana na Placu Czerwonym w Moskwie. Nikomu z obserwatorów nie uszło uwagi, iż podczas pogrzebu Lenin zataczał się, a na jego twarzy malowała się nieopisana rozpacz. (JS)

ASZKENAZI Władimir Dawidowicz (ur. 1937), pianista i dyrygent, od 1963 poza Rosją.

Urodził się 6 VII w Gorkim (obecnie Niżny Nowogród). Ojciec był pianistą estradowym, matka wprowadziła go w świat muzyki cerkiewnej. Od 8 roku życia uczęszczał do Centralnej Szkoły Muzycznej w Moskwie. Uczył się w Konserwatorium, m.in. u Lwa Oborina. W 1955–56 zdobył II nagrodę w konkursie im. F. Chopina w Warszawie (był to jego pierwszy wyjazd za granicę) i I nagrodę na konkursie im. Królowej Elżbiety w Brukseli. W 1957 koncertował w USA i Kanadzie. W 1962 wygrał wspólnie z J. Ogdonem moskiewski Konkurs im. P. Czajkowskiego. W 1963 po występie w Londynie ogłosił zamiar pozostania na Zachodzie wraz z żoną, islandzką pianistką Th. Jóhannsdóttir, i synem Władimirem. Latem 1963 osiedlił się w Londynie. W 1965 koncertował w Japonii. Od 1968–69 mieszkał w Reykjaviku, dyrygował Islandzką Orkiestrą Symfoniczną. Od 1976 dyrygent Królewskiej Orkiestry Filharmonicznej w Londynie (od 1987 dyrektor muzyczny). W 1978 przeniósł się z rodziną do Lucerny. W 1979 koncertował w Chinach. W 1990 został owacyjnie powitany na pierwszych po 27-letniej przerwie koncertach w ZSRR. Był jurorem konkursu im. F. Chopina w Warszawie (1990). Od 1994 występuje i nagrywa z orkiestrą Filharmonii w Petersburgu. Otrzymał doktorat honorowy Uniwersytetu w Nottingham (1994). W 1998 w Filharmonii Narodowej w Warszawie poprowadził koncert muzyki francuskiej z udziałem swego syna, Dimitriego (klarnecista). Posiada obywatelstwo Islandii, mieszka w Szwajcarii, od 1998 jest głównym dyrygentem Czeskiej Orkiestry Filharmonicznej, pełni też funkcję dyrektora artystycznego Niemieckiej Orkiestry Symfonicznej w Berlinie. Kocha Chopina, czyta Mickiewicza, w 1999 w wywiadzie dla „Studia" powiedział: „*Polska ma dla mnie znaczenie szczególne. Mam Polskę w sercu. Jest mi bardzo bliska i myślę, że i ja jestem bliski Polsce*". (GP)

AWIERINCEW Siergiej Siergiejewicz (ur. 1937), kulturolog i poeta religijny, chrześcijański ekumenista.

Urodził się 10 XII w Moskwie, w rodzinie biologa. W 1961 ukończył kierunek klasyczny na wydziale filologii Uniwersytetu Moskiewskiego. W 1965–71 pracował w Instytucie Historii Sztuki, potem w Instytucie Literatury Światowej im. M. Gorkiego. Brał udział w edycji głośnego piątego tomu *Encyklopedii Filozoficznej* (publ. 1970), w którym ukazały się hasła o rosyjskich filozofach religijnych. Stał się członkiem Kościoła, jak sam pisał, z „*osobistego wyboru, całkowicie sprzecznego z normami otaczającego świata*". W latach 70. na jego wykłady przychodziły tłumy słuchaczy. Swymi artykułami o literaturze wczesnobizantyjskiej i przekładami myślicieli średniowiecza otwierał oczy inteligencji rosyjskiej

na świat chrześcijańskiej kultury. W 1973–77 wydał pracę *Plutarch i biografia antyczna* oraz *Poetykę literatury wczesnobizantyjskiej*. Podczas „pieriestrojki" zajął się polityką, był deputowanym ludowym z ramienia Akademii Nauk. W latach 90. jeździł z wykładami za granicę, bywał gościem Jana Pawła II. W 1995–96 wydał tom polskich przekładów swych wierszy religijnych *Modlitwa o słowa* (tłum. W. Woroszylski), odwiedził Poznań i Kraków jako jeden z głównych gości na obchodach 50-lecia istnienia miesięcznika „Znak". W 1996 opublikował dwa tomy esejów: *Poeci* i *Retoryka wobec korzeni europejskiej tradycji literackiej*. Jest przekonanym ekumenistą, przestrzega przed upaństwowieniem Cerkwi i dąży do reformy życia kościelnego w Rosji, czym naraża się – podobnie jak przed nim →Mień – na ostrą krytykę ze strony cerkiewnych fundamentalistów. Obecnie profesor slawistyki na Uniwersytecie Wiedeńskim. (GP)

B

BABEL Izaak Emmanuiłowicz (1894–1940), prozaik, jego utwory obrazują główne konflikty lat 20. („inteligent a rewolucja"), wprowadził do literatury rosyjskiej folklor, język i mentalność Żydów.

Urodził się 13 VII w Odessie, w rodzinie żydowskiego kupca żelaznego. Uczył się hebrajskiego, studiował Talmud i Biblię. W 1911–15 pobierał nauki w Wyższej Szkole Handlowej w Kijowie. W 1916 nawiązał kontakt z →Gorkim, w jego „Letopisie" wydał po rosyjsku dwa „żydowskie opowiadania". Niezadowolony Gorki wysłał Babla po naukę życia „do ludzi". Kształcąca tułaczka przyszłego pisarza trwała 7 lat – w 1917–24 był na froncie rumuńskim, pracował jako tłumacz w Czeka, zajmował się dziennikarstwem w Piotrogrodzie. Od 1920 był korespondentem wojennym w I Armii Konnej →Budionnego. Brał udział w wojnie bolszewicko-polskiej, prowadził *Dziennik*, opublikowany dopiero w 1991. Są tu opisy gwałtów, grabieży i wyrzynania jeńców (także przez stronę polską). W 1921–24 wydawał *Opowiadania odeskie*, dając barwny opis świata tamtejszych „filozofów" z marginesu. W zbiorze opowiadań *Armia Konna* (1926) przedstawił okrutną rzeczywistość wojny domowej widzianą oczyma Żyda-inteligenta. Uzyskał światową sławę, jego utwory przetłumaczono na ponad 20 języków. W kraju zaś oskarżano go o deformację obrazu rewolucji. W polemice prowadzonej z pozycji „podoficerskiego marksizmu" zabierał głos Budionny. Piszący „z życia" Babel był zawsze ciekawy świata i żądny osobistych przygód. W 1927 romansował w Berlinie z późniejszą żoną →Jeżowa, co tragicznie zaważy na jego dalszych losach. 16 V 1939 został aresztowany, do czego przyczynił się uwięziony wcześniej zazdrosny Jeżow (na przesłuchaniu powiedział, że Babel *„cały czas kręcił się w podejrzanym trockistowskim środowisku"*). W 266-dniowym śledztwie pisarz zeznał, jakoby podczas podróży do Paryża spotykał się z trockistami, kadetami i mienszewikami, a w 1933 *„został zwerbowany przez pisarza André Malraux dla działalności szpiegowskiej na rzecz Francji"*.

Izaak Babel

26 I 1940 podczas krótkiego posiedzenia sądu odwołał zeznania, co nie miało wpływu na wyrok wykonany przez rozstrzelanie 27 I 1940 w moskiewskim więzieniu na Butyrkach. Jego prochy wrzucono do zbiorowej mogiły na cmentarzu Monasteru Dońskiego w Moskwie. (GP)

BACHTIN Michaił Michajłowicz (1895–1975), kulturolog i myśliciel, współtwórca „filozofii dialogu".

Urodził się 16 XI w Orle, w rodzinie urzędnika bankowego. Studiował filologię klasyczną na Uniwersytecie Piotrogrodzkim. W grudniu 1928 aresztowany za „udział w prawicowo-inteligenckiej organizacji »Woskriesienije«", w 1929 skazany na 5 lat pobytu w łagrze na Sołówkach. Już po aresztowaniu ukazały się *Problemy poetyki Dostojewskiego* (1929), w których Bachtin dowodził, że wielkie powieści Dostojewskiego mają charakter polifoniczny. Narrator nie ocenia w nich bohaterów, lecz respektuje ich autonomię, pozwala mówić własnym głosem i samodzielnie działać. Praca uzyskała pochlebną recenzję ówczesnego komisarza oświaty →Łunaczarskiego i przyczyniła się do złagodzenia wyroku. Łagier zamieniono Bachtinowi na zesłanie, do 1936 przebywał w Kustanaju w Kazachstanie. Pracował w Instytucie Pedagogicznym w Sarańsku, w 1937–45 był nauczycielem w Kimrach nad Wołgą w obwodzie twerskim. W 1945–61 znów mieszkał w Sarańsku, w 1946 obronił w Instytucie Literatury Światowej Akademii Nauk ZSRR pracę habilitacyjną *Rabelais w historii realizmu*. W 1947 w partyjnym piśmie „Kultura i Życie" ukazał się „demaskatorski" artykuł o tej pracy, a w 1951 Centralna Komisja Kwalifikacyjna odrzuciła wniosek o nadanie Bachtinowi stopnia doktora habilitowanego. W 1963 ukazało się drugie, poszerzone wydanie *Problemów poetyki Dostojewskiego*, które przyniosło autorowi światową sławę. Uznano go za prekursora semiotyki, egzystencjalizmu, filozofii dialogu i hermeneutyki. W 1965 wydał napisaną w 1940 pracę *Twórczość Franciszka Rabelais'go a kultura ludowa średniowiecza i renesansu*. Opisał w niej „karnawalizację" jako główny element ludowej kultury śmiechu, opozycyjny względem oficjalnej religijnej kultury średniowiecza. Jego prace wywarły ogromny wpływ na rozwój światowego literaturoznawstwa.

Zmarł 7 III 1975 w wieku 80 lat w Moskwie. (GP)

BANDERA Stiepan Andriejewicz (1908–59), ukraiński działacz niepodległościowy.

Urodził się w miejscowości Uryniw Staryj, jako syn duchownego unickiego. Po I wojnie światowej działał w podziemnych organizacjach antypolskich. W 1936 skazany na śmierć (wyrok zamieniono na dożywocie) za udział w przygotowaniach do zamachu na ministra spraw wewnętrznych B. Pierackiego. Na wolność wyszedł z początkiem II wojny światowej, od 1940 na czele rozłamowej organizacji OUN-Banderowców, 30 VII 1940 proklamuje

PAŃSTWOWA WYŻSZA SZKOŁA ZAWODOWA W PRZEMYŚLU BIBLIOTEKA GŁÓWNA

niepodległość Ukrainy. Początkowo zwolennik współpracy z Niemcami, jednak aresztowany przez nich, przetrzymywany w więzieniu berlińskim i obozie Sachsenhausen, stał się symbolem oporu zarówno przeciwko Niemcom, jak i Rosjanom. Po 1945 przywódca OUN-Banderowców, członek Ukraińskiej Głównej Rady Wyzwoleńczej (UHWR).

Mieszkał w Monachium i tu 15 X 1959 został na polecenie →Szelepina zamordowany przez agenta KGB Bogdana Staszyńskiego. (JS)

BARKASZOW Aleksandr Pietrowicz (ur. 1953), działacz polityczny, przywódca rosyjskiego neonazizmu.

Urodził się 6 X w Moskwie. Z zawodu instruktor karate i elektromonter. W 1972–74 służył w Armii Radzieckiej w formacji przygotowującej „bojowników-internacjonalistów" dla Bliskiego Wschodu. Chciał zaangażować się do armii egipskiej w 1973, podczas wojny z Izraelem, ale oferta radziecka została przez stronę arabską odrzucona. W 1985 kierownik kontrwywiadu organizacji „Pamiat'" i ochroniarz jej przywódcy D. Wasiljewa. Zerwał jednak z nim, zarzucając mu „bierność". W 1991 stanął na czele organizacji RNJ (Russkoje Nacjonalnoje Jedinstwo – Rosyjska Jedność Narodowa), wysuwając program szybkiego przejęcia władzy. Deklaruje się jako zwolennik rosyjskiej odmiany nazizmu, głosi pochwałę Hitlera. Przed członkami i bojówkarzami RNJ stawia wymóg „rasowej czystości", przestrzegania pochodzenia słowiańskiego (do czwartego pokolenia wstecz). Wykluczone są domieszki krwi żydowskiej, cygańskiej, kaukaskiej, centralnoazjatyckiej. Jedno z haseł RJN głosi, iż „Rosja nie ma przyjaciół", bo stanowi samowystarczalną cywilizację. Ideologia imperialna państwa, według Barkaszowa, opierać się musi na ostrej rasowej separacji „rdzennych" (Rosjan) od „obcych". Wzrost populacji tych drugich musi być ograniczony, stąd niedopuszczalne są małżeństwa mieszane. RJN znana jest z ekscesów i manifestacji publicznych. (JS)

BARYSZNIKOW Michaił Nikołajewicz (ur. 1948), tancerz i aktor filmowy, gwiazda światowego baletu, od 1974 na Zachodzie.

Urodził się 27 I w Rydze, w rodzinie pułkownika Armii Radzieckiej. W 1958–67 uczył się w szkołach baletowych Rygi i Leningradu. W 1967–74 był solistą Teatru Opery i Baletu im. S. Kirowa, tańczył w baletach: *Jezioro łabędzie*, *Romeo i Julia*, *Hamlet*, *Stworzenie świata* (głośna rola Adama). W IV 1974 w swym ostatnim występie w Leningradzie zatańczył w *Giselle*. Nie wrócił do kraju z tournée po Ameryce. W 1974–78 występował w American Ballet Theatre, w 1978–79 – w New York City Ballet, kierowanym przez Georga Balanchine'a. W 1980–89 ponownie był czołowym tancerzem i dyrektorem artystycznym American Ballet Theatre. W 1990 wraz z amerykańskim choreografem M. Morrisem założył The White Oak Dance Project. Od 1974 wystąpił w USA z kilkudziesięcioma nowymi rolami, w *Sylfidzie*, *Dziadku do orzechów*, *Święcie wiosny*, *Trzech dziewicach i diable*, *Apollonie i muzach*, *Synu marnotrawnym*, *Motor Cade*, *Dziesięciu decyzjach*. W 1989 zatańczył na Broadwayu w *Metamorfozie* wg Franza Kafki. W 1977 zadebiutował w filmie, u Herberta Rossa w *Punkcie zwrotnym*, wykonując brawurowe sekwencje taneczne. W 1985 wystąpił w *quasi*-biograficznym filmie *Białe noce*. Jest właścicielem manhattańskiej restauracji „Russkij Samowar", którą założył wraz z →Brodskim, firmuje swym nazwiskiem kolekcje odzieży męskiej oraz perfumy. (GP)

BASOW Nikołaj Giennadijewicz (ur. 1922), fizyk, laureat Nagrody Nobla (1964, wspólnie z →Prochorowem i Amerykaninem Charlesem Hardem Townesem).

Urodził się 14 XII we wsi Usmań w obwodzie woroneskim. W 1941–45 walczył na froncie. Od 1950 uczył się w moskiewskim Instytucie Mechanicznym. Od 1953 pracował w Instytucie Fizyki Akademii Nauk im. P. Lebiediewa. W 1954 razem z Prochorowem skonstruował pierwszy w świecie kwantowy generator. Laureat Nagrody Leninowskiej (1959). W 1964 otrzymał Nagrodę Nobla za osiągnięcia w dziedzinie elektroniki kwantowej i skonstruowanie masera amoniakalnego. Od 1963 profesor Moskiewskiego Instytutu Inżynieryjno-Fizycznego, od 1966 – członek Akademii Nauk. W 1974–89 deputowany Rady Najwyższej ZSRR. Jako dyrektor Instytutu Fizyki Akademii Nauk miał swój udział w zesłaniu →Sacharowa. W 1978–90 przewodniczący Wszechzwiązkowego Stowarzyszenia „Znanije" i redaktor pisma „Priroda". Nagrodzony Złotym Medalem Volta (1977) i Złotym Medalem Michaiła Łomonosowa (1988) za osiągnięcia w dziedzinie elektroniki kwantowej. (GP)

BATAŁOW Aleksiej Władimirowicz (ur. 1928), aktor filmowy (*Lecą żurawie*, *Moskwa nie wierzy łzom*) i reżyser.

Urodził się 20 XI we Włodzimierzu nad Klaźmą, w rodzinie aktorskiej. Wychowywał się w Moskwie. W 1941 ewakuowany wraz z matką do Tatarstanu, występował w epizodycznych rolach w teatrach amatorskich. Ukończył szkołę studyjną Moskiewskiego Akademickiego Teatru Artystycznego (MChAT), od 1950 pracował w centralnym Teatrze Armii Radzieckiej, w 1953–57 – w MChAT-cie. Wykreował w radzieckim kinie postać młodego człowieka z inteligenckim poczuciem odpowiedzialności. W 1954 zadebiutował w filmie *Wielka rodzina*, w 1955–57 zagrał u Josifa Chejfica w *Śledztwie* i *Moim ukochanym*. W 1957 odtworzył rolę zdradzonego żołnierza, Borodina, w filmie *Lecą żurawie* →Kałatozowa, w 1962 – wcielił się w postać fizyka w *Dziewięciu dniach jednego roku* →Romma. W 1956–69 występował w ekranizacjach znanych dzieł literatury rosyjskiej: *Matce* →Gorkiego, *Damie z pieskiem* Czechowa i *Żywym trupie* wg Tołstoja. W 1960 zadebiutował jako reżyser w *Płaszczu* wg Gogola. W 1966–73 ekranizował *Trzech grubasów* wg →Oleszy i *Gracza* wg Dostojewskiego. Jako reżyser dbał o realizm i dochowywał wierności literackim oryginałom. W 1971 zagrał w *Ucieczce* wg →Bułhakowa, w 1979 – w filmie Władimira Mieńszowa *Moskwa nie wierzy łzom*. W 1981 ostatnie dzieło zostało uhonorowane Oscarem w kategorii filmów zagranicznych, pokonując m.in. *Sobowtóra* Akiro Kurosawy i *Ostatnie metro* François Truffaut. Od 1980 profesor Państwowego Instytutu Filmowego WGIK. Wydał książkę *Los i rzemiosło* (1984). W 1997 otrzymał rosyjską nagrodę „Junona" („Jutrzenka") za *„najlepsze w światowym kinie filmy o miłości"*. (GP)

BERGELSON Dawid Rafaiłowicz (1884–1952), pisarz tworzący w języku jidysz, w 1921–34 na emigracji.

Urodził się 12 VIII w Ochrymowie pod Kijowem, w rodzinie bogatego żydowskiego drwala i handlarza zbożem. Po śmierci rodziców mieszkał ze starszym bratem w Kijowie, Odessie i Warszawie. Otrzymał tradycyjne wykształcenie w chederze. Już od wczesnej młodości interesował się literaturą hebrajską i rosyjską. Zadebiutował powieścią w języku jidysz *Przy dworcu* (1909), wydaną własnym sumptem w Warszawie. W 1913 opublikował psychologiczną powieść *Po wszystkich* o losach żydowskiej inteligencji. Po rewolucji 1917 działał w organizacjach żydowskich, współzakładał Ligę Kultury Jidysz. W 1921 wyemigrował do

Niemiec, w Berlinie współpracował z żydowskimi pismami „Milgroym" i „In Shpan". Zmienił orientację na lewicową, był korespondentem nowojorskiego dziennika Żydów „Forward", współpracował z moskiewskim pismem „Emes" i wydawaną w Nowym Jorku komunistyczną gazetą „Morning Freiheit". W 1926 przebywał w ZSRR, gdzie ogłosił, iż jest „pisarzem radzieckim". Odwiedził USA (1929) i Polskę z cyklem wykładów. Jego sztukę *Głuchy* (1930) wystawił moskiewski Teatr Żydowski GOSET. W 1934 odwiedził żydowską „autonomię" w radzieckim Birobidżanie i ostatecznie osiedlił się w Moskwie. W 1932–36 napisał głośną powieść *Nad Dnieprem* o życiu inteligencji żydowskiej w Rosji na początku XX w. Po 1941 – obok m.in. →Erenburga, →Michoelsa, Icyka Fefera, Peretsa Markisza – wchodził w skład Żydowskiego Komitetu Antyfaszystowskiego. W 1943 Komitet wystosował apel do palestyńskiego Histadrutu, głosząc solidarność Żydów całego świata w koalicji antyhitlerowskiej. W 1948 przywódcy Komitetu zostali aresztowani. W 1952 sądzono ich m.in. za powstały podczas wojny projekt przesiedlenia żydowskich uchodźców z podbitej przez Hitlera Europy na Krym. W procesie uznano to za *„próbę oderwania Krymu od Związku Radzieckiego"*. 23 osoby skazano na śmierć.

Bergelson został rozstrzelany 12 VIII 1952 w dniu swoich 68. urodzin (wraz z poetami i pisarzami: Feferem, Markiszem, Lejbem Kwitko, aktorem Wieniaminem Zuskinem i wielu innymi). (GP)

BERIA Ławrientij Pawłowicz (1899–1953), szef tajnej policji, jeden ze współtwórców i filarów systemu stalinowskiego.

Urodził się 29 III w Mercheuli koło Suchumi. W 1919 skończył technikum budowlane w Baku. Wcześniej aktywny

Ławrientij Beria

w nielegalnej działalności socjaldemokratycznej; biografia jego jest pełna białych plam. Od 1917 w szeregach bolszewickich. W czasie wojny domowej agitator na terenie Azerbejdżanu i niepodległej Gruzji, skąd po aresztowaniu wydalony do Baku. Od 1921 w służbie bezpieczeństwa, pełni szereg kierowniczych funkcji na Kaukazie (Gruzja, Azerbejdżan). W 1931 I sekretarz KP Gruzji, bezwzględny prześladowca elementów niezależnych i krwawy organizator kolektywizacji wsi. W 1934 ściągnięty przez →Stalina do Moskwy, w 1938 zastępuje →Jeżowa, dokonując likwidacji jego współpracowników, co kończy okres największego terroru. Przeprowadza reformy tajnej policji, przyczynia się do podniesienia ekonomicznej efektywności GUŁagu. Na posiedzeniu Biura Politycznego, 5 III 1940, referował sprawę polskich jeńców wojennych (→Mierkułow), poddanych wkrótce likwidacji. W czasie wojny zastępca Stalina w rządzie i Państwowym Komitecie Obrony (GKO), w 1945 mianowany marszałkiem. Pozbawiony

wpływu na służbę bezpieczeństwa w okresie powojennym, główny organizator szpiegostwa atomowego (→Kurczatow, →Sudopłatow). W ostatnim okresie życia Stalina, jak wszyscy członkowie elity partyjnej, podejrzewany o różne odmiany szpiegostwa. Po śmierci dyktatora uważa się za jego następcę, 15 III 1953 przejmuje zwolniony gabinet na Kremlu i archiwa Czeki, stając na czele połączonych ministerstw Spraw Wewnętrznych i Bezpieczeństwa Państwowego. Ogłasza też pierwszą amnestię. W liczbie około miliona zwolnionych znaleźli się głównie przestępcy pospolici, którzy powracając do miast, stwarzają zagrożenie dla społeczeństwa. To daje pretekst do wprowadzenia wojsk MSW do stolicy, gwarantujących równocześnie osłonę polityczną dla ich szefa. Wykorzystując fakt, iż w okresie największego terroru lat 30. i po wojnie nie był szefem organów bezpieczeństwa, rozpoczyna energiczną destalinizację. Dzięki niemu do VI 1953 nazwisko Stalina praktycznie znikło z mediów, wstrzymano edycję jego dzieł (tom 13 okazał się ostatnim, choć dwa kolejne były podpisane do druku), ale po aresztowaniu Berii wszystko wraca do normy. Ujawnia okoliczności mordu na →Michoelsie, kulisy „sprawy lekarzy", informuje władze partii o liczbie więźniów (wg niego, 2 526 402 osoby), zakazuje „barbarzyńskich" metod śledztwa. Zyskuje popularność wśród przywódców republik związkowych, postulując ich większe usamodzielnienie. Jest za ograniczeniem władzy partii w gospodarce, zaprzestaniem marnotrawnych „budowli komunizmu", redukcją gigantycznej armii. Z jego inicjatywy podjęto decyzję o zakazie noszenia portretów przywódców podczas demonstracji publicznych. W polityce zagranicznej proponuje normalizację stosunków z Jugosławią i *„uznanie za błędny (...) kursu na budownictwo socjalizmu w NRD"*, co obiektywnie oznacza zgodę na zjednoczenie Niemiec. Strach przed najlepiej poinformowanym człowiekiem w kraju, który posiadał *dossier* każdego członka ekipy przywódczej, zjednoczył przeciwko niemu elitę partyjną. Aresztowany 26 V 1953, w listach z więzienia błagał swych kolegów (głównie przyjaciela →Malenkowa) o wstawiennictwo. Proces jego trwał od 18 do 23 XII 1953. Wydaje się, iż nie był takim monstrum, za jakiego uchodził przez wiele lat. Znawca problemu, prof. R. Pichoja, sądzi, iż *„zasady moralne Berii nie były ani wyższe, ani niższe niż jego towarzyszy z kierownictwa partyjnego"*. Odgrywał rolę „czarnego charakteru" na tle innych przywódców, skłonnych do „liberalniejszych" gestów. Świetna orientacja w problemach kraju dyktowała mu pomysły reform, które nie musiały mieć charakteru taktycznego.

Rozstrzelany 23 XII 1953 jako „agent imperializmu międzynarodowego". Na kolanach błagał o darowanie mu życia, gdy generał Baticki wykonywał wyrok. (JS)

BERNES Mark Naumowicz (1911–69), aktor i pieśniarz estradowy, postać kultowa.

Urodził się 21 IX w Nieżynie na Ukrainie, w rodzinie zbieracza złomu i makulatury. W 1916 przeniósł się z rodziną do Charkowa, tu ukończył kursy teatralne. W 1928 porzucił dom i wyjechał do Moskwy, nawiązał współpracę z Teatrem Rewolucji, był statystą w Małym i Wielkim Teatrze. W 1937–38 wystąpił w filmach Siergieja Jutkiewicza: *Górnicy* i *Człowiek z karabinem*. W 1943 w wojennym filmie *Dwaj żołnierze* Leonida Łukowa zagrał sprytnego kaemistę, Arkadiusza Dziubina, ulubieńca odeskiej Mołdawanki. Śpiewał tu liryczne pieśni Nikity Bogosłowskiego (*Szałandy połnyje kiefali* i *Tiomnaja nocz*, która cieszyła się popularnością dorównującą wierszowi →Simonowa *Czekaj na mnie* i do dziś jest nucona przez całą Rosję). W 1946

wykreował sugestywną postać szofera Minutki w *Wielkim przełomie* Fridricha Ermlera. W 1948–50 zagrał marynarza Czmygę w *Trzecim szturmie* Igora Sawczenki i Umara Magometa w *Daleko od Moskwy* Aleksandra Stołpera. W 1951 laureat Nagrody Stalinowskiej. Od 1950 występował na estradzie; w repertuarze miał ok. 50 pieśni, pisanych przeważnie na jego zamówienie. W ciągu ostatnich 10 lat nie zagrał żadnej większej roli filmowej, poświęcił się za to całkowicie pieśni. We współpracy z Eduardem Kołmanowskim napisał *Ja lublu tiebia żyzń*. Komponowali dla niego →Błanter, Jan Frenkel (pieśń *Żurawli* do słów Rasuła Gamzatowa).

Zmarł 16 VIII 1969 w Moskwie. Spoczywa na Cmentarzu Nowodziewiczym. W dwa dni po śmierci przyznano mu tytuł „ludowego artysty ZSRR". (GP)

BICZEWSKA Żanna Władimirowna (ur. 1944), zbieraczka i wykonawczyni starych rosyjskich pieśni ludowych, romansów miejskich, popularna w Polsce lat 70. i 80.

Muzyczne wykształcenie zdobyła w Państwowym Instytucie Sztuki Cyrkowej i Estradowej w klasie gitary; śpiewu uczyła ją słynna w latach 20. i 30. Irma Jaunzem. Od 1971 występowała na estradzie, jeździła po kraju w poszukiwaniu starych pieśni rosyjskich. Decydujące znaczenie dla jej losów twórczych miało spotkanie w 1977 z →Okudżawą, który zwrócił jej uwagę na ludowo-obrzędową pieśń *Matuszka*. Śpiewa z gitarą, akompaniując sobie na sześciostrunowej gitarze hiszpańskiej (w Rosji większą popularnością cieszy się gitara siedmiostrunowa). W repertuarze ma m.in.: *Po dikim stiepjam Zabajkalja*, *Szumieł kamysz*, *Zaczem sidisz do połunoczi*, *Swietit miesiac*, *Stradanija izwozczika Jeriomy*, *Piesń uznika* (muzyka i słowa: Fiodor Glinka), *Wieczernij zwon*, *Eto było dawno*, *Ja w sadoczkie była*, *Kak służył sołdat* (muz. →Błanter, słowa: →Simonow), *Kazaczja pritcza (Son Stieńki Razina)*, *Donskaja bałłada*. W 1975 wyszedł jej pierwszy album z 12 pieśniami, w 1980 – następny. Analogowa płyta *Tysiacza lic uspiecha* (*Tysiąc twarzy sukcesu*) rozeszła się w 4 mln egzemplarzy w 40 krajach świata. W USA, Japonii i innych krajach istnieją fan cluby Biczewskiej. Dziś wykonuje pieśni religijne (do słów jeromonacha Romana) i białogwardyjskie, śpiewa wiersze →Mandelsztama, →Pasternaka, →Achmatowej. Wydała kilkanaście kompaktów, jedną z jej płyt pobłogosławił nawet patriarcha →Aleksij II. W 1994 cudem przeżyła zamach, kiedy „nieznany sprawca" trafił w balkon jej moskiewskiego mieszkania ciężkim pociskiem z granatnika przeciwpancernego. W Polsce zawsze cieszyła się dużą popularnością, na festiwalu muzycznym w Poznaniu uznano ją za „estradową indywidualność 1980". Sama uważa, iż swą oszałamiającą karierę zawdzięcza „*przychylnym głosom z Polski*", jako że wcześniej władze radzieckie „*uznawały jej sztukę za bezwartościową*". Była podczas strajków 1980 w Gdańsku, gdzie obdarował ją kwiatami Lech Wałęsa. We IX 1998 wystąpiła w Białostockim Teatrze Lalek na obchodach 45-lecia tej sceny. (GP)

BIECHTIERIEW Władimir Michajłowicz (1857–1927), twórca refleksologii.

Urodził się 1 II we wsi Sowali w guberni wiatskiej. Refleksologia była kierunkiem psychologii, szczególnie popularnym w Rosji lat 1900–20, zakładającym, iż każdy akt świadomy ma podłoże materialne. Biechtieriew był ponadto neuropatologiem, neurologiem i psychiatrą, organizatorem i dyrektorem Instytutu Badań nad Mózgiem i Działalnością Psychiczną (1918). W Instytucie wykonywano badania mózgów wybitnych przedstawicieli elity radzieckiej celem udowodnienia oficjalnej tezy, iż ideologia bolszewicka to „najwyższe stadium ewolucji ludzkości". Najwięcej wysiłku i środków włożono w badanie mózgu →Lenina, ponieważ Biuro Polityczne partii w 1925 zaleciło, by analiza naukowa dała „materialne uzasadnienie genialności W.I. Lenina". Prowadzone do 1936 badania nie mogły dać efektów pozytywnych, albowiem, jak poinformowano w latach 90., mózg wodza bolszewików w momencie jego śmierci był w stanie totalnej degeneracji.

Zmarł 24 XII 1927 w Moskwie. Wedle jednej z wersji, przypłacił życiem diagnozę na temat →Stalina, którego miał określić jako „paranoika". (JS)

BIEŁOW Wasilij Iwanowicz (ur. 1932), pisarz, przedstawiciel „nurtu wiejskiego".

Urodził się 23 X we wsi Timonicha w obwodzie wołogodskim, mieszka w Wołogdzie. Debiutował w 1956, najwybitniejszy – obok →Rasputina – przedstawiciel „prozy wiejskiej", opiewającej wieś jako środowisko, w którym zachowały się prawdziwe wartości ducha rosyjskiego. Najbardziej udane z jego utworów, słynna *Ludzka rzecz* (1966) czy *Ciesielskie opowieści* (1968), łączyły refleksję filozoficzną z prawdziwym obrazem tragicznego losu rosyjskiego chłopa w okresie kolektywizacji i nędznej wegetacji lat późniejszych. Twórczość ta wydawała się w okresie breżniewowskiego „zastoju" sugerować nastroje politycznie opozycyjne, z tej choćby racji, iż wieś stawiała ponad miasto, co miało wymiar herezji marksistowskiej. W okresie „pieriestrojki" w jego tekstach coraz silniej dochodzą do głosu akcenty ksenofobii i antysemityzmu. W powieści *Wszystko przed nami* (1986) zamanifestował odrazę do współczesności, do wielkiego miasta (Moskwy), siedliska jałowej kosmopolitycznej cywilizacji seksu i użycia. W kolejnych powieściach (cykl *Przedświt*, 1972–87, *Rok wielkiego przełomu*, 1989–94, *Godzina szósta*, 1997–98) fobia przybiera postać pewności, iż Rosja stała się ofiarą międzynarodowego spisku. Jego animatorami są głównie Żydzi, Zachód (USA), współczesna demokracja, konsumpcyjny styl życia i kultura masowa. Wiele miejsca poświęca dziejom zbrodniczej kolektywizacji przełomu lat 20.–30. Okazuje się, iż operacja ta była dziełem mafii żydowskiej, Trzeciej Międzynarodówki, w której rolę lidera pełnił →Kaganowicz, →Stalin zaś „*bezwarunkowo musiał liczyć się z Żydami*" (*Rok wielkiego przełomu*), wykonując ich polecenia. Dotyczy to zarówno kolektywizacji, jak i decyzji zapadających na szczytach partii (ilustrowanych wydarzeniami XVI Zjazdu WKP(b) w 1930). „Zażydzeniu" centralnego aparatu partyjnego odpowiada panoszenie się antyrosyjskiego żywiołu na prowincji, reprezentowanego przez Polaków i Łotyszów. „*Jak to się dzieje, że każdy szef* (chodzi o obsadę delegatur terenowych OGPU) *to obowiązkowo albo Polak, albo Łotysz*" – pytają bohaterowie *Roku wielkiego przełomu*. Rosja, w mniemaniu pisarza, jest szczególnym organizmem duchowym, ma do spełnienia własną misję dziejową, nie może więc naśladować europejskich wzorów sklepikarskiej pogoni za dobrami materialnymi i hedonistycznego ideału duchowej pustki. Wilcze prawa kapitalistycznego rynku są nie do pogodzenia z jej „własną drogą". Z tego wynika, iż lud rosyjski, najbardziej uduchowiony i altruistyczny z wszystkich narodów świata, nie mógł mieć nic wspólnego z krwawym eksperymentem bolszewickim, bedącym dziełem obcych kosmopolitycznych przybłędów. Twórczość Biełowa wpisuje się w nurt wielkorosyjskiego ultranacjonalizmu, reprezentowanego pod koniec XX w. przez wiele odmian „czerwono-brunatnej" ideologii łączącej neostalinizm z faszystowskim rasizmem, „unarodowionym" prawosławiem, kolektywizmem i antydemokratyzmem. (JS)

BIEŁYJ Andriej (właśc. Bugajew Boris Nikołajewicz, 1880–1934), prozaik, poeta, krytyk literacki, teoretyk symbolizmu.

Urodził się 26 X w Moskwie, w rodzinie matematyka, profesora miejscowego uniwersytetu. Ukończył wydział matematyczny (1903), cechowała go jednak ogromna erudycja w zakresie filozofii i nauk ścisłych, miał opinię jednego z najwybitniejszych – obok →Błoka – kontynuatorów koncepcji filozoficznych Władimira Sołowjowa. Od 1901 należy do czołowych przedstawicieli symbolizmu rosyjskiego. Wydarzeniem w literaturze modernizmu były kolejne tomy jego poezji (*Złoto w lazurze*, 1904, *Popiół*, *Urna*, 1909, *Królewna i rycerze*, 1919, *Gwiazda*, *Po rozłące*, *Wiersze o Rosji*, 1922), poematy (m.in. *Pierwsze spotkanie*, 1921, w którym po raz pierwszy wymieniona została „bomba atomowa"). Nowatorem okazał się również w prozie, publikując w 1900–08 kilka *Symfonii* oraz powieści: *Srebrny gołąb*, 1910, *Petersburg*, 1913–14 (nowa wersja – 1922), *Kocio Letajew*, 1922, *Zapiski dziwaka*, 1922, *Moskwa*, *Ochrzczony Chińczyk*, 1926, *Maski*, 1932. Pozostawił trzy tomy wybitnej prozy memuarystycznej, ukazującej klimat duchowy epoki oraz sylwetki jej najwybitniejszych przedstawicieli: *Na przełomie dwóch stuleci*, 1930, *Początek wieku*, 1933, *Między dwiema rewolucjami*, 1934, kilka tomów esejów, rozpraw teoretyczno- i krytycznoliterackich. W pracach teoretycznych wychodził poza problematykę ściśle literacką, usiłując nakreślić filozoficzną perspektywę roli sztuki słowa w rzeczywistości społecznej. Z natury był mistykiem, osobowością niezwykle sugestywną, nie mieszczącą się w ówczesnych schematach obyczajowych. Odznaczał się niebywałą pasją poznawczą, jego światopogląd był syntezą różnych wątków, motywów i inspiracji. Chrześcijaństwo łączył z żarliwością wyznawanej przez parę lat antropozofii Rudolfa Steinera, fascynowała go myśl Wschodu, uparcie dążył do poznania nadzmysłowego poza granicami czasu i przestrzeni, do wyjaśnienia więzi człowieka z Kosmosem. Zarówno w poezji, jak i prozie ukazywał wielopłaszczyznowość świata, otaczającą rzeczywistość odbierał jako pełną tajemniczych sygnałów, *correspondences*, znaków innego bytu, do którego nie sposób dotrzeć konwencjonalnymi narzędziami poznawczymi, dlatego taką rolę odgrywało w jego twórczości słowo-dźwięk, element muzyczny, sugestia, nastrojowość. Jego powieści, w pierwszym rzędzie *Petersburg* oraz *Kocio Letajew*, należą do najwybitniejszych przykładów nowatorskiej prozy XX w., na równi z dziełami Joyce'a, Prousta, Kafki. Radykalnie zrywa z realistycznym opisywactwem, usiłując dotrzeć do istoty zjawisk, ich filozoficznego i egzystencjalnego sensu. W *Petersburgu* stolica imperium urasta do rangi symbolu Rosji, znajdującej się w stadium kryzysu i poszukiwania swej tożsamości. Z ogromną ekspresją, w poetyce symbolu, satyrycznej groteski i humoru, powieść ukazuje nastroje inteligencji rosyjskiej, atmosferę poszukiwań odpowiedzi na pytania dotyczące miejsca kraju stojącego na rozdrożu między Wschodem i Zachodem. W *Kociu Letajewie* w nowatorski sposób podjęta została próba oddania specyfiki formowania się psychiki dziecka, kształtowania się jego języka oraz poznawania otaczającego świata.

Biełyj zmarł 8 I 1934 w Moskwie. (JS)

BIERDIAJEW Nikołaj Aleksandrowicz (1874–1948), filozof religijny, przeszedł ewolucję od marksizmu do idealizmu, od 1922 na emigracji.

Urodził się 18 III w Kijowie, w rodzinie arystokratycznej. Matka była półfrancuzką, spokrewnioną z polskimi rodami szlacheckimi, ojciec – oficerem kijowskiego pułku kawaleryjskiego. W 1894–98 studiował nauki przyrodnicze i prawo na Uniwersytecie św. Włodzimierza w Kijowie. W 1898 usunięty z uczelni i aresztowany za udział w marksistowskim Związku Walki o Wyzwolenie Robotników. W 1900–02 na zesłaniu w Wołogdzie. Po zwolnieniu porzucił marksizm na rzecz teistycznego idealizmu, był jednym z twórców „religijnego odrodzenia w Rosji". Współautor antyrewolucyjnych zbiorów: *Problemy idealizmu* (1902), *Drogowskazy* (1909) pod redakcją →Gerszenzona, *Z otchłani* (1918). Już w swych wczesnych pracach przedstawił prekursorską krytykę dogmatycznej metafizyki marksizmu. W *Filozofii twórczości* (1916) dał zarys antropologii prometejsko-romantycznej. W 1918 napisał *Filozofię nierówności*, gdzie z pozycji arystokratycznych odrzucił egalitarne ideały bolszewizmu. Po rewolucji organizował z →Frankiem Wolną Akademię Kultury Duchowej w Moskwie. Od 1920 profesor Uniwersytetu Moskiewskiego, wygłosił cykl wykładów: *Światopogląd Dostojewskiego* i *Sens historii*. W 1922 wraz z grupą ok. 250 intelektualistów wsadzony na „filozoficzny statek" i wyrzucony z kraju. Do 1924 mieszkał w Berlinie, uczestniczył w pracach Rosyjskiej Akademii Religijno-Filozoficznej, opublikował głośne, antydemokratyczne i wizjonerskie *Nowe średniowiecze*, wkrótce przetłumaczone na wiele języków. Po przeprowadzce do Paryża redagował pismo „Put' ", współpracował z wydawnictwem YMCA Press, organizował spotkania ekumeniczne chrześcijan. W *Filozofii wolnego ducha* (1928) głosił idee bliskie chrześcijańskiemu personalizmowi. Inne jego książki to: *O misji człowieka*, *O niewolnictwie i wolności człowieka* (1931–39), *Rosyjska idea*, *Zarys eschatologicznej metafizyki*, *Samopoznanie* (1946–47). Był najbardziej znanym rosyjskim filozofem na Zachodzie.

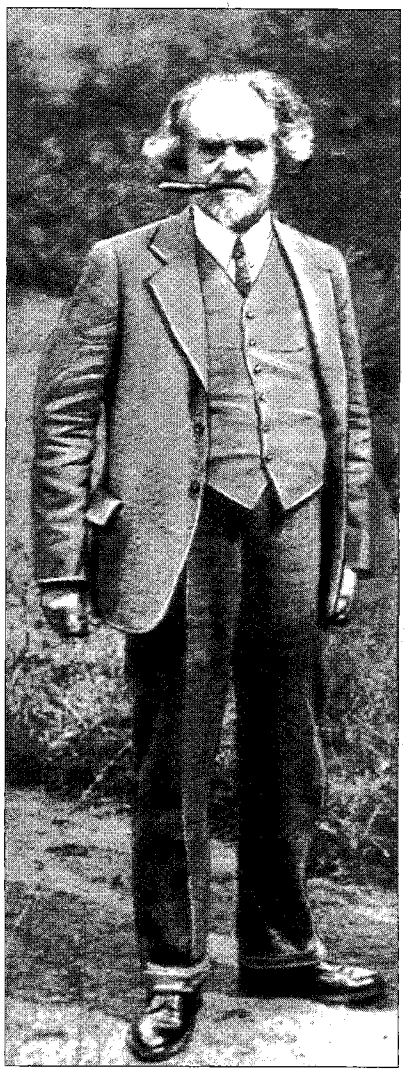

Nikołaj Bierdiajew

Zmarł 24 III 1948 w Clamart pod Paryżem i tam go pochowano. W procesie powrotu filozofii do Rosji po 1989 jego prace zajmują czołowe miejsce. (GP)

BIERIEZOWSKI Boris Abramowicz (ur. 1946), biznesmen-polityk, najbogatszy człowiek Rosji: *„Władzę najmuje się do pracy kapitałem”*.

Urodził się 23 I w Moskwie. Żydowskie pochodzenie („piąty punkt” w radzieckiej ankiecie personalnej) nie ułatwiło mu początkowo kariery, młodzież tej mniejszości etnicznej miała bowiem w ZSRR utrudniony dostęp do renomowanych uczelni. Ukończył wydział elektroniczny moskiewskiego Instytutu Leśnego, później mechaniczno-matematyczny miejscowego uniwersytetu. Pracując w instytutach naukowo-badawczych i Akademii Nauk, przygotował i obronił pracę doktorską oraz habilitacyjną, specjalizując się w technice komputerowej, teorii optymalizacji zarządzania i podejmowania decyzji w niestandardowych warunkach. Autor ponad 100 prac naukowych, w tym wielu tłumaczonych na języki obce, członek-korespondent Rosyjskiej Akademii Nauk. W 1989 utworzył S.A. „Łogowaz”, w 1993 organizację handlową AVVA, której celem miała być, zakończona niepowodzeniem, produkcja „ludowego samochodu”. Kontroluje firmy „Aerofłotu”, Syberyjską Spółkę Naftową („Sibnieft”) o strategicznym zasięgu, samochodową firmę dealerską „ŁogoWAZ”, uzyskał wpływ na handel bronią, na wiele banków, posiada udziały w stacjach telewizyjnych (ORT), finansuje kilka tytułów prasowych („Ogoniok”, „Niezawisimaja Gazieta”), wg magazynu amerykańskiego „Forbes”, wśród najbogatszych ludzi świata w 1997 zajmował 97. miejsce (3 mld dolarów majątku). Od X 1996 do XI 1997 zastępca sekretarza Rady Bezpieczeństwa, od IV 1998 do III 1999 sekretarz wykonawczy Wspólnoty Państw Niepodległych. Wpływowy uczestnik życia politycznego. Podczas wyborów prezydenckich 1996 poparł →Jelcyna, przyczynił się do niepowodzenia rządu →Kirijenki oraz →Primakowa, poparł →Lebiedia w wyborach gubernatora Kraju Krasnojarskiego. Na początku 1999 zwolniony przez prezydenta ze stanowiska sekretarza WNP i oskarżony, dzięki zabiegom premiera Primakowa, o pranie brudnych pieniędzy, ale oskarżenia odwołano. Postać typowa dla okresu transformacji ustrojowej Rosji, symbolizująca zespolenie biznesu i polityki oraz nieczytelność reguł życia publicznego. (JS)

BIERZIN Jan Karłowicz (Pawieł Iwanowicz, Kiuzis Peteris, 1889–1938), czekista, założyciel GRU.

Urodził się 25 XI, jeden z licznych Łotyszów w elicie bolszewizmu we wczesnym etapie władzy radzieckiej. Członek partii od 1905, do 1917 wielokrotnie aresztowany, m.in. za zabójstwo oficera policji. W czasie I wojny światowej zdezerterował z frontu, brał aktywny udział w wydarzeniach rewolucji lutowej. W czasie puczu bolszewickiego stał na czele komitetów partyjnych w Piotrogrodzie. W okresie wojny domowej dowódca ochrony osobistej →Lenina (który nie dowierzał Rosjanom), później przechodził kolejne szczeble kariery w tajnej policji. Zastępca komisarza ludowego spraw wewnętrznych Łotwy, zajmował wysokie stanowiska komisaryczne w Armii Czerwonej. Ojciec radzieckiego wywiadu wojskowego GRU (Gławnoje Razwiedywatielnoje Uprawlenije, Główna Centrala Wywiadowcza) i jego główny organizator w 1924–35, a także systemu pracy przymusowej w dziedzinie gospodarczej. Pionier łagrowej kolonizacji Kołymy. Zwerbował do pracy wywiadowczej →Sorge i →Treppera. W czasie hiszpańskiej wojny domowej główny doradca komunistów.

Wezwany do Moskwy, aresztowany i rozstrzelany 22 VII 1938. (JS)

BŁANTER Matwiej Isaakowicz (1903–90), pieśniarz i kompozytor, autor ok. 300 pieśni masowych (*Katiusza*).

Urodził się 10 II w miejscowości Mglin w guberni czernihowskiej (wg innych źródeł – w Poczepie w guberni briańskiej), w rodzinie żydowskiego rzemieślnika. W 1915–19 uczył się w szkołach muzycznych Kurska i Moskwy. W 1922–33 występował w teatrach Leningradu, Magnitogorska i Gorkiego. W latach 30. skomponował szlagiery radzieckiej pieśni masowej: *Partizan Żeleznjak*, *W put' dorożku dalniuju*, *Stalin – nasza sława bojewaja*, *S nami pojot wsia strana*. W 1939 skomponował melodię do słów *Katiuszy* Michaiła Isakowskiego. Podczas wojny pieśń stała się hymnem włoskich partyzantów, po 1945 była popularna na całym świecie. W 1941–45 Błanter pisał muzykę do pieśni frontowych: *Do swidanija, goroda i chaty*, *W lesu prifrontowom*, *Pod zwiezdami bałkanskimi*. Laureat Nagrody Stalinowskiej (1946). Po wojnie skomponował *Sołnce skryłos' za goroju*, *Letiat pierielotnyje pticy*.

Zmarł 24 IX 1990 w Moskwie, pochowany na Cmentarzu Nowodziewiczym. (GP)

BŁOK Aleksandr Aleksandrowicz (1880–1921), poeta i dramaturg z grupy symbolistów, przeszedł „szlak” od Władimira Sołowjowa do Władimira Lenina.

Urodził się 28 XI w Petersburgu, syn profesora prawa na uniwersytecie w Warszawie. W 1898–1901 studiował prawo, w 1901–06 – literaturę rosyjską na uniwersytecie w Petersburgu. W 1900–01 poznał dzieła Platona i poezję Sołowjowa; przyjął koncepcję podziału świata na przestrzeń idealną i materialno-zjawiskową. W 1903 ożenił się z Lubow Mendelejewą (córką chemika) i zadedykował jej tomik *Wiersze o Pięknej Damie* – miłość do konkretnej kobiety łączył z tęsknotą za mistyczną Duszą Świata i Sofią-Mądrością Bożą. W 1906–15 był najbardziej popularnym poetą-symbolistą; wydał dramaty: *Buda jarmarczna* (wystawiona przez →Meyerholda w teatrze Wiery Komissarżewskiej), *Król na Placu*, *Nieznajoma*, *Róża i Krzyż* oraz tomiki: *Śnieżna maska*, *Carmen*, *Wiersze o Rosji*. Jego liryk *Nieznajoma* (1907) – poetycka opowieść o tajemniczej kurtyzanie w petersburskiej restauracji, *„tchnącej perfumami”* i *„dyszącej mgłami”* wśród *„pijaków o króliczych oczach”* (tł. W. Słobodnik) – był wierszem kultowym. Tłumaczył Maeterlincka, Heinego. W grudniu 1909 przybył do Warszawy na pogrzeb ojca, pochowanego na Woli. W 1910–21 pisał nie dokończony „poemat warszawski” *Odwet*, głosząc w nim zagładę starego świata. Odczuwał inteligencką sympatię do rewolucji, którą uznawał za „święty żywioł”. W styczniu 1918 napisał artykuł *Inteligencja a Rewolucja* (ostatnie dwie frazy: *„Demon ongiś nakazał Sokratesowi być posłusznym duchowi muzyki. Całym ciałem, całym sercem, całą świadomością – słuchajcie Rewolucji”*) i poemat

Aleksandr Błok

Dwunastu (1918), gdzie wyśpiewał rytmiczny magnificat czerwonogwardzistom-apostołom, szerzącym „święty" rewolucyjny chaos i zniszczenie (w ostatniej scenie utworu pojawia się Chrystus-rewolucjonista). W słynnym wierszu *Scytowie* (30 I 1918) przepowiadał rychły upadek starej Europy i głosił mesjaniczne powołanie nowej Rosji. Wielu Rosjan uznaje go dzisiaj za drugiego po Puszkinie poetę.

Zmarł 7 VIII 1921 w wieku 41 lat w Piotrogrodzie. Pochowany w obrządku prawosławnym na Cmentarzu Smoleńskim, w 1944 jego prochy przeniesiono do prestiżowej części Cmentarza Wołkowego – „Mostki Literackie". (GP)

BOBROW Wsiewołod Michajłowicz (1922–79), legendarny piłkarz i hokeista, najwszechstronniejszy sportowiec radziecki.

Urodził się 1 XI w Morszańsku. Mistrz olimpijski (1956), świata (1954, 1956), Europy (1954, 1956) i wielokrotnie ZSRR w hokeju na lodzie oraz członek mistrzowskiej drużyny krajowej w piłce nożnej (1945–56). Jesienią 1945 w składzie drużyny „Dynamo" odbył triumfalne tournée po Wielkiej Brytanii, strzelając 6 z 19 goli. Jeden z inicjatorów wprowadzenia w ZSRR hokeja na lodzie (od 1946). Wspaniały technik, świetny strzelec (w futbolu zdobył 102 gole, w hokeju 243), idol kibiców moskiewskich oraz wybitna osobowość. Jedyny w historii sportowiec, który był na olimpiadzie kapitanem drużyny piłkarskiej (Helsinki, 1952) oraz hokejowej (Cortina d'Ampezzo, 1956). Trener drużyn piłkarskich („Spartaka", 1964–67 i CSKA, 1967–69) oraz reprezentacji hokejowej, która zdobyła mistrzostwo świata w 1973 i 1974.

Zmarł 1 VII 1979 w Moskwie. (JS)

BONDARCZUK Siergiej Fiodorowicz (1920–94), reżyser i aktor filmowy (*Los człowieka*, *Wojna i pokój*), pedagog.

Urodził się 25 IX we wsi Biełozierka w obwodzie odeskim. W 1946–48 studiował aktorstwo w Państwowym Instytucie Filmowym WGIK. W 1948 zadebiutował w filmie →Gierasimowa *Młoda Gwardia*. W 1951–55 kreował tytułowe role w *Tarasie Szewczence* Igora Sawczenki i w *Otellu* Siergieja Jutkiewicza. Jego reżyserski debiut to *Los człowieka* (1959) wg →Szołochowa, w którym sam zagrał pamiętną rolę frontowca Sokołowa. W 1960 wystąpił w filmie Roberta Rosseliniego *Era note a Roma*. W 1965–67 zrealizował czteroczęściową epopeję *Wojna i pokój* wg Lwa Tołstoja, gdzie sam wykreował postać Pierre'a Biezuchowa. Zrobiony z epickim rozmachem film obszedł z tryumfem ekrany całego świata (w 1968 nagrodzony Oscarem jako najlepsze dzieło zagraniczne). Kontynuacją napoleońskiego tematu było *Waterloo* (1970), nakręcone wespół z włoską wytwórnią Dino de Laurentis (Napoleona I kreował Rod Steiger, Ludwika XVIII – Orson Welles). Od 1971 wykładał w WGIK. W 1975 zrealizował *Oni walczyli za Ojczyznę* wg Szołochowa, w którym wystąpił po raz ostatni →Szukszyn, w 1978 – *Step* wg Czechowa; odtworzył tytułową rolę w *Ojcu Sergiuszu* Igora Tałankina (1978). Laureat Nagrody Stalinowskiej (1952), Leninowskiej (1960) i Państwowej (1984). Stosunki z władzami miał dobre. W 1973 złożył podpis pod opublikowanym w „Prawdzie" listem potępiającym →Sacharowa. W 1984 zrealizował dylogię *Czerwone dzwony* (*Insurgent Mexico* i *Dziesięć dni, które wstrząsnęły światem*) wg Johna Reeda, w 1986 – *Borysa Godunowa* wg Puszkina, gdzie sam wystąpił w roli tytułowej. To ostatnie dzieło ukazuje Rosję w okresie XVII-wiecznej „smuty" i polskiej interwencji, po której na tronie carskim zasiadł Dymitr Samozwaniec z Maryną Mniszech. Końcowe partie pierwszej części kręcono w Krakowie i jego okolicach (kościół Mariacki, Wawel, Pieskowa Skała).

Zmarł 20 X 1994 w Moskwie, pochowany na Cmentarzu Nowodziewiczym. (GP)

BONNER Jelena Gieorgijewna (ur. 1923), uczestniczka niezależnego ruchu demokratycznego i praw człowieka, wdowa po →Sacharowie.

Jelena Bonner, Andriej Sacharow

Urodziła się 15 II w Moskwie. Ojciec – Gework Alichanow, kolega →Anastasa Mikojana, I sekretarz KP Armenii i działacz Kominternu, został rozstrzelany w 1937. Matka, Rut Bonner, 17 lat spędziła w stalinowskich łagrach. W okresie wojny pracowała jako siostra miłosierdzia na froncie, ciężko ranna (inwalida II grupy), po wojnie ukończyła studia medyczne w Leningradzie. W czasie studiów relegowana za nieprawomyślną wypowiedź o „sprawie lekarzy", po 1953 przywrócona na uczelnię. Do KPZR wstąpiła w 1965, wystąpiła w 1973. W latach 60.–70. jeździła na procesy dysydentów. W czasie jednego z wyjazdów, w 1970 w Kałudze, spotkała prof. A. Sacharowa, za którego wyszła za mąż. Od 1971 należy do czołówki radzieckich obrońców praw człowieka, inicjując szereg przedsięwzięć organizacyjnych, podpisując wiele apeli i listów protestacyjnych przeciwko polityce władz. Od I 1980 towarzyszy mężowi podczas jego zsyłki do Gorkiego (Niżny Nowogród). W VIII 1984 skazana na 5 lat zsyłki za „*szerzenie oszczerstw pod adresem ustroju radzieckiego*". W 1985 otrzymuje pozwolenie na wyjazd zagraniczny w celach leczniczych. Została przyjęta na audiencji przez Jana Pawła II. Akcentując jej półżydowskie pochodzenie, propaganda tłumaczy aktywność społeczną męża jako wynik „spisku syjonistycznego". W 1986 wraca z mężem z Gorkiego do Moskwy. W czasie „pieriestrojki" aktywny uczestnik życia politycznego, szczególnie ruchu demokratycznego, konsekwentna obrończyni praw człowieka. Zdecydowanie krytyczna wobec →Gorbaczowa, za jego niekonsekwencję i bierność wobec konfliktów etnicznych. Gdy w 1991 otrzymał pokojową Nagrodę Nobla, oburzona zamierzała zwrócić Nagrodę męża. (JS)

BORZOW Walerij Filipowicz (ur. 1949), lekkoatleta, mistrz sprintu.

Urodził się 20 X w Samborze. Mistrz olimpijski w biegu na 100 i 200 m na olimpiadzie w Monachium (1972), jeden z nielicznych, którym udało się przełamać hegemonię Amerykanów w sprincie, wielokrotny mistrz Europy w latach 1969–76 na tych dystansach. Podejrzewany, jak większość atletów ZSRR, o stosowanie dopingu. W 1992–98 przewodniczący Ukraińskiego Komitetu Olimpijskiego, później członek MKOl. (JS)

BOTWINNIK Michaił Moisiejewicz (1911–95), szachista, pierwszy radziecki mistrz świata (1948).

Urodził się 17 VIII w fińskiej wsi letniskowej Kuokkala (dziś Riepino). W szachy zaczął grać w wieku 12 lat. W 1927 uczestniczył w mistrzostwach ZSRR. W 1931 i 1933 wygrywał szachowe mistrzostwa ZSRR. W 1936 razem z Kubańczykiem José Raulem Capablanką zajął I miejsce na turnieju w Nottingham, wyprzedzając m.in. →Alochina oraz wielokrotnego niemieckiego mistrza świata, Emanuela Laskera. W 1948 wygrał turniej o mistrzostwo świata, w 1951 i 1954 skutecznie bronił tytułu. W 1957 utracił mistrzostwo na rzecz Wasilija Smysłowa, jednak w rok później zdołał je odzyskać. W 1960 przegrał walkę o tytuł championa z Michaiłem Talem, ale znów wziął rewanż w roku następnym. W 1963 po porażce z Tigranem Petrosjanem, zwanym „żelaznym tygrysem armeńskim", ostatecznie utracił światowy prymat. W 1970 zakończył karierę sportową, wziąwszy udział w „meczu wieku" ZSRR–reszta świata. Od początku lat 70. tworzył program komputerowy dla szachistów („Pionier"), kierował szkółką szachową dla młodzieży „Trud", w której uczyli się m.in. →Karpow i →Kasparow. Autor książki *Pół wieku w szachach* (1978).

Zmarł 5 V 1995 w Moskwie. (GP)

BRAZAUSKAS Algirdas Mikołas Kaziewicz (ur. 1932), w 1993–98 pierwszy prezydent niepodległej Litwy.

Z zawodu inżynier budownictwa, w KPZR od 1959, pracownik Komisji Planowania Republiki Litewskiej. Sekretarz KC KPZR Litwy w 1977–88, od 1988 I sekretarz. W 1989 jako pierwszy z liderów republik związkowych wyprowadził swą partię z centralnej struktury KPZR, tworząc tym przesłanki do secesji Litwy z ZSRR. Jako prezydent państwa cieszył się powszechnym szacunkiem społeczeństwa. Witając w IX 1993 w Wilnie papieża Jana Pawła II, któremu władze radzieckie wcześniej (1984 i 1987) odmówiły przyjazdu na Litwę, ukląkł i ucałował pierścień papieski, przypominając, iż Watykan nigdy nie uznał aneksji Litwy przez ZSRR. (JS)

BREŻNIEW Leonid Iljicz (1906–82), sekretarz generalny KPZR, symbol „zastoju" i dekadencji ustroju komunistycznego.

Urodził się 19 XII we wsi Kamienskoje. W partii od 1931, absolwent Instytutu Metalurgicznego (1935) w Dnieprodzierżyńsku. W czasie wojny politruk w randze pułkownika. W 1950 I sekretarz KP w Mołdawii, członek KC KPZR w 1952, 1953 – zastępca kierownika Głównego Zarządu Politycznego armii. Jako I sekretarz KP Kazachstanu (1955–56) realizuje zainicjowaną przez →Chruszczowa akcję zagospodarowywania ugorów. W 1957 członek Prezydium KC KPZR, odpowiedzialny za resort przemysłu ciężkiego. W 1960 przewodniczący Rady Najwyższej ZSRR. Po usunięciu Chruszczowa I sekretarz (na XXIII Zjeździe KPZR w 1966 przywrócono stanowisko sekretarza generalnego) KC KPZR, od 1977 również przewodniczący Prezydium Rady Najwyższej ZSRR. Opowiedział się za konserwatywnym kursem gospodarczym, torpedując próby reform →Kosygina. Najprzystojniejszy z przywódców ZSRR, w ostatnich 8 latach życia coraz bardziej niedołężny i zdziecinniały, symbolizował schyłkowe („gerontokratyczne") stadium „socjalizmu realnego". Określona później jako „epoka zastoju", ostatnia faza dekadencji systemu komunistycznego przyjmuje postać bijącego rekordy śmieszności kultu genseka (sekretarza generalnego), obsypywanego odznaczeniami wojskowymi (w czasie wojny otrzymał cztery ordery i dwa medale – mniej niż jakikolwiek inny pułkownik), awansowanego w 1975 do rangi generała armii, w 1976 – marszałka ZSRR, uznawanego za wielkiego pisarza (Nagroda Leninowska 1980 za trylogię wspomnieniową napisaną przez Anatolija Agranowskiego) i „największego przywódcę politycznego współczesności". Uhonorowany Złotym Medalem im. Karola Marksa za „wyjątkowy wkład w rozwój teorii marksistowsko-leninowskiej, w naukowe badania aktualnych problemów rozwoju socjalizmu oraz ogólnoświatowej walki o ideały komunistyczne". W okresie breżniewizmu dokonuje się rezygnacja ze strategicznego celu budowy komunizmu, lecz stagnacji ideologicznej towarzyszy rujnująca militaryzacja gospodarki i mentalności społecznej oraz ekspansja imperialna, zdobywanie kolejnych przyczółków w Azji, Afryce, Ameryce Środkowej, subsydiowanie międzynarodowego ruchu komunistycznego. Symptomem klęski politycznej systemu okazała się interwencja państw Układu Warszawskiego (1968) w Czechosłowacji, która zrodziła związaną z nazwiskiem przywódcy ZSRR „doktrynę o ograniczonej suwerenności" państw w orbicie wpływów Moskwy, motywowaną hasłem „internacjonalizmu proletariackiego". Ciosem dla prestiżu komunistycznego supermocarstwa była klęska interwencji w Afganistanie (1979), a kolejnym sygnałem uwiądu doktryny okazało się powstanie polskiej „Solidarności". Na XXVI Zjeździe KPZR (1981) Breżniew zapewnia wprawdzie, iż *„socjalistycznej Polski w nieszczęściu nie opuścimy i nie pozwolimy jej skrzywdzić"*, ale groźby mają coraz bardziej rytualny charakter, wpisując się w system doktrynalnego pustosłowia.

Zmarł 10 XI 1982 w Moskwie, pochowany na Placu Czerwonym pod murem kremlowskim. (JS)

Leonid Breżniew

BRODSKI Josif Aleksandrowicz (1940–96), największy poeta Rosji 2. poł. XX wieku, laureat literackiej Nagrody Nobla (1987), od 1972 na emigracji.

Urodził się 24 V w Leningradzie. Ojciec był z wykształcenia geografem i dziennikarzem (w 1948–49 pracował w dziale fotografii w Muzeum Floty Wojennej w Leningradzie, skąd go zwolniono, jak większość żydowskich oficerów). W 1941–43 Brodski przebywał z matką w oblężonym Leningradzie. W 1956–62 zmieniał 13-krotnie pracę, jeździł po kraju. Na jego intelektualny rozwój wywarło wpływ odwilżowe przemówienie →Chruszczowa i powstanie węgierskie w 1956. Pisać zaczął w 1958. W 1960 jego wiersze opublikowało podziemne pismo „Sintaxis" (→A. Ginzburg). W 1962 poznał w Leningradzie →Achmatową, która wkrótce uznała go za największego poetę Rosji po →Mandelsztamie. Na życie zarabiał przekładami z angielskiego, hiszpańskiego i polskiego. W 1963 napisał dwa poematy: *Izaak i Abraham* oraz *Wielką elegię dla Johna Donne'a*. W maju 1961 weszła w życie ustawa „O nasileniu walki z osobami uchylającymi się od pracy społecznie użytecznej i prowadzącymi aspołeczny tryb

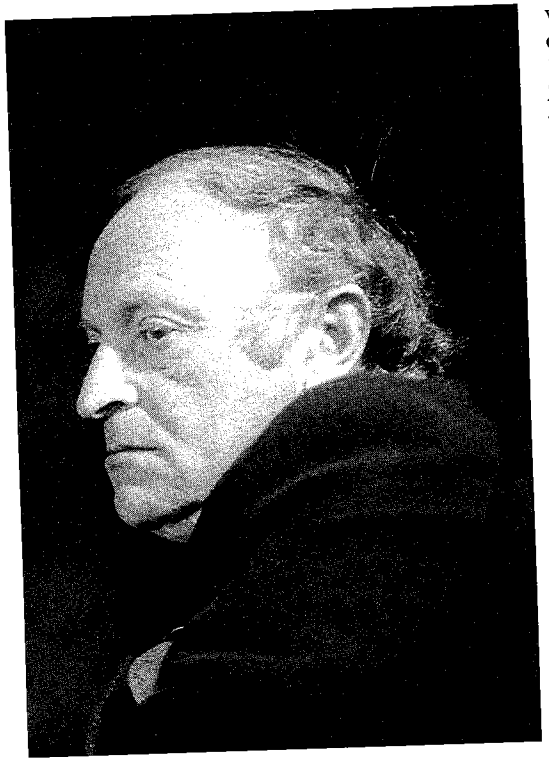

Josif Brodski

życia". W 1963 gazeta „Wieczernij Leningrad" opublikowała pamflet o Brodskim *Okołoliteracki truteń*. Brodski został aresztowany. W jego obronie wystąpili →Czukowska, →Czukowski, →Szostakowicz, →Marszak i Jefim Etkind. W II–III 1964 w Leningradzie odbył się proces o „pasożytnictwo". Na pytanie sędziny, gdzie się nauczył poezji, opowiedział, że ma to od Boga. Skazano go na 5 lat zesłania z „zastosowaniem pracy przymusowej". Trafił do wsi Norienskaja w obwodzie archangielskim, gdzie pracował w sowchozie. W 1965 ukazały się w Nowym Jorku *Wiersze i poematy*, zawierające także liryki z zesłania. Był tłumaczony na kilka języków. Dzięki protestom Achmatowej i →Paustowskiego oraz wstawiennictwu światowej opinii zwolniono go po 18 miesiącach. Tłumaczył Zbigniewa Herberta, Konstantego Ildefonsa Gałczyńskiego, Czesława Miłosza, Cypriana Kamila Norwida, Andrew Marvella i Johna Donne'a. W maju 1972 dano mu 10 dni na opuszczenie ZSRR. Osiadł w Ameryce (od 1977 – obywatel USA), w 1972–81 profesor literatury na Uniwersytecie w Michigan. W 1981 przeniósł się do Massachusetts, otrzymał „stypendium dla geniuszy" z Fundacji MacArthura. W 1977–87 wydał: *Część mowy*, *Koniec pięknej epoki*, *Nowe stance do Augusty*, *Uranię*, sztukę *Marmur*, tom esejów *Less than One*. Nawiązywał do baroku, angielskich poetów metafizycznych, →Cwietajewej, →Majakowskiego. W 1987 otrzymał literacką Nagrodę Nobla. Odwiedzał Polskę, w październiku 1990 wraz z Czesławem Miłoszem wystąpił z wierszami w Krakowie, w auli Uniwersytetu Jagiellońskiego. W 1991 odznaczony orderem francuskiej Legii Honorowej, w 1991–92 – Poeta Laureat Stanów Zjednoczonych. W 1993 otrzymał doktorat *honoris causa* na Uniwersytecie Śląskim w Katowicach, podczas uroczystości mówił, że *„sztuki oporu nauczył się od Polaków"*. Wierzył w potęgę kultury, w jednym z ostatnich esejów *Książki i kraty* stwierdził, że *„im więcej książek na półkach, tym mniej ludzi w więzieniach"*.

Zmarł w nocy z 27 na 28 I 1996 w wieku 56 lat w swoim domu na Brooklynie, pochowany w Nowym Jorku. W czerwcu 1997, zgodnie z wolą zmarłego, jego szczątki złożono na cmentarzu San Michele w Wenecji, gdzie

wcześniej spoczęli →Diagilew i →Strawiński. (GP)

BRUSIŁOW Aleksiej Aleksiejewicz (1853–1923), generał rosyjski i radziecki.

Urodził się 31 V w Tyflisie, w rodzinie generała. W wojsku od 1872, w czasie I wojny światowej dowódca 8. Armii, w 1916 na czele frontu południowo-zachodniego, wsławił się przełamaniem pozycji austriacko-niemieckich na Wołyniu, jedyną zakończoną sukcesem operacją rosyjską I wojny światowej. W V–VII 1917 wódz naczelny sił rosyjskich, ustąpił na rzecz →Korniłowa. W wojnie domowej współpracował z bolszewikami. W 1920 podczas wojny z Polską był jednym z carskich oficerów pozytywnie reagujących na powrót bolszewików do haseł patriotycznych. *„Zapomnijcie* – apelował na łamach »Prawdy« do byłych oficerów armii carskiej – *o doznanych krzywdach. Waszym obowiązkiem jest teraz bronić ze wszystkich sił umiłowanej Rosji i poświęcić jej życie, aby ocalić ją od ujarzmienia na wieki"*. 10 III 1921 na posiedzeniu rządu referował szczegóły planu operacji w Indiach, w ramach strategii rewolucji światowej. W 1923–24 inspektor kawalerii Armii Czerwonej.

Zmarł 13 III 1926 w Moskwie. (JS)

BUBKA Siergiej Nazarowicz (ur. 1963), najsłynniejszy tyczkarz świata, zwany „centymetrowym rekordzistą".

Sześciokrotny mistrz świata. Pierwszy jego rekord (w hali) – 5,81 m (1984); w 1985, jako pierwszy w świecie, osiągnął wysokość 6 m, 35 razy poprawiając swój wynik i doprowadzając go do 6,15 m (1994). Startował kolejno jako reprezentant ZSRR, WNP i Ukrainy. W wywiadzie z 1997 powiedział: *„Dziś jestem Ukraińcem i startuję, oddając całe serce dla swojej Ojczyzny"*. Typowy sportsmen-biznesmen, za każdy kolejny rekordowy centymetr pobierał ogromne honorarium. Nigdy jednak nie zdobył olimpijskiego złota. (JS)

BUCHARIN Nikołaj Iwanowicz (1888–1938), wg →Lenina – *„bardzo cenny i bardzo wybitny teoretyk (...), ulubieniec całej partii"*.

Urodził się 9 X w Moskwie. Już w latach gimnazjalnych uczestniczy w działalności organizacji marksistowskich, wkrótce zostając zawodowym rewolucjonistą, co przeszkodziło mu w ukończeniu studiów uniwersyteckich. Wielokrotnie więziony i zsyłany. W 1911 ucieka z zesłania za granicę. Z Hanoweru w 1912 przybył na wypoczynek do Zakopanego, gdzie spotkał →Lenina. Wkrótce staje się czołowym teoretykiem partii (prace o gospodarce, materializmie historycznym, socjologii, kulturze i literaturze pięknej). Od 1915 działa na terenie Sztokholmu, gdzie zostaje aresztowany. Po wyjściu na wolność jedzie do Kopenhagi, potem do Oslo, skąd wyjeżdża do Nowego Jorku, tam współpracuje m.in. z →Trockim i →Kołłontaj. Do Moskwy wrócił w V 1918. W środowisku bolszewickim wyróżnia się radykalizmem poglądów, przekonany, iż w imię zwycięstwa socjalizmu należy natychmiast wypowiedzieć Zachodowi „wojnę rewolucyjną". Odegrał znaczną rolę w rozpędzeniu Zgromadzenia Ustawodawczego, likwidacji partii lewicowych eserowców i ustanowieniu dyktatury monopartii. W okresie pertraktacji wokół pokoju brzeskiego przywódca „komunistów lewicowych", zwolennik centralizacji gospodarki, maksymalnego kolektywizmu i przeciwnik zatrudniania „specjalistów burżuazyjnych". W 1919, razem z J. Prieobrażeńskim, wydał *ABC komunizmu*, triumfalistyczną wykładnię bolszewizmu i apologię komunizmu wojennego. W 1924 postuluje jednak „bardziej liberalną" formę władzy radzieckiej: *„mniej represji, więcej praworządności i dyskusji, więcej władzy lokalnej"*. Po

wahaniach staje się piewcą NEP-u, w 1925 apeluje do chłopów: *„Bogaćcie się!"* W ostatnich notach Lenina rozważany wśród sześciu najpoważniejszych pretendentów do objęcia steru w państwie (partii). W okresie walk frakcyjnych arcygorliwy sojusznik →Stalina, jego główny ideologiczny atut w walce ze „zjednoczoną opozycją" (→Trocki, →G. Zinowiew, →Kamieniew). W 1925–27 faktycznie kontrolował życie ideologiczne, prasę i wydawnictwa, kształtował też politykę zagraniczną ZSRR. Gdy Stalin odniósł zwycięstwo, usługi „Bucharczika" przestały być niezbędne. Wprawdzie początkowo dość energicznie opierał się likwidacji NEP-u, ale kolejny raz znalazł skrajne uzasadnienia dla nowej wiary, postulując, by z kułakiem „rozmawiać językiem ołowiu". Oskarżony o przywództwo „odchylenia prawicowego", usuwany kolejno ze stanowisk: redaktora naczelnego „Prawdy" (1918–29), „Izwiestij" (1934–37) i przywódcy Kominternu, którym kierował po usunięciu Zinowiewa. Główny autor konstytucji stalinowskiej, przekonany, iż prawa i wolności, które ona „zagwarantowała", zapewnią powrót praworządności w ZSRR. Płodny pisarz, prezentował bezgraniczną pewność marksisty, który posiadł ostateczną i radosną wiedzę na temat optymistycznego rozwoju ludzkości. Z politowaniem traktował sceptyków, którzy – jak wybitny fizjolog →Pawłow – mieli wątpliwości, czy marksizm to ostateczne słowo nauki. W rozpaczy, przewidując swój bliski koniec, podyktował żonie list *Do przyszłego pokolenia przywódców partii*, w którym tak protestował przeciwko terrorowi stalinowskiemu: *„Odchodzę z życia. Kładę głowę pod topór rewolucji, który winien być zawsze bezwzględny, ale i niewinny (...), odeszły w przeszłość wspaniałe tradycje Czeki, gdy idea rewolucyjna kierowała (...) jej poczynaniami, usprawiedliwiając okrucieństwo w stosunku do wrogów, broniąc państwa od wszelkiej kontrrewolucji. Dlatego Czeka zasłużyła sobie na (...) cześć, autorytet i szacunek"*. Główny oskarżony w procesie Prawicowo-trockistowskiego Bloku Antyradzieckiego w 1938. Podczas rozprawy umiarkowanie akceptował zarzucane mu fantastyczne zbrodnie, choć w więzieniu napisał poemat na cześć Stalina. Prywatnie człowiek łagodny, wrażliwy, często zalewał się łzami, jako polityk przykład skrajnego infantylizmu. Starał się pomagać represjonowanym pisarzom (z sympatią wspominany przez → N. Mandelsztam), choć wiele jego tekstów obiektywnie stanowiło uzasadnienie najkrwawszego terroru.

W wyniku procesu skazany na śmierć, rozstrzelany 15 III 1938. (JS)

BUDIONNY Siemion Michajłowicz (1883–1973), marszałek, dowódca Armii Konnej.

Urodził się 25 IV koło Rostowa. W Armii Rosyjskiej od 1903, uczestnik wojny z Japonią (1904–05), w czasie I wojny

Siemion Budionny

światowej za odwagę odznaczony czterokrotnie Krzyżem św. Jerzego. W partii bolszewickiej od 1918, organizator czerwonej kawalerii, dowódca (1919–23) Armii Konnej, która dzięki mobilności (m.in. zastosowanie pojazdów resorowych – taczanek uzbrojonych w ciężkie karabiny maszynowe) odegrała kluczową rolę w walkach z białymi oddziałami pod Carycynem i Woroneżem. Formacje Armii Konnej brały udział w wojnie z Polską w 1920, bezskutecznie oblegając latem Lwów, znacząc swój szlak okrutnymi pogromami antyżydowskimi, co m.in. opisał →Babel w *Armii Konnej*, ponosząc też ciężkie straty w bitwie koło Zamościa. Razem z →Woroszyłowem stanowili tandem ilustrujący legendę czerwonej konnicy w czasie wojny domowej. W 1935 znalazł się w gronie pięciu pierwszych mianowanych marszałków. W czasie rozprawy z elitą Armii Czerwonej wykonawca poleceń →Stalina. W pierwszej fazie wojny z Niemcami dowódca frontu południowego, gdzie wykazał swą nieudolność i został odsunięty. Postać weterana z potężnymi wąsami i obwieszonego odznaczeniami (m.in. trzykrotny Bohater Związku Radzieckiego, 6 Orderów Lenina) stała się nieodzownym elementem dekoracyjnym oficjalnych imprez, choć *de facto* jego dokonania wojskowe były znacznie skromniejsze od wersji oficjalnej. Przypisano mu wszystkie zasługi wybitnych kawalerzystów – Borysa Dumienko (1888–1920) i Filipa Mironowa (1872–1921), rozstrzelanych na rozkaz →Trockiego za „samowolę" lub niezgodę na terrorystyczną politykę bolszewików.

Zmarł 26 X 1973 w Moskwie, pochowany pod murem kremlowskim. (JS)

BUKOWSKI Władimir Konstantinowicz (ur. 1942), jeden z najbardziej znanych dysydentów, intelektualista, pisarz.

Urodził się 30 XII, w czasie ewakuacji rodziców na terenie Republiki Baszkirskiej, w miejscowości Belebej, w ro-

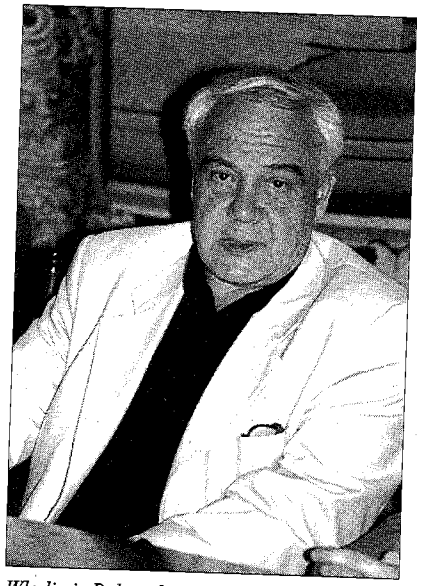

Władimir Bukowski

dzinie ideowego komunisty. Jako student biologii Uniwersytetu Moskiewskiego rozpoczął działalność w ruchu dysydenckim. Od pierwszego aresztowania w 1963 wiele lat spędził w łagrach i karnych zakładach psychiatrycznych („psichuszkach"), opisanych w słynnej, tłumaczonej na wiele języków autobiograficznej książce *I powraca wiatr...* Wybitna osobowość, siła charakteru i nieprzeciętna inteligencja uczyniły go jednym z liderów rosyjskiego niezależnego ruchu demokratycznego, w którym jednak zajmował zawsze bardzo indywidualną pozycję. W 1971 przedstawił Światowemu Kongresowi Psychiatrów (w Meksyku) pełną dokumentację nadużyć psychiatrii radzieckiej w zwalczaniu dysydentów, dołączając również diagnozy własnej „choroby" oraz →Gorbaniewskiej i →Grigorienki. Odniosło to skutek 6 lat później, gdy kongres w Honolulu potępił stosowanie w ZSRR psychiatrii do celów politycznych. W 1976 wymieniony na chilijskiego komunistę Luisa Corvalana, osiadł w Anglii.

Brał udział jako świadek podczas posiedzeń Sądu Konstytucyjnego obradującego nad kwestią delegalizacji KPZR w 1992. W przekonaniach pozostał maksymalistą. Wielokrotnie wyrażał pogląd, iż rząd Federacji Rosyjskiej po 1992 skompromitował idee demokracji i rynku. Nieprzejednany antykomunista, przeciwnik współpracy z przedstawicielami komunizmu, niezwykle krytyczny wobec oportunistycznego społeczeństwa rosyjskiego. Do Zachodu ma również stosunek nadzwyczaj krytyczny, oskarżając go o to, iż w przeszłości swą bierną postawą sprzyjał Moskwie. Poznając bliżej życie społeczeństw zachodnich, dostrzega ich pustkę duchową. Demokracja – dochodzi do wniosku – jest ustrojem pospólstwa. „*Wszędzie imitacja, podróbka, pustka*" – pisze o zachodnich mediach. Trzykrotnie: w 1990, 1998 i 1999, odwiedzał Polskę. W czasie drugiego pobytu promował swą najnowszą książkę *Moskiewski proces* (po jej pierwszym wydaniu rosyjskim w 1996 wielokrotnie odmawiano mu wizy wjazdowej do Rosji). Wręczył ją osobiście premierowi J. Buzkowi, który przy okazji oświadczył, zwracając się do gościa: „*Pana działalność ogromnie przyczyniła się do tego, że żyjemy w czasach, gdy możliwa jest współpraca między naszymi narodami*". W swej książce i w wypowiedziach dla polskiej prasy podkreślał, iż w 1981 gen. Jaruzelski kilkakrotnie prosił władze ZSRR, aby dokonały w Polsce interwencji, ale otrzymał z Kremla stanowczą odmowę, czemu zainteresowany kategorycznie zaprzeczył. (JS)

BUŁGANIN Nikołaj Aleksandrowicz (1895–1975), działacz partyjny, państwowy, premier ZSRR w 1955–58.

Urodził się 30 V w Niżnym Nowogrodzie. W partii bolszewickiej od 1918. Podczas wojny domowej w Czeka i Radzie Najwyższej Gospodarki Narodowej (WSNCh). W 1931–37 na czele administracji Moskwy, w 1938–41 zastępca przewodniczącego Rady Komisarzy Ludowych (Sownarkomu). W 1941–45 członek rad wojennych wielu frontów, wchodził w skład Głównego Komitetu Obrony, wicekomisarz komisariatu obrony, w 1947 marszałek (w 1958 zdegradowany), w 1949–55 minister obrony ZSRR. Wizytując sztab 1. Frontu Ukraińskiego przed szturmem Berlina w 1945, ujawnił powojenną strategię →Stalina: „*Ameryka jest teraz naszym głównym wrogiem. Obecnie niszczymy bazę faszyzmu, ale czeka nas jeszcze zniszczenie bazy kapitalizmu – Ameryki*". W 1949 wicepremier, w 1955–58 premier rządu. W 1957 przyłączył się do antychruszczowowskiej opozycji, mimo wyrażonej skruchy usunięty wkrótce ze wszystkich stanowisk. Szara, bezbarwna postać („cywilny marszałek") o nobliwie arystokratycznym wyglądzie.

Zmarł 26 II 1975 w Moskwie, pochowany na Cmentarzu Nowodziewiczym. (JS)

BUŁHAKOW Michaił Afanasjewicz (1891–1940), prozaik i dramaturg, autor *Mistrza i Małgorzaty*, jednej z największych powieści XX wieku.

Urodził się 15 V w Kijowie, w rodzinie profesora Akademii Duchownej. W 1909–16 studiował medycynę na Uniwersytecie Kijowskim, do 1918 pracował jako lekarz w szpitalach Czerwonego Krzyża w Kijowie, Kamieńcu Podolskim i Czerniowcach. Po demobilizacji mieszkał w Kijowie, zdobywanym na przemian przez bolszewików, białych, →Petlurę, Niemców z hetmanem Pawłem Skoropadskim i Polaków. Jesienią 1919 został wcielony do armii →Denikina. Od 1921 mieszkał w Moskwie, dla literatury porzucił zawód lekarza. Pisał dla gazet, w 1920–22 przygotował tom felietonów *Notatki na mankietach*, w 1925–27 wydawał cykl szkiców *Notatki młodego lekarza*. W 1924

wydał fragment powieści *Biała Gwardia*, opartej na przeżyciach z wojenno-rewolucyjnego Kijowa. W 1925 ujrzała światło dzienne satyryczna *Diaboliada* i groteska *Fatalne jaja*. W 1926 odbyły się teatralne premiery *Dni Turbinów* i *Mieszkania Zojki*, komedii obyczajowej z życia Moskwy okresu NEP-u. Bułhakow był zajadle atakowany przez krytykę. Popadł w biedę, poddał się rozpaczy. W 1930 po zakazaniu sztuki o Molierze *Zmowa świętoszków* wrzucił do ognia wczesne warianty *Powieści teatralnej* i *Mistrza i Małgorzaty*. W marcu 1930 w liście do rządu ZSRR prosił o zgodę na wyjazd za granicę lub skierowanie do pracy w teatrze →Stanisławskiego i →Niemirowicza-Danczenki. 18 IV 1930 – kilka dni po samobójstwie →Majakowskiego – zadzwonił do niego osobiście Stalin, obiecując etat w MChAT-cie. W 1930–36 Bułhakow pracował tu jako asystent reżysera; w 1936–37 opisał swe ówczesne doświadczenia w *Powieści teatralnej* (publ. w 1965). Dziełem jego życia pozostanie *Mistrz i Małgorzata*, nawiązująca do mitu o Fauście powieść o diable Wolandzie, nawiedzającym zepsutą moralnie Moskwę lat 30., i o współczesnym pisarzu, twórcy powieści o Poncjuszu Piłacie i Jeszui Ha Nocri. Arcydzieło *Mistrz i Małgorzata* było pisane w 1928–40, ale światło dzienne ujrzało dopiero w 1966–67 z licznymi cenzorskimi interwencjami. Po pełnym wydaniu na Zachodzie i w ZSRR (1969–73) zostało uznane za jedną z największych powieści światowej literatury XX wieku. Jeden z interpretacyjnych kluczy do powieści

Michaił Bułhakow

odnajdujemy w rozdziale XIX pt. *Rozstrzygają się losy Mistrza i Małgorzaty*, gdzie diabeł Woland – w istocie rzeczy „bohater pozytywny" – broni przed ideologiem, Mateuszem Lewim (prekursorem Stalina), ludzkiego „królestwa cieni", mówiąc: „*Z twoich słów wynikałoby, że nie uznajesz ani cieni, ani zła. Bądź jednak dobry i pomyśl o tym, co by poczęło twe dobro, gdyby nie było zła i jak by wyglądała ziemia, gdyby znikły z niej cienie?* (...) *Czy chciałbyś obedrzeć ze skóry całą kulę ziemską, zdzierając drzewa i wszystko co żyje – bo masz ochotę napawać się czystym światłem? Jesteś głupi*". To ostatnie zdanie odnosi się do wszystkich zwolenników „historycznego materializmu" w ZSRR.

Bułhakow zmarł 10 III 1940 w Moskwie, spoczywa na Cmentarzu Nowodziewiczym. (GP)

BUNIN Iwan Aleksiejewicz (1870–1953), prozaik i poeta, laureat literackiej Nagrody Nobla (1933), od 1920 na emigracji.

Urodził się 22 X w Woroneżu, w zrujnowanej rodzinie szlacheckiej o polskich korzeniach. W przyszłości będzie się szczycił XV-wiecznym polskim przodkiem, Symeonem Guzikowskim. Od 1889 współpracował z gazetą „Orłowski Wiestnik", zarabiał pracą w urzędzie w Połtawie. W 1895–1900 mieszkał w Moskwie i Petersburgu, zajmował się przekładem literackim (Longfellow, Petrarca). Tłumaczenie *Stepów Akermańskich* Mickiewicza niezwykle wysoko ocenił Jarosław Iwaszkiewicz. Znał dobrze twórczość Sienkiewicza i na motywach jego noweli *Sielanka* napisał wiersz *Modlitwa*. W 1899 poznał →Gorkiego, który wprowadził go w krąg pisarzy-neorealistów. Za tom wierszy *Pora opadania liści* (1901) otrzymał od Petersburskiej Akademii Nauk Nagrodę Puszkinowską. W 1910 napisał opowiadanie *Wieś* (symbol Rosji przed 1905), w 1911 – *Suchodoły*. W moralistycznym opowiadaniu *Pan z San Francisco* (1915) nawiązywał pośrednio do *Śmierci Iwana Iljicza* Lwa Tołstoja, głosił zagładę XIX-wiecznej Europy. Rewolucja 1917 zastała go w Piotrogrodzie; uciekając przed rozruchami, znalazł się w Moskwie i Odessie. Tu napisał antybolszewicki dziennik *Przeklęte dni*, w całości opublikowany w 1935 w Berlinie. Na początku 1920 udał się do Konstantynopola, potem do Paryża na dożywotnią emigrację. Od 1923 mieszkał na południu Francji, do 1927 współpracował z gazetą „Wozrożdienije". Był mistrzem krótkiej formy, po Turgieniewie i Czechowie wzniósł na nowe wyżyny opowiadanie rosyjskie. Publikował utwory o miłości i namiętności jako sile niszczycielskiej (*Porażenie słoneczne*, 1915, *Gramatyka miłości*, 1927, *Ciemne aleje*, 1943–52). Od 1928 wydawał swój najbardziej znaczący utwór, powieść poetycką *Życie Arsieniewa*, za którą w 1933 otrzymał literacką Nagrodę Nobla. Jego kontrkandydatami byli →Mierieżkowski i Gorki – dla uniknięcia politycznego skandalu nagrodą obdarzono mało znanego Bunina. Po najeździe Hitlera na ZSRR wbrew Mierieżkowskiemu solidaryzował się z napadniętymi i popierał pisarzy emigracyjnych, którzy przyjęli radzieckie obywatelstwo. W 1946 zaproponowano mu przez →Simonowa 2-tygodniowy pobyt w kraju („z wizą powrotną"), ale odrzucił propozycję. Pisał do końca życia, w 1950 wydał wspomnienia o →Rachmaninowie, →Riepinie, →Szalapinie (tu też zawarł antykomunistyczne pamflety o Gorkim, →Błoku, →Majakowskim, Waleriju Briusowie). Pośmiertnie ukazała się nie dokończona książka o Czechowie (1955).

Iwan Bunin

Zmarł 8 XI 1953 w Paryżu, spoczywa na cmentarzu w Sainte-Geneviève-des-Bois. (GP)

BURDIENKO Nikołaj Niłowicz (1876–1946), jeden z falsyfikatorów zbrodni katyńskiej.

Urodził się 3 II w Kamience pod Penzą. Absolwent uniwersytetu w Jurjewie (Tartu), w 1917 główny inspektor medyczny Armii Rosyjskiej. Jeden z założycieli neurochirurgii w ZSRR, pierwszy prezydent Akademii Nauk Medycznych (1944–46), główny chirurg Armii Czerwonej. Przewodniczący komisji powołanej do wyjaśnienia okoliczności „*rozstrzelania przez agresorów niemiecko-faszystowskich jeńców polskich w lesie katyńskim*". Z dokumentacji przekazanych prezydentowi Lechowi Wałęsie przez głównego archiwistę Federacji Rosyjskiej, prof. Rudolfa Pichoję, wynikał zakres kampanii dezinformacyjnej podjętej przez władze ZSRR w celu ukrycia sprawców zbrodni. Burdienko znał prawdę o zbrodni, ale napisał to, czego życzyły sobie władze.

Zmarł 11 XI 1946 w Moskwie. (JS)

C

CERETELI Zurab Konstantinowicz (ur. 1934), rzeźbiarz-monumentalista, milioner, dekorator Moskwy →Łużkowa.

Urodził się 4 I w Tbilisi. W 1957 ukończył miejscową Akademię Sztuk Pięknych, uzyskał specjalizację „malarza-monumentalisty". Jest autorem mozaik w strefie uzdrowiskowej wokół Picundy w Abchazji (1967); jego morskie stwory na tle fontann (1973) można oglądać w miasteczku dla dzieci w uzdrowisku Adler w Kraju Krasnodarskim. W 1971 – dbając o poprawność stosunków z władzami – odmówił rodzinie →Chruszczowa wykonania jego nagrobka (pomnik zaprojektował ostatecznie →Nieizwiestny). Jest autorem kolumny w brązie „Wieczna Przyjaźń", sławiącej wcielenie Gruzji do Rosji. Laureat Nagrody Państwowej (1973, 1983) i Nagrody Leninowskiej (1976). Od 1979 członek Akademii Sztuk Pięknych. W 1980 przygotował gigantyczne dekoracje dla Miasteczka Olimpijskiego w moskiewskim Izmajłowie. W 1995 – na 50-lecie zwycięstwa w II wojnie światowej – ustawił w Moskwie na Górze Dziękczynnej (Pokłonnaja Gora) gigantyczne pomniki Nike, Gieorgija Zwycięzcy i ofiar faszyzmu. W 1995–97 wielkie wzburzenie opinii publicznej Moskwy wywołały jego dekoracje Placu Maneżowego („metalowy zwierzyniec") i ustawiony na 850-lecie stolicy pomnik Piotra I nad rzeką Moskwą. Podobne sprzeciwy wyrażano wobec jego dekoracji Soboru Chrystusa Zbawiciela. Od 1988 Cereteli jest członkiem Rosyjskiej Akademii Sztuk Pięknych (od 1997 – prezydentem). Wykonując liczne gigantyczne zamówienia, dorobił się olbrzymiej fortuny. Jego pozycję wzmacnia fakt, iż jest pupilem burmistrza Moskwy Łużkowa. Mieszkańcy stolicy mówią o „ceretelizacji" swego miasta. (GP)

CHACZATURIAN Aram Iljicz (1903–78), kompozytor i dyrygent pochodzenia ormiańskiego.

Urodził się 6 VI w Kodżori koło Tbilisi. W 1929–34 uczył się w moskiewskim Konserwatorium u Michaiła Gniesina i Nikołaja Miaskowskiego (od 1951 profesor). W kompozycjach wykorzystywał

ludowe motywy ormiańskie, gruzińskie i tureckie. W 1932–43 napisał: *Toccatę* na fortepian, *Suitę taneczną* na orkiestrę, dwie symfonie, *Koncert fortepianowy*, *Koncert skrzypcowy*, *Kantatę* na chór i orkiestrę, balety: *Szczęście* i *Gajane* (ze słynnym *Tańcem z szablami*). W 1941–42 tworzył muzykę dla teatru (*Kremlowskie kuranty* Nikołaja Pogodina, *Maskarada* Lermontowa). Od 1935 pisał muzykę do filmów (*Żona za tysiąc rubli* Amo Bek-Nazarowa, *Bitwa stalingradzka* Władimira Pietrowa, *Człowiek nr 217* i *Admirał Uszakow* →Romma, *Ludzie i bestie* →Gierasimowa). Podczas wojny zakwalifikował się – obok m.in. →Szostakowicza – do ścisłego finału konkursu na melodię hymnu ZSRR, wygranego ostatecznie przez Aleksandra Aleksandrowa (por. →S. Michałkow). Jego *III Symfonia* na orkiestrę, organy i 15 trąbek solowych (1947), poświęcona 30-leciu rewolucji październikowej została skrytykowana za „antynarodowy formalizm" (por. →Chriennikow). Po wojnie skomponował jeszcze *Koncert wiolonczelowy* (1946), *Sonatę fortepianową* (1961), rapsodie na skrzypce z orkiestrą, wiolonczelę z orkiestrą i fortepian z orkiestrą (1961–65), utwór jazzowy na klarnet dla Benny Goodmana (1966). Sławę przyniósł mu monumentalny balet *Spartakus*, wystawiony w leningradzkim Teatrze Opery i Baletu im. S. Kirowa (1956). W 1950 zadebiutował jako dyrygent. W 1941–50 czterokrotnie wyróżniany Nagrodami Stalinowskimi, w 1959 – Nagrodą Leninowską, w 1971 – Nagrodą Państwową. W 1958–62 deputowany Rady Najwyższej ZSRR. W 1957–78 sekretarz Związku Kompozytorów Radzieckich. W 1973 złożył podpis pod opublikowanym w „Prawdzie" listem potępiającym →Sacharowa. Od 1960 członek honorowy Włoskiej Akademii Muzycznej Santa Cecilia.

Zmarł 1 V 1978 w Moskwie, pochowany w Panteonie w Erewaniu. (GP)

CHAGALL Marc (Mark Zacharowicz) (1887–1985), malarz, bliski symbolizmowi, ekspresjonizmowi i surrealizmowi, od 1922 na emigracji.

Urodził się 7 VII koło Witebska, w rodzinie biednych Żydów chasydzkich. Od 1907 w Petersburgu. Uczył się rysunku, m.in. u →Rericha, Lwa Baksta i Mstisława Dobużynskiego. W 1910 wyjechał do Paryża, nawiązał kontakty z Chaimem

Marc Chagall

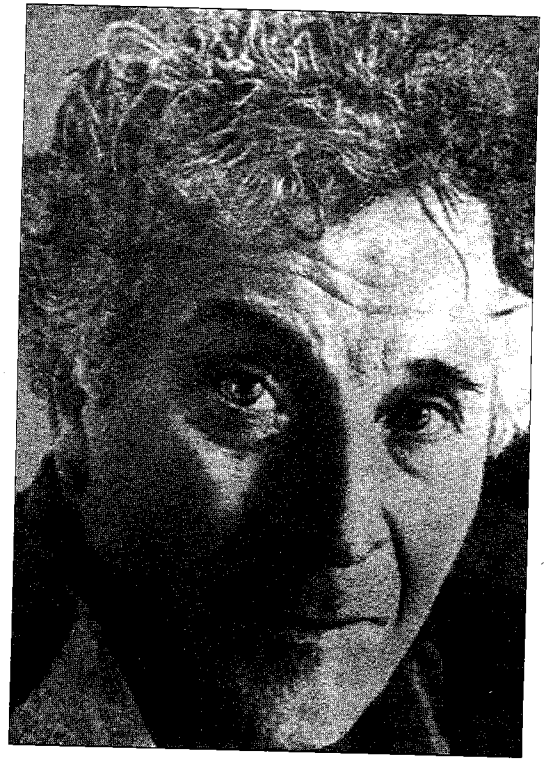

Sutinem, Fernandem Légerem i Amadeo Modiglianim. W 1911–14 mieszkał w kolonii malarzy „La Ruche" na Montparnassie; brał udział w wystawach stowarzyszenia „Mir Iskusstwa" (płótna: *Ja i wieś*, *Autoportret z siedmioma palcami*, *Pijący żołnierz*). W 1914 miał wystawę w berlińskiej galerii „Der Sturm". Na początku wojny przebywał w Witebsku, malował sceny z życia Żydów i Białorusinów. Rewolucję październikową przyjął z nadzieją, od 1918 był „pełnomocnikiem artystycznym Witebska i guberni". Na I rocznicę Października udekorował miasto gigantycznymi *panneaux*, przedstawiającymi „latających Żydów" i „zielone kozy". W 1919–20 zorganizował Ludową Szkołę Artystyczną w Witebsku, w której wykładali m.in. →Malewicz i →Falk. Po konflikcie z Malewiczem wyjechał do Moskwy. Pracował w kolonii dla bezdomnych dzieci. Nawiązał współpracę z Żydowskim Teatrem Kameralnym, spotykał się z →Michoelsem. W 1922 wyjechał do Berlina, w 1923 – do Paryża, co okazało się początkiem emigracji. Spotykał Picassa i Matisse'a. W 1927 wykonał ilustracje do *Martwych dusz* Gogola (podarował je moskiewskiej Galerii Tretiakowskiej) i do *Baśni* Andersena. Po podróży po Palestynie i Syrii (1931) opracował ilustracje do Biblii. W 1935 odwiedził Warszawę i Wilno. Niemieccy faszyści uznali dzieło Chagalla za „sztukę zwyrodniałą", na rozkaz Goebbelsa jego obrazy publicznie spalono w Mannheim (1933). W odpowiedzi na terror nazistów stworzył cykl *Ukrzyżowanie*. W 1941 po zajęciu Francji przez Niemców wyjechał do USA. W 1947 powrócił do Francji, zamieszkał koło Nicei (1950). Zajmował się ceramiką i rzeźbą. W 1961–70 wykonał cykl witraży dla synagogi przy uniwersytecie w Jerozolimie, plafon dla paryskiej Opery (na zamówienie prezydenta de Gaulle'a), *panneaux* dla gmachu ONZ i Metropolitan Opera w Nowym Jorku, mozaiki dla budynków użyteczności publicznej w Jerozolimie. W 1973 przebywał w Moskwie na wystawie swych obrazów w Galerii Tretiakowskiej. Nadal wykonywał witraże, dla protestantów (Fraumünster w Zürichu) i katolików (katedra w Reims i parafia w Mannheim). W 1973 powstało muzeum Chagalla w Nicei. Na 90. urodziny wystawiono jego obrazy w Luwrze, co było pierwszym w historii przypadkiem ekspozycji w głównym muzeum Francji dzieł malarza żyjącego.

Zmarł 28 III 1985 w wieku 97 lat w Saint-Paul koło Nicei. (GP)

CHARMS Daniił Iwanowicz (właśc. Juwaczow, 1905–42), pisarz, członek surrealistycznej grupy OBERIU.

Urodził się 30 XII w Petersburgu, w rodzinie dziennikarza-tołstojowca (ongiś członka terrorystycznej „Woli Ludu") i wychowawczyni domu poprawczego dla dziewcząt. W 1924 bez powodzenia próbował nauki w leningradzkim technikum elektrycznym. W 1925 wymyślił dla siebie pseudonim „Charms", używając go ze świadomością semantycznej ambiwalencji (fr. *charme* = wdzięk i ang. *harm* = ranić). W 1926 założył – razem z Aleksandrem Wwiedienskim i Nikołajem Zabołockim – awangardowe Stowarzyszenie Sztuki Realnej OBERIU, które przetrwało do 1930. Do grupy dołączyli Konstantin Waginow i Nikołaj Olejnikow, sympatyzował z nią →Szwarc. Oberiuci, zajmując się literaturą, plastyką, teatrem i filmem, drwili z napuszonej oficjalnej literatury. Traktowali pisarstwo jako dobrą zabawę, jak np. Olejnikow w *Przyjaźni wymuszonej*: „*Raz pewien pieniacz/ Splunął do strumienia –/ I od tej daty/ Strumień jest z nim na »ty«*" (tł. A. Drawicz). W 1927 Charms napisał eksperymentalną sztukę *Elżbieta Bam*, ostro skrytykowaną w prasie po pokazie w leningradzkim Domu Prasy. Wielkie wrażenie wywołała prorocza, jak się miało wkrótce okazać, scena utworu, gdy do drzwi mieszkania dobija się dwóch mężczyzn, by aresztować kobietę za nie popełnioną zbrodnię. W 1931 sam Charms został uwięziony i przekazany pod milicyjny nadzór. Powodem mógł być artykuł jednego z krytyków, który „bezmyślną poezję" oberiutów uznał za „*kontrrewolucję*" i „*sprzeciw wobec dyktatury proletariatu*". Od końca lat 20. pisał wiersze dla dzieci, potem tworzył do szuflady, głównie prozę. W 1925–40 prowadził dziennik, który do dziś stanowi ważkie świadectwo o życiu epoki. W 1937 ponownie aresztowany, przesiedział rok w więzieniu. W 1939 trafił do szpitala psychiatrycznego, diagnoza - schizofrenia. W sierpniu 1941 uwięziono go po raz trzeci za „defetystyczne wypowiedzi" w obliczu wojny.

Zmarł 2 II 1942 w więziennym szpitalu psychiatrycznym w oblężonym Leningradzie. Jego dzieło przeżywa renesans, również w Polsce, od połowy lat 60. (GP)

CHODASIEWICZ Władisław Felicjanowicz (1886–1939), poeta i eseista polskiego pochodzenia, tłumacz, od 1922 na emigracji.

Urodził się 28 V w Moskwie, jako syn polskiego fotografika i wnuk powstańca 1831. Na jego wychowanie miała wpływ matka – Żydówka, Helena Kuzina, żarliwa katoliczka i polska patriotka. W 1905 rozpoczął uniwersyteckie studia prawnicze; popadłszy w nałóg karciany, nauki nie ukończył. W 1908–14 opublikował dwa tomy liryków: *Młodość* i *Szczęśliwy domek*. Aktywnie uczestniczył w kulturalnym życiu „srebrnego wieku", spotykał się z →Gorkim, Walerijem Briusowem, →Biełym, →Błokiem, →Jesieninem, →N. Gumilowem. W 1918–19 wykładał u →Łunaczarskiego w „Proletkulcie". Potem wystąpił przeciw rewolucji, w tomie poezji *Szlakiem ziarna* (1920), nawiązując do ewangelicznej przypowieści o ziarnie – które nie zmartwychwstanie, jeśli nie obumrze – z neoklasycystycznym poetyckim dystansem do obserwowanych zdarzeń głosił wiarę w rychłe odrodzenie Rosji. W 1922 wyjechał na leczenie do Berlina wraz z żoną, Niną Berberową (1901–93), późniejszą autorką głośnych wspomnień *Podkreślenia moje* (1972–83), studium biograficznego *Żelazna kobieta* (1981) o Marii Budberg, tajemniczej „muzie" →Gorkiego i Herberta Wellsa, a zarazem agentce radzieckiej, oraz rzetelnie udokumentowanej książki o rosyjskich masonach XX w. *Ludzie i loże* (1986). Chodasiewicz poszukiwał pracy w Czechosłowacji, we Włoszech, Anglii i Irlandii. Utrzymywał przyjazne kontakty z Gorkim, narażając się na ostrą krytykę ze strony wygnańców rosyjskich. W 1925 osiadł w Paryżu, w 1927–39 współpracował z pismem „Wozrożdienije", przesyłał korespondencje do krakowskiego „Przeglądu Współczesnego" (*Współczesna literatura rosyjska*, 1933; *Iwan Bunin*, 1934). Na

Władisław Chodasiewicz

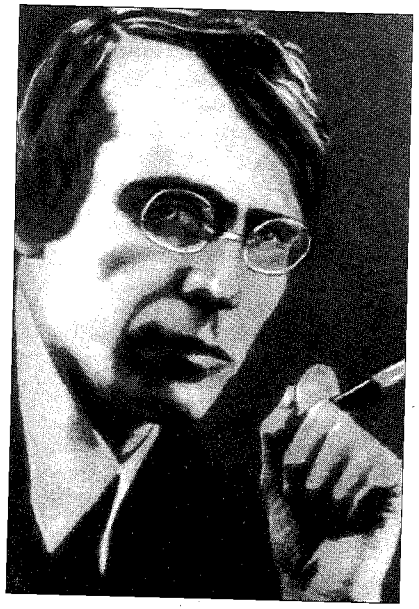

emigracji wydał zaledwie jeden tom wierszy (1927), napisał autobiograficzną powieść *Dzieciństwo* (publ. 1965), opublikował biografię poety Gawriiła Dierżawina (1931). Popularyzował poezję żydowską, w Berlinie wydał antologię własnych przekładów *Z poetów żydowskich* (1922). Jest autorem ciekawych wspomnień o twórcach XX w. *Nekropol* (1939). Tłumaczył Mickiewicza, Krasińskiego, Kazimierza Przerwę-Tetmajera, pisał o *Irydionie* i *Panu Tadeuszu*.

Zmarł 14 VI 1939 w Paryżu. Po uroczystościach żałobnych w katolickim kościele Świętej Trójcy (obrządku wschodniego) pochowano go na Cmentarzu Boulogne-Billancour. (GP)

CHRIENNIKOW Tichon Nikołajewicz (ur. 1913), kompozytor „dworski", prześladowca awangardzistów.

Urodził się 10 VI w Jelcu w guberni orłowskiej, w biednej wielodzietnej rodzinie. W 1932–36 studiował w moskiewskim Konserwatorium. Jego *I Symfonię* mieli w repertuarze: Leopold Stokowski, Charles Münch, Eugène Ormandy. W 1936–39 skomponował operę *Wśród burzy*, w której po raz pierwszy w dziejach opery radzieckiej pojawiła się postać „mówiącego Lenina" („Lenin śpiewający" pojawił się dopiero w 1964 w operze *Październik* Wano Muradelego). W 1940–41 napisał muzykę do filmu →Pyrjewa *Świniarka i pastuch*. W lutym 1948 Komitet Centralny WKP(b) wystosował rezolucję potępiającą „muzyczny formalizm" Wano Muradelego (który był tu tylko pretekstem), →Prokofiewa, →Szostakowicza, →Chaczaturiana. Chriennikow poparł rezolucję na I Zjeździe Związku Kompozytorów Radzieckich (1948) i został wybrany sekretarzem generalnym. Sprawował tę funkcję aż do upadku ZSRR. Wykazywał przesadną gorliwość w gnębieniu twórców awangardowych, potępiał przy każdej okazji muzykę Paula Hindemitha, Albana Berga, Oliviera Messiaena, →Strawińskiego, Nikołaja Miaskowskiego. Starał się również wpływać na życie muzyczne w krajach „demokracji ludowej". Trzykrotny laureat Nagrody Stalinowskiej (1942–52), Nagrody Państwowej (1967) i Leninowskiej (1974). W 1987–88 jego działalność poddano ostrej krytyce na łamach wielkich gazet; oskarżano go, że niszczył rosyjską muzykę przez 40 lat. W odpowiedzi stwierdził, że *„w Związku Kompozytorów w tych ciężkich czasach nie był aresztowany żaden z twórców, nawet wtedy, gdy nastąpił okres walki z kosmopolityzmem"*. Do dziś toczy się spór o jego rolę w latach stalinowsko-breżniewowskich; przez jednych jest bez wahania potępiany, inni mówią, że w tamtych trudnych czasach *„nie zachowywał się całkiem po świńsku"*. (GP)

Partyjna rezolucja o operze „Wielka przyjaźń" W. Muradelego

Об опере «Великая дружба» В. Мурадели

Постановление ЦК ВКП(б) от 10 февраля 1948 г.

Призвать советских композиторов проникнуться сознанием высоких запросов, которые предъявляет советский народ к музыкальному творчеству, и, отбросив со своего пути всё, что ослабляет нашу музыку и мешает её развитию, обеспечить такой подъём творческой работы, который быстро двинет вперёд советскую музыкальную культуру и приведёт к созданию во всех областях музыкального творчества полноценных, высококачественных произведений, достойных советского народа.

CHRUSZCZOW Nikita Siergiejewicz (1894–1971), I sekretarz KC KPZR, premier rządu ZSRR, ostatni „wierzący komunista".

Urodził się 5 IV we wsi Kalinowka w guberni kurskiej. Pracował od 13. roku życia jako pastuch, potem robotnik. W 1918 wstąpił do partii, w okresie wojny domowej walczył w armii →Budionnego. Studiował w Akademii Przemysłowej w Moskwie razem z żoną →Stalina, która zwraca uwagę męża na wyróżniającego się temperamentem i inteligencją kolegę. W 1931 zostaje I sekretarzem komitetu partyjnego Moskwy, potem na czele KP Ukrainy, energicznie realizując kampanię kolejnych czystek i kolektywizacji rolnictwa. W czasie II wojny światowej partyjny komisarz na różnych frontach, między innymi stalingradzkim. Po 1945 kieruje rządem Ukrainy, w 1947–49 I sekretarz miejscowej partii. Od 1939 członek najwyższych władz partyjnych, w 1949 ponownie na czele organizacji moskiewskiej, wciąż jeden z najbliższych współpracowników Stalina. Po jego śmierci ten wesołek z chłopską twarzą nikomu nie wydawał się poważnym pretendentem na najwyższe stanowisko w państwie. Umiejętnymi manewrami i taktycznymi sojuszami po kolei eliminuje wszystkich konkurentów. Inicjator usunięcia →Berii, od 7 IX 1953 I sekretarz KPZR, 5 lat później obejmuje również stanowisko premiera. Na XX historycznym Zjeździe partii w tajnym referacie (wygłoszonym w nocy 24–25 II 1956, w ZSRR opublikowanym oficjalnie po 33 latach, ale natychmiast przekazanym na Zachód przez dziennikarza polskiego Wiktora Grajewskiego) inauguruje częściową destalinizację, obiektywnie kwestionując podstawowe dogmaty doktryny. Niebywała energia, zdumiewająca pracowitość, poczucie humoru, niekonwencjonalny sposób uprawiania polityki (słynne bicie butem w czasie sesji ONZ w Nowym Jorku) stanowiły kontrast z ponurymi latami stalinizmu. Szczególnie szokował jego „dyplomatyczny" język. Z okazji afery →Powersa prezydenta USA nazwał *„złodziejem"*, a całą historię skomentował w Paryżu: *„Amerykanie wleźli do cudzego obejścia, wepchnęli swoje imperialistyczne ryje, i daliśmy im po ryju"*. Liberalizacyjno-„odwilżowe" konsekwencje polityki Chruszczowa, jego żywiołowy styl sprawowania władzy wywołują opór stalinowców, którzy postanawiają go obalić na plenum KC w 1957. Zwycięża, a swych konkurentów, jako *„grupę antypartyjną"* (→Mołotow i in.), eliminuje z kierownictwa, pozbywając się też marszałka →Żukowa, który umożliwił mu sukces. W 1961 (na nadzwyczajnym XXII Zjeździe partii) inicjuje program budowy „materialno-technicznej bazy" komunizmu do 1980, przekonany o nieuchronnym zwycięstwie socjalizmu i upadku kapitalizmu. Realizm sąsiaduje u niego z awanturnictwem, zdrowy chłopski rozsądek z utopijnymi rojeniami bolszewika. Polityka „pokojowego współistnienia" z Zachodem, koncepcja „różnych dróg dojścia do socjalizmu" w stosunkach z krajami „demokracji ludowej", normalizacja stosunków z Jugosławią, kontakty z USA, gdzie cieszył się ogromną popularnością, sąsiadują z ideą eksportu rewolucji, czyli poparciem dla ruchów „antyimperialistycznych", stłumieniem powstania węgierskiego jesienią 1956, wzniesieniem muru berlińskiego (19 VIII 1961), szaleńczą próbą instalacji rakiet balistycznych na Kubie w 1962 oraz pogłębieniem konfliktu z Pekinem. W sfe-

rze kulturalnej zwalcza objawy odejścia od socrealistycznego schematyzmu. Gromi artystów-abstrakcjonistów, nazywając ich „*pederastami*", potępia nowoczesną muzykę, poezję, tańce i domaga się wzmocnienia kontroli ideologicznej nad kulturą, w której nie może być „pokojowego współistnienia". Wznawia brutalną kampanię ateizacyjną, przywraca do łask →Łysenkę, od 1961 wprowadza karę śmierci za „przestępstwa gospodarcze". Pozostałości myślenia stalinowskiego współistniały w jego polityce z przejawami humanizacji życia politycznego: wycofaniem drakońskich dekretów stalinowskich (i osławionego „politycznego" artykułu 58 kodeksu karnego, umożliwiającego masowe represje), zwolnieniem milionów więźniów z łagrów, próbami reform w rolnictwie, poprawą sytuacji mieszkaniowej, ograniczeniem wszechwładzy organów bezpieczeństwa czy redukcją liczebności armii. Woluntaryzm leninowski był w polityce Chruszczowa rezultatem jego niezachwianej wiary, iż partia ma prawo i historyczny mandat, by decydować o wszystkim, ignorując prawa społeczne czy mechanizmy gospodarki. Poza tym był to „*przywódca, który chciał wszystko robić i o wszystkim decydować sam*" (N. Zieńkowicz) Awanturnicze pomysły w rolnictwie (operacja zagospodarowania kazachstańskich nieużytków, mania kukurydzy), ingerencje w życie kulturalne, chaotyczne pseudoreformatorskie improwizacje były tego dowodem. Jednakże próby ograniczenia wszechwładzy nomenklatury, KGB oraz wprowadzenia rotacji na szczytach władzy mobilizują siły konserwatywne, które 14 X 1964 pozbawiają go władzy. Nazwisko Chruszczowa na długo znika z oficjalnych publikacji. Na emeryturze napisał wspomnienia, jedno z podstawowych źródeł poznania epoki stalinowskiej, których pierwsze pełne 4-tomowe wydanie ukazało się w 1999. Powstawały w warunkach nacisków i szykan ze strony władz, usiłujących storpedować „samowolną" inicjatywę obalonego przywódcy. Realizując ją, Chruszczow stawał się jednym z dysydentów. Był osobowością rozdwojoną. Klasycznym stalinowcem, ryczącym na artystów na Maneżu, oburzony, gdy jeden z zaatakowanych artystów-abstrakcjonistów śmiał zakwestionować jego, „*pierwszego komunisty na świecie!*", prawo do pouczania pracowników „frontu kulturalnego", ale i naturą spontaniczną, zdolną do autorefleksji nad złem, w którym uczestniczył. Przed śmiercią wyznał: „*Wierzyłem święcie w Stalina i robiłem wszystko, co kazał. Ręce mam po łokcie we krwi. To najstraszniejsze, co obciąża moje sumienie*". Nietuzinkowa osobowość Nikity Chruszczowa, jego „ludowy" wygląd, złamanie stalinowskiego rytuału politycznego, anegdoty, jakie prowokował, okazały się w konsekwencji demistyfikacją i desakralizacją władzy, będąc pierwszym zwiastunem wolności.

Zmarł 11 IX 1971 w Moskwie, co zakomunikowano w prasie oficjalnej z trzydniowym opóźnieniem. Pochowany na Cmentarzu Nowodziewiczym, nagrobek z czarnobiałego marmuru, symbolizujący podwójną naturę zmarłego, wykonał →Nieizwiestny. (JS)

CHUCYJEW Marlen Martynowicz (ur. 1925), reżyser filmowy (*Wiosna na ulicy Zarzecznej, Mam dwadzieścia lat, Był miesiąc maj*).

Urodził się 4 X w Tbilisi. W 1952 ukończył reżyserię w Państwowym Instytucie Filmowym WGIK w klasie Igora Sawczenki. Od 1953 w studium filmowym w Odessie; w 1956 razem z Feliksem Mironerem zrealizował odwilżową *Wiosnę na ulicy Zarzecznej* o moralnych dylematach młodych ludzi w czasach po śmierci →Stalina. Rozgłos przyniósł mu film *Mam dwadzieścia lat* (1964; pełna wersja autorska wyświetlona dopiero w 1987), zawierający autentyczne sceny z ulic moskiewskich, nakręcone ręczną kamerą. Jego *Letni deszcz* (1967) – podejmujący problem odpowiedzialności za siebie i epokę, w której przyszło żyć – stał się filmowym katechizmem pokolenia dojrzewającego moralnie i intelektualnie w latach 60. („szestidiesiatnicy", m.in. →Aksionow, →Okudżawa, →Władimow). W 1970 zrealizował telewizyjny *Był miesiąc maj* na podstawie opowiadania Grigorija Bakłanowa. Jest to opowieść o powojennej biesiadzie żołnierzy i oficerów Armii Radzieckiej, którzy nagle uświadamiają sobie ze zgrozą, iż swe zwycięstwo nad Niemcami świętują na kościach ofiar dopiero co zlikwidowanego hitlerowskiego obozu. W 1971 na stulecie Komuny Paryskiej Chucyjew nakręcił dla telewizji dokument *Szkarłatny żagiel Paryża*. W 1976 z →Klimowem i operatorem Giermanem Ławrowem dokończył film →Romma *A mimo wszystko wierzę (Dzisiejszy świat)* z muzyką →Schnittkego. W 1983 powstało *Posłowie*, w 1991 – *Nieskończoność*, dwa filmy podejmujące znany w Rosji od czasów Turgieniewa problem „ojców i dzieci". Za drugie z dzieł otrzymał Nagrodę Państwową Federacji Rosyjskiej i wyróżnienie na festiwalu w Berlinie. W 1994–95 dyrektor Festiwalu Filmowego „Okno na Europę". (GP)

CIEPLAK Jan (1857–1926), polski arcybiskup i teolog, w 1924 wydalony z ZSRR.

Urodził się 17 VIII w Dąbrowie Górniczej. W 1873–78 uczył się w seminarium duchownym w Kielcach, potem wyjechał na studia do Petersburga. W 1871–72 przyjął święcenia kapłańskie i został profesorem rzymskokatolickiej Akademii Duchownej przy kościele św. Katarzyny w Petersburgu. Mianowany przez Piusa X sufraganem arcybiskupa mohylewskiego (1908). Od 1914 administrator archidiecezji mohylewskiej, założył wojenne seminarium duchowne i organizował pomoc dla przebywających w rosyjskiej niewoli kleryków galicyjskich. Od 1919 arcybiskup tytularny, kierował archidiecezją w imieniu aresztowanego arcybiskupa E. Roppa. W 1923 osadzony w więzieniu Butyrskim w Moskwie, skazany na śmierć za „*wyzyskiwanie przesądów religijnych do obalenia rządów robotniczo-chłopskich*". Po dyplomatycznej interwencji Polski i Stolicy Apostolskiej wyrok zamieniono na 10 lat więzienia. Sądzonego wraz z nim ks. Konstantego Budkiewicza rozstrzelano. W marcu 1924 zwolniony z więzienia na Łubiance i wydalony z ZSRR. W drodze do Polski na granicy w Turmontach przywitała go oficjalna delegacja rządowa. W maju 1924 przyjęty na audiencji przez Piusa XI, poinformował papieża o stanie katolicyzmu w ZSRR. W 1925 udał się na zaproszenie Polonii do USA, w Nowym Jorku przyjął go prezydent Calvin Coolidge. Tu dotarła informacja o mianowaniu go arcybiskupem w nowo powołanej metropolii wileńskiej. Ingresu nie doczekał.

Zmarł 17 II 1926 w Passaic (USA). Pochowano go w Wilnie. W 1952 papież Pius XII rozpoczął jego proces beatyfikacyjny. (GP)

CIOŁKOWSKI Konstantin Eduardowicz (1857–1935), myśliciel i eksperymentator, ojciec radzieckiej kosmonautyki.

Urodził się 17 IX we wsi Iżewskoje w guberni riazańskiej, w rodzinie leśniczego. Ojciec był zrusyfikowanym Polakiem. W 1879 zdał eksternistyczny egzamin na nauczyciela matematyki w szkole ludowej. W 1880–92 uczył w Borowsku, w 1892–1921 – w Kałudze. W 1892–1914 opracował prekursorskie projekty helikoptera i rakiety. W filozofii uważał się za ucznia XIX-wiecznego rosyjskiego filozofa-samouka, Nikołaja Fiodorowa, twórcy „*projektu wskrzeszenia zmarłych ojców*". W 1898–1914 wydał *Naukowe podstawy religii, Etykę, czyli naturalne podstawy moralności, Nirwanę*. Wszech-

świat był dla niego żywym organizmem, a człowiek – związkiem nieśmiertelnych atomów błądzących po kosmosie. W 1914–23 publikował prace z filozofii społecznej: *Idealny porządek życia*, *Praprzyczyna*, *Ustrój społeczny*, *Geniusz wśród ludzi*. Głosił porządek oparty na centralizacji i brygadach pracowniczych, w którym życie było pozbawione cierpień, a pojedynczy człowiek jako istota eteryczna pobierał energię ze Słońca drogą fotosyntezy. W 1924 założył inżynierską Grupę ds. Badań Ruchu Reaktywnego, do której należał przyszły konstruktor okrętów kosmicznych →Korolow. W pracach z 1923–35 (*Wola Wszechświata*, *Przyszłość Ziemi i ludzkości*, *Filozofia kosmiczna*) zbliżył się ku teizmowi. Do końca życia żywił przekonanie, iż jego techniczne wynalazki zlikwidują konflikty społeczne i stworzą kosmiczną harmonię.

Zmarł 19 IX 1935 w Kałudze. (GP)

CWIETAJEWA Marina Iwanowna (1892–1941), poetka, tragiczna indywidualistka bez grupowej przynależności, w 1922–39 na emigracji.

Urodziła się 8 X w Moskwie, w rodzinie profesora uniwersytetu i założyciela Muzeum Sztuk Pięknych, Iwana Cwietajewa, oraz pianistki niemiecko-polskiego pochodzenia. Kształciła się w Szwajcarii, Niemczech oraz w moskiewskich gimnazjach, bywała we Włoszech, Francji. Wiersze pisała od 6 roku życia, w 1910 wydała prywatnym sumptem *Album wieczorny*, w 1912 – *Latarnię czarnoksięską*. W 1912 wyszła za mąż za Siergieja Efrona, który wywarł przemożny wpływ na jej postawę polityczną. Od 1914 mąż przebywał na froncie, potem wstąpił do szkoły junkierskiej i jako białogwardzista ewakuował się w okolice Pragi czeskiej. Cwietajewa w tym czasie głodowała z dziećmi w Moskwie (młodsza córka umarła z głodu w 1920). W 1921 opublikowała poetycki cykl *Maryna*, próbując utożsamić się z dumną Polką Maryną Mniszech, oraz tomik *Wiorsty*. „*Jej utwory odznaczają się niezwykle zwartą (...) formą (»stenografia liryczna«) i wysoką temperaturą uczuciową; demonstruje też w nich poetka wrażliwość na rytmy i dźwięki mowy ojczystej oraz miłość do rodzinnej ziemi*" (z tomiku krakowskiego Wydawnictwa Literackiego w tł. J. Salamon, 1977). W 1922 wyemigrowała, wraz z córką Ariadną dołączyła do męża w Pradze, gdzie przeżyła 3 lata. W 1921–24 opublikowała: *Wiersze do Błoka*, *Psyche*, *Poemat góry*, *Poemat końca*. W 1925 urodziła syna, wyjechała z rodziną do Paryża. Uznanie emigracji wzbudził wieczór autorski, gdzie czytała powstałe w 1918–22 „białogwardyjskie" wiersze z cyklu *Łabędzi obóz*. Wkrótce jednak pokłóciła się z literackimi tuzami emigracji: Grigorijem Adamowiczem, Zinaidą Gippius i →Buninem. Wrogość wygnańców spotęgowało gorące przywitanie, jakie zgotowała przybyłemu do Paryża w 1928

Marina Cwietajewa

→Majakowskiemu. Efron w tym czasie został tajnym agentem wywiadu NKWD. W 1937 po udziale w zabójstwie w Lozannie emigranta Ignacego Reissa musiał uciekać przed francuską policją i schronił się w ZSRR (córka Ariadna wróciła do kraju jeszcze przed ojcem). Latem 1939 Cwietajewa z synem podążyli za rodziną. Mieszkali w Bołszewie koło Moskwy. Tu aresztowano Ariadnę, która spędziła w łagrach14 lat, i Efrona, rozstrzelanego po 2 latach. Cwietajewa z ogromnym trudem zarabiała na życie przekładami. W sierpniu 1941 ewakuowała się z synem do Jełabugi w Republice Tatarskiej, gdzie przez kilka tygodni miotała się w poszukiwaniu pracy. Twierdziła, że „*wszyscy poeci – to Żydzi*", czyniąc zapewne aluzję do tragicznych losów poetów w Rosji. Mówiła także: „*Puszkin był Murzynem... rosyjski poeta – Murzynem: poeta Murzynem; poetę zamordowali (któryż poeta nie jest Murzynem i którego poety nie zamordowali)*" (tł. W. Woroszylski).

Powiesiła się 31 VIII 1941 w Jełabudze. Jej grób na miejscowym cmentarzu do dziś nie został odkryty. (GP)

CZERENKOW Pawieł Aleksiejewicz (1904–90), fizyk, odkrywca „promieniowania Czerenkowa", laureat Nagrody Nobla (1958).

Urodził się 28 VIII we wsi Niżniaja Czygła w guberni woroneskiej. W 1928 ukończył Uniwersytet Woroneski. Od 1930 pracował w Instytucie Fizyki Akademii Nauk w Leningradzie, od 1934 – w Moskwie. W 1934 pod kierownictwem Siergieja Wawiłowa odkrył zjawisko nazwane „promieniowaniem Wawiłowa–Czerenkowa", wykorzystywane w technologii rakiet i pocisków. Współuczestniczył w konstrukcji cyklicznych akceleratorów cząstek naładowanych (synchrotronów). Laureat Nagrody Stalinowskiej (1947, 1952) i Nagrody Państwowej (1977). Wraz z →Tammem i Ilją Frankiem otrzymał Nagrodę Nobla w dziedzinie fizyki (1958). Od 1970 członek Akademii Nauk ZSRR.

Zmarł 6 I 1990 w Moskwie, pochowany na Cmentarzu Nowodziewiczym. (GP)

CZERKASOW Nikołaj Konstantinowicz (1903–66), aktor filmowy (występował u →Eisensteina jako Aleksander Newski i Iwan Groźny).

Urodził się 27 VII w Petersburgu, w rodzinie kolejarza. W 1923–26 studiował w leningradzkiej Szkole Sztuk Scenicznych. Od 1926 w Teatrze Młodego Widza (TJUZ), występował w roli Don Kichota w sztuce dla młodzieży wg Cervantesa. Od 1929 w „Music-Hallu", w 1931–1932 – w Teatrze Komedii. W 1933 wszedł w skład trupy Leningradzkiego Akademickiego Teatru Dramatu, w 1934 zagrał w *Borysie Godunowie* Puszkina. Od 1927 występował w filmie. Sławę przyniosła mu rola carewicza Aleksieja w *Piotrze I* Władimira Pietrowa (1937–39). Specjalizował się w kreowaniu ról wyjątkowych, odtwarzał wybitne postacie historyczne i literackie. W późniejszych *Zapiskach aktora radzieckiego* (1953) opowiadał, że postać prawosławnego carewicza była mu z gruntu obca, jako że całym sercem stał po stronie Piotra Wielkiego, „*mądrego reformatora Rosji*". W ten sam ideologiczny sposób traktował swe tytułowe role w *Aleksandrze Newskim* i *Iwanie Groźnym* (1938, 1945) Eisensteina (o Iwanie IV mówił, że wykazał się wielkim męstwem w walce o najwyższy interes państwa). W 1939 odznaczony Orderem Lenina (za wspomnianą rolę Aleksieja oraz Maksyma Gorkiego w filmie *Lenin w 1918 roku* →Romma). W 1941 otrzymał Nagrodę Stalinowską I stopnia. W Akademickim Teatrze Dramatu zagrał rolę Don Kichota w sztuce →Bułhakowa. W 1941–44 kierował teatrem podczas ewakuacji w Nowosybirsku, był też na froncie zachodnim. Za rolę w I części *Iwana Groźnego* otrzymał kolejną Nagrodę Stalinowską (1946).

Od 1949 był członkiem Radzieckiego Komitetu Obrony Pokoju. Jeździł z propagandową misją po Finlandii, Polsce, Indiach, Francji, Rumunii, Czechosłowacji, NRD. Zagrał głośną rolę w filmie *Don Kichot* →Kozincewa (1957). W 1963 wszedł w skład Komitetu Nagrody Leninowskiej w dziedzinie literatury i sztuki. W 1964 sam został jej laureatem.

Zmarł 14 IX 1966 w Leningradzie, pochowany na Cmentarzu Tychwińskim w Ławrze Aleksandra Newskiego. (GP)

CZERNIENKO Konstantin Ustinowicz (1911–85), sekretarz generalny KPZR, ostatni z „gerontokratów" kremlowskich.

Urodził się 24 IX w Nowosiołowie w Kraju Krasnojarskim. Od 1930 w partii, służył w wojskach pogranicza i aparacie partyjnym. Od lat 50. w Mołdawii, gdzie stał się zaufanym pomocnikiem →Breżniewa. Ze swym patronem przeniósł się do Moskwy, pnąc się tu po kolejnych szczeblach kariery partyjnej: zastępcy członka i członka pełnego KC, sekretarza KC, członka Biura Politycznego, i nadzorując pracę administracyjną aparatu centralnego. Po śmierci →Andropowa stanął na czele partii, symbolizując ostatnie żałosne stadium „władzy starców" na Kremlu. Od wyboru 13 II 1984, śmiertelnie chory, nie opuszczał szpitala. W szpitalu (24 II) zainscenizowano jego udział w głosowaniu w wyborach do Rady Najwyższej ZSRR. Klasyczny przykład mentalności dworaka, kochającego donosy, plotki i podsłuchiwania. Podczas jego urzędowania kontynuowano teoretyczne poszukiwania ideologicznych uzasadnień kryzysowej sytuacji kraju. Przyjęto formułę: „*Im większy dystans między ideałem socjalizmu a codziennością rzeczywistości socjalistycznej, tym silniejszy jest potencjał społecznych przeobrażeń*".

Zmarł 10 III 1985 w Moskwie, pochowany pod murem kremlowskim. (JS)

CZERNOMYRDIN Wiktor Stiepanowicz (ur. 1938): *„Chcieliśmy jak najlepiej, wyszło jak zwykle..."* Działacz państwowy, gospodarczy, premier (1992–98) rządu Federacji Rosyjskiej.

Urodził się 9 IV w stanicy Czornyj Ostrog w obwodzie orenburskim. Absolwent politechniki w Kujbyszewie. Karierę zawodową rozpoczął jako pracownik rafinerii w Orsku: od stanowiska robotnika do dyrektora. W 1982 naczelnik zjednoczenia „Tiumeńgazprom", wiceminister i minister przemysłu gazowego, w 1989 na czele koncernu „Gosgaz". Od V 1992 wicepremier do spraw kompleksu energetycznego. 15 XII 1992 został premierem rządu FR, na miejsce →Gajdara. Odbierany pierwotnie jako przeciwnik reform, dał się jednak poznać jako technokrata-pragmatyk. W 1996 założył partię „Nasz Dom – Rossija", stając na jej czele. W VI 1995 prowadził relacjonowaną na żywo przez telewizję rozmowę telefoniczną

Wiktor Czernomyrdin

z czeczeńskim dowódcą polowym Szamilem Basajewem, który opanował Budionnowsk. Nie był zwolennikiem wojny czeczeńskiej. Zdymisjonowany przez prezydenta 23 III 1998 po niepowodzeniu misji →Kirijenki, 23 VIII powrócił na poprzednie stanowisko, wkrótce zmieniony przez →Primakowa. W czasie interwencji NATO w 1999 w Jugosławii desygnowany przez prezydenta jako negocjator Rosji w tym konflikcie. W powszechnej opinii uchodzi za najbogatszego – obok →Bieriezowskiego – człowieka Rosji. Jeden z pretendentów na stanowisko kolejnego prezydenta Rosji. (JS)

CZERNOW Wiktor Michajłowicz (1873–1952), współtwórca i główny teoretyk partii socjalistów-rewolucjonistów (eserowców).

Urodził się 9 XI w Nowokuzniecku. W walce między narodnictwem (ruchem ideologii chłopskiej utopii, akcentującej antykapitalizm, antycarskość, ideał wiejskiej autonomii w duchu specyfiki rosyjskiej) i marksistami opowiadał się wprawdzie za drugimi, ale rozpoczął poszukiwanie „trzeciej drogi" – cecha charakteryzująca jego osobowość oraz kompromisowość i nierzadki eklektyzm poglądów. Za działalność w pierwszych organizacjach opozycyjnych trafił do więzienia; współtwórca organizacji rewolucyjnego chłopstwa. Stawiał sobie za cel europeizację narodnictwa i stworzenie ideologii socjalistycznej, odpowiadającej krajowi z dominacją ludności wiejskiej. Autor idei „socjalizacji ziemi", zakładającej likwidację własności prywatnej bez upaństwowienia i nacjonalizacji gruntów przekazywanych pracującym na nich rolnikom (program przyjęty przez bolszewików w jednym z pierwszych ich dekretów). Wierzył w przebudowę społeczeństwa w „*królestwo harmonii duchowej, królestwo zgody powszechnej oraz solidarność wszystkich dążeń*". W 1899 wyjechał legalnie za granicę, gdzie prowadził działalność publicystyczną, popularyzatorską, pracując nad stworzeniem spójnej ideologii partii eserowców, przyjętej na jej zjeździe założycielskim (29 XII 1905–4 I 1906). W czasie I wojny światowej propagował program pacyfistyczny, pokój bez aneksji i kontrybucji. W Rządzie Tymczasowym minister rolnictwa. Po wyborach (XI 1917) do zwycięskiego dla eserowców Zgromadzenia Ustawodawczego (Konstytuanty) wybrany na jego przewodniczącego, na pierwszej sesji, 5 I 1918, wygłosił przemówienie programowe. Po rozpędzeniu ZU próbował organizować front antybolszewicki. W czasie wojny domowej zwolennik walki na dwa fronty: przeciw białym i czerwonym. W 1920 wyjechał za granicę, usiłując godzić zwaśnione frakcje ruchu eserowskiego. W latach 30. zwolennik wspólnego ruchu antyfaszystowskiego, mającego na celu przeciwdziałanie ewentualnemu zbliżeniu Niemiec hitlerowskich i ZSRR.

Zmarł 15 IV 1952 w Nowym Jorku. (JS)

CZICZERIN Gieorgij Wasiljewicz (1872–1936), dyplomata, ludowy komisarz spraw zagranicznych ZSRR.

Urodził się 12 XI w posiadłości ojca Karauł (gubernia tambowska). Syn byłego dyplomaty, krewny wybitnego rosyjskiego prawnika i filozofa B. Cziczerina. Ukończył wydział historyczno-filologiczny Uniwersytetu Petersburskiego. Od 1903 sympatyzuje z organizacjami rewolucyjnymi, podczas wyjazdu zagranicznego na leczenie nawiązując kontakty z niemieckimi socjaldemokratami (m.in. z K. Liebknechtem), potem bolszewikami. Uczestnik V Zjazdu SDPRR (1905), wspiera partię materialnie. W formie protestu przeciwko bolszewickim ekspropriacjom przechodzi na stronę mienszewików. W Paryżu współpracuje z socjalistami francuskimi. Potem w Brukseli i Londynie, skąd przesyła korespondencje do ga-

Gieorgij Cziczerin

zet rosyjskich. Aresztowany w Anglii za antywojenną propagandę wśród robotników. Po przejęciu władzy przez bolszewików przewidywany na komisarza spraw zagranicznych. Po wyjściu z angielskiego więzienia wraca do Piotrogrodu, wstępując do partii i obejmując stanowisko zastępcy komisarza spraw zagranicznych. Uczestnik wszystkich akcji dyplomatycznych rządu radzieckiego. Od 13 III 1918 p.o. komisarza spraw zagranicznych, od 30 V 1918 do 1930 komisarz ludowy spraw zagranicznych ZSRR. Bez możliwości zasadniczego wpływania na merytoryczny kierunek polityki zagranicznej, kształtował jednak styl jej uprawiania. W 1919–21 uczestnik pokojowych pertraktacji z państwami bałtyckimi, Finlandią i Polską. Z tego okresu pochodzi wysuwana przez niego formuła *„pokojowego współistnienia"* państw o różnych ustrojach, wymieniona po raz pierwszy 2 IX 1918 w jego wystąpieniu z okazji ratyfikacji traktatu dodatkowego z Niemcami, podjęta później przez →Chruszczowa. Podpisał traktaty o pokoju i współpracy z Persją i Turcją. W 1922 kierował delegacją radziecką na konferencji w Genui, w IV zawarł z Niemcami traktat w Rapallo, kończący okres dyplomatycznej izolacji ZSRR. Realizowany przez niego „program pacyfistyczny", pomyślany jako stabilizacja stosunków dyplomatycznych z Zachodem, był konsekwencją porażki Rosji radzieckiej w wojnie z Polską w 1920 i niepowodzenia tak wyczekiwanej przez Moskwę rewolucji w Niemczech w 1923. Oficjalny „komisaryczny" kanał polityki zagranicznej ZSRR nie był najważniejszy, gdyż bardziej wpływowy okazywał się kominternowski. VI kongres Kominternu (VII–IX 1928) zadekretował podległość komunizmu zagranicznego interesom Moskwy, potępiając partie socjaldemokratyczne jako *„głównych wrogów klasy robotniczej"*. Na X plenum komitetu wykonawczego Kominternu w IV 1929 lewicowe, niekomunistyczne partie zostały określone jako *„socjalfaszystowskie"*. W oczach polityków zachodnich radziecki, wybitnie profesjonalny dyplomata o arystokratycznym rodowodzie, władający trzema językami i o nienagannych manierach, zyskał opinię mistrza dyplomatycznych negocjacji. Mimo swej lojalności wobec systemu starał się obiektywnie informować władze partyjne o reakcjach zagranicy na ich politykę wewnętrzną. Pisał w związku z tym do →Stalina

o fatalnych reperkusjach rozstrzelania w 1923 polskiego księdza Konstantego Budkiewicza i aresztowania arcybiskupa mohylewskiego →Cieplaka. Brał udział w rozbudowie wschodniego frontu „rewolucji światowej", w szczególności w opracowywaniu planów opanowania Persji i zajęcia Konstantynopola. Za szkodliwą uważał jednak stalinowską politykę narodowościową, a podczas zagranicznego wyjazdu leczniczego (1927) poddał krytyce również politykę zagraniczną ZSRR, prosząc o dymisję, która została przyjęta w 1930. Był bezpardonowo zwalczany przez →Litwinowa, swego następcę. Autor znanej książki o Mozarcie, nad którą pracował po dymisji.

Zmarł 7 VII 1936 w Moskwie. (JS)

CZORNOWIŁ Wiaczesław Maksimowicz (1937–99), najwybitniejsza postać spośród ukraińskich dysydentów, jeden z głównych architektów niepodległości Ukrainy.

Urodził się w obwodzie czerkaskim. Absolwent Uniwersytetu Kijowskiego, pracował jako dziennikarz. Legendarny działacz ukraińskiego ruchu niepodległościowego lat 70.–80., reprezentowanego przez bardzo liczną grupę przedstawicieli społecznego ruchu demokratycznego (Iwan Dziuba, Bohdan i Mychajło Horyniowie, Stiepan Chmara, Lewko Łukjanienko, Leonid Pluszcz, zmarły w 1985 w łagrze poeta Wasil Stus). Współzałożyciel kijowskiego Klubu Twórczej Młodzieży. Wielokrotnie aresztowany (1967, 1972 i 1980), w sumie 15 lat spędził w więzieniach i łagrach, autor znanych „samizdatowych" artykułów na temat gwałcenia w ZSRR praw narodów do samostanowienia, a przede wszystkim dwóch ważnych opracowań poświęconych komunistycznemu terrorowi na Ukrainie, książki *Łycho z rozumu* (*Mądremu biada*), jeden z redaktorów podziemnego pisma „Ukrainskij Wisnyk". W 1975 założyciel ukraińskiego Komitetu Helsińskiego, rejestrującego nieprzestrzeganie przez ZSRR przyjętych w Helsinkach postanowień „trzeciego koszyka" na temat swobody przepływu informacji oraz idei w krajach-sygnatariuszach dokumentu końcowego KBWE. Po uzyskaniu niepodległości przez Ukrainę czołowy działacz Narodowego Ruchu Ukrainy („Ruchu"), w 1990 przewodniczący Rady Miejskiej we Lwowie. Wprowadził w obwodzie lwowskim reformę rolną, a po puczu sierpniowym 1991 wzywał do delegalizacji partii komunistycznej. W 1991 wziął udział w pierwszych wyborach prezydenckich Ukrainy, przegrywając z →Krawczukiem. Na czele „Ruchu" stanął w 1992, kierując nim do II 1999, gdy w partii nastąpił rozłam. Zdecydowany zwolennik proeuropejskiego kierunku rozwoju Ukrainy.

Zginął w wypadku samochodowym 25 III 1999. (JS)

CZUBAJS Anatolij Borisowicz (ur. 1955), ekonomista, główny prywatyzator gospodarki rosyjskiej.

Urodził się 16 VI w białoruskim mieście Borisowka. W 1977 ukończył leningradzki Instytut Inżynieryjno-Ekonomiczny, w którym do 1990 był docentem. W 1987–90 członek leningradzkiego klubu „Pieriestrojka", jeden z autorów jego programu ekonomicznego. W 1990–91 doradca ekonomiczny mera Leningradu →Sobczaka. Od XI 1991 minister, między VI a XII 1992 wicepremier i koordynator rady do spraw wdrażania czeków prywatyzacyjnych (voucherów). Po dymisji →J. Gajdara pozostał, jako jedyny konsekwentny zwolennik rynkowych reform ekonomicznych, w rządzie →Czernomyrdina. 24 XII 1993 została przyjęta opracowana pod jego kierownictwem ustawa o prywatyzacji, dalszy – po „vauczeryzacji" – krok do stworzenia rynku. W XI 1994 wicepremier ds. polityki finansowej. Zdymisjonowany w I 1996, podczas wyborów przed drugą turą kadencji →Jelcy-

na odpowiedzialny za ich stronę finansową. W VII 1996 szef administracji prezydenta, pod koniec roku z powrotem w rządzie na stanowisku pierwszego wicepremiera, w III–XI 1996 również minister finansów. W III 1998 odchodzi z powodu odwołania rządu Czernomyrdina, później prezes zarządu Jednolitych Systemów Energetycznych. Czołowa postać sceny polityczno-gospodarczej lat 90., zwolennik gospodarki rynkowej cieszący się zaufaniem zachodnich kół finansowych. Polityk pedantyczny, niezwykle konsekwentny w swych działaniach. Obiekt zaciekłych ataków sił komunistycznych i nacjonalistycznych. Z powodu świetnych stosunków z zachodnimi kręgami finansowymi, co pozwalało mu z powodzeniem negocjować kolejne pożyczki, określany przez przeciwników jako „główny żebrak Rosji". Przed objęciem funkcji kierownika administracji prezydenta w 1996 inicjator usunięcia najbliższych współpracowników głowy państwa, szefa jego ochrony osobistej A. Korżakowa i naczelnika Federalnej Służby Bezpieczeństwa M. Barsukowa. Współzałożyciel i członek partii „Wybór Rosji". Po odwołaniu →Primakowa zaproponował na jego następcę →Stiepaszyna. (JS)

CZUCHRAJ Grigorij Naumowicz (ur. 1921), reżyser filmowy, twórca lirycznej *Ballady o żołnierzu* i odwilżowego *Czystego nieba*.

Urodził się 23 V w Melitopolu na Ukrainie. Brał udział w wojnie radziecko-fińskiej i w II wojnie światowej. W 1946–53 studiował w Państwowym Instytucie Filmowym WGIK u Siergieja Jutkiewicza i →Romma. W 1956 zrealizował film *Czterdziesty pierwszy* wg Borisa Ławrieniowa, romantyczną opowieść o czerwonoarmistce zakochanej bez pamięci w białym oficerze (Nagroda Specjalna Jury na X MFF w Cannes). W 1959 powstała *Ballada o żołnierzu*, opowieść o młodym frontowcu. Odwilżowe *Czyste niebo* (1961) opowiada o zestrzelonym lotniku radzieckim, który po wyjściu z niemieckiej niewoli jest prześladowany także we własnym kraju. W publicystycznej *Pamięci* (1971) Czuchraj chciał przypomnieć młodym ludziom Europy historyczne wydarzenia II wojny (np. bitwę o Stalingrad). *Nietypowa historia* (1978) opowiada o żołnierzu dezerterującym z armii pod wpływem nadopiekuńczej matki. W 1982 zrealizował we Włoszech *Życie jest piękne* (*La vita e bella*), w 1985 – *Nauczę was marzeń*, film poświęcony reżyserowi Markowi Donskiemu. W 1986 zagrał w dokumencie *Michaił Romm: spowiedź reżysera*. Od połowy lat 80. zajął się działalnością administracyjną. Tradycję rodzinną godnie kontynuuje jego syn, Paweł Czuchraj, twórca głośnego *Złodzieja* (1997). Film ten był nominowany do Oscara, Złotego Globu i Feliksa, uzyskał nagrodę w Wenecji. (GP)

CZUKOWSKA Lidia Korniejewna (1907–96), pisarka i obrończyni praw człowieka.

Urodziła się 24 III w Petersburgu, jako córka →K. Czukowskiego. W 1912–17 mieszkała z rodziną w fińskiej Kuokkali. W 1924–28 studiowała literaturę w Instytucie Historii Sztuki w Leningradzie. Pracowała w wydawnictwie OGIZ, w kierowanym przez →Marszaka dziale literatury dziecięcej. W 1937 leningradzka grupa Marszaka została rozpędzona, część autorów aresztowano. Czukowska wysłała list do →Jeżowa, zapewniając o niewinności uwięzionych. W 1938 ofiarą czystek padł jej mąż, fizyk Matwiej Bronstein. W 1939–40 napisała w Leningradzie opowieść o terrorze 1937 *Sofia Pietrowna*, krążącą od 1957 w „samizdacie". Od listopada 1938 spotykała się z →Achmatową, czego owocem były powstałe w 1938–41 i 1952–62 *Zapiski o Annie Achmatowej* (publ. w 1976–80 w Paryżu). Jest to jedno z najważniejszych świadectw epoki, porównywalne z dziełem →N.

Lidia Czukowska

Mandelsztam i →Sołżenicyna. W 1941–43 ewakuowano ją do Czystopola i Taszkientu. Po wojnie pracowała w Instytucie Literackim im. M. Gorkiego i w piśmie „Nowyj Mir". W 1957 ukończyła powieść o okresie „walki z kosmopolityzmem" *Zejście pod wodę* (publ. w 1972 w Nowym Jorku). W 1963–66 napisała III tom zapisków o Annie Achmatowej (publ. w 1996). W 1966 zwróciła się z listem otwartym do →Szołochowa po jego wystąpieniu na XXIII Zjeździe KPZR, gdzie domagał się zaostrzenia wyroków na →Siniawskiego i Julija Daniela. Napisała, że *„ideom należy przeciwstawiać idee, a nie więzienia i łagry"*. Broniła także Sołżenicyna i →Sacharowa, za co w 1974 wykluczono ją ze Związku Pisarzy (w 1979 przedstawiła opis tych wydarzeń w kronice *Proces usunięcia*). Jej twórczość ujrzała światło dzienne w ZSRR w okresie „pieriestrojki" (1988–92). W 1990 została pierwszą laureatką Nagrody A. Sacharowa „Za obywatelską odwagę pisarza".

Zmarła 8 II 1996 w Moskwie, otoczona powszechnym szacunkiem; pochowana w Pieriedielkinie. (GP)

CZUKOWSKI Korniej Iwanowicz (właśc. Nikołaj Wasiljewicz Korniejczukow, 1882–1969), klasyk rosyjskiej literatury dziecięcej, literaturoznawca i tłumacz.

Urodził się 31 III w Petersburgu. Ojciec był studentem, matka pochodziła z chłopów z guberni połtawskiej. Dzieciństwo spędził w Odessie, był samoukiem. W 1903–05 przebywał w Londynie jako literacki korespondent gazety „Odiesskije Nowosti". W 1912–17 mieszkał w Kuokkali w Finlandii (obecnie Riepino), pozostawał w bliskich kontaktach z →Riepinem, →Korolenką, →Szalapinem. W 1917 wydał w masowym nakładzie bajkę wierszem *Awantury z krokodylem*, która zdobyła niesłychaną popularność wśród dzieci w Rosji. W 1918 zredagował wspólnie z →Gorkim bożonarodzeniowy cykl dla dzieci *Choinka* (autorstwa →Marszaka, →Cwietajewej, →Chodasiewicza, →Jesienina, →Riepina, z ilustracjami Mstisława Dobużyńskiego). Stał się klasykiem literatury dziecięcej, w bajkach opowiadał o zwycięstwie dobra nad złem (w *Karaluszysku* dopatrywano się karykatury →Stalina). W odkrywczej książce *Od dwóch do pięciu* (1925) odsłaniał mechanizmy rządzące dziecięcą wyobraźnią i spontaniczną

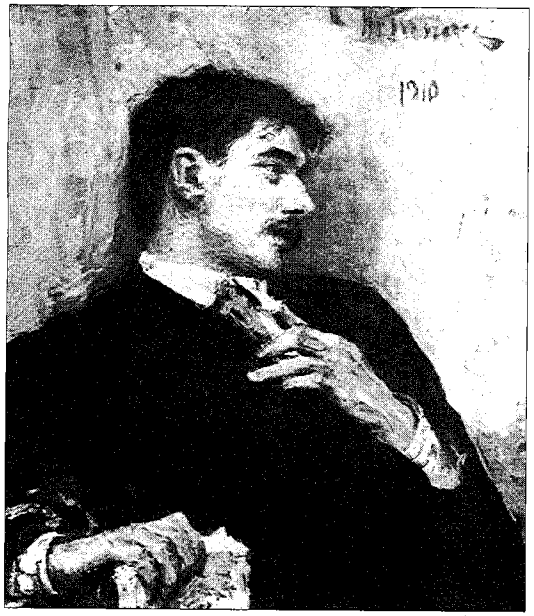

Portret Kornieja Czukowskiego, I. Riepin

twórczością. Był zarazem jednym z najciekawszych i najaktywniejszych krytyków literackich okresu 1905–18. Od 1918 kierował anglo-amerykańskim działem wydawnictwa „Wsiemirnaja Litieratura" w Piotrogrodzie, tłumaczył Twaina, Defoe, O'Henry'ego, Kipplinga, Wilde'a, Chestertona. W 1924–26 napisał prace o →Błoku i Nikołaju Niekrasowie, zajmował się twórczością →Achmatowej, →Bunina, →Pasternaka, →Zoszczenki, →Majakowskiego. W 1928 został nagle zaatakowany w „Prawdzie" przez wpływową jeszcze →Krupską, która uznała *Krokodyla* za *„burżuazyjne mętniactwo"*. Walka o bajkę trwała kilka lat, Czukowskiego obejmował w tym czasie zakaz druku. W 1938 przeniósł się do Moskwy, napisał list do Stalina w obronie aresztowanego męża swej córki, →L. Czukowskiej. Na wojnie stracił syna, w 1942 wydał książkę *Dzieci i wojna*, w 1946 – *Przygody Bibigona*, rzecz o „rosyjskim Tomciu-Paluchu". Po 1945 był „człowiekiem-instytucją", jedną z najważniejszych, a zarazem niezależnych postaci kultury rosyjskiej. W 1952 wydał pracę *Kunszt Niekrasowa*, za którą uzyskał stopień naukowy doktora (1957) i Nagrodę Leninowską (1962).

Zmarł 28 X 1969 w podmoskiewskim Kuncewie, pochowany w Pieriedielkinie. Ogólny nakład jego książek przekroczył 120 mln egzemplarzy. (GP)

D

DEJNEKA Aleksandr Aleksandrowicz (1899–1969), malarz, utalentowany twórca obrazów typu *socialistic-dream*.

Urodził się 21 V w Kursku, w rodzinie ślusarza kolejowego. W 1919–20 służył w Armii Czerwonej. W 1921–25 studiował na wydziale poligraficznym Wyższych Warsztatów Artystyczno-Technicznych WChUTEMAS u Władimira Faworskiego. Współzakładał „Obszczestwo Stankowistów" („Stowarzyszenie Warsztatowców" OST) – obserwował pracę górników w Donbasie, toteż na wystawach prezentował mroczne „obrazy proletariackie" np. *Przed zjazdem do kopalni* (1926), a także *„panneau* żołnierskie" pt. *Obrona Piotrogrodu*. Wchodził w skład lewicowej grupy „Oktiabr'", w 1930–34 malował plakaty agitacyjne: *Chiny na drodze wyzwolenia z imperializmu*, *Zbudujemy potężny radziecki helikopter*. Jego socrealistyczne obrazy tego okresu (*Bieg*, *Kąpiące się dziewczęta*, *Futbolista*, *Kołchoźnica na rowerze*, *W południe*, *Gra w piłkę*) – przedstawiające umięśnione ciała w dynamicznym „ruchu ku socjalizmowi" - przywołują na myśl ówczesną „nie zdegenerowaną sztukę" III Rzeszy. W 1936–37 przygotował monumentalne *panneau* dla radzieckiego pawilonu na Wystawę Światową w Paryżu, za obraz *Wielcy ludzie Kraju Rad* otrzymał złoty medal (w 1958 na Wystawę w Brukseli wykona *panneau: Związek Radziecki – przodująca w świecie awangarda walki o pokój*). W 1938–40 przygotował oprawę plastyczną dla Wszechzwiązkowej Wystawy Rolniczej WSChN (od 1959 Wystawa Osiągnięć Gospodarki Narodowej WDNCh, obecnie Wszechrosyjskie Centrum Wystawowe WWC). Podczas wojny malował podręcznikowe obrazy agitacyjne, m.in. ekspresyjną batalistyczną *Obronę Sewastopola* (1942). Od 1947 członek rzeczywisty Akademii Sztuk Pięknych ZSRR. Autor zewnętrznego wystroju głównego budynku Moskiewskiego Uniwersytetu (1951–53) i kremlowskiego Pałacu Zjazdów (1960–61). Laureat Nagrody Leninowskiej (1964) za cykl mozaik: *Czerwonogwardzista*, *Dojarka*, *Dobry poranek* i *Hokeiści*. Dejneka marzył o szczęściu, które

zostanie zapewnione wraz z postępem technicznym i społecznym – jednak nie był „socrealistą urzędowym" i dlatego zapewne nigdy nie otrzymał Nagrody Stalinowskiej.

Zmarł 12 VI 1969, pochowany na Cmentarzu Nowodziewiczym. (GP)

DENIKIN Anton Iwanowicz (1872–1947): *„Rosja będzie wielka, jednolita, niepodzielna".*

Urodził się 16 XII w Łowiczu, w rodzinie oficera odbywającego służbę na terenie Polski, Polką była jego matka. Uczestnik wojny rosyjsko-japońskiej (1904–05), podczas I wojny światowej dowódca dywizji na południu, później na odcinku rumuńskim. Szef sztabu dowództwa sił rosyjskich w IV–V 1917. Aresztowany za udział w buncie →Korniłowa, po ucieczce z więzienia jeden z organizatorów Białej Armii nad Donem. Po śmierci Korniłowa dowódca Armii Ochotniczej, głównodowodzący siłami południa Rosji podporządkowanych Korniłowowi jako wielkorządcy Rosji. Odmówił współdziałania we wspólnej antybolszewickiej akcji z J. Piłsudskim, gdyż nie godził się na odrodzenie Polski poza jej „etniczne granice". Na terenach zdobytych przez Armię Ochotniczą anulował bolszewicki dekret o ziemi, zapowiadając restaurację carskich porządków, czym propagandowo przegrywał wobec populistycznej polityki przeciwników. Do jesieni 1919 prowadził działania przeciwko Armii Czerwonej, zbliżając się do Moskwy. Rozbity pod Orłem i świadom klęski swej idei *„Rosji jednolitej i niepodzielnej"*, oddaje dowództwo w ręce →Wrangla, wyjeżdżając do Konstantynopola. Mieszkał we Francji, a w 1945 przeniósł się do USA w obawie przed deportacją do ZSRR. Pozostawił 5-tomowe *Szkice rosyjskiej smuty* (1921–26), klasyczną, wielokrotnie wznawianą pozycję o latach I wojny światowej, rewolucji i wojny domowej. Wybitny wojskowy, ale fatalny polityk, jak i reszta „białej" formacji, niezdolnej do zrozumienia, iż klucz do zwycięstwa nad bolszewikami mógł leżeć nie w powrocie do starego porządku, ale w akceptacji żądań wsi domagającej się ziemi oraz aspiracji nierosyjskich narodów imperium, z których jedne dążyły do niezależności państwowej, drugie tylko do autonomii.

Anton Denikin

Zmarł 8 VIII 1947 w Ann Arbor, w USA. (JS)

DIAGILEW Siergiej Pawłowicz (1872–1929), propagator rosyjskiej sztuki na Zachodzie, twórca nowej epoki w historii światowego baletu („Balety Rosyjskie").

Urodził się 31 III w Gruzinie koło Nowogrodu, w rodzinie oficera-arystokraty. Od 1890 studiował prawo na Uniwersytecie Petersburskim (dyplom w 1895) i uczęszczał do klasy kompozycji w Konserwatorium. Zajmował się malarstwem, baletem i edytorstwem. W 1898 razem z Aleksandrem Benois założył w Petersburgu stowarzyszenie „Mir Iskusstwa", w 1899–1904 redagował pismo

Siergiej Diagilew

o tej samej nazwie, sponsorowane przez Sawwę Mamontowa. Wykazał niespotykany talent w propagowaniu sztuki rosyjskiej w Europie. W 1906 zorganizował pierwszą na tak wielką skalę wystawę ikon i obrazów w paryskim Grand Palais, w 1907–10 w stolicy Francji miały miejsce słynne „Sezony Rosyjskie", letnie prezentacje najwybitniejszych artystów rosyjskiego baletu i opery (w 1908 na scenie Opery paryskiej Diagilew wystawił *Borysa Godunowa* Modesta Musorgskiego z →Szalapinem w roli głównej). W 1911 utworzył stały zespół „Balety Rosyjskie", którego spektakle, prezentowane na całym świecie, otworzyły nowy rozdział w historii baletu. Skupił najwybitniejsze postacie tańca rosyjskiego (Wacław Niżyński, →Pawłowa, →Karsawina, Siergiej Lifar, Matylda Krzesińska, Bronisława Niżyńska). Współpracował z awangardowymi choreografami (→Fokin, Leonidé Massine), scenografami, (Lew Bakst, Benois, Picasso, Matisse) i pisarzami (Jean Cocteau, André Gide). Komponowali dla niego: →Strawiński (*Ognisty ptak, Pietruszka, Święto wiosny, Pulcinella, Wesele, Apollo i Muzy*), Erik Satie (*Parada*), →Prokofiew (*Stalowy krok*), Debussy (*Gry*), Ravel (*Dafnis i Chloe*), Manuel de Falla (*Trójgraniasty kapelusz*). W 1921–24 z „Baletami Rosyjskimi" współpracował polski dyrygent Grzegorz Fitelberg. Balety wystawiano w Paryżu, Monte Carlo, Wiedniu, Genewie, San Sebastian, Rzymie, Londynie. Filarem trupy był genialny tancerz Niżyński (1889–1950), z którym impresario pozostawał w związku homoseksualnym. W 1913 zespół wyjechał na tournée do Ameryki Południowej, ale bez Diagilewa, który panicznie bał się morskich podróży. W Buenos Aires Niżyński ożenił się z węgierską arystokratką, panną Romolą de Pulską. W odwecie Diagilew zerwał z nim kontrakt i nawiązał współpracę z Georgem Balanchinem. W maju 1929 wystawił swą ostatnią premierę, balet Prokofiewa *Syn marnotrawny*. Zespół rozpadł się natychmiast po jego śmierci.

Zmarł 19 VIII 1929 w Wenecji. Spoczywa na cmentarzu San Michele. (GP)

DOWŻENKO Aleksandr (Ołeksandr) Pietrowicz (1894–1956), ukraiński reżyser filmowy (*Ziemia*), przedstawiciel stylu romantyczno-poetyckiego.

Urodził się 11 IX w wiosce Sosnice na Czernihowszczyźnie, w rodzinie chłopa. W 1914 ukończył szkołę nauczycielską, pracował jako wiejski pedagog. Po 1917 objął posadę w ukraińskim Ministerstwie Oświaty Ludowej. W 1921–23 był dyplomatą w Polsce i Niemczech, jednocześnie studiował malarstwo. Od 1926 poświęcił się sztuce filmowej. Sławę przyniosły mu dzieła zrealizowane w 1928–30: *Zwenigora*, *Arsenał* i *Ziemia*. Pierwszy film jest historyczną metaforą, łączącą kluczowe epizody z dziejów Ukrainy (od średniowiecznych Waregów do rewo-

lucji październikowej) przez postać sędziwego starca, symbolizującego nieśmiertelność ukraińskiego ludu. *Arsenał* opowiada o powstaniu robotników w kijowskiej fabryce broni w 1919. *Ziemia* jest romantyczno-heroicznym filmem o kolektywizacji – walka „biedniaków" z „kułakami" została tu ukazana jako wojna światła z ciemnością. Mimo to film spotkał się z ostrą krytyką za „niedostatek rewolucyjności". Dowżenko łączył realizm z romantyzmem i symbolizmem, wartką akcję – z liryczną zadumą. W 1932 na 15. rocznicę rewolucji nakręcił swój pierwszy film dźwiękowy *Iwan*, opowieść o elektrowni wodnej na Dnieprze. Również i to dzieło spotkało się z ostrą krytyką w partyjnej prasie, były nawet oskarżenia o „faszyzm". W 1932 reżyser przeniósł się do Moskwy, w 1939 zrealizował „ukraińskiego Czapajewa" pt. *Szczors*. W 1941 film uzyskał Nagrodę Stalinowską I stopnia, ale już w 1944 sam →Stalin wypowiedział się o nim bardzo negatywnie, co stało się przyczyną kolejnych kłopotów reżysera. Z ostrą krytyką spotkał się jego kolorowy film o →Miczurinie, *Czarodziej sadów*. Reżyser został zmuszony do przeróbek – tak, żeby dzieło było zgodne z poglądami szkoły →Łysenki. Za przerobiony film, wyświetlony pod nowym tytułem *Miczurin*, otrzymał Nagrodę Stalinowską II stopnia (1949). Od 1949 wykładowca w Państwowym Instytucie Filmowym WGIK. Cenzura nie dopuściła do realizacji *Ukrainy w ogniu*, *Tarasa Bulby* (wg Gogola), *Żegnaj, Ameryko*, *Odkrycia Antarktydy*. W ostatnich latach życia pracował nad *Poematem o morzu*, o budowie zapory wodnej na Ukrainie (pośmiertnie Nagroda Leninowska, 1959). Był autorem scenariuszy swoich filmów, pisał także poetyckie opowiadania filmowe (*Zaczarowana Desna*, 1955).

Zmarł 25 XI 1956 w szpitalu kremlowskim. Pochowano go na Cmentarzu Nowodziewiczym. Imieniem Dowżenki nazwano wytwórnię filmową w Kijowie. (GP)

DUDAJEW Dżochar Musajewicz (Duda-Musa Dżochar, 1944–96), przywódca Czeczenii-Iczkerii.

Urodził się 15 IV we wsi Pierwomajskoj pierwomajskiego rejonu Republiki Czeczeńsko-Inguskiej, w roku deportacji Czeczeńców, ukaranych zbiorowo przez →Stalina za „kolaborację z Niemcami" w czasie wojny. Absolwent szkoły lotniczej w Tambowie oraz Akademii Lotniczej im. J. Gagarina. Pierwszy radziecki generał – Czeczeniec. Dowódca dywizji lotnictwa strategicznego i garnizonu w Tallinie. Odmówił wykonania rozkazu dotyczącego blokady stacji telewizyjnej oraz gmachu parlamentu Estonii, będących ośrodkami manifestacji niepodległościowych republiki. W 1990 opuścił Armię Czerwoną, stając na czele czeczeńskiego ruchu separatystycznego, rozpędzając parlament Czeczenii-Inguszetii, 11 XII 1991 ogłoszony pierwszym prezydentem niepodległej Czeczenii-Iczkerii, która jednak nie została uznana na arenie międzynarodowej. Zwany przez swych żołnierzy „Czarnym Wilkiem", prezydent-generał deklarował gotowość do rozmów z Moskwą, skłonny do daleko idących kompromisów, ale o polityce Rosji zadecydowała „partia wojny" (minister obrony →Graczow, wicepremier O. Łobow, minister spraw wewnętrznych W. Jerin, szef wywiadu →Stiepaszyn). 11 XII 1994 nastąpiła zmasowana inwazja wojsk na stolicę republiki, poprzedzona nieudaną, zorganizowaną przez siły zbrojne Rosji, akcją „ochotników" na Grozny 26 XI. Wojna skończyła się klęską agresora, zademonstrowała nieudolność dowództwa rosyjskiego, kłamstwa oficjalnej propagandy, doprowadzając do zjednoczenia narodu czeczeńskiego wokół Dudajewa, który przed inwazją nie był powszechnie akceptowany przez rodaków. Efektem wojny była ruina Czeczenii, ofiary ludzkie i destrukcja życia społecznego republiki. Podpisany w VIII 1996 pokój (→Lebied') nie przyniósł stabilizacji sytuacji.

Dudajew zginął, rozerwany przez nakierowaną elektronicznie rakietę wojsk rosyjskich w IV 1996. (JS)

DUNAJEWSKI Isaak Osipowicz (1900–55), kompozytor, twórca pieśni masowych (*Marsz wiesiołych riebiat*, *Szyroka strana moja rodnaja* do słów →Lebiediewa-Kumacza) i muzyki do filmów (*Świat się śmieje*).

Urodził się 30 I w Łochwicy koło Połtawy, w rodzinie żydowskiego urzędnika. W 1919 ukończył Konserwatorium w Charkowie, od 1920 pracował jako kompozytor i dyrygent w Charkowskim Teatrze Dramatycznym. W 1924–29 mieszkał w Moskwie, współpracował z teatrem „Ermitaż", Moskiewskim Teatrem Komedii oraz Teatrem Satyry. W 1929 przeniósł się do Leningradu, pracował jako kierownik muzyczny i główny dyrygent teatru „Music-Hall", nawiązał współpracę z→Utiosowem. W 1933–38 pisał muzykę do popularnych komedii filmowych (*Świat się śmieje*, *Cyrk* i *Wołga-Wołga* →Aleksandrowa, *Trzej towarzysze* i *Bramkarz* Siemiona Timoszenki). W *Dzieciach kapitana Granta* Władimira Wajnsztoka (1936) piosenkę Dunajewskiego wykonywał wielki odtwórca roli Paganela →Czerkasow. Od 1937–38 kierował zespołami pieśni i tańca Pałacu Pionierów w Leningradzie i Centralnego Domu Kultury Kolejarzy w Moskwie. Podczas II wojny światowej występował na froncie i w szpitalach wojskowych. W 1950 stworzył oprawę muzyczną do „produkcyjnego musicalu" →Pyrjewa *Kozacy z Kubania*. Był autorem 12 operetek (*Narzeczeni*, *Swobodny wiatr*, 1927–47, *Syn błazna*, *Biała akacja*, 1950–55). Dwukrotny laureat Nagród Stalinowskich (1941, 1951). W swym niezapomnianym stylu umiejętnie połączył motywy hollywoodzkie ze śpiewem żydowskich kantorów i socrealistycznym *charme*'em. Jego melodie, łatwo wpadające w ucho, miały tworzyć ułudę wiecznego ziemskiego szczęścia w Kraju Rad.

Zmarł 25 VII 1955 w Moskwie, pochowany na Cmentarzu Nowodziewiczym. (GP)

DZIERŻYŃSKI Feliks Edmundowicz (1877–1926), twórca Wszechrosyjskiej Komisji do walki z kontrrewolucją, spekulacją i sabotażem (WCzK, CzK – Czeka).

Urodził się 30 VIII w posiadłości Dzierżynowo w powiecie oszmiańskim. Chciał zostać księdzem, ale w wieku 16 lat utracił wiarę. Przerwał naukę w gimnazjum wileńskim na rzecz agitacji wśród robotników. W 1895 wstąpił do

Świadectwo ślubu kościelnego Feliksa Dzierżyńskiego

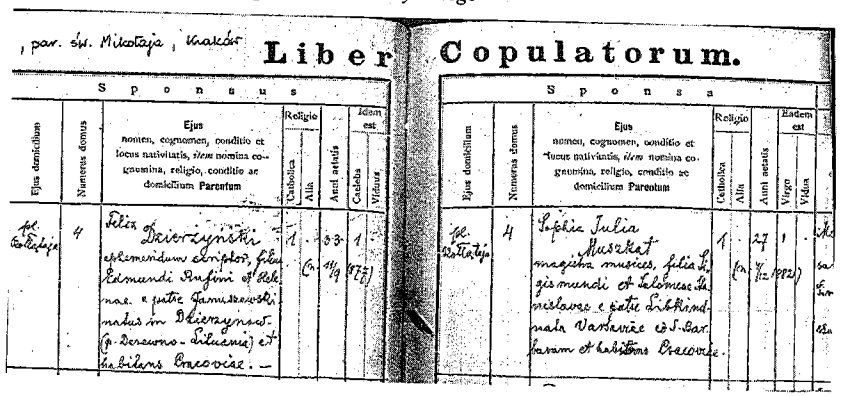

litewskiej organizacji socjaldemokratycznej, działał na terenie Kowna, gdzie po raz pierwszy został aresztowany, zesłany do guberni wiatskiej, skąd wkrótce uciekł, co stanie się normą wszystkich licznych jego zatrzymań. W 1900 uczestnik I Zjazdu SDKPiL, wkrótce aresztowany, w 1902 skazany na 5-letnie zesłanie do Wilujska. W listach z więzienia pisał o gorącej miłości do dzieci: *„Bezgranicznie kocham dzieci"* (1901). *„Często, często wydaje mi się, iż nawet matka nie kocha dzieci tak gorąco, jak ja..."* (1902). W liście do siostry (1901) następująco formułował *credo* życiowe: *„...droga moja pozostaje niezmienna; jak nienawidziłem zła, tak i teraz nienawidzę; jak i wcześniej, całą duszą dążę do tego, by na świecie nie było niesprawiedliwości, przestępstw, pijaństwa, rozpusty, nadmiernego przepychu, domów publicznych, w których ludzie sprzedają swe ciało lub duszę, albo jedno i drugie razem; by nie było ucisku, bratobójczych wojen, narodowej nienawiści (...). Chciałbym objąć swą miłością całą ludzkość, ogrzać ją i oczyścić z brudu współczesnego życia"*. Jest sporo dowodów na to, iż nie czuł się najlepiej w roli kata i inkwizytora, którą pełnił od końca 1917, ale wytrwał jednak w swej bolszewickiej pryncypialności, wszelkimi środkami, m.in. świadomie wyolbrzymiając zagrożenia, dążąc do maksymalizacji terroru. Na IV Zjeździe SDKPiL wybrany na członka zarządu. W 1906 w Petersburgu, następnie w Warszawie, na V Zjeździe SDPRR (1907) zaocznie wybrany na członka KC. W 1909 skazany przez sąd warszawski na dożywotni pobyt na Syberii. Ucieka, w 1910 przybywa do Krakowa, gdzie 10 XI w kościele św. Mikołaja bierze ślub z Zofią Muszkat (pierwsza żona zmarła w 1904). Powrócił w 1912 do Warszawy, gdzie został aresztowany, w 1914 otrzymując wyrok 3-letniej katorgi. Uwolniony po rewolucji lutowej z moskiewskiego więzienia Butyrki. Do października 1917 aktywnie uczestniczył w działalności partii bolszewickiej, został członkiem organizacji wojskowej przygotowywanej w celu przejęcia władzy. W czasie wydarzeń październikowych odpowiedzialny za opanowanie poczty i telegrafu w stolicy. 7 XII 1917 staje na czele Wszechrosyjskiej Nadzwyczajnej Komisji do walki z kontrrewolucją, sabotażem i spekulacją (30 III 1919 dokonuje się jej fuzja z komisariatem spraw wewnętrznych – NKWD), głównego narzędzia obrony nowego ustroju, organizatora „czerwonego terroru", dysponującego nieograniczonymi środkami represji. Głównym policjantem pozostał do śmierci z przerwą (8 VII–22 VIII 1918), gdy pełniącym obowiązki szefa Czeki został jego zastępca J. Peters. Przez dłuższy czas instytucja „bezpośredniego terroru" nie miała statusu prawnego, co umożliwiało całkowitą samowolę jej funkcjonariuszy. W ten sposób bez najmniejszych zahamowań w masowej skali mogli organizować prowokacje, tortury, fabrykacje oskarżeń, branie zakładników, rozstrzeliwanie zatrzymanych na miejscu *„bez wdawania się w prawniczą drobiazgowość"*. Kierując najważniejszą instytucją w państwie, Dzierżyński stał się jedną z osób niezastąpionych w elicie bolszewickiej, członkiem niezliczonej ilości komisji „nadzwyczajnych" (m.in. do spraw odśnieżania, produkcji walonków i łapci czy balsamizacji zwłok →Lenina). W III 1919 komisarz ludowy spraw wewnętrznych, w V–VII 1920 członek Polriewkomu, tymczasowego rządu na terenach Polski zajętych przez Armię Czerwoną, oraz przewodniczący Biura Polskiego KC RKP(b). W 1923 jako członek komisji do spraw konfliktu gruzińskiego reprezentuje centralistyczną stalinowską pozycję, co wywołuje krytykę Lenina: *„Wiadomo przecież, iż zruszczeni obcoplemieńcy zawsze wpadają w przesadę, gdy idzie o rdzennie rosyjskie nastawienie"*. W IV 1921–VII 1923 jako komisarz transportu stosuje metody terrorystyczne. W 1922–26 na czele GPU-OGPU (dawna Czeka), od 1924 kieruje Najwyższą Radą Gospodarki Narodowej (WSNCh). Bezwzględny wobec „wrogów rewolucji", przeciwny był represjom w stosunku do członków partii, wykluczaniu ich z szeregów za działalność frakcyjną, bronił →Kondratjewa. W 1921 kierował Komisją Dziecięcą, powołaną do zwalczania katastrofalnej bezdomności, efektu wojny domowej i terroru. Prywatnie był człowiekiem bezinteresownym, bezgranicznie oddanym celom rewolucji, pragnął, by jego podwładni byli ludźmi *„z chłodną głową, gorącym sercem i czystymi rękami"*. Legenda rewolucyjnego ascety Dzierżyńskiego i czekistów do rozpadu ZSRR legitymizowała status policji politycznej.

Zmarł 20 VII 1926 na atak serca po swoim wystąpieniu na plenum KC potępiającym działalność →Piatakowa i →Kamieniewa. Pochowany na Placu Czerwonym. Obalenie przez tłum demonstrantów jego potężnego pomnika dłuta →Wuczeticza przed gmachem KGB w Moskwie po nieudanym puczu w VIII 1991 stanowiło symboliczny wyraz zerwania z komunistyczną przeszłością. (JS)

E

EFROS Anatolij Wasiljewicz (1925–87), reżyser teatralny i filmowy, klasykę uznawał za *„znakomicie napisaną sztukę współczesną"*.

Urodził się 3 VI w Charkowie. W 1950 ukończył reżyserię w Państwowym Instytucie Sztuki Teatralnej (GITIS). Pracował w teatrze w Riazaniu, w 1954–63 – w Centralnym Teatrze Dziecięcym w Moskwie. W okresie odwilży wystawił m.in. *Szczęśliwej drogi!* (1954) Wiktora Rozowa i *Borysa Godunowa* (1957) Puszkina (w ostatnim zrezygnował z historycznego monumentalizmu – po to, by lepiej ukazać wewnętrzne przeżycia ludzi walczących bezpardonowo o władzę). W 1963–66 był głównym reżyserem Teatru im. Leninowskiego Komsomołu. W 1967–84 pracował jako reżyser w Teatrze na Małej Bronnej. W wywiadzie opublikowanym w „Polityce" (1968) powiedział, że *„klasyka to nic innego, jak znakomicie napisana sztuka współczesna"*. W 1967 wystawił w tym duchu *Trzy siostry* Czechowa, polemiczne wobec tradycji →Niemirowicza-Danczenki. Krytyka zarzuciła mu „szarganie Czechowa" i przedstawienie znikło z repertuaru. W 1970–84 reżyserował: *Romea i Julię* i *Otella* Szekspira, *Don Juana* Moliera, *Ożenek* Gogola, *Miesiąc na wsi* Turgieniewa, *Brata Aloszę* Rozowa wg *Braci Karamazow* Dostojewskiego, *Dyrektora teatru* Ignatija Dworieckiego. W 1984 – po wyjeździe na emigrację →Lubimowa – został dyrektorem artystycznym Teatru na Tagance. W zespole doszło do „schizmy" i część aktorów odeszła. Efros w 1984–86 wystawił *Na dnie* →Gorkiego i *Wojna nie ma oblicza kobiety* Swietłany Aleksijewicz oraz wznowił *Wiśniowy sad* Czechowa (w 1987 wszystkie 3 sztuki były prezentowane w Polsce). Ostatnim przedstawieniem Efrosa był *Mizantrop* Moliera (1986). Za podstawę pracy z aktorami uznawał improwizację. Od 1961 współpracował z kinem i telewizją, w 1962–76 reżyserował: *Rok przestępny*, *Dwóch w stepie* i *Fantazję* wg *Wiosennych wód* Turgieniewa.

Zmarł 12 XI 1987 w Moskwie, spoczywa na cmentarzu w Kuncewie. (GP)

EISENSTEIN Siergiej Michajłowicz (1898–1948), reżyser filmowy, współtwórca kinematografii radzieckiej (*Pancernik „Potiomkin"*, *Aleksander Newski*, *Iwan Groźny*).

Urodził się 22 I w Rydze, w rodzinie bogatego architekta (ojciec pochodził z Niemców bałtyckich). W 1915 rozpoczął naukę w Instytucie Inżynierii Cywilnej w Piotrogrodzie. W marcu 1918 wstąpił jako ochotnik do Armii Czerwonej. Od 1920 związał się z moskiewskimi teatrami „Proletkultu", publikował w piśmie futurystów „LEF". W 1921 przygotował scenografię do *Meksykanina* wg Jacka Londona. Artystyczną dojrzałość zdobywał w Wyższych Warsztatach Reżyserskich prowadzonych przez →Meyerholda. W 1924 pokazał agitacyjne widowisko Siergieja Tretjakowa *Maski przeciwgazowe* – po wielkiej klapie uznał, że teatr wyczerpał możliwości. Odszedł do kina; w 1925 nakręcił *Strajk*, który miał być częścią ostatecznie nie zrealizowanej rewolucyjnej całości *Ku dyktaturze*. Na 20-lecie rewolucji 1905 zrealizował *Pancernika „Potiomkina"* o buncie marynarzy odeskiego okrętu „Książę Potiomkin Taurydzki". Obraz zdobył międzynarodowy rozgłos, a Chaplin uznał go za najlepszy film świata. Wiele scen stamtąd weszło na stałe do historii sztuki filmowej (m.in. scena masakry na odeskich schodach, kobieta niosąca martwe dziecko na ręku). W 1927 na 10-lecie rewolucji październikowej zrealizował ekspresjonistyczny *Październik*. Pokazany w filmie wielki szturm ludu na Pałac Zimowy w rzeczywistości nie miał miejsca, ale na długie lata zauroczył wyobraźnię potomnych i przysłonił sobą wydarzenia faktyczne. W 1929 wyjechał z →Aleksandrowem i operatorem Eduardem Tissé do Europy i Ameryki, by poznać technikę kina dźwiękowego. Nakręcił *Niech żyje Meksyk!* (*Que viva Mexico!*, 1932). Film nie został dokończony, dopiero po latach zmontował go Aleksandrow i pokazał na premierze w 1979. W 1935–37 pracował nad scenariuszem do *Łąk bieżyńskich*, poświęconych historii →Pawlika Morozowa. Odrzucony przez komisję kwalifikacyjną obraz odtworzył z pociętych kadrów Siergiej Jutkiewicz (1971). W 1938 zrealizował historyczną epopeję *Aleksander Newski* – ukazany w filmie najazd na Ruś XIII-wieczną Zakonu Kawalerów Mieczowych rozumiano jako ostrzeżenie przed agresją Hitlera. Jednak po pakcie Ribbentrop–Mołotow film wycofano z ekranów (1939). Podczas wojny pracował w Ałma-Acie nad scenariuszem i realizacją dwu-

Siergiej Eisenstein

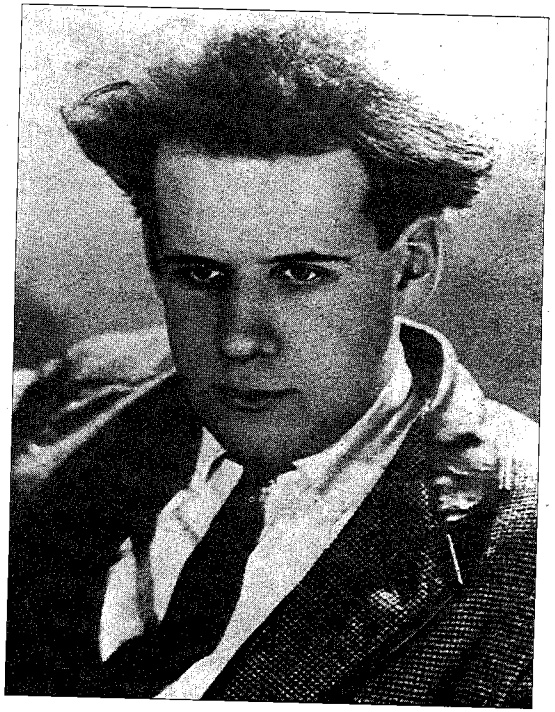

częściowego *Iwana Groźnego*, który miał być apologią władcy działającego „*w imię wielkiego carstwa ruskiego*". Za pokazaną w 1945 I część otrzymał w 1946 Nagrodę Stalinowską. Część II, *Spisek bojarów*, została natomiast odłożona na półkę po osobistej decyzji Stalina, któremu nie spodobał się obraz tajnej policji cara Iwana IV, „opryczniny" – którą wódz uważał za „*zjawisko postępowe*". Ciężko chory Eisenstein nie zdołał już dokonać odpowiednich przeróbek i film pokazano dopiero w 1958. Muzykę do jego filmów pisali: →Szostakowicz i →Prokofiew, pośród jego aktorów byli: →Czerkasow, Nikołaj Ochłopkow, Paweł Kadocznikow.

Zmarł 11 II 1948 w Moskwie w wieku 50 lat, pochowany na Cmentarzu Nowodziewiczym. Uchodzi za jednego z największych twórców w dziejach kina światowego. W 1964–71 opublikowano jego *Dzieła wybrane* w 6 tomach, napisano o nim wiele monografii, nakręcono kilkanaście filmów dokumentalnych o jego życiu i dziele. W 1998 setna rocznica jego urodzin została wpisana na oficjalną listę jubileuszy UNESCO, m.in. obok „setnych rocznic" MChAT-u w Moskwie (→Stanisławski), Muzeum Rosyjskiego w Petersburgu, „Mira Iskusstwa" (→Diagilew, →Rerich) i 600. rocznicy Monasteru św. Fieraponta w pobliżu miasta Kiriłłow. (GP)

EJDELMAN Natan Jakowlewicz (1930–89), historyk, pisarz, publicysta.

Urodził się 18 IV w Moskwie; w 1952 ukończył wydział historyczny miejscowego uniwersytetu. Autor prac (*Łunin*, 1970, *Hercen przeciwko samodzierżawiu*, 1973, *Puszkin i dekabryści*, 1979) napisanych z talentem literackim, opartych na świetnej znajomości epoki i zasłużenie cieszących się wielką poczytnością. Poświęcone były one różnym aspektom życia intelektualnego Rosji XVIII–XIX stuleci, eksponując postawę niezgody wobec carskiego despotyzmu. Bohaterem jego dociekań jest zawsze moralnie podmiotowa osobowość, niezależna w swych działaniach od abstrakcyjnych prawidłowości. Konkluzje autora zawsze zawierały polemiczny podtekst wobec marksistowskiego materializmu historycznego, redukującego do minimum rolę jednostki. Akcentowały też doniosłość alternatywnego elementu i roli przypadku w historii. Ejdelman był w środowisku historyków jednym z najbardziej aktywnych zwolenników „pieriestrojki". W publicystycznych wystąpieniach domagał się wypełnienia białych plam współczesnej historii kraju, wskazywał (w książce *Rewolucja odgórna*, 1989) na odgórny charakter dotychczasowych reform w Rosji, konfrontował dzieje despotyzmu rosyjskiego z historią powstawania społeczeństwa obywatelskiego w krajach Zachodu, dostrzegając też szanse i ograniczenia demokratycznego rozwoju kraju w posttotalitarnym okresie. Z dużą życzliwością i zrozumieniem wypowiadał się na tematy polskie, wielokrotnie postulując gruntowne wyjaśnienie dramatycznych stosunków polsko-radzieckich okresu wojennego, usunięcie wzajemnych nieporozumień i fobii.

Zmarł na atak serca 30 XI 1989 w Moskwie. (JS)

ERDMAN Nikołaj Robiertowicz (1902–70), znany dramaturg lat 20. (*Samobójca*), porównywany z →Bułhakowem i →Szwarcem.

Urodził się 16 XI w Moskwie, w rodzinie zruszczonych Niemców bałtyckich. W 1924 napisał komedię *Mandat*, wystawioną w 1925 przez →Meyerholda. Jest to satyra na nową rzeczywistość polityczną i wieczny ludzki oportunizm (bohater komedii sam sobie wypisuje bilet partyjny i grozi, że „*z tą bumagą całą Rosję wsadzi do pierdla*"). Spektakl cieszył się wielką popularnością w ZSRR i Europie, jednak prędko został zdjęty z afisza.

W 1928 Erdman napisał swój najsłynniejszy dramat *Samobójca*, który nigdy nie uzyskał zgody na wystawienie. W 1931 →Stalin pisał w liście do →Stanisławskiego, że „*jego najbliżsi towarzysze uważają, iż sztuka jest pusta, a nawet szkodliwa*". Tymczasem →N. Mandelsztam po 40 latach uzna utwór Erdmana za spowiedź pokoleniową: „*Jest to sztuka o tym, dlaczego żyliśmy, chociaż wszystko pchało nas ku samobójstwu*". W 1927–28 Erdman pisał scenariusze do filmów Nikołaja Ochłopkowa, →Pyrjewa i →Aleksandrowa. Wspólnie z Władimirem Massem opracował scenariusz do komedii *Świat się śmieje*; razem też wymyślali „chuligańskie wiersze" i dowcipne kuplety. W 1933 zostali obaj nieoczekiwanie aresztowani nad Morzem Czarnym podczas kręcenia zdjęć do filmu *Świat się śmieje*. Powodem aresztowania był ponoć fakt, iż na którymś z kremlowskich spotkań artystów ze Stalinem i →Woroszyłowem aktor →Kaczałow zadeklamował jedną z ich politycznych „chuligańskich czastuszek". W śledztwie Erdman przyznał się do autorstwa „kontrrewolucyjnych bajek" – skazano go na 3 lata zesłania, które spędził w Jenisiejsku i Tomsku. W tym czasie jego nazwisko wycięto z czołówki filmu *Świat się śmieje*; w 1938 weszła na ekrany *Wołga-Wołga*, znów z jego scenariuszem, ale także bez nazwiska. Po uwolnieniu żył już bardziej ostrożnie. Podczas wojny był początkowo saperem na froncie, w 1941 został librecistą Zespołu Pieśni i Tańca NKWD, gdzie współpracował z Siergiejem Jutkiewiczem, →Szostakowiczem, →Lubimowem. Po wojnie pisał scenariusze, m.in. do filmu Konstantina Judina *Śmiali ludzie* (razem z Michaiłem Wołpinem, Nagroda Stalinowska w 1951). Po 1956 współpracował z Teatrem na Tagance, tworzył skecze dla cyrku i estrady, pisał libretta do operetek; dużo pił i przegrywał na wyścigach konnych.

Zmarł 10 VIII 1970 w Moskwie. (GP)

ERENBURG Ilja Grigorjewicz (1891–1967), prozaik, poeta i reportażysta, autor powieści: *Burzliwe życie Lejzorka Rojtszwańca*, *Odwilż* i wspomnień *Ludzie, lata, życie*.

Urodził się 27 I w Kijowie, jako syn żydowskiego kupca drugiej gildii. Od 1895 mieszkał w Moskwie. Już w 1905 wplątał się w ruch rewolucyjny, a po poznaniu →Bucharina związał się z bolszewikami. W 1908 aresztowany, po zwolnieniu wyjechał do Paryża, gdzie poznał

Ilja Erenburg

→Lenina, →Kamieniewa i →Zinowiewa. W 1917 wrócił do Rosji, wydał kilka antybolszewickich artykułów w eserowskich gazetach Moskwy. W 1920 aresztowany przez Czeka; zwolniony po staraniach Bucharina. W 1921 dostał zagraniczny „paszport numer 1". Do 1941 przebywał poza Rosją, najpierw w Paryżu, skąd go wyrzucono do Belgii, potem w Berlinie, w 1936–37 w Hiszpanii, w 1940–41 w okupowanym Paryżu. W 1922 wydał *Niezwykłe przygody Julia Jurenity i jego uczniów*, porównywane z *Kandydem* Woltera, w 1928 – swój najlepszy utwór *Burzliwe życie Lejzorka Rojtszwańca*, literacko-filozoficzną przypowieść o Żydzie–wiecznym tułaczu (biednym krawcu z Homla, bezradnym w Rosji Radzieckiej i nie znajdującym przystani nawet w Palestynie). Od 1934 posiadał status oficjalnego pisarza radzieckiego, był paryskim korespondentem gazety „Izwiestija", wydał niezwykle aktualną powieść o pierwszej pięciolatce *Dzień wtóry*. Podczas wojny napisał ponad 1500 antyniemieckich artykułów dla prasy krajowej i zagranicznej. Hitler w odwecie obiecywał, że zniszczy „nadwornego Żyda" →Stalina. Za powieści: *Upadek Paryża* (1942) i *Burza* (1947) otrzymał dwie Nagrody Stalinowskie. Był członkiem Żydowskiego Komitetu Antyfaszystowskiego (→Michoels). W latach 40. wyjeżdżał na Zachód na propagandowe „kongresy pokoju". Stalin jednak uważał go za swego osobistego wroga. Na przełomie lat 40. i 50. podczas „kampanii antykosmopolitycznej" Erenburg przeżył najstraszniejsze chwile w życiu. Pod presją wydarzeń w 1948 opublikował w „Prawdzie" antyżydowski artykuł, w którym potępił nowe państwo Izrael jako *„prywatną kolonię amerykańskich miliarderów"*. Dzięki temu, jak można sądzić, dawny promotor Żydowskiego Komitetu Antyfaszystowskiego nie zasiadł w 1952 na ławie oskarżonych (por. →Bergelson). Likwidacji Erenburga sprzeciwił się bowiem →Beria, chcąc czerpać korzyści z propagandowych talentów pisarza (jego artykuły o „obronie pokoju"). W 1943–44 Erenburg wraz z →Grossmanem przygotował *Czarną księgę* o Holokauście w Europie Wschodniej. Książkę wydrukowano w 1946, ale nie rozesłano do księgarń. Cały nakład zniszczono w 1948 po rozpędzeniu Żydowskiego Komitetu Antyfaszystowskiego. (Archiwum Erenburga po jego śmierci i zgodnie z jego wolą trafiło do Muzeum Holokaustu Yad Vashem i *Czarna księga* w 1980 wyszła po rosyjsku w Jerozolimie). Z właściwym sobie wyczuciem nastrojów bieżącej chwili opublikował w 1954 powieść *Odwilż*, która zapoczątkowała przemiany w literaturze; przyczynił się do rehabilitacji →Babla i →Cwietajewej. W 1960–65 wydał wielotomowe wspomnienia *Ludzie, lata, życie*, skrytykowane przez →Chruszczowa, a zawierające informacje o ludziach i zdarzeniach, o których Rosjanie usłyszeli po raz pierwszy. Zakazane przez cenzurę rozdziały ukazały się w ZSRR dopiero w czasach „pieriestrojki".

Zmarł 31 VIII 1967 w Moskwie, spoczywa na Cmentarzu Nowodziewiczym. (GP)

F

FADIEJEW Aleksandr Aleksandrowicz (1901–56), klasyk socrealizmu, funkcjonariusz Związku Pisarzy Radzieckich.

Urodził się 24 XII w Kimrach, w guberni twerskiej, w rodzinie zawodowego rewolucjonisty. W 1912 zamieszkał we Władywostoku, od 1919 w partyzantce uczestniczy w walkach z oddziałami białych na Dalekim Wschodzie i w rejonie zabajkalskim. Uczestnik rozprawy z powstańczym Kronsztadem (1921). Z całej jego twórczości wartość artystyczną ma *Klęska* (1927), ukazująca dylematy moralne uczestników probolszewickiego ruchu partyzanckiego w okresie wojny domowej. Słynna *Młoda gwardia* (dwie redakcje: 1946, 1951), przedstawia dzieje radzieckiego ruchu oporu w okresie wojny. Na podstawie pierwszej redakcji został nakręcony film, który zdyskwalifikował →Stalin, z powodu braku w nim informacji o „kierowniczej roli partii". Zmuszony do przeróbki swego dzieła pisarz uwzględnił nieobecną w pierwszej wersji „kierowniczą siłę" w antyhitlerowskim podziemiu w Krasnodonie, której najmniejszego śladu nie dostrzegł, zbierając materiały na miejscu wydarzeń, przedstawiciele WKP(b) bowiem pierwsi ewakuowali się z zagrożonych okupacją terenów. Powieści *Czarna metalurgia* nie ukończył, ponieważ jej demaskatorska, a zasugerowana przez władze fabuła o szkodnictwie w przemyśle okazała się wymysłem. W 1946–54 był „sekretarzem generalnym" Związku Pisarzy Radzieckich, odpowiedzialnym również za politykę kulturalną i represje wobec ludzi pióra. Działał w stalinowskim „ruchu obrońców pokoju" (wiceprzewodniczący Światowej Rady Pokoju). Na Kongresie Intelektualistów we Wrocławiu (1948) wyróżnił się obelżywymi wypowiedziami pod adresem niektórych gości z Zachodu (*„gdyby szakale pisały na maszynie, a hieny umiały trzymać pióro, to pisałyby to samo co Henry Millerowie, Eliotowie, Malraux i inni Sartrowie"*). Był osobowością rozdwojoną, fanatycznie oddanym Stalinowi i bezgranicznie wierzącym w jego politykę żołnierzem partii, równocześnie, jako człowiek utalentowany i wrażliwy na autentyczną literaturę, doceniał wielkość →Pasternaka czy →Bułhakowa, starał się

pomagać niektórym ofiarom czystek, interweniował w sprawie uwięzionego →N. Gumilowa, szkalowanego →Zoszczenki czy represjonowanego poety N. Zabołockiego. Popełnił samobójstwo po XX Zjeździe KPZR, świadom współwiny za ujawnione zbrodnie i bankructwa swego wyboru życiowego. →Achmatowa powiedziała, iż *„za lat 50 będzie z pewnością napisana tragedia »Aleksander Fadiejew«. W pięciu aktach"*.

Zastrzelił się 13 V 1956 w Pieriedielkinie; w prasie pojawiły się informacje wyjaśniające to samobójstwo alkoholizmem; nawiasem mówiąc, alkoholizm Fadiejewa był faktem. (JS)

FALK Robert Rafaiłowicz (1886–1958), malarz, mistrz pejzażu, portretu i martwej natury.

Urodził się 27 X w Moskwie, w rodzinie prawnika. Jego przodkowie byli bałtyckimi Niemcami. W 1903–09 uczył się w malarskim studiu Konstantina Juona i Ilji Maszkowa oraz w moskiewskiej Szkole Malarstwa, Rzeźby i Architektury u Walentina Sierowa i Konstantina Korowina. Współzakładał ugrupowanie „Walet Karo", odrzucające symbolistyczną niejasność na rzecz „sztuki-rzemiosła". W 1909–18 brał udział w wystawach „Waleta Karo", „Złotego Runa", „Świata Sztuki" („Mir Iskusstwa"). Obrazy tego okresu to m.in. *Liza w słońcu*, *Dziewczyna z turbanem*, *Akt leżący*, *Siena*, *Kobieta w czerwieni*. Po rewolucji październikowej współpracował z →Łunaczarskim. W 1918–28 wykładał w Wyższych Warsztatach Artystyczno-Technicznych WChUTEMAS i Wyższym Instytucie Artystyczno-Technicznym WChUTEIN. W 1922–25 pokazywał swe obrazy na wystawach w Berlinie, Wenecji i Paryżu. W 1927–28 brał udział w ekspozycjach *10 lat rysunku rosyjskiego* i *Na dziesięciolecie rewolucji październikowej*. W 1928–37 przebywał w Paryżu, nawiązał kontakty z Chaimem Soutinem; w Prowansji (1932) prowadził studia nad malarstwem Cézanne'a. W 1938–39 wrócił do Moskwy, gdzie zorganizowano mu wystawę obrazów powstałych we Francji. W 1940–41 Falk współpracował z →Michoelsem przy realizacji *Solomona Majmona* Daniela i *Hiszpanów* Lermontowa; w 1947–48 namalował portrety Michoelsa i →Szkłowskiego. W 1948 przygotował scenografię do sztuki →Erenburga *Lew na placu*, wystawionej przez →Tairowa, w 1956 – do sztuki *Niekrasow* Sartre'a, wystawionej przez Walentina Płuczka. Jego obraz *Obnażona*, pokazany na wystawie w moskiewskim

Robert Falk, Autoportret, 1924

Maneżu, wywołał w 1962 wściekłość →Chruszczowa.

Zmarł 1 X 1958 w Moskwie, spoczywa na Cmentarzu Kalitkinowskim. (GP)

FIGNER Wiera Nikołajewna (1852–1942), legendarna rewolucjonistka z grupy narodników, w stalinowskim ZSRR *persona non grata*.

Urodziła się 7 VII, w rodzinie szlacheckiej, we wsi Christoforowka w guberni kazańskiej. W 1863–69 uczyła się w kazańskim Instytucie dla Panien Szlachetnie Urodzonych. W 1872–75 studiowała na wydziale medycznym uniwersytetów w Zürichu i Bernie. W 1875–76 nawiązała w Rosji kontakty z narodnicką organizacją „Ziemia i Wola". W 1877–79 uczestniczyła jako felczer w „wędrówkach do ludu". W 1879 weszła w skład komitetu wykonawczego terrorystycznej „Woli Ludu", brała udział w przygotowaniu zamachów na Aleksandra II. W 1884, po aresztowaniu w Charkowie, skazano ją w „procesie czternastu" na karę śmierci, zamienioną potem na wieczną katorgę. 20 lat spędziła w pojedynczej celi w Petersburgu. Została męczennicą rosyjskiego ruchu rewolucyjnego. W 1906 wyemigrowała z Rosji, wstąpiła do partii eserowców (→Sawinkow), z której wystąpiła w 1909 po zdemaskowaniu Jewno Azefa. W 1915 wróciła do kraju; po rewolucji lutowej zabiegała o udział kobiet w wyborach do Zgromadzenia Ustawodawczego. W 1921–22 wydała głośne wspomnienia *Trwały ślad*, pisała biografie rewolucjonistów, wygłaszała mowy wspomnieniowe o →Kropotkinie i →Korolence. Była honorowym przewodniczącym moskiewskiego Politycznego Czerwonego Krzyża, niosącego ograniczoną pomoc więźniom politycznym w ZSRR („Komitet Pomocy Więźniom Politycznym", któremu przewodniczyła pierwsza żona Gorkiego, Jekatierina Pieszkowa; zlikwidowany w 1937 przez →Jeżowa). W 1927 zwróciła się – wraz z grupą starych rewolucjonistów – z listem do władz, domagając się amnestii dla więźniów politycznych. Pensjonariusze Domów Weteranów Rewolucji w Leningradzie i Moskwie pisali: *„Nie możemy korzystać z gościnności rządu, który obchodzi się ze swoimi przeciwnikami politycznymi tak samo, jak carskie władze obchodziły się z nami w swoim czasie"*. W odpowiedzi władze obiecały amnestię na 10. rocznicę Października; w ograniczonym zakresie rzeczywiście do niej doszło. Długo odmawiała wstąpienia do kierowanego przez →Jarosławskiego kombatanckiego Stowarzyszenia Byłych Więźniów i Zesłańców Politycznych (istniało od 1921). Ostatecznie jednak zgodziła się tu wstąpić w 1932 – uczyniono ją nawet dekoracyjnym członkiem prezydium.

Figner zmarła 15 VI 1942 w wieku 90 lat w Moskwie, spoczywa na Cmentarzu Nowodziewiczym. (GP)

FILARET (Michaił Antonowicz Dienisienko, ur. 1929), egzarcha Ukrainy, prawosławny metropolita Kijowa i Halicza.

Urodził się 28 I koło Charkowa. W 1950 złożył śluby zakonne, wykładał w wielu seminariach duchownych, od 1964 był członkiem Świętego Synodu Cerkwi Prawosławnej, a od 1966 zwierzchnikiem (egzarchą) prawosławia ukraińskiego. Po śmierci →Pimiena pełnił jego obowiązki, ale podczas wyborów nowego patriarchy minimalnie przegrał z →Aleksijem II. Zdecydowany wróg ukraińskich unitów, którym zarzucał kolaborację z hitlerowcami, twierdził też, iż zainicjowany przez →Stalina sobór lwowski (1946) był dobrowolną „samolikwidacją" grekokatolików. W 1992 udowodniono mu agenturalne powiązania z KGB. Wobec skandalu otaczającego jego życie osobiste (dwójka dzieci i ich matka wywierająca decydujący wpływ na sprawy Kościoła ukraińskiego) na soborze (31 III–4 IV 1992) wyraził zamiar rezygnacji

z urzędu. Obietnicy nie dotrzymał, został więc pozbawiony przez zwierzchność cerkiewną Ukrainy wszystkich stanowisk i godności hierarchicznych. W tej sytuacji przeszedł na łono Ukraińskiej Cerkwi Autokefalicznej. (JS)

FIŁONOW Paweł Nikołajewicz (1883–1941), malarz i grafik, jedna z ciekawszych postaci rosyjskiej awangardy.

Urodził się 8 I w Moskwie, w rodzinie praczki i woźnicy. W 1897–1901 uczył się w Petersburgu malarstwa użytkowego, zaczynał od malowania dachów. Od 1908 wolny słuchacz szkoły malarskiej przy Akademii Sztuk Pięknych w Petersburgu (zrezygnował w 1910). W 1910–11 namalował „prymitywno-anatomiczny" obraz *Głowy*, symbolizujący związek człowieka z Kosmosem i przyrodą. Czerpał również motywy z tradycji chrześcijańskiej, chcąc ukazać jedność Orientu z Europą. Z tego okresu pochodzą: *Uczta królów*, *Rodzina chłopska*, *Mężczyzna i kobieta*, *Wschód i Zachód*, *Zachód i Wschód*. W 1913 odbył podróże do Włoch i Francji, napisał swój pierwszy artykuł teoretyczny *Kanon i prawo*, gdzie wystąpił przeciwko „mechanicyzmowi" Picassa i kubofuturystów w imię „rustykalnej organiczności". Jego „malarstwo pozarozumowe" było związane z poetycką teorią „języka pozarozumowego" Wielimira Chlebnikowa. Walczył na froncie rumuńskim (1916–18). W 1923 kierował tzw. wydziałem ideologii ogólnej „Inchuku" (por. →Kandinsky). Stanął na czele grupy Mistrzów Sztuki Analitycznej (1925), określanych jako „grupa Fiłonowa". Był nie tylko malarzem, lecz również mędrcem-ascetą – takim w każdym razie przedstawił go Wieniamin Kawierin w powieści *Artysta nieznany* (1931). Tworzył pod wpływem „filozofii wspólnego czynu" XIX-wiecznego filozofa-naturalisty, Nikołaja Fiodorowa, i „kosmicznej noosfery" →W. Wiernadskiego; były mu wrogie miasto i maszyna. Swe symboliczne ikonografie opracowywał do najdrobniejszych szczegółów, dzieła 1920–40 to m.in.: *Formuła piotrogrodzkiego proletariatu*, *Zwycięstwo nad wiecznością*, *Formuła wiosny*, *Żywa głowa*, *Formuła imperializmu*, *Miasto*, *Człowiek w świecie*, *Zwierzęta*, *Kozioł*, *GOELRO*, *Kołchoźnik*, *Twarze*. W latach 30. był atakowany za „*brak związków z proletariatem*", od 1933 nie zorganizowano mu w ZSRR żadnej ekspozycji. Zakaz obowiązywał do 1967, kiedy to wystawiono jego płótna w Nowosybirsku.

Zmarł z głodu 3 XII 1941 w oblężonym Leningradzie. Spoczywa na Cmentarzu Serafimowskim. Obrazy Fiłonowa uratowała dla potomności jego siostra, Jewdokija Glebowa, w 1977 oddała je w darze Muzeum Rosyjskiemu w Leningradzie. (GP)

FIŁOSOFOW Dmitrij Władimirowicz (1872–1940), krytyk i filozof, współtwórca „religijnego odrodzenia" w Rosji, od 1920 na emigracji w Polsce.

Urodził się 7 IV w Petersburgu. Matka – z domu Diagilewa – była znaną rosyjską feministką. W 1895 ukończył prawo na Uniwersytecie Petersburskim. W 1899–1903 był czołowym krytykiem literackim pisma „Mir Iskusstwa". Już w 1893, podczas podróży do Włoch, poznał →Mierieżkowskiego, w 1899–1901 stworzyli razem spirytualistyczny, opozycyjny względem Cerkwi „Kościół Ducha Świętego". Mierieżkowskiego, Zinaidę Gippius i Fiłosofowa nazywano „triumwiratem Mierieżkowskich". Współzakładali Towarzystwo Religijno-Filozoficzne, głosili „nową świadomość religijną", dyskutowali z duchownymi prawosławnymi o potrzebie reformy życia cerkiewnego. W 1908–12 Fiłosofow publikował własne zbiory religijno-filozoficzne: *Słowa i życie*, *Stare i nowe*, *Niegasnący znicz*. Rewolucję bolszewicką uznał za dzieło Antychrysta. Na przełomie 1918–19 poznał go w Piotrogrodzie ówczesny polski tołstojowiec, Józef Czapski. W grudniu 1919 „triumwirat Mierieżkowskich" wydostał się z Rosji Radzieckiej i „*przez Wilno i Mińsk dążyli do Warszawy, licząc na pomoc Józia i jego świeżo zawartą w Piotrogrodzie przyjaźń*" (Maria Czapska, *Czas odmieniony*). Mierieżkowscy odjechali do Paryża w październiku 1920, a Fiłosofow do końca życia pozostał w Polsce. Współpracował z →Sawinkowem i Stanisławem Bułak-Bałachowiczem w antybolszewickim Rosyjskim Komitecie Politycznym i Narodowym Związku Obrony Wolności; wspólnie z Michałem Arcybaszewem redagował pisma „Swoboda" (1920–21), „Za swobodu!" (1921–32), „Miecz" (1929–39). Brał aktywny udział w życiu kulturalnym Polski, przyjaźnił się z rodzeństwem Czapskich, Marią Dąbrowską, Stanisławem i Jerzym Stempowskimi, Marianem Zdziechowskim, odwiedzał Zofię Nałkowską, spotykał się z Jarosławem Iwaszkiewiczem. Pisał o związkach Mickiewicza z Puszkinem. Dążąc do zgody polsko-rosyjskiej, założył – wraz z Rafałem Marcelim Blüthem, Jerzym Stempowskim i Leonem Gomolickim - klub dyskusyjny „Domek w Kołomnie" (od tytułu poematu Puszkina), odwiedzany przez Józefa Czechowicza, Bolesława Micińskiego, Jerzego Giedroycia, Juliana Tuwima. W 1936 zachorował ciężko na płuca i serce.

Zmarł 5 VIII 1940 w sanatorium w Otwocku, pochowany na cmentarzu prawosławnym w Warszawie na Woli. Mogiła nie przetrwała do naszych czasów. W grudniu 1995 z inicjatywy Giedroycia postawiono i poświęcono na cmentarzu symboliczny krzyż, ufundowany przez tłumacza i badacza literatury rosyjskiej, Ziemowita Fedeckiego. (GP)

FLORENSKI Pawieł Aleksandrowicz (1882–1937), myśliciel religijny, platonik, jeden z głównych filozofów „srebrnego wieku", autor rozprawy *Filar i podpora prawdy* (1914).

Urodził się 21 I koło miasteczka Jewle w Azerbejdżanie, w rodzinie inżyniera kolejowego. Ojciec – Rosjanin, matka – Ormianka. Dzieciństwo spędził w Tyflisie (obecnie Tbilisi) i w Batumi. Studiował matematykę na Uniwersytecie Moskiewskim (1900–04). Sformułował zasady „matematycznego idealizmu". Jego praca *O symbolach wieczności* (1904) była pierwszą rosyjską książką o teorii mnogości Georga Cantora. Od 1904 studiował w Moskiewskiej Akademii Duchownej (od 1908 docent katedry historii filozofii). W 1911 przyjął święcenia kapłańskie. Przed rewolucją profesor w Moskiewskiej Akademii Duchownej, po 1917 członek komisji muzealnej Ławry Troicko-Siergijewskiej. W 1912–17 redagował pismo „Bogosłowskij Wiestnik", w swych metafizycznych i estetyczno-teologicznych pracach (*Filar i podpora prawdy*, *Świątynia jako synteza sztuk*, *Ikonostas*, *Ogólnoludzkie korzenie idealizmu*) dał wykład „*ontologicznego symbolizmu*", teodycei i „*antropodycei*" (idea przebóstwienia istoty ludzkiej), pisał o ikonie jako „*najwyższym artystycznym symbolu duchowej realności*". Chciał stworzyć „*światopogląd integralny*", oparty na syntezie wiary i rozumu. Wniósł wkład w dzieło przyswojenia w Rosji filozofii Platona, w którego „*ideach*" widział osobowe „*żywe oblicza*" („*imiona*" i „*słowa*" jako symbole wiecznego bytu). Jego teoria „*odwróconej perspektywy*" wywarła wpływ na dzieło →Bułhakowa (diabeł jako „naprawiacz świata"). Po 1918 pracował w fabryce „Karbolit", był fizykiem i elektrotechnikiem, uczestniczył w pracach elektryfikacyjnych. Od 1927 współpracował z *Encyklopedią Techniczną*. Jako prawosławny duchowny pozostał wierny patriarsze →Tichonowi i nie poparł probolszewickiego ruchu w łonie Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej

(→Wwiedienski). W 1928 aresztowany wraz z grupą duchownych prawosławnych. Spędził parę miesięcy na zesłaniu w Niżnym Nowogrodzie. W 1933 został ponownie aresztowany i skazany na 10 lat więzienia na podstawie fałszywego oskarżenia o uczestnictwo w organizacji monarchiczno-kadeckiej. Karę odbywał w Kraju Zabajkalskim; prowadził badania nad wieczną zmarzliną. W 1934 przeniesiono go do obozu na Wyspach Sołowieckich; w laboratorium łagrowym opracował technologię wydobywania jodu z wodorostów. Reorganizacja obozu w listopadzie 1937 pociągnęła za sobą masowe egzekucje więźniów. Florenskiego skazano na karę śmierci *„za prowadzenie kontrrewolucyjnej propagandy"*.

Rozstrzelano go 8 XII 1937. Jego dzieło przeżywa obecnie renesans w Rosji. Nazwisko Florenskiego pojawiło się w encyklice *Fides et ratio* Jana Pawła II (1998), gdzie został uznany za chrześcijańskiego myśliciela Wschodu, który wniósł istotny wkład w dzieło pojednania „wiary" z „rozumem" (z XX-wiecznych myślicieli Rosji wspomniano jeszcze →Łosskiego). (GP)

FOKIN Michaił Michajłowicz (1880–1942), reformator baletu, od 1918 na emigracji.

Urodził się 5 V w Petersburgu. Miłość do teatru wzbudziła w nim matka-Niemka. W 1898 ukończył naukę w Szkole Teatralnej, zadebiutował w Teatrze Maryjskim. W 1904 rozpoczął działalność pedagogiczną w Szkole Teatralnej, występował jako solista *w Śpiącej królewnie*, *Jeziorze łabędzim* i *Eugeniuszu Onieginie* Czajkowskiego. W 1905 zadebiutował jako choreograf, w 1907 poznał →Diagilewa, przygotowującego się do otwarcia „Rosyjskich Sezonów" w Paryżu. Podczas pierwszego z „Sezonów" Fokin wystawił *Tańce połowieckie z Kniazia Igora* Aleksandra Borodina. W 1910–11 przygotował choreografię do *Ognistego ptaka* i *Pietruszki* →Strawińskiego. Po zerwaniu z Diagilewem wrócił do Teatru Maryjskiego, w 1915–17 wystawił *Stiepana Razina* do muzyki Aleksandra Głazunowa i taneczną część *Rusłana i Ludmiły* Michaiła Glinki. W 1918 nie powrócił do Rosji Radzieckiej z tournée do Szwecji. W 1919 wyjechał z rodziną do USA, w 1921 osiadł w Nowym Jorku; wraz z żoną założył szkołę baletową, którą kierował aż do śmierci. Na scenie występował czynnie do 1939. Konsekwentnie odrzucał nadchodzące z ZSRR propozycje powrotu do kraju, ale nie wrósł w amerykańskie środowisko baletowe i do końca życia czuł się Rosjaninem. W ostatnim okresie wystawił jeszcze balety: *Paganini* do muzyki →Rachmaninowa (1939, Londyn), *Sinobrody* do muzyki z operetki Offenbacha (1941, Meksyk), *Rosyjski żołnierz* do muzyki →Prokofiewa z filmu *Car szaleniec* wg →Tynianowa (1942, Boston).

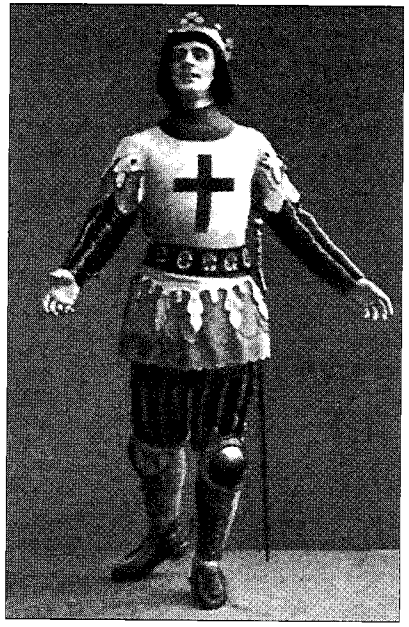

Michaił Fokin

Zmarł 22 VIII 1942 w Nowym Jorku. (GP)

FRANK Siemion Ludwigowicz (1877–1950), myśliciel religijny, głosiciel „chrześcijańskiego realizmu", od 1922 na emigracji.

Urodził się 29 I w Moskwie, w rodzinie lekarza, Żyda, który przeniósł się do stolicy ze wschodnich kresów Polski po upadku powstania 1863. Matka, Rozalia Moisiejewna, była córką jednego z założycieli żydowskiej gminy w Moskwie lat 60. XIX w. (swe późniejsze chrześcijaństwo Frank zawsze będzie pojmować w duchu starotestamentowym). W 1892 przeniósł się z matką i z sympatyzującym z narodnictwem ojczymem do Niżnego Nowogrodu. Przebywał w kręgu radykalnej młodzieży, w gimnazjum czytał prace Marksa. W 1894 rozpoczął naukę na wydziale prawa Uniwersytetu Moskiewskiego. Podczas rozruchów studenckich w 1899 aresztowany i wysiedlony z Moskwy. W 1899 wyjechał do Berlina, słuchał wykładów z filozofii i ekonomii politycznej. W 1900 napisał swą pierwszą pracę *Teoria wartości Marksa i jej znaczenie*. Odszedł od działalności *stricte* politycznej, twierdząc, że *„zewnętrzna, polityczna odnowa Rosji powinna być poprzedzona jej wewnętrzną odnową kulturalną"*. W 1909 wystąpił jako współautor głośnych *Drogowskazów* pod redakcją →Gerszenzona. W zamykającym zbiór eseju *Etyka nihilizmu* twierdził, że klęska inteligencji w rewolucji 1905 miała swe pierwsze przyczyny w pseudoreligijności, w której moralność nie była zakorzeniona w ponadhistorycznym Dobru, Pięknie i Prawdzie (Bogu). Tej wizji świata przeciwstawiał „kulturę religijnego humanizmu". Nawrócił się na chrześcijaństwo, ochrzcił się w Cerkwi (1912). Od 1912 prywat-docent uniwersytetu w Petersburgu. Od 1917 dziekan i profesor wydziału historyczno-filozoficznego uniwersytetu w Saratowie. W 1921 wrócił do Moskwy, wraz z →Bierdiajewem organizował Wolną Akademię Kultury Duchowej. W 1922 wydalony wraz z innymi z Rosji Radzieckiej. W 1923–37 mieszkał w Berlinie, tu opublikował *Upadek bożków* (1924), *Sens życia* (1926) i *Duchowe podstawy społeczeństwa* (1930). Na początku lat 30. wykładał na wydziale filologii słowiańskiej uniwersytetu w Berlinie. Po objęciu władzy przez nazistów wyjechał do Francji, gdzie mieszkał w 1937–45. Napisał dwie prace o problemie zła: *Bóg z nami* i *Światło w ciemności* (publ. 1946–49). Od 1945 mieszkał w Londynie, gdzie ukończył swą ostatnią pracę, *Realność i człowiek*, opublikowaną już pośmiertnie (1956). Jego system stanowi zwartą i przekonującą apologię chrześcijańskiej kultury, stojącej w opozycji zarówno wobec bezbożnego humanizmu Oświecenia, jak i względem romantycznego i XX-wiecznego nacjonalizmu.

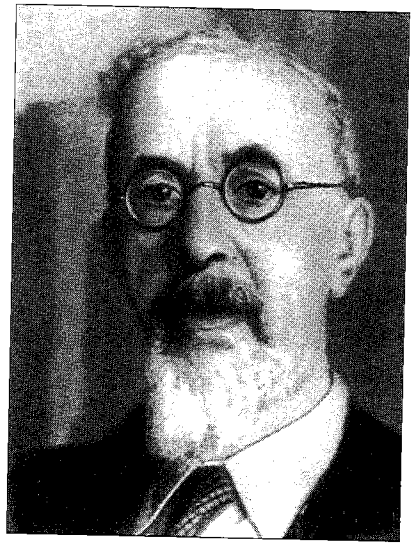

Siemion Frank

Zmarł 10 XII 1950 w Londynie. (GP)

FRUNZE Michaił Wasiljewicz (1885–1925), działacz partyjny, dowódca wojskowy, teoretyk wojskowości.

Urodził się 21 I w Piszpeku (w 1926 przemianowanym na Frunze, aktualnie

Biszkek – stolica Kirgizji), jako syn felczera. Od 1904 w szeregach rosyjskiej socjaldemokracji. Działał w Iwanowo-Wozniesiensku i Szui. Uczestnik zbrojnych starć podczas rewolucji 1905, za co dwukrotnie został skazany na śmierć, zamienioną na 10-letnią katorgę; po opuszczeniu więzienia i odbyciu zsyłki organizator agitacji bolszewickiej wśród żołnierzy rosyjskich w czasie I wojny światowej. Uczestnik walk październikowych 1917 w Moskwie. Deputowany do Zgromadzenia Ustawodawczego. Odegrał jedną z kluczowych ról podczas wojny domowej w charakterze komisarza i dowódcy kilku kolejno armii. Rozbił siły →Kołczaka, →Wrangla oraz armię →Machno. Dokonał aneksji emiratu Buchary (1920). Szef sztabu Armii Czerwonej, od I 1925 komisarz ludowy sił zbrojnych ZSRR. Autor prac z dziedziny wojskowości, historii Armii Czerwonej, wychowania politycznego, twórca doktryny wojennej ZSRR lat 20.

Zmarł 31 X 1925 na stole operacyjnym, pochowany pod murem kremlowskim. Operacja została podjęta na podstawie uchwały Biura Politycznego partii. Istnieje przypuszczenie (→Pilniak), iż nieudana operacja to pomysł →Stalina, który chciał pozbyć się niebezpiecznego przeciwnika, przygotowując to stanowisko dla swojego protegowanego →Woroszyłowa. Chirurdzy, którzy dokonywali operacji, wszyscy kolejno zmarli w 1934. (JS)

FUCHS Klaus (1911–88), atomowy superszpieg radziecki.

Urodził się 29 XII w Niemczech, członek Partii Komunistycznej, w 1934 wyemigrował do Wielkiej Brytanii. W czasie II wojny światowej zatrudniony w pracach badawczych związanych z energią atomową. Skierowany do USA, w Los Alamos jeden z czołowych ekspertów w realizacji Projektu Manhattan. Wszystkie dostępne mu informacje przekazywał szpiegowskiej parze Juliusowi i Ethel Rosenbergom oraz bezpośrednio ZSRR. Dzięki temu rząd radziecki o dwa lata wcześniej mógł wyprodukować bombę atomową, którą zdetonowano w 1949 (wodorową w 1953). Po wojnie jedna z kluczowych postaci w brytyjskim programie obronnym. Zdemaskowany, w wyniku procesu londyńskiego (III 1950) skazany na 14 lat więzienia. Agencja TASS oświadczyła, iż Fuchs „*jest nie znany Związkowi Radzieckiemu*". Za przykładne zachowanie zwolniony w 1959. Osiadł w NRD, gdzie cieszył się wielkim prestiżem.

Zmarł 1 I 1988. (JS)

FURCEWA Jekatierina Aleksiejewna (1910–74), minister kultury.

Urodziła się 7 XI w mieście Wysznij Wołoczok. Z zawodu tkaczka, działalność w Komsomole od 1924, członek partii od 1930. Od lat wojennych datuje się jej kariera w moskiewskim komitecie partii: w 1954–57 I sekretarz, w 1956 sekretarz KC KPZR. Od 1960 do końca życia minister kultury ZSRR, bohaterka licznych anegdot świadczących o jej ignorancji w sprawach, o których decydowała. Entuzjastka →Chruszczowa i jego protegowana, on też wyznaczał ramy realizowanej w ZSRR polityki kulturalnej. Oskarżana o korupcję. Przy jej udziale wiele arcydzieł malarstwa z rosyjskich zbiorów znalazło się w rękach zachodnich kolekcjonerów, osobiście podarowała A. Hammerowi jeden z obrazów →Malewicza z moskiewskiego Muzeum im. A. Puszkina.

Zmarła 24 X 1974 w Moskwie. (JS)

G

GAGARIN Jurij Aleksiejewicz (1934–68), pierwszy kosmonauta świata.

Urodził się 9 III we wsi Kłuszyno w obwodzie smoleńskim. Uczył się w szkole zawodowej pod Moskwą, w technikum w Saratowie, następnie ukończył szkołę lotnictwa wojskowego, w 1957–60 był pilotem myśliwców. Znalazł się w grupie przygotowywanej do lotów kosmicznych. 12 IV 1961 zainaugurował erę lotów kosmicznych na statku Wostok-1, wykonując 108-minutowy oblot Ziemi na wysokości 301 km. Wyczyn ten, po wystrzeleniu pierwszego sztucznego satelity (sputnika) Ziemi 4 X 1957, stał się dla →Chruszczowa okazją do propagandowych przechwałek na temat „wyższości socjalizmu nad kapitalizmem", tylko bowiem socjalizm miał odtąd stwarzać możliwość tak imponującego rozwoju nauki i techniki.

Jurij Gagarin

Zginął podczas lotu ćwiczebnego, 23 III 1968, koło wsi Nowosiołowo obwodu władimirskiego; urna z prochami złożona została w murze kremlowskim. (JS)

GAJDAR Arkadij Pietrowicz (właśc. Golikow, 1904–41), popularny pisarz dla dzieci, dziadek →Jegora Gajdara.

Urodził się 22 I w Lgowie. Jako czternastolatek trafił do Jednostki Specjalnego Przeznaczenia, osławionego CZON-u, którego formacje były powołane do walki z „kontrrewolucją". Stworzone przez →Trockiego oddziały posuwały się za jednostkami liniowymi, uniemożliwiając im wycofywanie się lub rezygnację z walki. Jako siedemnastolatek Golikow (od 1925 przyjął literacki pseudonim Gajdar) dowodził pułkiem, walcząc w armii →Tuchaczewskiego z powstańczymi oddziałami →Antonowa na tambowszczyźnie. Odznaczał się wyjątkowym okrucieństwem, osobiście dokonując egzekucji grup zakładników i podejrzanych o sympatyzowanie z białymi partyzantami. Te fakty wywarły trwałe piętno na jego okaleczonej psychice. Przeżywał częste nawroty stanów maniakalno-depresyjnych, co zresztą ocaliło mu życie w okresie stalinowskiego terroru. Stał się sławny jako autor utrzymanych w konwencji realizmu socjalistycznego utworów przygodowych i dydaktycznych dla dzieci i młodzieży (m.in. *Czasy porażek i zwycięstw*, 1925, autobiograficzna *Szkoła*, 1930, *Dalekie kraje*, 1932, *Los dobosza*, 1939). Największym tytułem do sławy autora była tłumaczona na wiele języków klasyczna opowieść *Timur i jego drużyna* (1940), kreująca heroiczny obraz wojny w duchu bolszewickiej mitologii. Pod jej wpływem powstawały oddziały pionierów „timurowców" w celu organizowania pomocy ludziom samotnym i starym. Twórczość Gajdara uznano za narzędzie kształtowania komunistycznych postaw ludzkich, dlatego jego utwory były rozpowszechniane w masowych nakładach, inscenizowane w teatrze, ekranizowane w telewizji oraz licznych wersjach filmowych.

Zginął 26 X 1941, w czasie wojny, pod Kaniowem na Ukrainie i tam też jest pochowany. (JS)

GAJDAR Jegor Timurowicz (ur. 1956), uczony-ekonomista, działacz państwowy, inicjator postkomunistycznej transformacji gospodarczej.

Urodził się 19 III w Moskwie. Syn dziennikarza i kontradmirała, wnuk znanych pisarzy rosyjskich (ze strony ojca →Arkadija Gajdara, ze strony matki – Pawła Bażowa), zięć →A. Strugackiego. Absolwent wydziału ekonomicznego Uniwersytetu Moskiewskiego, uczeń →Popowa. Wykładowca akademicki. W 1983 razem z grupą młodych ekonomistów usiłował opracować program reform gospodarczych dla →Andropowa, ale przedsięwzięcia zaniechano wskutek śmierci przywódcy. Inicjatywa ta pozwoliła mu zetknąć się z młodymi ekonomistami (m.in. →Czubajsem), przekonanymi o konieczności rezygnacji z dogmatów centralnie kierowanej gospodarki. Od 1987, na zaproszenie →A.N. Jakowlewa, kierował działem ekonomicznym organu teoretycznego partii „Kommunist", w 1990 redaktor działu gospodarczego i felietonista „Prawdy". Wiosną 1991 dyrektor zorganizowanego przez siebie Instytutu Polityki Gospodarczej w Akademii Gospodarki Narodowej Akademii Nauk ZSRR. Studiował klasyków zachodniej myśli ekonomicznej, śledził również postępy polskiej „terapii szokowej", zwracając na siebie uwagę otoczenia →Jelcyna. Z początkiem XI 1991 wicepremier rządu RSFRR, następnie p.o. premiera Federacji Rosyjskiej. W XII 1992, gdy Rada Najwyższa FR nie zatwierdziła go na stanowisku premiera (został nim →Czernomyrdin), dyrektor Instytutu Problemów Ekonomicznych Okresu Przejściowego. W IX–XII 1993 wicepremier i minister gospodarki. W VI 1993 stanął na czele partii „Demokratyczny Wybór Rosji". Przeprowadził radykalną reorientację rynkową gospodarki nakazowo-rozdzielczej, likwidując planowanie centralne i priorytet interesów kompleksu zbrojeniowego, lecz napotykał opór lewicowej Dumy, postkomunistycznego *lobbies*, niezrozumienie prezydenta oraz – co chyba najważniejsze – zbyt silną mentalność postkomunistyczną. Bez „kopniaka Gajdara" gospodarka rosyjska nie wydostałaby się jednak ze starego systemu, nie powstałaby wymienialna waluta oraz infrastruktura nowoczesnej gospodarki, choć koncepcje tego konsekwentnego zwolennika liberalizmu gospodarczego i prozachodniej drogi Rosji nie mogły doczekać się pełnej realizacji. Mimo wybitnej inteligencji, wiedzy ekonomicznej i doskonałej orientacji w stanie rosyjskiej gospodarki w schyłkowym okresie „pierestrojki" nie uwzględniał w dostatecznym stopniu postradzieckich realiów społecznych. *„Żaden naukowiec chicagowskiego uniwersytetu, podobnie jak żaden z polityków w rządzie Margaret Thatcher czy Ronalda Reagana* – zauważa D. Remnick – *nie miał bardziej idealistycznego wyobrażenia o zachodniej gospodarce i wolnym rynku niż Gajdar"*. Nie umiał w przystępny sposób wytłumaczyć społeczeństwu swych idei reformatorskich, stając się łatwym obiektem demagogii populistycznej, agresywnych napaści zarówno ugrupowań komunistycznych, jak i prawicowych, za dopuszczenie do „grabieżczej wyprzedaży majątku narodowego", wprowadzenie „kapitalizmu złodziejskiego", przekształcenie Rosji w „surowcową kolonię Zachodu". Utrwaleniu negatywnego obrazu Gajdarowskiej transformacji ekonomicznej sprzyjały też konflikty i animozje osobiste w środowisku demokratów (→Jawlinski). Nie mógł też wzbudzić sympatii milionów prostych ludzi, którzy utracili wieloletnie oszczędności wskutek liberalizacji finansowej. Ilustruje niedole wszystkich rosyjskich reformatorów. (JS)

GALICZ Aleksandr Arkadjewicz (właśc. Ginzburg, 1918–77), poeta-bard, od 1974 na emigracji.

Urodził się 19 X w Jekaterynosławiu. W połowie lat 20. zamieszkał z rodzicami w Moskwie. W 1935 zdał egzaminy do Studia Aktorskiego →Stanisławskiego. W 1941 aktor Moskiewskiego Studia Teatralnego, z powodu słabego zdrowia nie trafił na front. Na początku wojny znalazł się w Groznym, został kierownikiem literackim Teatru im. M. Lermontowa, tłumaczył poetów czeczeńskich, zorganizował Teatr Satyry Politycznej. Po zesłaniu Czeczenów do Kazachstanu trafił do Czyrczyku, gdzie do końca wojny pracował w teatrze wojskowym. Po 1945 zajął się dramatopisarstwem. Tworzył wodewile i melodramaty (*Tu mówi Tajmyr*, 1948). Najlepszym z jego dramatów była powstała w 1946–56 *Matrosskaja Tiszyna* (nazwa ulicy w Moskwie), o losach żydowskiej rodziny podczas wojny. Po próbie generalnej w teatrze „Sowriemiennik" sztuka nie została dopuszczona na scenę. Obserwatorka z KC tłumaczyła, że w centrum Moskwy nie wolno wystawiać spektaklu, *„który opowiada, jak Żydzi wojnę wygrali"*. W 1961 zaczął tworzyć piosenki – pierwsza, *Lenoczka*, opowiadała historię etiopskiego księcia, który kwietniową nocą zakochał się w kierującej ruchem młodej i uroczej moskiewskiej pani sierżant. Pisał też pieśni łagrowe, „ballady" (*O czystych rękach*), „poematy" (*O Stalinie*, *Kadysz* – poświęcony Januszowi Korczakowi); amatorskie nagrania jego pieśni krążyły po całym ZSRR. Wykonywał własne utwory w domach przyjaciół. Jedyny raz wystąpił publicznie w 1968 w Nowosybirsku na Festiwalu Bardów – gdy wykonał pieśń *Pamięci Pasternaka*, dwa tysiące ludzi wstało z miejsc, by uczcić pamięć zaszczutego poety. Tomiki: *Pieśni* i *Pokolenie straceńców* Galicza opublikowano w 1969–72 we Frankfurcie nad Menem. W 1971 został usunięty ze Związku Filmowców i Związku Pisarzy, oskarżano go zarówno o „antysemityzm", jak i „syjonizm" oraz o „flirt z popami". Latem 1972 został ochrzczony przez ojca →Mienia. W 1974 dostał zgodę na wyjazd z ZSRR. Najpierw trafił do Norwegii, potem przez Monachium do

Paryża. W radiu „Swoboda" miał stałą popularną audycję *Galicz przy mikrofonie* (1974–77). Współpracował z „Kontinientem" →Maksimowa. Jeździł z koncertami do Izraela, USA i Włoch.

Zmarł 15 XII 1977, porażony prądem we własnym mieszkaniu w Paryżu, pochowany na cmentarzu w Sainte-Geneviève-des-Bois. Istnieje podejrzenie, iż mógł to być zamach służb specjalnych ZSRR. W 1988 na wniosek →Okudżawy przywrócono mu pośmiertnie członkostwo w Związku Pisarzy, w 1993 – rosyjskie obywatelstwo. W 1998 obchodzono w Rosji uroczyście 80. rocznicę jego urodzin. (GP)

GERSZENZON Michaił Osipowicz (właśc. Mejlich Osipowicz, 1869–1925), historyk i myśliciel, pomysłodawca i redaktor *Drogowskazów* (ros. *Wiechi*).

Urodził się 13 VII w Kiszyniowie. Ze względu na żydowskie pochodzenie nie mógł się dostać na rosyjski uniwersytet; w 1887 rozpoczął naukę na Politechnice Berlińskiej. Po 2 latach złożył podanie do ministra oświaty w Moskwie z prośbą o przyjęcie na jeden z rosyjskich uniwersytetów. Po uzyskaniu zgody studiował historię na Uniwersytecie Moskiewskim (1889–94). W 1908–19 publikował monografie o rosyjskich XIX-wiecznych filokatolikach (Piotr Czaadajew, Władimir Pieczerin) oraz o pisarzach-myślicielach (Puszkin, Turgieniew). Był pomysłodawcą i współautorem głośnego manifestu światopoglądowego *Drogowskazy. Studia o inteligencji rosyjskiej* (1909; w ciągu 2 lat – 11 wydań). Autorzy zbioru, wcześniej bliscy „legalnemu marksizmowi" (→Bierdiajew, Siergiej Bułgakow, Aleksandr Izgojew, Bogdan Kistiakowski, →Struwe, →Frank), przedstawili surową krytykę świata idei i praktycznej działalności głównych przedstawicieli rosyjskiej ateistyczno-rewolucyjnej inteligencji XIX i XX w. (Wissariona Bielińskiego, Aleksandra Hercena, Nikołaja Czernyszewskiego, Piotra Ławrowa, →Plechanowa, →Łunaczarskiego, →Lenina). Nawiązywali do religijnej tradycji słowianofilów, Dostojewskiego i Władimira Sołowjowa. Zbiór zdobył szeroki rozgłos i był ostro krytykowany przez marksistowską, eserowską, a nawet kadecką (→Milukow) inteligencję. W ciągu 2 pierwszych lat ukazało się 200 recenzji i polemik. Lenin nazwał to wystąpienie „*encyklopedią liberalnego renegactwa*" i „*stekiem reakcyjnych pomyj wylanych na demokrację*". Po rewolucji lutowej Gerszenzon był jednym z organizatorów Wszechrosyjskiego Związku Pisarzy. W 1918 potępił współczesną cywilizację w pracy *Potrójny obraz doskonałości*. W 1921 wydał *Korespondencję z dwóch kątów* (wspólnie z →Iwanowem), w 1922 – *Klucz wiary* i *Losy narodu żydowskiego*. Znudzony ciężarem społecznej i kulturowej hierarchii, z nadzieją przyjął rewolucję październikową. Wstąpił do założonej przez Walerija Briusowa probolszewickiej Akademii Nauk Artystycznych, w 1920–21 był członkiem sekcji literackiej Ministerstwa Oświaty Ludowej (por. →Łunaczarski).

Zmarł 19 II 1925 w Moskwie, spoczywa na Cmentarzu Wagańkowskim. (GP)

GIERASIMOW Siergiej Apollinarijewicz (1906–85), reżyser filmowy, przedstawiciel realizmu.

Urodził się 21 V w Czelabińsku. W 1928 ukończył Instytut Sztuki Scenicznej w Leningradzie. Od 1924 związany z Fabryką Ekscentrycznego Aktora FEKS (por. →Kozincew). W 1925–33 grał w filmach Kozincewa, Fridricha Ermlera i →Pudowkina. W 1936 zrealizował film dźwiękowy *Siedmiu śmiałych* o komsomolskim obozie w Arktyce. Tematem *Miasta młodzieży* (1938) była budowa Komsomolska nad Amurem. *Nauczyciel* (1939, Nagroda Stalinowska w 1941) opowiada o człowieku wracającym po studiach do pracy w rodzinnej wsi. W 1941 powstała *Maskarada* wg Lermontowa, zrealizowana na 100. rocznicę śmierci poety, uroczyście obchodzoną w pierwszym roku wojny. Od 1946 profesor Państwowego Instytutu Filmowego WGIK. Nakręcił dwuczęściową *Młodą Gwardię* (1948, Nagroda Stalinowska w 1949) wg →Fadiejewa. Światową sławę przyniósł mu trzyczęściowy *Cichy Don* (1957–58), wierna aż do najdrobniejszych szczegółów adaptacja powieści →Szołochowa. *Ludzie i bestie* (1962) oraz *Dziennikarz* (1967) ukazywały – w dosyć uproszczony sposób, nawet jeśli się weźmie pod uwagę, że był to zmierzch odwilży →Chruszczowa – „konflikt ideowy" między kapitalizmem a socjalizmem. *Nad jeziorem* (1970) stawia problem ekologicznych zagrożeń Bajkału, *Myśl i serce* (1972; rola →Szukszyna) dotyczy budowniczych „miast przyszłości" na północy ZSRR. *Trzecia córka* (1975) to opowieść o perypetiach dziewczyny z domu dziecka, która próbuje odnaleźć swoje miejsce w rodzinie moskiewskiego profesora. Gierasimow miał zawsze doskonałe stosunki z władzami, umiał zablokować kariery wielu młodych zdolnych twórców filmowych. W 1973 złożył podpis pod opublikowanym w „Prawdzie" listem potępiającym →Sacharowa. Laureat Nagrody Leninowskiej (1984). W 1976 ekranizował dla telewizji *Czerwone i czarne* Stendhala, w 1981 ukończył dwa filmy o Piotrze Wielkim wg →Tołstoja, w 1984 – obraz *Lew Tołstoj*.

Zmarł 28 XI 1985 w Moskwie, pochowany na Cmentarzu Nowodziewiczym. (GP)

GILELS Emil Grigorjewicz (1916–85), pianista o światowej sławie.

Urodził się 19 X w Odessie, w rodzinie żydowskiego urzędnika. W 1935 ukończył klasę fortepianu w odeskim Konserwatorium. W 1935–38 uczył się u Gienricha Neuhausa (spokrewniony z Karolem Szymanowskim) w Konserwatorium w Moskwie. W 1936–38 dostał II nagrodę w konkursie pianistów w Wiedniu i wygrał konkurs im. Eugèna'a Ysaÿe'a w Brukseli (w jury był Artur Rubinstein). W 1944 jako pierwszy wykonał w Moskwie *VIII Sonatę* →Prokofiewa. W 1938–76 wykładał w moskiewskim Konserwatorium (od 1952 profesor). Od 1958 przewodniczył jury pierwszych 4 Konkursów im. Piotra Czajkowskiego. W 1946 laureat Nagrody Stalinowskiej, w 1962 – Leninowskiej. Grał utwory Bacha, Beethovena, Mozarta, Schuberta, Schumanna, Brahmsa, Chopina, Liszta, Czajkowskiego, →Rachmaninowa. Koncertował w Europie (Polska, Czechosłowacja, Węgry), Ameryce i Japonii, odnosząc szczególne sukcesy w USA, gdzie wielokrotnie występował i nagrywał ze słynną Orkiestrą Filadelfijską (pierwszy raz w 1955). Występował w trio ze skrzypkiem Leonidem Koganem i wiolonczelistą →Rostropowiczem. Honorowy członek Królewskiej Akademii Muzyki w Londynie, Akademii Santa Cecilia w Rzymie, Akademii Muzycznej w Budapeszcie.

Zmarł 14 X 1985 w Moskwie, spoczywa na Cmentarzu Nowodziewiczym. (GP)

GINZBURG Aleksandr Iljicz (ur. 1936), dysydent i dziennikarz, od 1979 na emigracji, współredaktor tygodnika „Russkaja Mysl" (do 1998).

Urodził się w Moskwie. Studiował dziennikarstwo na Uniwersytecie Moskiewskim, skąd został wydalony za przepisywanie wierszy →Brodskiego. Współpracował z podziemną „Kroniką Wydarzeń Bieżących". W 1959–60 wydał w „samizdacie" 3 numery poetyckiego pisma „Sintaxis". W 1960 trafił na 2 lata do łagru z fałszywego oskarżenia o czyn kryminalny. W 1966 przygotował *Białą księgę* z procesu →Siniawskiego i Julija Daniela i przesłał ją deputowanym Rady

Najwyższej i do KGB. W 1967 został skazany na 5 lat łagru o zaostrzonym reżimie. Sądzono go w „procesie czterech", wraz z Jurijem Gałanskowem, Wierą Łaszkową i Aleksiejem Dobrowolskim (wkrótce zwolnionym). Po uwolnieniu założył z →Sołżenicynem „Fundację Pomocy Więźniom Politycznym i ich Rodzinom" z siedzibą i kontem w Zürichu. Po 1974 rozdzielał wśród prześladowanych pomoc z honorariów za światowe edycje *Archipelagu GUŁag*. W 1976 założył moskiewską Grupę Helsińską, za co w 1977 otrzymał trzeci wyrok – 8 lat łagru i 5 lat zesłania. Kampanię w jego obronie prowadził w Ameryce Sołżenicyn z żoną Natalią. Sytuację Ginzburga mógł pogorszyć fakt, iż z powodu zaniedbań adwokata Sołżenicyna szwajcarskie władze skarbowe zakwestionowały legalność „Fundacji Pomocy Więźniom Politycznym" i zażądały od autora *Archipelagu GUŁag* 4 mln franków szwajcarskich podatków (sprawa zakończyła się pomyślnie dla Fundacji po 19 miesiącach). W 1979 Ginzburg został wymieniony (wraz z m.in. Eduardem Kuzniecowem, niedoszłym porywaczem samolotu pasażerskiego) na radzieckich szpiegów schwytanych w USA. Od 19 lat przebywa we Francji, mieszka w Paryżu. Był członkiem kolegium redakcyjnego kwartalnika „Kontinient" (→Maksimow) i tygodnika „Russkaja Mysl", redagowanego przez →Iłowajską-Alberti (odszedł w 1998). Jest członkiem francuskiego PEN-Clubu. Latem 1998 po wielu kłopotach i dopiero wskutek specjalnej interwencji francuskiej minister kultury u ministra ds. zatrudnienia i solidarności otrzymał obywatelstwo Republiki Francuskiej. (GP)

GINZBURG Jewgienija Siemionowna (1906–77), działaczka partyjna, autorka wspomnień łagrowych, matka →Aksionowa.

Urodziła się 20 XII w rodzinie żydowskiej. Wraz z mężem należała do pierwszego pokolenia komsomolców, wysłanych przez partię na „rewolucyjną placówkę" do stolicy Tatarstanu, Kazania. W latach 20. pracowała jako uniwersytecki wykładowca historii i dziennikarka w gazecie „Krasnaja Tataria". Pierwsze problemy z NKWD przeżyła w 1935, przesłuchiwano ją po zabójstwie →Kirowa. W 1936 oskarżona przez →Jarosławskiego o sprzyjanie „wrogom ludu". W lutym 1937 wyrzucona z partii i aresztowana. W sierpniu 1937 w moskiewskim więzieniu Lefortowo skazana na 10 lat za „terroryzm". 730 dni spędziła w dawnym carskim więzieniu Korowniki w Jarosławlu nad Wołgą. Przez obóz tranzytowy we Władywostoku trafiła do „stolicy złotej Kołymy", Magadanu. Tam zimą 1939–40 czytała w „Prawdzie" przemówienie Hitlera, opatrzone aprobatywnym komentarzem redakcji, i oglądała na pierwszej stronie przyjacielskie zdjęcie →Mołotowa z Ribbentropem. Po przeniesieniu do obozu dla kobiet i dzieci w Elgenie (Kołyma) pracowała przy wyrębie tajgi, w sowchozowym kurniku, ambulatorium i leprozorium. W barakach spotykała dzieci z oddziałów o nazwach: „Karmione piersią", „Raczkujące", „Starsze". W 1947 zwolniona z obozu, pozostała na zesłaniu w Magadanie, gdzie pracowała w przedszkolu. W 1948 sprowadziła tu 16-letniego syna (→Aksionow), który przyjechał na Kołymę z tomikiem →Błoka w plecaku. W 1949 ponownie aresztowana podczas prowadzonej alfabetycznie akcji powtórnych zatrzymań. Skazana na dożywotnie przebywanie na Kołymie. Po śmierci Stalina wróciła do Moskwy, w 1956 zrehabilitowana. Swe losy opisała w książce *Stroma droga* (publ. za granicą w 1967–80), w której wystąpiła jako przeciwniczka Stalina, ale zarazem prawowierna leninistka.

Zmarła 25 V 1977 w Moskwie. (GP)

GŁAZUNOW Ilja Siergiejewicz (ur. 1930), malarz i grafik, przeszedł ewolucję od romantycznego socrealizmu do bogoojczyźnianego kiczu.

Urodził się 10 VI w Leningradzie. W 1951–58 studiował w Instytucie Malarstwa, Rzeźby i Architektury im. I. Riepina. Zajmował się grafiką i ilustrowaniem książek Dostojewskiego, w 1957 miał wystawę w Centralnym Domu Pracowników Sztuki w Moskwie. W 1967–73 przysyłał rysunkowe korespondencje *Dni i noce Wietnamu i Chile*, publikowane w odcinkach przez „Komsomolską Prawdę" i wydawane w wielojęzycznych luksusowych albumach przez wydawnictwo „Progress". Był autorem *Leninianów* i socrealistycznych malunków z Bajkalsko-Amurskiej Magistrali Kolejowej. Malował portrety członków partii (→Susłowa, →Breżniewa, →Kosygina) i ich żon, a także oficjalnych gości rządu ZSRR (Indiry Gandhi, Giny Lollobrigidy, Kurta Waldheima). Pozowali mu również Federico Fellini, Giulietta Masina, Beata Tyszkiewicz i Mireille Mathieu, a w nowszych czasach – patriarcha →Aleksij II. Do dziś namalował ok. 1000 portretów, w tym również podobizny Jana Pawła II, →Łużkowa, →Kobzona i →S. Michałkowa. W 1987 został rektorem założonej przez siebie moskiewskiej Rosyjskiej Akademii Malarstwa, Rzeźby i Architektury. Na 1000-lecie Chrztu Rusi Kijowskiej przygotował płótno *Sto wieków*, przedstawiające historię Rosji od najazdu Mongołów do stalinowskich represji. W czasach „pieriestrojki" maluje obrazy religijno-narodowe: *Rosyjski Ikar*, *Misterium XX wieku*, *Wielki eksperyment*, *Wieczna Rosja*. Katarzyna II i Stalin sąsiadują tu z Einsteinem i Chaplinem, a →Sołżenicyn stoi razem z aktywistą z komunistycznego plakatu. W 1994 wystawiał swe prace w moskiewskim Manežu, m.in. obraz *Rosjo, obudź się!* z obnażonym do pasa żołnierzem, dzierżącym w dłoniach automat i Nowy Testament. W tle malowidła stoi komisarz z naganem, przywódcy Kościołów, Chrystus i archanioł Michał. Głazunow powiedział na wystawie, że „uzbrojone dobro" musi „walczyć ze spiskiem masońskim", ponieważ „*szatańskie siły niszczą ogromne prawosławne państwo, zafundowały mu rok 1905, 1917, potem pieriestrojkę i →Gorbaczowa*". W 1996 wydał książkę *Rosja ukrzyżowana*. (GP)

GONCZAROWA Natalia Siergiejewna (1881–1962), malarka, przedstawicielka prymitywizmu i abstrakcyjnego „łuczyzmu", od 1915 w Paryżu.

Urodziła się 2 VII we wsi Nagajewo w guberni tulskiej, w rodzinie architekta.

Natalia Gonczarowa, „Autoportret z żółtymi liliami"

W 1900 związała się na całe życie z malarzem Michaiłem Łarionowem. W 1901–09 uczyła się w moskiewskiej Szkole Rzeźby, Malarstwa i Architektury. Brała udział w wystawach: „Walet Karo", „Ośli Ogon", „Der Blaue Reiter" (Monachium, por. →Kandinsky). Głosząc schyłek sztuki Zachodu i jedność Rosji ze Wschodem, szukała źródeł twórczości pierwotnej („prymitywizm", „łuczyzm", czyli „promienizm"). Na jej płótnach rosyjscy chłopi przypominali postacie z asyryjskich płaskorzeźb. Tworzyła także obrazy apokaliptyczne: *Anioły rzucające kamienie na miasto*, *Miasto zalewane przez wodę*. W 1914 przygotowała dekoracje i kostiumy do wystawionej przez →Fokina opery-baletu *Złoty kogucik* Nikołaja Rimskiego-Korsakowa i rozpoczęła współpracę z →Diagilewem. W 1915 wyjechała do Paryża. Przygotowała scenografię do *Nocy na Łysej Górze* Modesta Musorgskiego, *Wesela* (oba 1923) i *Ognistego ptaka* →Strawińskiego (1926) oraz nie wystawionej ostatecznie *Liturgii* (1915, obrazy z życia Maryi i Chrystusa). W dziedzinie malarstwa zwróciła się ku Zachodowi. W 1923 wykonała europejskie z ducha rysunki do *Słowa o wyprawie Igora*. Ilustrowała książki pisarzy emigracyjnych: Konstantina Balmonta i →Riemizowa. Jej malarstwem interesował się sam Picasso. W latach 50. tworzyła salonową „martwą naturę" i obrazy z „cyklu kosmicznego". Swe ostatnie lata przeżyła w biedzie i zapomnieniu.

Zmarła 17 X 1962 w Paryżu. Dziś jej obrazy osiągają bardzo wysokie ceny na aukcjach międzynarodowych. (GP)

GORBACZOW Michaił Siergiejewicz (ur. 1931), mąż stanu, ostatni sekretarz generalny KPZR, pierwszy i ostatni prezydent ZSRR.

Urodził się 2 III koło Stawropola, w rodzinie chłopskiej. Jako chłopiec pracuje w kołchozie na stanowisku mechanika. Oddelegowany przez lokalną organizację partyjną do Moskwy, gdzie w 1950–55 kończy wydział prawa na uniwersytecie. Podczas studiów spotyka przyszłą żonę, Łarisę Titorenko. Po powrocie do stron rodzinnych podejmuje pracę w aparacie komsomolskim. W 1966 zostaje I sekretarzem komitetu miejskiego partii w Stawropolu, po dwóch latach – komitetu obwodowego (krajowego). Coraz wyżej ceniony przez członków Biura Politycznego KPZR, jego poprzedników w Stawropolu – F. Kułakowa i →Susłowa – nawiązuje bliskie stosunki z odwiedzającym miejscowe kurorty →Andropowem. W 1978 przybywa do Moskwy jako sekretarz KC do spraw rolnictwa, awansując na stanowisko członka Biura Politycznego. W ostatnich miesiącach życia →Czernienki uważany jest za jego następcę. Pod koniec 1984 odwiedza Londyn, uzyskując bardzo wyraźną aprobatę M. Thatcher („*Z Mister Gorbatschofem można robić interesy*"). 11 III 1985 zostaje sekretarzem generalnym KPZR, a 15 III 1990 przez Zjazd Deputowanych Ludowych wybrany na prezydenta ZSRR. Dokonuje radykalnej czystki personalnej aparatu, ale pierwsze środki zaradcze, jakie stosuje dla ratowania coraz trudniejszej sytuacji państwa, są w duchu Andropowa (kampania antyalkoholowa 1985). Hasła „nowego myślenia", „głasnosti" (jawności), „przyspieszenia" jako elementy rewolucyjnej „pieriestrojki" (przebudowy) sformułowane w 1985 były w intencji modernizacją socjalizmu i powrotem do „norm leninowskich". Przekonany, iż naród radziecki swobodnie dokonał „socjalistycznego wyboru", wierzy w nieograniczony moralny i ekonomiczny potencjał ustroju radzieckiego, wyraża również przekonanie (wywiad dla „l'Humanité" w 1986), iż „*nie było żadnego stalinizmu*". Niezależnie od swoich subiektywnych przekonań obiektywnie uruchomił proces radykalnego demontażu stalinizmu, a w konsekwencji – detotalitaryzacji i dekomunizacji. Likwidacja

cenzury (1986), publikacja zakazanych dzieł (m.in. →Sołżenicyna), odpowiadająca wszystkim demokratycznym wymogom ustawa o wolności sumienia (1990) i przywrócenie religii należnego jej miejsca w życiu społecznym doprowadzają do erozji i zakwestionowania fundamentalnych wartości radzieckich. Wolne media ukazują bankructwo systemu, który przywódca ZSRR chciał tylko reformować. Próby reform ekonomicznych Gorbaczowa (wzmacnianie marginesu niezależności zakładów państwowych wedle zasad rachunku ekonomicznego – *chozrasczot*, ulgi dla przedsiębiorczości indywidualnej, powiększenie areału działek przyzagrodowych dla kołchoźników i rozwój kooperatyw) okazują się pół- i ćwierćśrodkami. Tym bardziej, iż w dialektycznej jedności z tym przywódca wyraża obawy przed liberalizmem gospodarczym, „wilczym kapitalizmem", widmem powszechnego bezrobocia i nierównościami społecznymi. Dynamika zmian dokonuje jednak korekt w polityce kierownictwa. XVIII Zjazd KPZR (1986), XIX konferencja partyjna (1988), szczególnie I Zjazd Deputowanych Ludowych (1989) to etapy rewolucyjnych przemian, demontażu „realnego socjalizmu" i pluralizacji życia politycznego. Przyznanie Gorbaczowowi pokojowej Nagrody Nobla (1990) stanowiło ukoronowanie jego międzynarodowych sukcesów i niebywałej „gorbimanii". W polityce zagranicznej od 1985 ZSRR rezygnuje z ekspansji ideologicznej, respektuje zasady nieingerencji w sprawy wewnętrzne innych państw, co zaowocuje rozpadem „wspólnoty socjalistycznej" i rozwiązaniem Układu Warszawskiego. Rewolucyjnym przejawem tego procesu były częste w 1985–87 spotkania przywódcy ZSRR z prezydentami USA, dzięki czemu mocarstwo komunistyczne przestało być postrzegane jako „imperium zła", rezygnując ostatecznie z marksistowskich kryteriów klasowych i uznając uniwersalne, „cywilizowane" zasady moralne. Krokiem w pluralizacji życia politycznego w kraju było usunięcie (1990), 6 artykułu konstytucji ZSRR gwarantującego monopol władzy KPZR, a zgoda na zjednoczenie Niemiec oznaczała koniec porządku pojałtańskiego w Europie. Dezintegracja państwa (odzyskiwanie niepodległości przez państwa bałtyckie), niekonsekwencje i wahania przywódcy, brak reakcji na krwawe ekscesy na tle narodowościowym (Tbilisi – IV 1989, Baku – I 1990, Wilno – I 1991), coraz mocniej manifestowana niechęć do „tak zwanych demokratów" (1990–91)

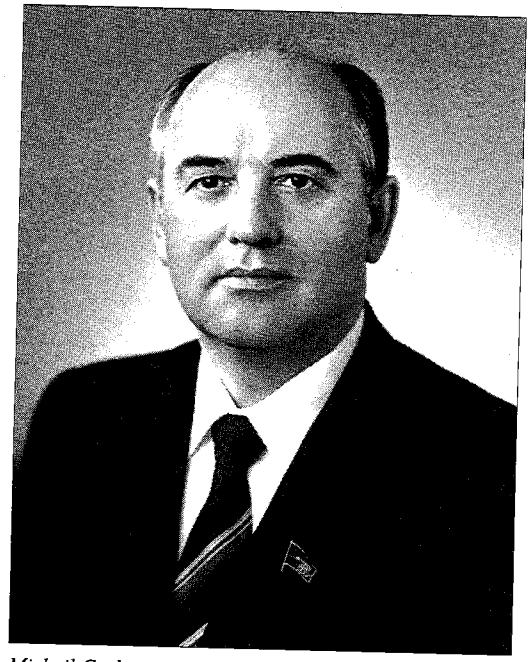

Michaił Gorbaczow

świadczyły o cofaniu się przywódcy na pozycje ortodoksji radzieckiej, o utracie dynamiki przemian i wyczerpaniu się potencjału reformatorskiego inicjatora „pieriestrojki". Czynnikiem dezintegracji ZSRR stawała się rosnąca rola przywódcy największej z republik, →Jelcyna. Nie mogły powieść się próby zreformowania KPZR poprzez jej liberalizację i zmianę statutu czy podpisanie „nowej umowy związkowej". Nieudany pucz sierpniowy 1991, zainicjowany przez obrońców starego porządku, był ostatecznym ciosem dla prestiżu przywódcy ZSRR. Końcem dwuwładzy Gorbaczow–Jelcyn oraz istnienia jednolitego państwa było spotkanie w Białowieży – XII 1991, Jelcyn–→Krawczuk–→Szuszkiewicz. Ostatni sekretarz generalny KPZR i pierwszy prezydent ZSRR był typowym przedstawicielem „pokolenia XX Zjazdu", zwolennikiem „socjalizmu z ludzką twarzą", przeświadczonym, iż socjalizm naprawiać można wyłącznie za pomocą metod socjalistycznych i poprzez powrót do wartości leninowskich. Dzięki temu uda się dorównać Zachodowi pod względem gospodarczym, przewyższając go społecznie. Mimo jego „*patriotyzmu radzieckiego*" (A. Walicki) i sprzeczności, jakie z tego wynikały, wielkość Gorbaczowa tkwi w stworzeniu pokojowego charakteru transformacji ustrojowej ZSRR. Przez akceptację uniwersalnych zasad moralnych Gorbaczow okazał się przywódcą nowego formatu, który pozbawił kierowane przez siebie państwo jego tradycyjnych konfrontacyjnych cech. Trudności w adaptacji do nowych warunków gospodarczych i nostalgia za ZSRR spowodowały, iż prestiż Gorbaczowa w kraju nigdy nie dorównywał jego popularności w świecie. Nie mając świadomości tego, wziął udział w wyborach prezydenckich 1996, zdobywając pół procenta (zaledwie 386 tys.) głosów. (JS)

GORBACZOWA Raisa Maksimowna (z domu Titorienko, 1932–99), małżonka Michaiła →Gorbaczowa.

Urodziła się 5 I w Rubcowsku. W 1950, po szkole średniej, rozpoczęła studia na wydziale filozoficznym Uniwersytetu Moskiewskiego, który ukończyła w 1955. Podczas studiów poznała Michaiła Gorbaczowa, za którego wyszła za mąż w 1953. Od uzyskania dyplomu przez 23 lata mieszkała z mężem w Stawropolu, pracując w szkole i jako wykładowca akademicki. W 1967 roku obroniła pracę doktorską (kandydacką) w moskiewskim Instytucie Pedagogicznym im. Lenina. Po wyborze męża na sekretarza oraz członka Biura Politycznego KC KPZR mieszka z nim w stolicy. Po jego awansie na najwyższy urząd w państwie kontynuuje pracę naukową i dydaktyczną na uniwersytecie, równocześnie z ogromnym sukcesem pełniąc rolę *first lady* ZSRR, towarzysząc mężowi w podróżach zagranicznych, łamiąc tym samym radziecki kanon nomenklaturowy, wedle którego żony przywódców pojawiały się po raz pierwszy publicznie na ich pogrzebach. Urodą, wdziękiem, elegancją „pierwsza dama" w dziejach komunistycznego imperium współtworzyła nowy *image* społeczeństwa, wyzwalającego się z drętwych komunistycznych stereotypów. Ta rewolucyjna odmienność, z entuzjazmem przyjmowana przez zachodnią opinię publiczną i media, drażniła rodaków, nawykłych do całkiem innej tradycji. Jej rola stawała się argumentem w polemikach politycznych, zarzucano jej „zbyt wielki wpływ na swego męża" oraz „wtrącanie się" do „nie swoich spraw". Jeśli pełne skandali życie córki →Breżniewa, Galiny (1929–1998), było ostentacyjnym wyzwaniem dla hipokryzji elity partyjnej, konsumującej dobra materialne w tajemnicy przed społeczeństwem, stając się symbolem moralnej dekadencji systemu, styl, w jakim Raisa Maksimowna spełniała swą misję publiczną, był zapowiedzią postulowanego przez jej męża, powrotu Rosji do norm „cywilizowanego świata".

Raisa Gorbaczowa zmarła po dłuższej chorobie 20 IX 1999 w Münster (Niemcy), pochowana na Cmentarzu Nowodziewiczym w Moskwie. Uroczystości żałobne odbyły się w obrządku prawosławnym. (JS)

GORBANIEWSKA Natalia Jewgienjewna (ur. 1936), poetka i obrończyni praw człowieka, od 1975 na emigracji.

Urodziła się 26 V w Moskwie. Od 1953 studiowała filologię rosyjską w Moskwie, w 1964 ukończyła zaocznie Uniwersytet Leningradzki. W latach 60. publikowała wiersze w „samizdacie", wysoko ocenione przez →Achmatową. Uczestniczyła w ruchu dysydenckim. W 1968–69 była pierwszym redaktorem biuletynu „Kronika Wydarzeń Bieżących". W sierpniu 1968 wzięła udział – wraz z szóstką innych dysydentów (Konstantin Babicki, Łarisa Bogoraz, Wadim Delaunay, Władimir Driemluga, Paweł Litwinow, Wiktor Feinberg) – w demonstracji na Placu Czerwonym przeciwko agresji ZSRR na Czechosłowację. W 1969–72 poddawana przymusowemu leczeniu w więzieniu psychiatrycznym w Kazaniu. W 1975 wyjechała z kraju, od 1976 mieszka w Paryżu. Pracowała w piśmie „Kontinient" u →Maksimowa i w radiu „Swoboda"; do dziś pracuje w tygodniku „Russkaja Mysl", redagowanym przez →Iłowajską-Alberti. W latach „stanu wojennego" publikowała tu artykuły o Polsce, w 1984 opracowała oddzielnie wydaną kronikę *Niezłomna Polska na stronicach „Russkoj Mysli"*. Po „aksamitnej rewolucji" w Czechosłowacji została zaproszona wraz z innymi demonstrantami przez Aleksandra Dubczeka i otrzymała honorowe obywatelstwo miasta Pragi (1990). Od końca lat 60. datują się jej związki z polską kulturą. Tłumaczyła Hłaskę, Konwickiego, Orłosia, Herlinga-Grudzińskiego, wiersze Baczyńskiego, Norwida, Miłosza, Ważyka, Barańczaka, Ficowskiego. W 1992 została laureatką nagrody polskiego PEN-Clubu za wybitne osiągnięcia w przekładach literatury polskiej. W 1993–97 opublikowała własne tomiki wierszy: *Kwiat wrzosu, Skład, Kto o czym śpiewa, Nie śpij o zmierzchu*. W X 1997 na zaproszenie Czesława Miłosza i Wisławy Szymborskiej brała udział w krakowskim Spotkaniu Poetów Wschodu i Zachodu. Wchodzi w skład redakcji wydawanego w Polsce od 1999 pisma „Nowaja Polsza". (GP)

GORDIJEWSKI Oleg Antonowicz (ur. 1939), agent KGB, uciekinier.

Jego ojciec, oficer KGB, przesłuchiwał →Władimowa po jego wizycie u →Zoszczenki w 1946. Najsłynniejszy z licznych radzieckich uciekinierów na Zachód, który wyrządził swej centrali niepowetowane szkody. Przez 23 lata był oficerem KGB, 11 lat na usługach wywiadów zachodnich. Odpowiedzialny za pracę agentów radzieckich w krajach skandynawskich i Wielkiej Brytanii. Attaché prasowy w Ambasadzie ZSRR w Kopenhadze w 1966, w 1978 I sekretarz Ambasady. W VI 1982 rozpoczyna pracę w Londynie, dwa lata później zostaje kierownikiem siatki wywiadowczej KGB. W 1985 wezwany do Moskwy, przesłuchiwany, ale w wyniku brawurowej akcji wywiadu zachodniego wywieziony poza granice ZSRR. Posiadane przez niego informacje były przekazywane przez stronę brytyjską prezydentowi R. Reaganowi. Doprowadził do zdemaskowania wielu agentów wywiadu radzieckiego, działających poza granicami kraju, choć sam stał się ofiarą demaskacji wieloletniego szpiega radzieckiego Aldrige'a Aimsa. Często wypowiadał się jako ekspert od spraw radzieckich i rosyjskich. W 1989 konsultant polskich służb specjalnych. Autor książek-bestsellerów: *Instrukcje z Centrali: Supertajne archiwa KGB 1975–1985, Kolejny przystanek – egzekucja* oraz niezwykle wysoko ocenionej przez →Kaługina *KGB: wewnętrzna historia ze-*

wnętrznych operacji – od Lenina do Gorbaczowa. (JS)

GORKI Maksym (właśc. Aleksiej Maksimowicz Pieszkow, 1868–1936), pisarz, twórca realizmu socjalistycznego, inicjator „proletariackiego okresu literatury światowej".

Urodził się 28 III w Niżnym Nowogrodzie, w rodzinie stolarza. Młodość spędził na poszukiwaniu zarobku, imając się przygodnych zajęć. Wszedł do literatury z tematyką ludzi prostych, często włóczęgów („bosiaków"), prezentujących własną godność i filozofię życiową. Debiutował opowiadaniem *Makar Czudra* (1892). Wkrótce dwa tomy opowiadań i nowel ukazujących wykreowany w duchu potocznego romantycznego nietzscheanizmu świat ludzi marginesu przynoszą mu sławę w Rosji i na świecie, a dramat *Na dnie* (1902) wejdzie na trwałe do repertuaru teatrów. Lewicowość przekonań prowadzi go w szeregi bolszewików, których partię wspiera znacznymi funduszami. Propagandowy wymiar posiada biblia rewolucjonistów, powieść *Matka* (1906), uznana za pierwszą realizację socrealizmu. Od tej pory →Lenin uznaje go za główny autorytet partyjny w dziedzinie kultury. Z entuzjazmem powitał rewolucję lutową, bardzo jednak krytycznie odnosząc się do bolszewickich planów przejęcia władzy. Swe stanowisko prezentuje w serii artykułów *Niewczesne rozważania* (1917–18), przestrzegając społeczeństwo przed *„anarchokomunistami ze Smolnego"*, przed Leninem – *„chłodnym kuglarzem, za nic mającym honor i życie proletariatu"* i jego głównym pomocnikiem →Trockim. Po przejęciu władzy przez bolszewików dostrzega wyłącznie gwałcenie praw jednostki, chaos, grabieże, postulowane w leninowskim haśle „Rabuj zrabowane!", samowolę motłochu, manipulowanego przez cynicznych agitatorów. Drwi z mesjanizmu bolszewików, ich pretensji do bycia awangardą „rewolucji światowej": *„I oto ten głupi, ciemny, organicznie skłonny do anarchizmu naród obecnie powołany został do roli przywódcy świata, Mesjasza Europy"*. U nowych władców Rosji dostrzega mentalność niedawnego niewolnika, wyposażonego w atrybuty nieograniczonej władzy. W okresie popaździernikowym i wojny domowej jest organizatorem wielu inicjatyw kulturalnych oraz pomocy materialnej dla inteligencji twórczej. Opuszcza Rosję w 1921, m.in. pod wrażeniem systematycznego nękania go przez wielkorządcę Piotrogrodu →G. Zinowiewa. Stopniowo jednak, pod wpływem nostalgii za krajem i umiejętnej akcji władz bolszewickich, zmienia poglądy. Wraca do ZSRR, oddając swe pióro na usługi propagandy. Jako zwolennik racjonalizmu, nauki i postępu, przestaje uważać marksizm za doktrynę utopijną, dostrzegając w nim wyraz szlachetnych marzeń zgodnych z prawidłowościami historii, bez zastrzeżeń aprobując wszystkie przejawy ustroju radzieckiego. *„Wielki orędownik marzenia i »wzniosłych kłamstw«* – zauważa →Chodasiewicz – *sam myślał tak prosto, by nie powiedzieć: prymitywnie, że nigdy nie umiał ich odróżnić od najzwyklejszych, choćby najbardziej wulgarnych oszustw"*. Pochwala „humanitaryzm" organizatorów GUŁagu, akceptuje pierwsze procesy polityczne końca lat 20. Odpowiadając na protest przeciwko sfabrykowanemu procesowi „Partii Przemysłowej" (Prompartii) w 1930, podpisany m.in. przez Alberta Einsteina i Tomasza Manna, w liście otwartym akceptuje fakt, iż *„władza robotnicza i chłopska zabija swoich wrogów jak wszy"*. Jest autorem spopularyzowanego w organach represji i propagandzie hasła: *„Jeśli wróg się nie poddaje, należy go zniszczyć"*. Potępia *„humanizm abstrakcyjny"*, głosi, iż *„kultura to zorganizowana przez rozum przemoc nad zoologicznymi instynktami ludzi"*. Z entuzjazmem aprobuje kolektywizację wsi, wieś ucieleśnia bowiem, w jego przekonaniu, odpychające, zwierzęce instynkty, destrukcyjny anarchizm, który musi zostać wykorzeniony i podporządkowany *„rozumowi zorganizowanej woli"*, ucieleśnianemu przez partię bolszewicką na czele ze →Stalinem. Pochwala *„bohaterski czyn"* pioniera →Morozowa. Doniosłą rolę odegrał w dezinformowaniu społeczeństw zachodnich i ich elit na temat prawdy o stalinowskiej Rosji. W życiu kulturalnym kraju stał się instytucją. Pierwszy przewodniczący Związku Pisarzy Radzieckich, który na zjeździe założycielskim (1934) ogłosił doktrynę socrealizmu jako podstawową metodę twórczą literatury, a pisarzy nazwał, wedle stalinowskiego określenia, *„inżynierami ludzkich dusz"*. Przekonany, iż pisarz ma zawsze do spełnienia misję wychowawczą, dążył do tego, by literatura tworzyła iluzje, upiększając rzeczywistość, pomijając natomiast, w warunkach państwa socjalistycznego traktowane jako „nietypowe", zjawiska negatywne. *„Konieczne* – pisał – *by literatura współczesna zaczęła upiększać życie, a gdy tylko zacznie to czynić, życie stanie się piękniejsze, to znaczy ludzie zaczną żyć jakoś szybciej, bardziej interesująco"*. Jest to tym konieczniejsze, że *„zło nie stało się gorsze od tego, jakie było zawsze, a dobro jest u nas tak dobre, jakim nigdy i nigdzie jeszcze nie było"*. Stał się w ten sposób twórcą estetyki lakierniczej bezkonfliktowości kształtowanej przez kanon socrealizmu, jak również przykładem kapitulacji literatury przed władzą polityczną i sprzeniewierzeniem się jej tradycyjnemu rosyjskiemu posłannictwu.

Zmarł 16 VI 1936 w Moskwie, pochowany w murze kremlowskim. Śmierć jego będzie wykorzystana w procesie przeciw →Jagodzie, a wersję tej śmierci, dostosowując ją do zmiennych koniunktur, modyfikowano siedmiokrotnie. W ZSRR kanonizowany jako koryfeusz słowa pisanego, obowiązkowy obiekt bałwochwalczego kultu, tysiące obiektów, ulic, placów nosiło jego imię. Przemianowano też jego miasto rodzinne, które stało się Gorkim. (JS)

GRACZOW Pawieł Siergiejewicz (ur. 1948), generał, *„najlepszy minister obrony wszechczasów"*...

Urodził się 1 I we wsi Rwy w obwodzie tulskim. Absolwent Akademii Wojskowej im. M. Frunze oraz Akademii Wojskowej Sztabu Generalnego sił zbrojnych ZSRR. Walczył w Afganistanie, piastował szereg stanowisk dowódczych w formacjach powietrzno-desantowych. W 1991 wiceminister sił zbrojnych ZSRR, od III do V 1992 wiceminister obrony Federacji Rosyjskiej. Od V 1992 do VIII 1996 minister obrony FR. Wielokrotnie oskarżany przez media o korupcję i popieranie kolegów w mundurach zamieszanych w afery i układy mafijne. W początkowej fazie konfliktu między Radą Najwyższą i prezydentem, 3–4 X 1993, zajmował stanowisko dwuznaczne, opowiadając się jednak ostatecznie za →Jelcynem, który darzył go później bezgranicznym zaufaniem, widząc w nim *„najlepszego ministra obrony wszechczasów"*. Odegrał niechlubną rolę jednego z inspiratorów wojny czeczeńskiej, zapewniając, iż wystarczy mu *„jeden pułk desantowy i dwie godziny"* dla opanowania stolicy Czeczenii – Groznego (zajętego w rzeczywistości dopiero po 6 tygodniach krwawych zmagań, pod koniec pierwszej dekady I 1995). Zmuszony do ustąpienia po awansie →Lebiedia na stanowisko sekretarza Rady Bezpieczeństwa. Po dymisji konsultant firmy państwowej handlującej bronią. W VII 1999 oskarżony o inspirację zabójstwa w 1994 dziennikarza Dmitrija Chołodowa, znanego z demaskatorskich artykułów na temat korupcji w Armii Rosyjskiej. (JS)

GRIGORIENKO Piotr (Petro) Grigorjewicz (1907–87), generał-dysydent, obrońca Tatarów krymskich, pacjent „psichuszek".

Urodził się 16 X we wsi Borisowka w rejonie dniepropietrowskim, w rodzinie biednego chłopa ukraińskiego. W młodości komsomolec, uczestnik zbrojnych oddziałów dokonujących rekwizycji żywności na wsi w okresie komunizmu wojennego. Wstępuje do Armii Czerwonej, w czasie wojny z Niemcami dowodzi dywizją. Po 1945 kierownik katedry i wykładowca w Akademii Wojskowej im. M. Frunze, w 1959 awansowany do stopnia generała. W 1961 wystąpił na zebraniu partyjnym z krytyką stalinizmu i tworzenia kultu osoby →Chruszczowa. Po wydaleniu z KPZR zakłada organizację stawiającą sobie za cel odrodzenie leninizmu. Jeden z 11 sygnatariuszy deklaracji założycielskiej Moskiewskiej Grupy Helsińskiej, śledzącej przestrzeganie przez ZSRR postanowień KBWE (1975), członek Komisji Roboczej rejestrującej fakty wykorzystywania przez władze radzieckie psychiatrii do walki z dysydentami. Uczestnik demonstracji politycznych pod moskiewskim pomnikiem Puszkina, zainaugurowanych w dzień Konstytucji, 5 XII 1965, akcentujących ignorowanie gwarancji radzieckiej ustawy zasadniczej w zakresie praw człowieka. 29 VII 1968 złożył wizytę w Ambasadzie Czechosłowacji w Moskwie, demonstrując poparcie dla idei Praskiej Wiosny oraz dezaprobatę wobec radzieckich ataków na jej program. Wielokrotnie aresztowany, m.in. w 1964 i 1969, „leczony" psychiatrycznie z powodu poglądów politycznych. Angażował się w obronę Tatarów krymskich i ich prawa powrotu do stron ojczystych, z których zostali deportowani w 1944. Zdecydowany zwolennik jawnej i otwartej działalności w zakresie walki z bezprawiem, co potwierdza tytuł jego wspomnień – *W podziemiu spotyka się tylko szczury* (Nowy Jork 1981). W 1977 otrzymał pozwolenie na wyjazd do syna mieszkającego w USA, gdy tylko wyjechał, pozbawiono go obywatelstwa ZSRR. Za granicą reprezentował krajowe organizacje walczących o prawa człowieka.

Zmarł w USA 21 II 1987. (JS)

GROMYKO Andriej Andriejewicz (1909–89), wieloletni minister spraw zagranicznych ZSRR, *Gospodin Niet* dyplomacji radzieckiej.

Urodził się 18 VII we wsi Stare Gromyki koło Homla. W partii od 1931. Doktor nauk ekonomicznych, pracownik Instytutu Ekonomiki Akademii Nauk ZSRR (1936–39). Karierę dyplomatyczną rozpoczął w 1939 od kierowania działem amerykańskim komisariatu ludowego spraw zagranicznych, równocześnie pracując w Ambasadzie ZSRR w Waszyngtonie. Ambasador radziecki w USA i na Kubie (1943–46), stały przedstawiciel ZSRR w ONZ (1946–48). Zastępca i pierwszy zastępca ministra spraw zagranicznych (1949–52), ambasador w Anglii (1952–53). Od 1957 minister spraw zagranicznych ZSRR, światowy rekordzista w pełnieniu tej funkcji. Od 1973 członek Biura Politycznego KPZR, jedna z najbardziej wpływowych postaci ekipy breżniewowskiej. Jako nieformalny lider „starców" opowiedział się za kandydaturą →Gorbaczowa w wyborach sekretarza generalnego partii w 1985. Pozbawiony stanowiska ministra, 2 VII 1985 został powołany na ceremonialną funkcję przewodniczącego Prezydium Rady Najwyższej ZSRR. Odesłany na emeryturę w X 1988. Charakterystyczna, ponura i wykrzywiona grymasem twarz Gromyki dominowała na dyplomatycznej scenie stosunków Wschód–Zachód przez parę dziesięcioleci. Zasłużył sobie na przydomek *Mister No* (*Gospodin Niet*). Był dyplomatą prezentującym niezmiennie twardy, antyzachodni i konfrontacyjny kurs, kontynuując w ten sposób tradycje →Mołotowa. Był skutecznym i bezkompromisowym negocjatorem.

Zmarł 2 VII 1989 w Moskwie, pochowany na Cmentarzu Nowodziewiczym. (JS)

GROSSMAN Wasilij Siemionowicz (1905–64), prozaik i kronikarz epoki leninowsko-stalinowskiej (*Wszystko płynie*, *Życie i los*).

Urodził się 12 XII w Berdyczowie, w rodzinie żydowskiego inżyniera-chemika. W 1910–12 mieszkał w Genewie, w 1914–17 w Kijowie. W 1923–29 studiował chemię na Uniwersytecie Moskiewskim. Do 1932 pracował jako chemik w kopalniach Donbasu. W 1934 zadebiutował na niwie literackiej opowiadaniem *W mieście Berdyczowie* o wojnie domowej na Ukrainie. W 1937–40 wydał pierwszą powieść *Stiepan Kolczugin* o młodym robotniku, który po 1917 przechodzi na stronę bolszewików. W 1941–45 korespondent wojenny, autor tomów szkiców: *Stalingrad*, *Lata wojny*, *Naród jest nieśmiertelny*. W 1944 opublikował *Treblińskie piekło*, szkic o zagładzie Żydów rozpowszechniany w formie broszury na procesie w Norymberdze, i *Ukrainę bez Żydów* (publ. dopiero w 1990). Od końca 1944 szef komisji literackiej Żydowskiego Komitetu Antyfaszystowskiego, współpracował z →Erenburgiem nad *Czarną księgą*, o zagładzie Żydów w Europie Wschodniej. Jego przedwojenną sztukę *Jeśli wierzyć pitagorejczykom* (publ. 1946) skrytykowano za brak podejścia klasowego, a wojenną powieść *Za słuszną sprawę* (1952) musiał przerobić po miażdżącej krytyce w „Prawdzie". Od 1955 pracował nad powieścią-esejem *Wszystko płynie*, gdzie – podobnie jak później →Sołżenicyn i →N. Mandelsztam – dowodził pokrewieństwa stalinizmu z leninizmem. Jako pierwszy w ZSRR opisał tu koszmar kolektywizacji na Ukrainie i oficjalny antysemityzm z okresu „walki z kosmopolityzmem". Utwór krążył w „samizdacie"; w 1970 ujrzał światło dzienne na Zachodzie. W 1950–60 pisał antytotalitarną epopeję *Życie i los*, jej rękopis został skonfiskowany przez KGB. Pośmiertnie jeden z wariantów utworu odnalazł się na Zachodzie i został opublikowany w Lozannie (1980).

Zmarł 15 IX 1964 w Moskwie, spoczywa na Cmentarzu Kuncewskim. Powrót jego dzieł do Rosji rozpoczął się w 1988–89 publikacją *Życia i losów* oraz *Wszystko płynie* w piśmie „Oktiabr' ". (GP)

GUBAJDULINA Sofija Asgatowna (ur. 1931), kompozytorka współczesna.

Urodziła się 24 X w Czystopolu nad Kamą, w rodzinie tatarskiej. W 1949–54 studiowała w Konserwatorium w Kazaniu, w 1954–62 – w Konserwatorium w Moskwie (w klasie fortepianu i w klasie kompozycji, m.in. u Wissariona Szebalina). W 1968–69 skomponowała kantaty: *Noc w Memfis* i *Rubajaty*. Za utwór *Stupieni* na orkiestrę otrzymała nagrodę w Rzymie (1972). W 1972–78 powstał *Koncert skrzypcowy*, *Koncert fagotowy* i koncert fortepianowy *Introitus*. Jest także autorką koncertu skrzypcowego *Offertorium* (dla Gidona Kremera) z cytatem z *Musikalisches Opfer* Bacha, *Misterioso* dla siedmiu perkusistów, *De profundis* na bajan i oratorium *Laudatio pacis*. „*Dla mnie komponowanie jest aktem wiary. Sądzę, że ludzkość nieskończenie dużo straciła, odchodząc od wiary i negując potrzebę istnienia religii*" (z wywiadu dla „Studia", 1996). W 1976–84 skomponowała *Godzinę duszy* na perkusję, mezzosopran i orkiestrę, w 1984 – kantatę poświęconą swej ulubionej poetce, →Cwietajewej. Jest autorką przejmującej partity *Ostatnie Siedem Słów* na wiolonczelę, bajan i orkiestrę smyczkową (1982). Dla Elżbiety Chojnackiej skomponowała *Ritorno perpetuo* na klawesyn. Do czasów „pieriestrojki" była ignorowana przez krytykę w ZSRR, tymczasem na Zachodzie jej nazwisko pojawiało się obok najwybitniej-

szych rosyjskich kompozytorów 2. poł. XX w. W 1987 otrzymała nagrodę „Prix de Composition Prince Pierre de Monaco" i miała w Anglii premierę symfonii *Stimmen... Verstummen*. W 1988–90 skomponowała *Pro et contra* na orkiestrę oraz *Alleluja* na głos chłopięcy, chór i orkiestrę. W 1998 – zainspirowana postacią św. Franciszka z Asyżu – napisała dla →Rostropowicza kompozycję *Sonnengesang* na wiolonczelę, instrumenty bębnowe i chór. Mieszka i pracuje w Niemczech, pod Hamburgiem. (GP)

GUL Roman Borisowicz (1896–1986), pisarz, redaktor i wydawca, od 1919 na emigracji, nestor rosyjskich wygnańców.

Urodził się 1 VIII w Kijowie, jako syn bogatego ziemianina (rodzina miała szwedzkie korzenie). Dzieciństwo spędził w Penzie. Od 1914 studiował prawo na Uniwersytecie Moskiewskim. Po 2 latach dostał powołanie do wojska. Rewolucja 1917 zastała go na froncie. Wstąpił z bratem do Armii Ochotniczej →Korniłowa i →Denikina, potem służył w Kijowie u hetmana Pawła Skoropadskiego. Po zajęciu miasta przez →Petlurę został jeńcem wojennym. Na początku 1919 deportowano go wraz z bratem do obozu przesiedleńczego w Niemczech. Od 1920 mieszkał w Berlinie, współpracował z pismami „Russkij Emigrant" i „Gołos Rossii". W 1921 opublikował *Lodową wyprawę*, krytyczną opowieść o swej służbie u Korniłowa. W 1927 ujrzała światło dzienne powieść *Żyć jak popadnie*, satyra na rosyjską diasporę. W 1927–28 Gul był berlińskim korespondentem leningradzkich gazet. W 1929 wydał w Berlinie powieść *Generał Bo* (znaną także jako *Azef*) o carskim prowokatorze Jewno Azefie i eserowskim terroryście →Sawinkowie. Utwór został przetłumaczony na wiele języków i przyniósł Gulowi międzynarodową sławę. Po dojściu do władzy nazistów wyemigrował z Niemiec do Paryża. W 1931–36 wydał powieść *Scyta* (inny tytuł: *Bakunin*), książki o czerwonych marszałkach: →Tuchaczewskim, →Woroszyłowie, →Budionnym, Grigoriju Kotowskim, a także jeden zbiorowy powieściowy portret →Dzierżyńskiego, →Mienżynskiego, →Łacisa i →Jagody. W 1946–48 opublikował autobiografię *Koń rydzy* (o okresie 1917–33), w 1950 wyjechał na zawsze do USA. Poszukiwał związków historii z teraźniejszością – kolejne wydanie powieści o Michaile Bakuninie nosiło tytuł *Scyta w Europie* (1958) i było dedykowane ofiarom rewolucji węgierskiej. Od 1959 wchodził w skład redakcji nowojorskiego pisma „Nowyj Żurnał" (od 1966 redaktor naczelny). Od 1979 wydawał w czasopismach trylogię wspomnieniową pt. *Zachowałem Rosję w sercu. Apologia emigracji*, w której zarysował szeroką panoramę życia i ideologicznych sporów w obrębie rosyjskiej diaspory. W 1981–84 ukazały się oddzielnie: *Rosja w Niemczech* i *Rosja we Francji*; ostatni tom, *Rosja w Ameryce*, ujrzał światło dzienne już pośmiertnie w 1989.

Zmarł 30 VI 1986 w Nowym Jorku. (GP)

Roman Gul

GUMILOW Lew Nikołajewicz (1912–92), historyk i etnograf, syn →N. Gumilowa i →Achmatowej.

Urodził się 14 X w Carskim Siole. Na uniwersytet nie został przyjęty z racji „niewłaściwego pochodzenia". Pracował jako robotnik w zajezdni tramwajowej. W latach 30. uczestniczył w archeologicznych wyprawach do Azji. W 1934 zaczął studia historyczne w Leningradzie. W 1935 został po raz pierwszy uwięziony na fali powszechnych aresztowań w Leningradzie po zabójstwie →Kirowa. W 1938 aresztowano go po raz drugi; wyrok śmierci zmieniono na zesłanie. Spędził 5 lat w Norylsku. W 1943 trafił na front, doszedł z Armią Czerwoną do Berlina. W 1946 ukończył jako eksternista studia historyczne, w 1948 obronił pracę doktorską. W 1949 aresztowany po raz trzeci; spędził 7 lat w łagrach Karagandy i Omska. Już tutaj rozpoczął prace nad rozprawą habilitacyjną o historii Turków w VI–VIII w., którą obronił w 1961. Od tej pory polemizował z europocentryczną „czarną legendą" o jarzmie mongolsko-tatarskim – wg niego bowiem, Rosja właśnie dzięki Mongołom wypracowała podstawy swej państwowości i bytu narodowego. W książce *W poszukiwaniu wymyślonego królestwa* (1970) opisał historię Wielkiego Stepu od VIII w. do powstania imperium Mongołów w XIII w. Kolejne jego prace: *Stara Ruś i Wielki Step*, *Etnogeneza i biosfera Ziemi*, *Rytmy Eurazji*, *Od Rusi do Rosji*, ukazały się dopiero w 1989–1994. Bronił w nich tezy o wpływie środowiska geograficznego (*Landschaft*) na historyczny proces i genezę etnosu (narodu). Motorem etnicznej historii był dla niego „pasjonaryzm", czyli nadmiar biochemicznej energii, która zmusza narody do działania. Rosja, jak twierdził, przeżyła okres swego „podwyższonego pasjonaryzmu" w XVII–XVIII w., po czym nastąpił w jej dziejach fatalny okres „europeizacji".

Zmarł 16 VI 1992 w Petersburgu. (GP)

GUMILOW Nikołaj Stiepanowicz (1886–1921), poeta z grupy symbolistów i akmeistów, ojciec →L. Gumilowa.

Urodził się 15 IV w Kronsztadzie, w rodzinie lekarza marynarki wojennej. Wychowywał się w Carskim Siole, Tyflisie i Petersburgu. W 1905 opublikował pierwszy tomik *Szlak konkwistadorów*. W 1907 kształcił się w Paryżu, odwiedził Włochy, Bliski Wschód i Afrykę. W 1913 odwiedził Abisynię z ekspedy-

Portret Nikołaja Gumilowa, M. Farmakowski, 1908

cją Rosyjskiej Akademii Nauk. W 1910–18 był żonaty z →Achmatową. W 1911 współzakładał akmeistyczny „Cech Poetów". Wydał tomiki: *Perły* (1910), *Obce niebo* (1912). W swej poezji *„sławił wigor życia, donkiszoterię odkrywców i zdobywców mórz, odwagę kolonizatorów, intensywność przeżyć"* (F. Nieuważny). W 1914 poszedł jako ochotnik na front, służył w kawalerii do 1918, za dzielność dostał dwa Krzyże św. Jerzego. Po rewolucji lutowej wyjechał z misją wojskową do Paryża. W 1918 przez Londyn i Murmańsk wrócił do Piotrogrodu. Współpracował z →Gorkim, wykładał w „Proletkulcie" (→Łunaczarski). W 1918–19 wydał *Afrykański poemat* oraz przekłady *Gilgamesza* i poezji chińskiej. Nie ukrywał swej wrogości wobec bolszewizmu; w sierpniu 1921 został aresztowany za udział w rzekomym spisku monarchicznym Władimira Tagancewa. Pod zarzutem „niedonosicielstwa" został skazany wraz z 61 innymi osobami na karę śmierci.

24 VIII 1921, w wieku 35 lat, rozstrzelany w Piotrogrodzie. Jego liryczne dzieło – mimo braku politycznych kontekstów – pozostawało w ZSRR na indeksie w 1923–86. (GP)

H

HANECKI Jakub Stanisławowicz (właśc. Fürstenberg, 1879–1937), bliski współpracownik →Lenina, finansista i dyplomata.

Urodził się 15 III w Warszawie. Wcześnie aktywny w nielegalnych kółkach socjalistycznych, od 1896 w SDKP. W 1901 wyjeżdża na studia zagraniczne (uniwersytety w Berlinie, Heidelbergu, Zürichu). W Berlinie uczestniczy w pracy zagranicznej sekcji Bundu, nawiązując kontakt z Różą Luksemburg, zostając też jednym z przywódców SDKPiL. Jako delegat SDKPiL uczestniczy w II Zjeździe SDPRR (1903), jednakże opuszcza go, manifestując niezgodę na leninowską koncepcję samostanowienia narodowego. W czasie rewolucji 1905–07 razem z →Dzierżyńskim organizuje strajki i demonstracje w Warszawie. Wielokrotnie aresztowany i zsyłany. Na V Zjeździe SDPRR (1907) zaocznie wybrany na kandydata na członka, rok później pełny członek KC. Zacieśnił kontakty z Leninem podczas jego pobytu w Krakowie i Białym Dunajcu, interweniował też w sprawie uwolnienia przywódcy bolszewików z więzienia w Nowym Targu. Organizował jego powrót poprzez Niemcy do Piotrogrodu, prawdopodobnie był też, wspólnie z →Helphandem, pośrednikiem w operacji przekazywania pieniędzy nie-

Jakub Hanecki

mieckich partii Lenina. W wyniku tego wsparcia po rewolucji lutowej bolszewicy zaczęli kolportaż ogromnej ilości gazet, ulotek, proklamacji, a KC był w stanie zakupić drukarnię, w której wydawano „Prawdę". Po X 1917 główny komisarz banków, uczestnik rokowań dyplomatycznych (m.in. w pertraktacjach na temat pokoju z Polską w Rydze). Na prośbę Lenina dwukrotnie odwiedził Polskę, usiłując odzyskać jego archiwa z Krakowa, Poronina i Białego Dunajca. Ostatni raz po archiwum Lenina wybrał się do Polski 20 IX 1933, spotykając się m.in. z oficerami polskiego wywiadu, co stanie się później pretekstem do oskarżenia go, jako agenta Polski. Od 1935 dyrektor Muzeum Rewolucji w Moskwie.

Aresztowany w XI 1937, mimo wymyślnych i długotrwałych tortur, jako jeden z bardzo nielicznych, nie pokajał się i nie przyznał do żadnej z imputowanych mu zbrodni. „*Nie uznaję się za winnego czegokolwiek*" – to były jego ostatnie słowa. Rozstrzelany po 15-minutowym posiedzeniu sądu 26 XI 1937, jako „*szpieg polski i niemiecki*". Razem z nim stracona została żona i syn, a aresztowana 17-letnia córka wiele lat spędziła potem w GUŁagu. (JS)

HEIFETZ Jascha (właśc. Josif Ruwimowicz, 1901–87), skrzypek, zwany „Paganinim XX wieku", od 1917 na emigracji.

Urodził się 2 II w Wilnie, w żydowskiej rodzinie z Puław. Mając 3 lata, pobierał pierwsze lekcje muzyki u ojca, grającego na skrzypcach na żydowskich weselach. W 1910 wileńska wspólnota żydowska zapewniła rodzinie Heifetza środki na przeprowadzkę do Petersburga i na naukę chłopca w Konserwatorium. W 1911–16 dawał koncerty w Rosji, Polsce, Niemczech, Austrii, Norwegii. Wiosną 1917 dał swój ostatni koncert w Rosji (na mityngu eserowców w Piotrogrodzie). Wyemigrował do USA, po występie w nowojorskiej Carnegie Hall stał się ulubieńcem publiczności. Kilkakrotnie objechał świat i zgromadził fortunę. Grał na skrzypcach Stradivariusa z 1731 i Guarneriego del Gesù z 1742. W 1934 przyjechał na koncerty do ZSRR, po drodze odmówił występu w hitlerowskich Niemczech. Podczas wojny wspólnie z →Rachmaninowem grał w lazaretach i przed żołnierzami na froncie. W 1940 kupił dom w Beverly Hills. Rozpoczął działalność pedagogiczną na Uniwersytecie Południowej Kalifornii, przez 20 lat prowadził tu klasę skrzypiec. Występował jako kameralista z Arturem Rubinsteinem i wiolonczelistą-emigrantem Gregorem Piatigorskim. W 1959 grał na jubileuszu ONZ, potem nagrał ponad 200 płyt (m.in. z Piatigorskim). Swój ostatni koncert dał w Los Angeles w 1972. Dalsze występy uniemożliwiła mu operacja ramienia.

Zmarł 16 X 1987 w Beverly Hills. Od 1992 organizuje się w Wilnie konkursy jego imienia dla młodych skrzypków. (GP)

HELLER Michaił Jakowlewicz (1922–97), historyk, historyk literatury, publicysta.

Urodził się w Mohylewie. Absolwent historii Uniwersytetu Moskiewskiego, wykładowca akademicki. Od 1950 spędził 7 lat w obozie za nieprawomyślność. Od 1957 w Warszawie, pracował dla PAP, przemycał na Zachód dzieła niezależnych pisarzy rosyjskich (m.in. *Opowiadania kołymskie* →Szałamowa). Od 1968 we Francji, do 1990 wykładowca Sorbony. Współautor (z A. Niekriczem) *Utopii u władzy* (1982), pierwszego zarysu historii ZSRR, tłumaczonego na wiele języków, prezentującego wydarzenia najnowszych dziejów kraju w konfrontacji z założeniami doktryny bolszewickiej. Przed śmiercią opublikował monumentalną *Historię Imperium Rosyjskiego*. Pod pseudonimem Adam Kruczek przez ponad 27 lat na łamach paryskiej „Kultury" zamieszczał przeglądy prasy radzieckiej, a w paryskim tygodniku „Russkaja Mysl" komentarze historyczne na temat współczesności rosyjskiej. Dla jego publicystyki historycznej charakterystyczne było łączenie erudycji z odwołaniami do despotycznych tradycji Rosji i ZSRR. Zdecydowany przeciwnik →Gorbaczowa (o którym napisał książeczkę *Siódmy sekretarz*) oraz inteligencji rosyjskiej zaangażowanej w proces „pieriestrojki". Zjawiska literackie, których był wybitnym znawcą, interpretował w kontekście uwarunkowań politycznych. Taki charakter posiadają jego książki: *Świat obozów koncentracyjnych a literatura sowiecka* (1974), *Andriej Płatonow w poszukiwaniu szczęścia* (1981).

Zmarł 3 I 1997 w Paryżu, pochowany na Cmentarzu Montmartre. (JS)

HELPHAND Aleksander Łazariewicz (właśc. Izrail Parvus, 1867–1924), rewolucjonista-awanturnik, biznesmen.

Urodził się 27 VIII w Bieriezino koło Mińska. Dzieciństwo spędził w Odessie, gdzie ukończył gimnazjum, studia uniwersyteckie w Bazylei. Tu został marksistą, spotykając się z →Plechanowem i innymi Rosjanami; w Dreźnie współdziałał z Różą Luksemburg i →Marchlewskim. Współpracownik prasy socjaldemokratycznej, w Monachium współredaguje z →Leninem „Iskrę". W 1905 w Petersburgu, stając – razem z →Trockim – na czele wydarzeń rewolucyjnych, faktycznie kieruje Radą Petersburską. Lekcja „krwawej niedzieli" z 9 I 1905 stała się dla niego impulsem do stworzenia teorii „rewolucji nieustającej" („permanentnej"), będącej kompromisem między socjaldemokratycznym schematem dwóch faz rewolucji – „burżuazyjnej" i „proletariackiej" – i anarchistyczną teorią „szturmu wręcz". Aresztowany, parę miesięcy spędza w więzieniach, zesłany na trzy lata na Syberię, po drodze ucieka, wracając do Petersburga, aby następnie wyjechać do Niemiec. Agent literacki →Gorkiego, oskarżany o przywłaszczenie sobie znacznych sum z honorariów pisarza, z tego powodu czuł się zmuszony do opuszczenia Niemiec. W 1910–15 przebywa w Konstantynopolu, zdobywa poważny majątek jako doradca handlowy rządów Bułgarii i Turcji. Podczas I wojny światowej na usługach wywiadu niemieckiego, animator rewolucji w Rosji, osłabiającej potencjał militarny imperium carów i eliminującej je w ten sposób z antyniemieckiej koalicji. Dochodzi do wniosku, iż jedynym czynnikiem rewolucjonizacji imperium carskiego może być niemiecka siła wojskowa i niemieckie finanse. Już w 1915 planuje w tym celu wykorzystanie Lenina, jako największego ekstremisty wśród socjalistów rosyjskich. Jego prognozy rozwoju sytuacji i przyszłej roli Lenina okazały się zdumiewająco trafne. Efektem zabiegów było przekazanie, za pośrednictwem m.in. →Haneckiego i →Radka, wiosną 1917 sporych pieniędzy rządu niemieckiego, umożliwiających intensyfikację agitacji bolszewickiej i osłabiających potencjał militarny Rosji. Miał opinię jednego z najwybitniejszych umysłów wśród rewolucjonistów rosyjskich, ale również człowieka wyjątkowo skorumpowanego, dlatego, korzystając z jego usług finansowych, Lenin unikał publicznych kontaktów z nim. Po zwycięstwie bolszewików krytykował nowych władców Rosji za ideę „rewolucji światowej".

Zmarł 12 XII 1924 w Wannsee pod Berlinem. (JS)

HOROWITZ Władimir Samojłowicz (1904–89), pianista, jeden z największych w XX wieku, od 1925 na emigracji.

Urodził się 1 X w Berdyczowie, w bogatej rodzinie żydowskiego inżyniera i handlowca. W 1912–21 uczył się w kijowskim Konserwatorium, m.in. u Felik-

Władimir Horowitz

sa Blumenfelda (wuj Karola Szymanowskiego). Po rewolucji październikowej rodzina utraciła cały majątek. Objeżdżał z koncertami ZSRR (1921–25), odniósł olbrzymi sukces, także finansowy – prasa nazywała go „Lisztem XX wieku". W 1926 koncertował w Berlinie i w Hamburgu. Wielkie tryumfy czekały go w Paryżu i Londynie. W 1928 wyjechał do Ameryki. W 1932 ożenił się z córką Artura Toscaniniego, Wandą. Podczas setek koncertów (m.in. w 1932 i 1935 w Warszawie) wykonywał m.in. utwory Bacha, Brahmsa, Chopina, Liszta, Schumanna. Tworzył parafrazy i transkrypcje na fortepian (m.in. *Wariacje na tematy z opery „Carmen"* Bizeta). Spośród kompozytorów współczesnych chętnie grał Aleksandra Skriabina, →Prokofiewa. Współpracował z Toscaninim, w 1936 przeżył załamanie nerwowe, wycofał się z działalności koncertowej; nagrywał za to płyty. Od 1940 na stałe w USA (od 1944 obywatel amerykański). W 1986 po 60 latach nieobecności odwiedził ZSRR, dał dwa tryumfalne koncerty w moskiewskim Konserwatorium i Filharmonii Leningradzkiej. Dziś są szczególnie cenione jego interpretacje utworów romantycznych i postromantycznych.

Zmarł 5 XI 1989 w Nowym Jorku. (GP)

HRUSZEWSKIJ Mychajło Siergiejewicz (1866–1934), historyk i polityk ukraiński.

Urodził się 29 IX w Chełmie, ukończył Uniwersytet Kijowski (1890), w 1894 profesor Uniwersytetu Lwowskiego, od 1897 przewodniczący Towarzystwa Naukowego Tarasa Szewczenki, czołowa postać ukraińskiego ruchu niepodległościowego. W 1914 staje na czele Związku Wyzwolenia Ukrainy. Prezydent Centralnej Rady Ukrainy (1917–18). Po jej upadku emigruje, w Wiedniu zakłada Ukraiński Instytut Socjologiczny. W 1924 wraca do ZSRR, rezygnując z aktywności politycznej na rzecz nauki, ale pod koniec życia doświadcza coraz więcej utrudnień w pracy badawczej i dydaktycznej. Od 1930 mieszka w Moskwie. W 1931 aresztowany w związku ze sprawą Ukraińskiego Centrum Narodowego, ale wkrótce zwolniony. Autor fundamentalnej *Historii Ukrainy – Rusi* (t. 1–10, 1898–1936) i *Historii literatury ukraińskiej* (t. 1–5, 1923–1927).

Zmarł 25 XI 1934 w Kisłowodsku. (JS)

I

ILF Ilja (właśc. Ilja Arnoldowicz Fajnsilberg, 1897–1937), pisarz-satyryk, autor powieści: *Dwanaście krzeseł* i *Złote cielę* (wspólnie z Jewgienijem Pietrowem, 1903–42).

Urodził się 15 X w Odessie, w wielodzietnej żydowskiej rodzinie (ojciec był urzędnikiem bankowym). W 1913 ukończył szkołę rzemieślniczą, wielokrotnie zmieniał profesję. Zajął się dziennikarstwem w odeskiej prasie. W 1923 wyjechał do Moskwy, podjął pracę w gazecie „Gudok". W 1925 przebywał służbowo w Azji Środkowej, po powrocie opublikował cykl szkiców podróżnych *Moskwa–Azja*. Od 1927 tworzył we współautorstwie z Pietrowem (właśc. Jewgienij Katajew). Wielką sławę w ZSRR przyniosły obu autorom powieści o odeskim królu cwaniaków, Ostapie Benderze („*syn poddanego tureckiego*", czyli, rzecz jasna, Żyd z Odessy): *Dwanaście krzeseł* i *Złote cielę* (1927–31), uznawane za klasykę satyry okresu NEP-u i do dzisiaj popularne. Nawiązując formą do powieści łotrzykowskiej i do *Martwych dusz* Gogola, Ilf z Pietrowem wyśmiewali rewolucyjne tromtadractwo, drętwą partyjną mowę i sztampę. Powiedzenia z *Dwunastu krzeseł* na trwałe weszły do repertuaru międzynarodowych porzekadeł (np. „lody ruszyły"). Do dziś istnieją w Rosji fan cluby powieści, organizuje się konkursy wiedzy o tych utworach. Obie powieści sfilmowano. W 1968 powstało *Złote cielę* (reż. Michaił Szwejcer), w którym rolę Ostapa Bendera z sukcesem wykreował Siergiej Jurski. W 1971 ogromnym powodzeniem w ZSRR i za granicą cieszył się film *Dwanaście krzeseł* (reż. Leonid Gajdaj). W 1935–36 Ilf z Pietrowem przedsięwzięli półroczną eskapadę autem po USA, z czego powstał cykl reportaży *Parterowa Ameryka*. Ilf był już wtedy ciężko chory.

Zmarł 13 IV 1937 w Moskwie, pochowany na Cmentarzu Nowodziewiczym. (GP)

ILIZAROW Gawriił Abramowicz (1921–92), najwybitniejszy ortopeda rosyjski.

Urodził się 15 VI. Założyciel ogólnozwiązkowego centrum naukowego Trau-

matologia Regeneracyjna i Ortopedia w Kurganie (Syberia Zachodnia). Wybitny ortopeda o renomie światowej, odkrył wiele prawidłowości regeneracji tkanek kostnych, dzięki czemu stało się możliwe pogrubianie lub wydłużanie kości. „Metoda Ilizarowa" stosowana jest szeroko w świecie, w Rosji po jego śmierci prawie nie znana. W Polsce zaczęło być o nim głośno w latach 80. Gazety pisały o jego pacjentach w Rosji, którym *„przedłużał kończyny nawet o pół metra..."* W 1989 przybył po raz pierwszy do naszego kraju, wkrótce potem polscy ortopedzi wyjechali na szkolenie do Kurganu. Obecnie w klinice warszawskiej „metodą Ilizarowa" operuje się rocznie 50–70 pacjentów. W praktyce leczniczej był podobno bezwzględny, podejmował się leczenia tylko przypadków gwarantujących mu sukces i rozgłos. (JS)

Iwan Iljin

ILJIN Iwan Aleksandrowicz (1883–1954), filozof-konserwatysta, od 1922 na emigracji.

Urodził się 28 III w Moskwie, w rodzinie biegłego sądowego. W 1901–06 studiował prawo na Uniwersytecie Moskiewskim (od 1909 prywat-docent). W 1910–12 pobierał nauki w Niemczech. W 1918 obronił pracę habilitacyjną *Filozofia Hegla jako nauka o konkretności Boga i człowieka*, uzyskał tytuł profesora. Do rewolucji odniósł się wrogo. W 1922 wydalony z kraju wraz z grupą innych filozofów (→Bierdiajew, →Frank, Siergiej Bułgakow). W 1926–38 mieszkał w Berlinie, występował z setkami odczytów w Niemczech, Szwajcarii, Belgii, Austrii. Był jednym z głównych ideologów białej emigracji. W 1925 wydał głośną rozprawę *O sprzeciwianiu się złu siłą*, gdzie odrzucił zarówno ateistyczną doktrynę lewicowej rosyjskiej inteligencji i bolszewizm, jak i naukę Lwa Tołstoja, potępiającego wszelką przemoc. Obu doktrynom przeciwstawiał „prawosławną tradycję rycerską". W 1931 opublikował *Jad bolszewizmu*, w 1937 – *Podstawy kultury chrześcijańskiej*. W 1938 porzucił nazistowskie Niemcy i wyjechał do Zürichu, gdzie mu natychmiast zakazano wszelkiej działalności politycznej. W 1953 opublikował w Paryżu *Aksjomaty doświadczenia religijnego*. Inne jego prace ukazywały się już pośmiertnie w 1956–79: *Nasze zadania*, *Droga duchowej odnowy*, *O monarchii i republice*.

Zmarł 21 XII 1954 w Zürichu. Jego nauka bywa dzisiaj nadużywana przez rosyjskich monarchistów i nacjonalistów. (GP)

ILJUMŻYNOW Kirsan Nikołajewicz (ur. 1962), prezydent Kałmucji, przewodniczący FIDE.

Urodził się 5 IV w stolicy Kałmucji, Eliście. Absolwent japonistyki Uniwersytetu Moskiewskiego oraz prestiżowego Instytutu Spraw Międzynarodowych. W 1987 wystąpił na zebraniu partyjnym w obronie usuniętego →Jelcyna, za co wydalono go z pracy. W bardzo niejasnych okolicznościach zdobył olbrzymi

majątek. Przewodniczący Izby Przedsiębiorców Rosji, prowadzi interesy w wielu krajach świata. Jest przykładem częstego w Rosji postkomunistycznej połączenia polityki i biznesu. Podając jako swój główny atut bogactwo, wystartował w wyborach na prezydenta Kałmucji w 1993 i wygrał, przedłużył sobie kadencję w 1995, choć Centralna Komisja Wyborcza w Moskwie nie uznała tych „wyborów". W 1995 wybrany na przewodniczącego Międzynarodowej Federacji Szachowej (FIDE), jesienią 1998 zorganizował w Eliście olimpiadę szachową. Bezwzględnie zwalcza „nielojalną" prasę. W VI 1998 zginęła redaktor jedynej niezależnej gazety w Kałmucji, Łarisa Judina. Prezydenta oskarżono, iż był inspiratorem tego mordu politycznego, a śledztwo dowiodło, iż w zabójstwie współuczestniczył jego brat. Typowy przejaw działania mechanizmów na styku polityki i korupcyjnego biznesu. (JS)

ILJUSZYN Siergiej Władimirowicz (1894–1977), konstruktor samolotów wojskowych i pasażerskich.

Urodził się 30 III we wsi Dilalewo w guberni wołogodskiej. W partii bolszewickiej od 1918, rok później wstępuje do Armii Czerwonej. W 1926 ukończył Akademię Wojskową Sił Powietrznych im. N. Żukowskiego. W czasie II wojny światowej zaprojektował wiele typów samolotów bojowych, z których wyróżniał się nowatorski wielozadaniowy Ił-2 oraz bombowiec Ił-28, a pasażerski Ił-62 był przez dłuższy okres eksploatowany przez wiele światowych linii lotniczych. Od 1967 generał lotnictwa, od 1968 członek Akademii Nauk ZSRR, trzykrotny Bohater Pracy Socjalistycznej (1941, 1957, 1974), wielokrotny laureat Nagród Państwowych. (JS)

IŁOWAJSKA-ALBERTI Irina Aleksiejewna (ur. 1924), dziennikarka i tłumaczka, od 1980 redaktor naczelny emigracyjnego tygodnika „Russkaja Mysl".

Irina Iłowajska-Alberti w Lublinie, 1995

Urodziła się 5 XII w Belgradzie, w rodzinie rosyjskich emigrantów. Średnie wykształcenie otrzymała tam w gimnazjum rosyjskim, wyższe – w Rzymie i Cambridge. W 1946 wyszła za mąż za włoskiego dyplomatę; mieszkała z nim w Pradze, Wiedniu, Atenach, Caracas, Paryżu. Zajmowała się przekładami z rosyjskiego, publikowała artykuły o Rosji i ZSRR w prasie włoskiej. Współpracowała z radiem „Swoboda". Na początku 1976 poznała w Zürichu →Sołżenicyna, w 1976–79 była w Ameryce jego sekretarzem, tłumaczem (zna biegle 7 języków) i rzecznikiem prasowym. Na prośbę Sołżenicyna przetłumaczyła z niemieckiego *Historię liberalizmu w Rosji 1762–1914* Wiktora Leontowicza (ros. publ. w 1980). Ochrzczona w Cerkwi i wychowana w duchu prawosławia, z czasem przeszła na katolicyzm: *„Do Kościoła katolickie-*

go doszłam stopniowo, trwało to bardzo długo i skończyło się w zasadzie wtedy, gdy do Rzymu przybył Karol Wojtyła... W pewnym sensie odmienił on moje życie". Od 1980 redaktor naczelny wydawanego w Paryżu od 1947 tygodnika „Russkaja Mysl". Od 1988 kierowała katolickim radiem „Błagowiest", nadającym po rosyjsku z Europy do ZSRR. Utrzymywała bliskie stosunki z →Sacharowem; w 1989 była świadkiem jego spotkania z Janem Pawłem II. Rosję odwiedziła po raz pierwszy po puczu w sierpniu 1991 i od tego czasu jeździ tam regularnie. Informuje Jana Pawła II o sytuacji Kościoła w Rosji. Jest także wielkim przyjacielem Polski i Polaków. W 1992 uhonorowana nagrodą krakowskiego pisma „Arka" za „*pracę na rzecz rosyjsko-polskiej zgody i wzajemnego poznania obu narodów*". W październiku 1993 była świadkiem spotkania Jana Pawła II z Sołżenicynem. Opublikowała biograficzną książkę *L'exil et la solitude* (*Wygnanie i samotność*, 1993). W maju 1995, w dniu 75. urodzin Jana Pawła II, w wykładzie na Katolickim Uniwersytecie Lubelskim wyraziła osobistą skruchę za rosyjskie winy wobec Polski: „*W tym dniu naznaczonym pieczęcią miłosierdzia Bożego i jego łaski pragnę jako Rosjanka poprosić moich polskich braci o przebaczenie za wszystkie cierpienia, których doznali ze strony Rosji i Rosjan*". W połowie lat 90. założyła w Moskwie „Chrześcijańskie Radio Kościelno-Społeczne", rozpowszechnia na terenie Federacji Rosyjskiej tygodnik „Russkaja Mysl". W czerwcu 1999 brała udział w moskiewskim I Światowym Kongresie Prasy Rosyjskiej, z rąk prezydenta →Jelcyna dyplom uznania za „*wkład w rozwój rosyjskiej prasy za granicą*". (GP)

IOANN (Iwan Matwiejewicz Snyczow, 1927–95), metropolita, pasterz fundamentalistycznego skrzydła prawosławia rosyjskiego.

Urodził się 9 X koło Chersonia. W 1942 ukończył siedmiolatkę, w 1946 złożył śluby zakonne, w 1951 ukończył seminarium duchowne w Saratowie, podejmując studia w leningradzkiej Akademii Duchownej, pod koniec 1965 mianowany biskupem Syzrania, od 1990 metropolita Leningradu i Ładogi, stały członek Świętego Synodu Rosyjskiej Cerkwi Pra-

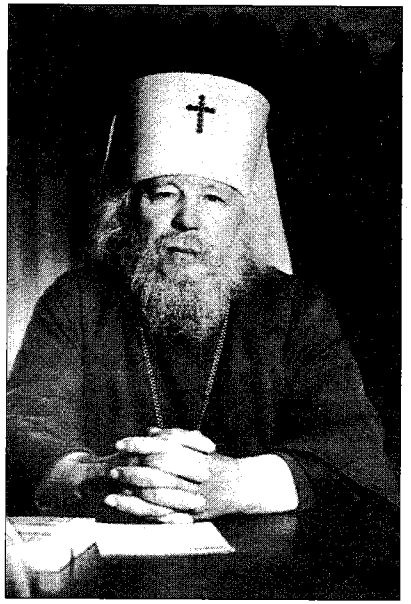

Ioann (Snyczow)

wosławnej, członek komisji do spraw kanonizacji. Piętnował zawsze „zarazę demokratyczną" oraz „zdemoralizowany i przebiegły Zachód". W ostatnich latach życia często gościł na łamach prasy komunistycznej, poglądy jego były prawie tożsame ze stanowiskiem →Ziuganowa. W sumie pozytywnie oceniał przeszłość radziecką, wyjątek czyniąc jednak dla komunistów pochodzenia żydowskiego (→Trocki i in.). W pracy *Triumf prawosławia* potępił głównych winowajców nieszczęść Rosji: „*Światowa masoneria i katolicyzm rzymski, Międzynarodówka i czo-*

łowe państwa zachodnie, syjonizm i marksizm wykazały wzruszającą jednomyślność w kwestii niszczenia świętości rosyjskich". Często powoływał się na *Protokoły Mędrców Syjonu* jako dowód śmiertelnego niebezpieczeństwa żydowskiego.

Zmarł 3 XI 1995 w Sankt-Petersburgu. (JS)

IOFFE Adolf Abramowicz (właśc. Wiktor Krymskij, 1883–1927), działacz partyjny, dyplomata.

Urodził się 22 X w Symferopolu, z wykształcenia lekarz. W ruchu rewolucyjnym od lat 90., w partii bolszewickiej od 1917, aktywny uczestnik wydarzeń piotrogrodzkich w X 1917, deputowany do Zgromadzenia Ustawodawczego. Przewodniczący delegacji radzieckiej na rokowania pokojowe z Niemcami w Brześciu Litewskim w 1918. Ambasador radziecki w Berlinie, Chinach i Austrii. Szczególnie modelowa dla dyplomacji radzieckiej była jego działalność na placówce w Berlinie, w kraju, z którym państwo →Lenina rozpoczęło doświadczenie międzypaństwowych kontaktów dyplomatycznych. Dyplomacja radziecka od samego początku, wbrew zasadniczej deklaracji z jej *Dekretu o pokoju* z 8 XI 1917 o tym, iż „*Rząd* (radziecki) *znosi tajną dyplomację, wyrażając ze swej strony stanowczy zamiar prowadzenia wszystkich rokowań zupełnie jawnie wobec całego narodu*", wbrew licznym potępieniom hipokryzji „państw imperialistycznych" za praktykowaną przez nie tajność procedur dyplomatycznych, opierała się na dwóch uzupełniających się, choć diametralnie sprzecznych działaniach: konwencjonalnych stosunkach międzypaństwowych i, prowadzonej kanałami partii komunistycznej, tajnej dywersji ideologicznej mającej na celu obalenie systemu politycznego danego partnera. Z kolei realizacją zasady tajnej dyplomacji będzie zawarty po zakończeniu konferencji w Genui traktat z Rapallo z 16 IV 1922. Wbrew przez dziesięciolecia podtrzymywanej oficjalnej wersji radzieckiej, podpisując pokój w Brześciu, strona bolszewicka nie była przekonana o rychłej klęsce Niemiec. Wierzyła w ich zwycięstwo wojenne, rozwijając z nimi w ciągu paru miesięcy intensywnie stosunki międzypaństwowe. Reprezentant rządu radzieckiego w Berlinie, Ioffe, wypełniał jednak podwójną rolę, przeznaczając wielkie środki na finansowanie gazet niemieckich walczących z własnym rządem, kolportując literaturę komunistyczną, subsydiując środowiska życzliwie nastawione do Moskwy. Jak sam to wyjaśniał, „*każdą oprotestowaną przez Niemcy akcję rewolucyjną tłumaczono natychmiast jako akcję Komunistycznej Partii Rosji, a nie rządu*". Z kolei, dochowując „burżuazyjnej" lojalności wobec sojusznika, strona niemiecka nakładała cenzuralne ograniczenia na własną prasę, uniemożliwiając jej informowanie o terrorze bolszewickim. W odpowiedzi na radziecką prośbę Niemcy planowali akcje zbrojne przeciwko →Denikinowi i brytyjskim wojskom interwencyjnym na północy Rosji. Po skończeniu misji dyplomatycznej w Niemczech Ioffe przewodniczył delegacji radzieckiej na rokowaniach pokojowych w Rydze – z Polską i z państwami bałtyckimi; był członkiem delegacji radzieckiej na konferencji w Genui w 1922. Przyjaciel i polityczny sojusznik →Trockiego.

Popełnił samobójstwo 17 XI 1927 po deportacji Trockiego do Ałma-Aty, pochowany na Cmentarzu Nowodziewiczym. (JS)

ISKANDER Fazil Abdułowicz (ur. 1929), pisarz abchasko-rosyjski, autor eposu *Sandro z Czegemu*.

Urodził się 6 III w Suchumi, w rodzinie właściciela cegielni. Jego matka była Abchazką, a ojciec pół-Persem, którego w 1939 deportowano do Teheranu w ramach akcji „oczyszczania Kaukazu". Młody Iskander wychowywał się w Ab-

chazji w rodzinie matki, w 1948 wyjechał do Moskwy. W 1951–54 studiował w Instytucie Literackim im. M. Gorkiego. W 1954–56 pracował w gazetach Brianska i Kurska. W 1956–59 wrócił do Suchumi, wydał dwa tomy wierszy i został przyjęty do Związku Pisarzy. W 1962 osiedlił się ostatecznie w Moskwie. Wydał groteskową opowieść *Półkozic* (1966), wyśmiewającą łysenkizm (→Łysenko) i chruszczowowskie projekty zwiększenia wydajności w rolnictwie („kiełbasa na łodydze"). W 1968 – wraz z →Maksimowem, →Wojnowiczem, →Aksionowem, Lwem Kopielewem – podpisał apel w obronie →Ginzburga i Jurija Gałanskowa. Światową sławę przyniosła mu książka *Sandro z Czegemu* (1973), sowizdrzalska opowieść o kaukaskim wujku Sandro, którego losy stanowią punkt wyjścia do ukazania dramatycznych dziejów Abchazji. Cenzura wykreśliła 70 procent tekstu, wypadł m.in. rozdział *Uczty Baltazara*, w którym Iskander stworzył obraz →Stalina, jeden z najbardziej wyrazistych w literaturze rosyjskiej. Powieść krążyła w „samizdacie", jej pełne wydanie ukazało się w 1979 w USA. Iskander uczestniczył w niezależnym almanachu „Metropol" (1979) jako autor opowiadania *Maleńki gigant wielkiego seksu* – za karę nie drukowano go do 1983. W 1987–89 wydał powieść *Króliki i dusiciele* i opublikował pełną 3-tomową wersję *Sandra z Czegemu*. W 1989 włączył się do polityki, został delegatem Republiki Abchazji na Zjazd Deputowanych Ludowych ZSRR. Apelował o pokój w Abchazji i występował przeciwko wojnie w Czeczenii. W 1992 wydał powieść *Człowiek i jego okolice*, w 1997 – opowiadanie *Rozmyślający o Rosji i Amerykanin*. W 1993–98 został laureatem trzech prestiżowych wyróżnień: Nagrody Państwowej Federacji Rosyjskiej, Międzynarodowej Nagrody Literackiej „Moskwa–Penne" (Włochy) i nagrody „Tryumf". Głosi potrzebę rządów „arystokracji intelektualnej", w 1998 w wywiadzie dla tygodnika „Moskowskije Nowosti" wyraził nadzieję, że w przyszłym stuleciu rządy każdego kraju będą wybierane przez *„300–400 specjalistów najwyższej klasy, najlepszych filozofów, psychologów, pisarzy, ekonomistów, dziennikarzy i najlepszych prawników"*. (GP)

IWANOW Wiaczesław Iwanowicz (1866–1949), poeta i teoretyk z grupy symbolistów, myśliciel, od 1924 na emigracji.

Urodził się 28 II w Moskwie, w rodzinie geodety. Od 1884 studiował na wydziale historyczno-filologicznym Uniwersytetu Moskiewskiego, od 1886 poznawał historię Rzymu na uniwersytecie w Berlinie. Wielki wpływ na jego światopogląd wywarło w 1896 spotkanie z XIX-wiecznym chrześcijańskim filozofem i ojcem ekumenizmu w Rosji, Władimirem Sołowjowem. W 1902 odwiedził Grecję, Egipt i Palestynę. Wydał zbiory wierszy: *Gwiazdy przewodnie* (1903), *Przejrzystość* (1904). W 1905 powrócił do Rosji; w Petersburgu otworzył salon artystyczny Na Wieży, gdzie gościł →Bierdiajewa, →Florenskiego, Siergieja Bułgakowa. Poszukiwał związków między pogańskimi Atenami a chrześcijaństwem – *„cierpiącego i zwycięskiego Dionizosa"* porównywał z Jezusem Chrystusem. W pracach z 1909–16 sformułował główną zasadę rosyjskiego symbolizmu *„a realibus ad realiora"* (co można tłumaczyć jako „od realności do sedna rzeczy"). Już w 1913 osiedlił się w Moskwie, uczestniczył w pracach Religijno-Filozoficznego Stowarzyszenia im. Władimira Sołowjowa. W artykule *Polski mesjanizm jako żywa siła* (1916) pisał z sympatią o polskiej Wielkiej Emigracji, Mickiewiczu, a współcześnie wyrażał nadzieję, że *„dla Polski zaczyna się trzeci dzień przebywania w grobie – dzień zmartwychwstania"*. Po rewolucji współpracował z Sekcją Teatralną Ludowego Komisariatu Oświaty,

prowadził zajęcia w „Proletkulcie" u →Łunaczarskiego. Jednak już w 1918 uczestniczył w antyrewolucyjnym almanachu *Z otchłani*. W 1920 trafił do Baku, objął uniwersytecką katedrę filologii klasycznej. W 1921 obronił pracę habilitacyjną *Dionizos i pradionizyjstwo*. Wspólnie z →Gerszenzonem wydał *Korespondencję z dwóch kątów*, w której zawarł krytyczną wizję kryzysu nowożytnego humanizmu, oderwanego od chrześcijaństwa. W 1924 wyjechał na staż naukowy do Rzymu i już nigdy nie powrócił do kraju. W 1926 przeszedł na katolicyzm, w 1926–36 wykładał w Collegio Boromeo w Pavii. W 1936–43 na życzenie papieża Piusa XI uczył języka staro-cerkiewno-słowiańskiego w Papieskim Instytucie Wschodnim (Pontificio Istituto Orientale). We Włoszech powstały jego cykle poetyckie: *Sonety rzymskie* i *Dziennik rzymski 1944* (już po śmierci poety ukazał się w Oxfordzie tom liryki *Światłość wieczorna*, 1962). Iwanow władał wieloma językami, utrzymywał kontakty z „filozofami dialogu" i hermeneutyki: Martinem Buberem, Gabrielem Marcelem oraz przedstawicielem chrześcijańskiego „humanizmu integralnego", Jacques'em Maritainem.

Wiaczesław Iwanow

Zmarł 16 VII 1949 w wieku 83 lat w Rzymie. Jego metafora o prawosławiu i katolicyzmie jako *„dwóch płucach chrześcijaństwa"* jest dziś często przywoływana przez Jana Pawła II. (GP)

J

JAGODA Gienrich Grigorjewicz (1891–1938), szef organów bezpieczeństwa.

Urodził się w Łodzi. Felczer z wykształcenia; biografia jego zawiera sporo białych plam. W ruchu rewolucyjnym od 1904, w 1911–13 na zesłaniu. Po X 1917 sprawuje szereg funkcji kierowniczych w armii i komisariacie ludowym handlu zagranicznego. W resorcie →Dzierżyńskiego od 1920, w 1923 drugi zastępca, w 1924 zastępca szefa OGPU (Objedinionnoje Gosudarstwiennoje Politicze-skoje Uprawlenije – Zjednoczony Państwowy Zarząd Polityczny), kontynuacji Czeki; 10 VII 1934 mianowany komisarzem ludowym spraw wewnętrznych – NKWD (komisariat ten przejmuje wszystkie funkcje OGPU). Drukowanymi w ZSRR fałszywymi dolarami finansował zagraniczną działalność szpiegowską. Zewnętrznie podobny do H. Himmlera (wielbiciel Związku Radzieckiego, R. Rolland, widział u niego „*oczy cierpiącego idealisty, jak u Moliera...*"), z sadystyczną przyjemnością rozstrzeliwał swe ofiary. Zorganizował proces sierpniowy 1936 (→G. Zinowiew, →Kamieniew), ale ujawniony przez zagraniczne media brak logiki w wielu punktach aktu oskarżenia wywołał niezadowolenie →Stalina. 25 IX 1936 kieruje on do Biura Politycznego telegram: „*Uważamy za rzecz konieczną i nie cierpiącą zwłoki powołanie towarzysza →Jeżowa na stanowisko komisarza spraw wewnętrznych. Jagoda okazał się zupełnie niezdolny do zdemaskowania Trockistowskiego i Zinowiewowskiego bloku*". Usunięty ze stanowiska 26 IX 1936, do 1937 komisarz łączności. Aresztowany w 1937, jeden z głównych bohaterów na procesie Prawicowo-Trockistowskiego Bloku Antyradzieckiego w III 1938, m.in. oskarżony o otrucie →Gorkiego, z którym utrzymywał zażyłe stosunki. Łącznie ze swymi poprzednikami, Dzierżyńskim i →Mienżyńskim, bywa argumentem dla zwolenników poglądu o istnieniu „polskiej mafii" w ZSRR i tego, iż Rosja w 1917 roku padła ofiarą spisku międzynarodówki wrogich jej sił.

Skazany na śmierć 13 III 1938 i w tym samym dniu rozstrzelany. (JS)

JAKOBSON Roman Osipowicz (1896–1982), lingwista i literaturoznawca, od 1921 na emigracji.

Urodził się 23 X w Moskwie. W 1914–18 studiował slawistykę na Uniwersytecie Moskiewskim. Od 1916–17 współpracował z Moskiewskim Kołem Lingwistycznym i piotrogrodzkim Towarzystwem Badania Języka Poetyckiego OPOJAZ, do którego należeli formaliści: →Szkłowski, →Tynianow i Boris Eichenbaum. W 1918–20 pracował na Uniwersytecie Moskiewskim. W 1921 wyjechał do Pragi i już nie powrócił do kraju. Inspirował się ideami Jana Baudouina de Courtenay, Ferdinanda de Saussure'a, Husserla, przeszedł ewolucję od formalizmu do strukturalizmu. Współtworzył Praskie Koło Językoznawców (1926), wykładał na Uniwersytecie Karola, w 1933–38 profesor Uniwersytetu Masaryka w Brnie. W 1939–41 wykładał w Kopenhadze, Oslo i Uppsali. W 1941 wyjechał do Nowego Jorku; resztę życia spędził w USA. W 1949–67 wykładał w Harvardzie, od 1967 – w Massachusetts, gdzie prowadził interdyscyplinarne seminarium z Nielsem Bohrem. Badał folklor i słowiańską mitologię, poszukiwał wspólnych płaszczyzn między lingwistyką a biologią. Wywarł wpływ na Noama Chomsky'ego i Claude'a Lévi-Straussa, jego prace zapoczątkowały badania semiotyczne. Był autorem „schematu Jakobsona", w którym wyróżnił 6 funkcji kodu językowego, m.in. „*funkcję poetycką*" jako główny wyznacznik literackości. Napisał prace o *Słowie o wyprawie Igora*, Radiszczewie, Puszkinie, →Błoku, →Majakowskim, Dantem, Szekspirze. Już od 2. połowy lat 30. zajmował się polską kulturą, dokonał językowej analizy *Bogurodzicy*, dopatrując się jej staro-cerkiewno-słowiańskiego rodowodu. Był żonaty z Polką, Krystyną Pomorską. W 1965 uczestniczył w międzynarodowym sympozjum semiotycznym w Warszawie. Od 1956 jeździł regularnie do ZSRR, wywarł wpływ na semiotyczną szkołę tartusko-moskiewską (por. →Łotman).

Zmarł 18 VII 1982 w Cambridge (Massachusetts). (GP)

JAKOWLEW Aleksandr Nikołajewicz (ur. 1923), intelektualista, autor „pieriestrojki", inspirator „nowego myślenia".

Urodził się 2 XII koło Jarosławla. Podczas wojny walczył w randze porucznika, ciężko ranny, przypadkowo uratowany przez współtowarzyszy. Absolwent Instytutu Pedagogicznego i Wyższej Szkoły Partyjnej, pracownik aparatu KPZR. W charakterze obserwatora był świadkiem tajnego przemówienia →Chruszczowa na XX Zjeździe KPZR. Jako stypendysta partyjny studiował w uniwersytecie Columbia, pracę dyplomową napisał tam na temat New Dealu. Przez wiele lat główny specjalista od propagandy w centralnym aparacie partyjnym. W niełaskę popadł w 1972, gdy „Litieraturnaja Gazieta" zamieściła jego artykuł (*Przeciwko antyhistoryzmowi*), atakujący rosyjski nacjonalizm. Rodzajem zsyłki było dla niego stanowisko ambasadora ZSRR w Kanadzie (1973–83). W V 1983 przyjmował tam →Gorbaczowa, z którym się zaprzyjaźnił. Po powrocie do Moskwy dyrektor prestiżowego Instytutu Gospodarki Światowej i Stosunków Międzynarodowych. Odegrał znaczącą rolę w wyborze Gorbaczowa na sekretarza generalnego partii, odtąd jego najbliższy współpracownik, członek najwyższych władz partyjnych, główny adwersarz przywódcy konserwy partyjnej, Jegora Ligaczowa. Przygotowywał publiczny *image* przywódcy, opracowywał strategię jego polityki zagranicznej, miał decydujący wpływ na propagandę nowych idei w mediach, znajdował teoretyczne uzasadnienie dokonywanych zmian. W 1985 zaproponował, jako wstęp do pluralizmu politycznego, podział KPZR na dwie partie: reformatorów i konserwatystów. W VII

1989, w przemówieniu z okazji 200-lecia rewolucji francuskiej, stwierdził, iż idea wolności bolszewizmu *„zdegenerowała się (...) w delirycznym szale terroru"*. Jako przewodniczący komisji parlamentarnej potwierdził istnienie tajnych protokołów do paktu Ribbentrop–Mołotow. W miarę wzrostu dynamiki przemian coraz bardziej kwestionuje zasady oficjalnej doktryny. Z okazji dekretu o rehabilitacji (20 VIII 1990) represjonowanych w latach 1920–50 oświadczył, iż samo pojęcie rehabilitacji *„pachnie hipokryzją i kłamstwem"*. *„Nie wybaczamy im. Wybaczamy sobie. To my jesteśmy winni, że ludzie przez lata żyli w upokorzeniu i byli prześladowani"*. Rosnący w miarę upływu czasu antykomunistyczny radykalizm różni go od Gorbaczowa. Podał się do dymisji w VI 1991, a pucz sierpniowy 1991 był dla niego efektem niekonsekwencji ostatniego sekretarza generalnego KPZR. Przewodniczący komisji do spraw rehabilitacji ofiar komunizmu, który, jako doktrynę i system polityczny, potępia bezwarunkowo. (JS)

JAKOWLEW Aleksandr Siergiejewicz (1906–89), konstruktor samolotów.

Urodził się 1 IV w Moskwie, w Armii Czerwonej od 1924. Pracował jako inżynier w fabryce produkującej samoloty, od 1935 ich samodzielny konstruktor. W 1940–46 wiceminister przemysłu lotniczego. Autor wielu typów samolotów wojskowych (Jak-1, -3, -7, -28), cywilnych (Jak-40, -42), helikoptera Jak-24 i pierwszego radzieckiego samolotu odrzutowego. Laureat wielu nagród.

Zmarł 22 VIII 1989 w Moskwie. (JS)

JAKUNIN Gleb Pawłowicz (ur. 1934), duchowny prawosławny, dysydent, bojownik o prawa wierzących w ZSRR.

Urodził się 4 III w Moskwie. Absolwent Akademii Rolniczej w Irkucku (1959). Duchowny od 1962, aktywny w ruchu obrony praw wierzących. W 1965 wraz z innym duchownym, N. Eszlimanem, kieruje do patriarchy →Aleksija I list z protestem przeciwko serwilistycznej postawie hierarchii wobec władzy komunistycznej. Jego teksty na temat dyskryminacji wierzących krążą odtąd w „samizdacie". W 1976 utworzył Komitet Obrony Praw Wierzących. W 1979–87 w więzieniu, łagrze i na zesłaniu. Od 1990 deputowany do parlamentu ZSRR, potem Federacji Rosyjskiej. Po puczu sierpniowym 1991 brał udział w publikacji archiwaliów prezentujących kolaborację Cerkwi z władzami politycznymi, ujawnianiu pseudonimów wysokich dostojników Patriarchatu Moskiewskiego oraz powierzanych im przez partię i KGB zadań agenturalnych. W 1993 pozbawiony przez zwierzchność kościelną praw do sprawowania posługi kapłańskiej za odmowę wycofania się z działalności politycznej. W rzeczywistości była to kara za „pracę w archiwach". Wyszedł spod jurysdykcji prawosławia moskiewskiego, przechodząc do Cerkwi ukraińskiej. Stoi na czele Społecznego Komitetu Obrony Wolności Sumienia. (JS)

JANAJEW Giennadij Iwanowicz (ur. 1937), wiceprezydent ZSRR, przywódca puczu sierpniowego 1991.

Urodził się 26 VIII w pobliżu miasta Gorki. Od 1963 aparatczyk komsomolski, w 1968 przewodniczący organizacji młodzieżowych ZSRR. Od 1986 w aparacie związków zawodowych, w 1990 przewodniczący centrali związkowej, sekretarz KC i członek Biura Politycznego KPZR. W XII 1990, mimo dezaprobaty parlamentu, przeforsowany przez →Gorbaczowa na stanowisko wiceprezydenta, jako jego „najbardziej zaufany" pomocnik. Zaznaczył swą obecność w polskich sprawach. W ujawnionych w 1992 tajnych dokumentach KPZR była relacja z 24 X 1990 o jego podróży do Polski

i kontaktach z M. Rakowskim oraz L. Millerem (17–19 IX 1990), którym strona radziecka udzieliła kredytu: 500 tys. złotych oraz 1 mln 232 tys. dolarów USA. W VIII 1991 nominalny zwierzchnik Państwowego Komitetu Stanu Wyjątkowego (GKCzP), który 19–21 VIII podjął próbę obalenia →Gorbaczowa i restauracji dawnego porządku. Na pamiętnej konferencji prasowej puczystów demonstrował skrajne zagubienie, trzęsące się ręce i przerażenie tym, co się stało. Typ partyjnej miernoty, pijaka i kobieciarza. (JS)

JAROSŁAWSKI Jemieljan Michajłowicz (właśc. Miniej Izrailjewicz Gubelman, 1878–1943), bolszewik-stalinista, przewodniczący Związku Bezbożników ZSRR.

Urodził się 15 III w Czycie na Zabajkalu, w rodzinie zesłańca politycznego. W 1898 wstąpił do partii socjaldemokratycznej (SDPRR). Brał udział w rewolucji 1905–07. W 1907–17 na katordze i zesłaniu. W 1917 przewodniczący Rady Jakuckiej, podczas pierwszych tygodni rewolucji październikowej członek Bojowego Centrum Partyjnego i Moskiewskiego Komitetu Wojenno-Rewolucyjnego. W 1918 zbliżył się do „lewych komunistów" (→Bucharin, →Piatakow, →Radek), występujących przeciw pokojowi w Brześciu. W 1918–19, podczas wojny, pełnomocnik KC Rosyjskiej Komunistycznej Partii (bolszewików) dla przeprowadzenia mobilizacji do Armii Czerwonej. Był członkiem Komisji do Walki z Bandytyzmem przy Rewolucyjno-Wojennej Radzie Republiki. Organizował rewolucję na Uralu i Syberii. W latach 20. i 30. prowadził propagandę ateistyczną, był długoletnim redaktorem pism „Bezbożnik" i „Antirieligioznik". Jego prace: *Jak rodzą się, żyją i umierają bogowie i boginie?* (1923) i *Biblia dla wierzących i niewierzących* (1923–24) były wykorzystywane w procesie ateizacji. W 1922–29 kierował Tajną Komisją Antyreligijną przy KC. Komisja zorganizowała nie tylko probolszewicką „żywą cerkiew" (→Wwiedienski), lecz także „żywy islam" (muzułmanów miał „ożywiać" zastępca →Dzierżyńskiego, Jakow Peters). Jarosławski był jednym z pierwszych lokajów →Stalina. Już w połowie lat 20. opisał jego rzekomą „wielką rolę" w rewolucji 1917 i wojnie domowej. Na początku lat 30. planował wydanie biografii wodza; jednak pomysł upadł ze względu na to, że zgody nie wyraził sam zainteresowany, który orzekł, iż *„nie nadszedł jeszcze czas na pisanie takiej biografii"*. Jako wierny stalinista wnosił odpowiednie poprawki do kolejnych edycji *Historii WKP(b)*. Od 1939 członek rzeczywisty Akademii Nauk.

Zmarł 4 XII 1943 w Moskwie. Urnę z jego prochami wmurowano w ścianę Kremla. (GP)

JASTRZEMBSKI Siergiej Władimirowicz (ur. 1953), dyplomata, rzecznik prasowy prezydenta FR.

Urodzony 4 XII w Moskwie, w polskiej rodzinie szlacheckiej. Ukończył elitarny Instytut Stosunków Międzynarodowych. Pracownik czasopisma „Problemy Pokoju i Socjalizmu" (Praga), referent wydziału międzynarodowego KC KPZR, w 1990–91 stał na czele czasopism „Megapolis" i „VIP", w 1992 dyrektor Departamentu Prasy i Informacji MSZ FR. W 1994–96 ambasador FR w Bratysławie, potem, do dymisji →Czernomyrdina, sekretarz prasowy prezydenta Rosji. Dał się tu poznać jako mistrz interpretacji tego, co „prezydent miał na myśli", „chciał powiedzieć", choć powiedział coś odwrotnego, albo, wskutek zamroczenia alkoholowego, nie powiedział nic. 23 XI 1998 mianowany wicepremierem rządu miasta Moskwy, odpowiada za propagandę w sztabie mera →Łużkowa, przygotowującego się do batalii o stanowisko prezydenta. Od VII 1999 przewodniczący rady dyrektorów moskiewskiej „Telewizji-Centrum". (JS)

JASZYN Lew Iwanowicz (1929–90), słynny bramkarz futbolowy.

Urodził się 22 X w Moskwie. Występował na pozycji bramkarza w moskiewskiej drużynie „Dynamo", z którą zdobywał mistrzostwo ZSRR w 1954–55, 1957, 1959, 1963. Rekordzista pod względem ilości spotkań rozegranych z jednym zespołem w mistrzostwach ZSRR – 326. 78 razy występował w drużynie reprezentacyjnej, z którą zdobył mistrzostwo olimpijskie (Melbourne, 1956) i Europy (1960). W 1957 na Stadionie Śląskim w Chorzowie, w obecności 100 tys. widzów, reprezentacja Polski odniosła zwycięstwo nad ZSRR 2:1. Gerard Cieślik dwukrotnie pokonał słynnego „Lowę". W wywiadzie z 1997 strzelec goli na pytanie, czy dostał za to premię, odparł: „*Wszyscy cieszyliśmy się, że nas nie ukarano*". W 1963 ogłoszony najlepszym piłkarzem Europy, powszechnie też uznawany za najlepszego bramkarza świata swoich czasów. W 1971 na stadionie Łużniki został rozegrany mecz „Dynamo" z reprezentacją świata dla uczczenia jego odejścia ze sportu wyczynowego. W ostatnich latach życia inwalida z amputowaną nogą. W 1988 znalazł się w ustalonej przez dziennikarzy sportowych „jedenastce XX wieku".

Zmarł 23 III 1990 w Moskwie, pochowany na Cmentarzu Wagańkowskim. (JS)

Lew Jaszyn

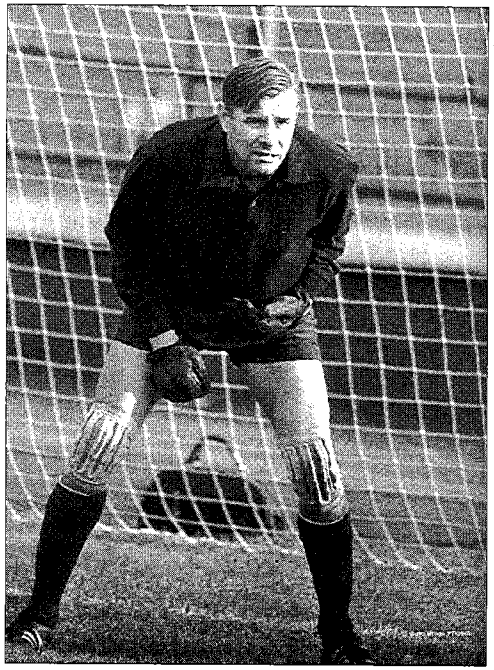

JAWLINSKI Grigorij Aleksiejewicz (ur. 1952): *„Z tym politykiem na razie nigdy i nikomu nie udało się dojść do porozumienia..."*

Urodził się 10 IV we Lwowie, jako syn wychowanka kolonii dziecięcej →Makarenki. Porzucił szkołę w 9 klasie, pracował jako ślusarz. Absolwent moskiewskiego Instytutu Gospodarki Narodowej im. G. Plechanowa. W 1982 napisał rozprawę o zbliżającym się kryzysie gospodarczym w ZSRR. W odpowiedzi został zamknięty w szpitalu z diagnozą: ostatnie stadium gruźlicy. Uratowany przez lekarza, który miał go operować. Przebywał na stażu naukowym w Uniwersytecie Harvarda, USA. Autor, wraz ze Stanisławem Szatalinem, planu „500 dni", pierwszej próby radykalnej reformy gospodarki radzieckiej, nie zaakceptowanej przez →Gorbaczowa, którego był doradcą ekonomicznym. Autor reform rynkowych zastosowanych przez gubernatora Borysa Niemcowa w Niżnym Nowogrodzie. Przywódca partii „Jabłoko" (nazwa od nazwisk: Jawlinskij, Bołdyriew, Łukin) o konsekwentnie liberalnym programie polityczno-gospodarczym. Przystojny, elegancki polityk, „zawodowy opozycjonista", niezmiennie

krytyczny wobec wszystkich programów rynkowych różniących się od jego koncepcji, organicznie niezdolny do kompromisu. (JS)

JEFRIEMOW Oleg Nikołajewicz (ur. 1927), reżyser teatralny i aktor, od 1970 w Moskiewskim Akademickim Teatrze Artystycznym (MChAT).

Urodził się 1 X w Moskwie. W 1949 ukończył aktorstwo w Szkole-Studiu MChAT, w 1949–56 grał w Centralnym Teatrze Dziecięcym. W 1956 współzakładał teatr „Sowriemiennik"; był orędownikiem odwilży w kulturze. W 1957–70 wystawił: *Wiecznie żywych* Wiktora Rozowa, *Starszą siostrę* i *Nominację* Aleksandra Wołodina, *Nagiego króla* →Szwarca, *Bolszewików* Michaiła Szatrowa. W 1970 przeszedł z grupą aktorów do MChAT-u, został głównym reżyserem teatru. Wystawiał reportażowe sztuki o współczesności, w 1972–75 pokazał *Hutników* Giennadija Bokariewa i *Protokół pewnego zebrania partyjnego* Aleksandra Gelmana. W 1978–81 – *Polowanie na kaczki* Aleksandra Wampiłowa i *Tak zwyciężymy!* Szatrowa. Prezentował również klasykę: *Mądremu biada* Gribojedowa, *Borysa Godunowa* Puszkina, *Maskaradę* Lermontowa, 6 sztuk Czechowa, *Ostatnich* i *Barbarzyńców* →Gorkiego, *Moliera czyli zmowę świętoszków* →Bułhakowa. Trzykrotny laureat Nagród Państwowych (1969, 1974, 1983). Od 1987 – po rozpadzie swego teatru na dwie grupy – kieruje MChAT-em im. A. Czechowa. Na przełomie lat 80. i 90. pokazał *Moskiewski chór* →Pietruszewskiej oraz *Frajera i prostytutkę* →Sołżenicyna. Współpracował z wybitnymi reżyserami i aktorami: →Efrosem, →Smoktunowskim, →Tabakowem, Anastazją Wertyńską (córka →Wertyńskiego). Występował jako aktor, również w filmach (m.in. w *Wojnie i pokoju* →Bondarczuka). Za najważniejsze w spektaklu uznaje w duchu →Stanisławskiego „współprzeżywanie widza". W listopadzie 1998 uroczyście świętował z zespołem 100-lecie MChAT-u. (GP)

JELCYN Boris Nikołajewicz (ur. 1931), pierwszy prezydent Federacji Rosyjskiej.

Urodził się 1 II koło Swierdłowska (Jekaterynburga), w biednej rodzinie chłopskiej, gnieżdżącej się w baraku. W 1955 ukończył politechnikę jako inżynier-konstruktor. Pracował w fabryce jako mistrz, kontroler, kierownik oddziału. W KPZR od 1961, w 1976–85 I sekretarz partii obwodu swierdłowskiego. W tym czasie na polecenie Moskwy doprowadził do zburzenia domu kupca Ipatjewa, w którym w 1918 dokonano mordu na byłym carze →Mikołaju II i jego rodzinie. W III 1985 zaproszony przez sekretarza KC →Gorbaczowa do pracy w centralnym aparacie KPZR, mianowany na stanowisko kierownika wydziału budownictwa. W 1985–87 I sekretarz moskiewskiego

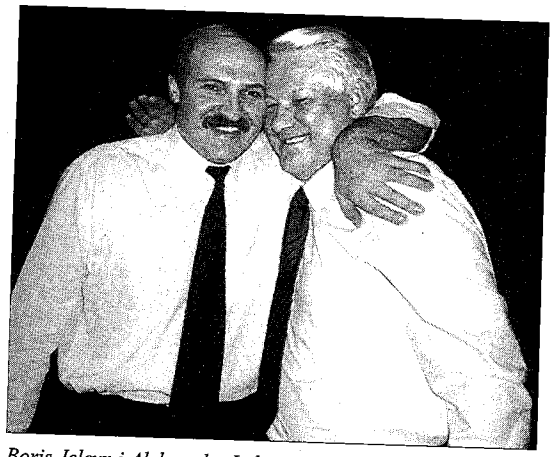

Boris Jelcyn i Aleksander Łukaszenka

komitetu partii. Przeprowadza kampanię antykorupcyjną, czystkę aparatu partyjnego i gospodarczego, czym zjednuje sobie ogromną popularność ludności stolicy. Ostentacyjnie rezygnuje też z przywilejów nomenklatury, czym irytuje towarzyszy z KC oskarżających go o „populizm". Na plenum Biura Politycznego w X 1987 poddany surowej krytyce za szkodliwy „awangardyzm", woluntarystyczne „popędzanie" „pieriestrojki", której wytykał niekonsekwencje. „Demagogiczny populista" staje się obiektem ataków prasy partyjnej, co wzmacnia jego popularność. Usunięty z Biura Politycznego w II 1988 i mianowany zastępcą ministra budownictwa. Mimo sprzeciwu aparatu zostaje wybrany delegatem na XIX konferencję partyjną (28 VI–1 VII 1988), jeden z przełomowych momentów „pieriestrojki". W wystąpieniu na konferencji zakwestionował „osiągnięcia" ustroju, nie będącego w stanie zaspokoić elementarnych potrzeb społecznych, domagając się również swej pełnej rehabilitacji. Okoliczność, iż obrady konferencji były transmitowane przez telewizję, uczyniła z niego najpopularniejszego człowieka w kraju. Od tej pory otacza go nimb męczennika słusznej sprawy, ofiary intryg aparatu i jedynego rzecznika interesu prostych ludzi. W wyborach na I Zjazd Deputowanych Ludowych w Moskwie otrzymuje 89,6%, co pasuje go na głównego rzecznika opozycji parlamentarnej oraz lidera demokratycznej frakcji w KPZR. Wiosną 1990 deputowany do Rady Najwyższej RSFRR, 25 V jej przewodniczący. Na ostatnim, XXVIII Zjeździe KPZR (12 VII 1990) demonstracyjnie oddaje legitymację partyjną. 12 VI 1991 w wyborach powszechnych wybrany na prezydenta największej republiki związkowej – RSFRR. Jako rzecznik sił odśrodkowych w ZSRR, alternatywnych wobec Gorbaczowa, umiejętnie i z cechującą go wyjątkową polityczną intuicją wykorzystuje porażki (np. zbrojną interwencję w Wilnie i Rydze, I 1991) prezydenta ZSRR. Jego triumfem okazały się dni puczu sierpniowego 1991. Stojąc na czołgu, apeluje do ludności o opór przeciwko uzurpatorom. 7 XI 1991 dekretem prezydenckim delegalizuje KPZR. 9 XII 1991, wraz z przywódcami Ukrainy i Białorusi, podpisuje w Białowieży umowę o powstaniu Wspólnoty Niepodległych Państw, oznaczającą koniec ZSRR; 17 IV 1992 nowe państwo przyjmuje nazwę Federacji Rosyjskiej. 3–4 X 1993 dochodzi do zbrojnego konfliktu prezydenta z Radą Najwyższą, zakończonego jej rozpędzeniem i śmiercią 120 osób. Wraz z wyborami do Dumy (XII 1993) zostaje przyjęta w referendum konstytucja FR, wprowadzająca w kraju republikę prezydencką. Przeprowadzane reformy rynkowe (→J. Gajdar), demilitaryzacja gospodarki, otwarcie na świat zewnętrzny należą do historycznych zasług przywódcy postkomunistycznej Rosji, choć nie przynoszą spodziewanej radykalnej poprawy gospodarczej i społecznej. Barierą zmian okazała się również ukształtowana w klimacie nomenklaturowych intryg breżniewizmu osobowość prezydenta, który najlepiej czuje się jako arbiter w skonfliktowanych personalnych konfiguracjach własnego dworu i którego cechują kapryśne zmiany decyzji (podczas wizyty w Polsce w 1993 wyraził zgodę na jej wstąpienie do NATO, wkrótce wycofaną), gafy, nietakty i niekonsekwencje podczas wizyt zagranicznych. Znana skłonność głowy supermocarstwa do alkoholu (efektowny „występ" w Niemczech podczas wycofywania wojsk rosyjskich w 1994), pogarszający się stan zdrowia od początku II kadencji (1996), jego coraz bardziej „breżniewowski" sposób poruszania się, kryminalizacja i oligarchizacja gospodarki, katastrofalna dla prestiżu Rosji oraz jej przywódcy wojna z Czeczenią (1994–96) wpisują się w obraz państwa przeżywającego ciężki kryzys. Niefortunne okazało się „umacnianie" WNP,

pomyślanej jako struktura reintegracji byłych republik ZSRR. Upadek pijanego prezydenta FR ze schodów samolotu przed szczytem organizacji w Ałma-Acie (9 II 1995) miał wymiar symboliczny. Receptą na kryzys państwa była u niego obrona swych kompetencji, której towarzyszył brak pozytywnej wizji postkomunistycznego rozwoju politycznego i społecznego. W swych cechach – pozytywnych i negatywnych, nawet w wyglądzie „białego misia" – wydaje się ucieleśnieniem typowego Rosjanina i wyrazem prawidłowości rosyjskiej codzienności, w której współistnieją elementy mentalności komunistycznej z wartościami liberalnymi. Zrezygnował ze stanowiska 31 XII 1999. (JS)

JERMIŁOW Władimir Władimirowicz (1904–65), krytyk literacki, wyspecjalizowany w niszczeniu niezależnych twórców.

Urodził się 29 X w Moskwie. Symbol stalinowskiej demoralizacji i braku zasad, bohater wielu anegdot. Aktywista RAPP, organizacji literackiej stosującej w praktyce i języku metody policyjnej dyskredytacji przeciwników. W 1946–50 redaktor naczelny tygodnika „Litieraturnaja Gazieta". Zmieniał poglądy stosownie do koniunktury. Atakował →Majakowskiego, iż (w *Łaźni*) w negatywnym świetle pokazuje rzeczywistość radziecką, ale z równą furią potępiał tych, którzy, po uznaniu Majakowskiego (przez →Stalina) za *„wielkiego i najbardziej utalentowanego poetę epoki radzieckiej"*, nie dostrzegali jego wielkości. Dostojewskiego traktował jako „faszystę", po wybuchu wojny z Niemcami dostrzegł w nim jednak geniusza i *„wielkiego przyjaciela dzieci"*. W wyniku pisanych przez Jermiłowa donosów wielu jego przyjaciół utraciło życie. Pisał paszkwile na pisarzy uznanych w danej chwili za godnych potępienia i źle widzianych przez władzę (→Płatonow, →Pilniak, →Erenburg, →Pasternak, →Sołżenicyn).

Zmarł 19 XI 1965 w Moskwie, według powszechnej opinii środowiska literackiego, *„stanowczo za późno..."* (JS)

JEROFIEJEW Wieniedikt Wasiljewicz (1938–90), pisarz, autor kultowej „powieści alkoholicznej" *Moskwa-Pietuszki*.

Urodził 24 X w Pojakondzie w obwodzie murmańskim, w rodzinie zawiadowcy kolejowego. W 1948 jego ojciec trafił na 5 lat do łagru, a matka – nie mając środków do życia – porzuciła dzieci i przeniosła się do Moskwy. Młody

Wieniedikt Jerofiejew

Jerofiejew wychowywał się w domu dziecka. W 1956–58 studiował na wydziale filologicznym Uniwersytetu Moskiewskiego, skąd go relegowano za chroniczną nieobecność na zajęciach wojskowych. Imał się różnych fachów, był ładowaczem cementu, milicjantem i kierownikiem skupu butelek. W 1961 studiował w Instytucie Pedagogicznym we Włodzimierzu nad Klaźmą (wyrzucony po roku za *„etyczną i ideową deprawację kolegów"*). Pracował dorywczo

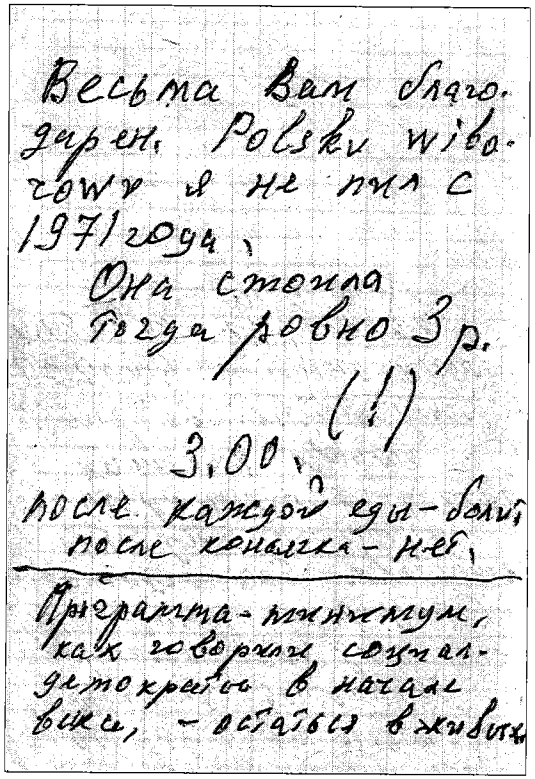
Весьма Вам благо-
дарен. Польку выбо-
ровку я не пил с
1971 года.
Она стоила
тогда ровно 3 р.
(!)
3,00.
после каждой еды – боли,
после коньяка – нет.
Программа-минимум,
как говорили социал-
демократы в начале
века, – остаться в живых

Z rozmowy A. Kępińskiego z W. Jerofiejewem w klinice onkologicznej w Moskwie, czerwiec 1988 r.

jako murarz, drogowiec i monter sieci telefonicznych, dużo pił. Ponieważ w 1958–75 żył bez stałego meldunku, zdołał uniknąć służby w armii. Włóczył się po melinach i barakach, jednocześnie wiele czytał (m.in. Biblię, Homera, św. Bazylego i Augustyna z Hippony, Wergiliusza, Dostojewskiego, *Martwe dusze* Gogola i *Mistrza i Małgorzatę* →Bułhakowa). Jego pierwszy zachowany utwór, *Zapiski psychopaty*, pochodzi z 1956. W 1969 stworzył swą najsłynniejszą powieść *Moskwa-Pietuszki* (publ. w 1973 w Izraelu). Rzecz dzieje się w pociągu na trasie z Dworca Kurskiego w Moskwie do Pietuszek, a główny bohater powieści swój ratunek odnajduje w alkoholu („*wszyscy uczciwi ludzie w Rosji pili*"). Legendą stał się powieściowy przepis na „Łzę komsomołki" (mieszanka lawendy, werbeny, wody kolońskiej „Las", lakieru do paznokci, płynu do płukania ust i lemoniady). Utwór został przetłumaczony na wiele języków i przyniósł autorowi światową sławę, Jerofiejew narzekał jednak, że sprytni wydawcy nie wypłacili mu należnych honorariów. W 1973 powstały *Moje maleńkie leniniana*, czyli wypisy mało znanych cytatów z Lenina, ukazujące okrutne i prostackie oblicze wodza rewolucji, oraz *Wasyl Rozanow oczami ekscentryka*, w 1985 – dramat o pacjentach radzieckiego szpitala psychiatrycznego *Noc Walpurgi, czyli kroki Komandora*, porównywany z *Lotem nad kukułczym gniazdem* Kena Kesseya. Ostatnie 15 lat Jerofiejew przeżył we względnej stabilizacji. W połowie lat 70. ożenił się i zameldował w Moskwie. W 1987 przyjął chrzest w katolickim kościele św. Ludwika w Moskwie. W 1988–89 krajowy miesięcznik „Kultura i Triezwost' " opublikował *Moskwę-Pietuszki*. Jerofiejew chorował ciężko na raka krtani.

Zmarł 11 V 1990 w Moskwie. W listopadzie 1998 w 60. rocznicę jego urodzin na Dworcu Kurskim w Moskwie odsłonięto i oblano wódką pomnik Jerofiejewa, wyobrażający artystę z walizką pełną butelek. (GP)

JESIENIN Siergiej Aleksandrowicz (1895–1925), popularny do dzisiaj poeta chłopskiego pochodzenia, którego wiersze wyszły „spod strzechy" i tam powróciły.

Urodził się 3 X w chłopskiej rodzinie, we wsi Konstantinowo w guberni riazańskiej. W 1909–12 uczył się w szkole II stopnia w Spas-Klepikach, uzyskał dyplom nauczyciela szkoły elementarnej. W 1912 wyjechał do Moskwy, od 1913 pracował w drukarni i uczył się w Ludowym Uniwersytecie im A. Szaniawskiego. Pierwsze liryki opublikował w 1914. W 1915 wyjechał do Piotrogrodu, poznał →Błoka, →Gorkiego, →Majakowskiego, →N. Gumilowa, →Achmatową. Nawiązał kontakty z chłopskim poetą, Nikołajem Klujewem; z jego pomocą miał zrobić karierę w stolicy. W 1916 wydał ludowo-religijny tomik *Radunica*. W 1916–17 służył w Carskim Siole w pociągu sanitarnym dla rodziny cara. W 1917–18 zafascynował się „chłopską rewolucją"; od →Lenina oczekiwał urzeczywistnienia pogańskiej wiejskiej utopii (*Inonia*; jego „*modlitewno-bluźniercze zaklęcia poetyckie były próbą stworzenia nowej religii wyzwolonego człowieka*", Drawicz). Chciał prędko wskoczyć do parowozu dziejów i jak sam mówił – „*zadarłszy spodnie biegł za Komsomołem*". Wraz z Wadimem Szerszeniewiczem, Rurikiem Iwniewem, Anatolijem Marienhofem zakładał w Moskwie skandalizującą grupę poetów-imażynistów (1918). Jego fascynacja rewolucją prędko przeminęła i w liście z sierpnia 1920 pisał już bez ogródek, że „*nadchodzi zupełnie nie ten socjalizm, o którym myślał*". W poemacie *Sorokoust* szczerze rozpaczał, że wiejski rączy rumak został pokonany przez stalową konnicę cywilizacji. W 1921 wydał cykl *Spowiedź chuligana* i poemat *Pugaczow*. Popadł w chroniczny alkoholizm. W 1917–21 pozostawał w małżeństwie z aktorką Zinaidą Reich, która później wyjdzie za mąż za →Meyerholda i zostanie okrutnie zamordowana przez NKWD (1939). W 1922 poślubił 43-letnią amerykańską tancerkę Isadorę Duncan, która przyjechała do Rosji, bo tylko tu widziała szansę rozwoju nowej sztuki; wraz z nią udał się w podróż – burzliwą i pełną skandali – po Europie i Ameryce. Wkrótce (1923) powrócił już sam do kraju i popadł w ciężką depresję; leczył się w klinice dla ner-

Siergiej Jesienin z Izadorą Duncan

wowo chorych. W 1924–25 wydał *Moskwę karczemną*, poemat *Anna Sniegina*, który uważał za swój najlepszy utwór, i *Motywy perskie*. W czerwcu 1925 ożenił się z wnuczką Lwa Tołstoja. W listopadzie dokończył pesymistyczny poemat *Czarny człowiek*. Po serii awantur milicja wszczęła przeciw niemu kilka spraw karnych.

W nocy z 27 na 28 XII 1925 popełnił samobójstwo w leningradzkim hotelu „Angleterre". Pochowano go na moskiewskim Cmentarzu Wagańkowskim. Jego wiersze – mimo że w 1925–29 systematycznie wyłączano je z obiegu literackiego – cieszyły się w ZSRR wielką popularnością, również jako romanse i pieśni więzienno-łagrowe. W czasie „pieriestrojki" wysunięto przypuszczenie, iż zginął z rąk organów bezpieczeństwa. W 1989 powołano komisję do zbadania sprawy, która w 1993 ostatecznie potwierdziła fakt samobójstwa Jesieniną. (GP)

JEWRIEINOW Nikołaj Nikołajewicz (1879–1953), reżyser teatralny, dramaturg i teoretyk teatru, od 1925 na emigracji.

Urodził się 25 II w Moskwie, w rodzinie inżyniera. W 1892–1901 uczył się w petersburskiej Szkole Prawniczej. Pracował w Ministerstwie Komunikacji, jednocześnie studiował w Konserwatorium w klasie kompozycji u Nikołaja Rimskiego-Korsakowa. W 1908 został zaproszony przez Wierę Komissarżewską do wystawienia *Franczeski z Rimini* d'Annunzia i *Salomei* Wilde'a (ostatni spektakl zdjęto z afisza ze względów obyczajowych). Od 1910 kierował ulubionym teatrem petersburżan „Krzywe Zwierciadło", wystawiał parodystyczne miniatury, ośmieszające m.in. naturalizm →Stanisławskiego. Po 1917 uległ fascynacji ideą masowego widowiska („życie jako teatr"). Po przewrocie bolszewickim wystawił w Piotrogrodzie monumentalne *Zdobycie Pałacu Zimowego* (1920). Jego dramat *To co najważniejsze* (1921) został przetłumaczony na ponad 20 języków i był wystawiony w 25 krajach (m.in. w 1926 w Rzymie przez Pirandella). Był teoretykiem teatru, autorem słynnego powiedzenia, iż człowiek jest „zwierzęciem teatralnym", w 1923 wydał w Berlinie po rosyjsku głośną książkę *Teatr jako taki* (I wyd. w 1912), wkrótce przetłumaczoną na angielski, niemiecki i francuski. Autor prac teoretyczno-historycznych: *Pochodzenie dramatu* (1922), *Azazel i Dionizos*, *Teatr u zwierząt* (obie w 1924). Podczas tournée w 1925 był owacyjnie witany w Warszawie. Po kilku miesiącach wyjechał do Francji. W 1926 przebywał w USA, przygotowywał inscenizacje własnych dramatów: *To co najważniejsze* na scenie Guild Theatre i *Okręt sprawiedliwych* w Irving Place Jewish Art Theatre w Nowym Jorku. Od 1927 mieszkał na stałe w Paryżu, zdobył sławę i majątek. W 1945 wygłaszał we francuskim radiu pogadanki o przedstawicielach rosyjskiej kultury, których ongiś spotykał osobiście (→Gorki, →Tairow, →Zoszczenko).

Nikołaj Jewrieinow

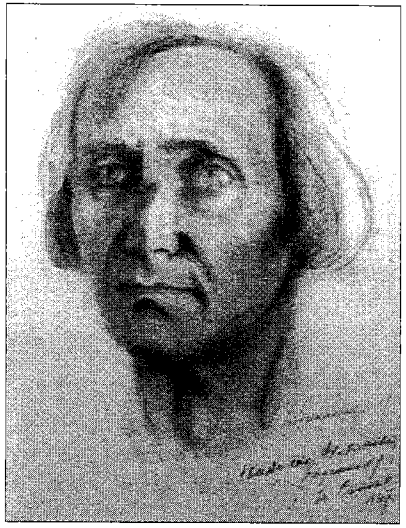

W 1946–47 wydał: *Le théâtre en Russie avant 1946* i fundamentalne dzieło *Histoire du théâtre russe* (edycja rosyjska w 1955, książka polemiczna m.in. wobec „teatru umownego" →Meyerholda).

Zmarł 7 IX 1953 w Paryżu. Spoczywa na rosyjskim cmentarzu w Sainte-Geneviève-des-Bois. (GP)

JEWTUSZENKO Jewgienij Aleksandrowicz (ur. 1933), poeta, jeden z literackich liderów Chruszczowowskiej odwilży.

Urodził się 18 VII w miejscowości Stacja Zima w obwodzie irkuckim. W 1944 przeniósł się do Moskwy, w 1951–54 uczył się w Instytucie Literackim im. M. Gorkiego. Sławę przyniósł mu poemat *Stacja Zima* (1953). Przez 10 lat Jewtuszenko był wydawany w masowych nakładach i występował z publicznymi recytacjami, co było poniekąd „znakiem firmowym" odwilży. Jego zagraniczne wojaże w Rosji nazywano „*występami cyrku Chruszczowa*". W 1961 napisał wiersz *Babi Jar* o Żydach zamordowanych podczas wojny pod Kijowem, w 1962 opublikował w „Prawdzie" głośny antystalinowski poemat *Następcom Stalina*. Swą opozycyjność łączył umiejętnie z serwilizmem. W 1968 sprzeciwił się interwencji wojsk Układu Warszawskiego w Czechosłowacji, ale dokonał też krytyki własnych, co odważniejszych, wierszy. W 1974 bronił →Sołżenicyna, ale zarazem opublikował w „Izwiestiach" wiersz o potrzebie „ideologicznej czujności". W 1967–81 był członkiem zarządu Związku Pisarzy, w 1984 dostał Nagrodę Państwową za poemat *Mama i bomba neutronowa*. Podczas „pieriestrojki" prowadził w piśmie „Ogoniok" u Witalija Koroticza rubrykę poświęconą pisarzom dotąd zakazanym. Podczas puczu w sierpniu 1991 recytował antykomunistyczne wiersze z balkonu oblężonego Białego Domu. W 1991–93 wykładał na uniwersytecie w Pensylwanii. W 1993–95 wydał powieść detektywistyczną *Nie umieraj przed śmiercią* i autorską antologię poetów XX stulecia *Strofy wieku*. Próbował też sił jako reżyser (*Przedszkole*, *Pogrzeb Stalina*). W 1998 wydał wspomnienia *Wilczy paszport*, w których stwierdził, że „*los podarował mu za życia taką sławę, która nie stała się udziałem poetów znacznie od niego lepszych*". Nadal pisze wiersze okazjonalne. Wykłada literaturę rosyjską w jednym z college'ów Oklahomy. (GP)

JEŻOW Nikołaj Iwanowicz (1895–1940), szef służby bezpieczeństwa, symbol stalinowskiego horroru.

Urodził się w Mariampolu, w guberni suwalskiej. W partii od IV 1917, od 1934 członek KC i sekretariatu →Stalina, stał na czele działu kadr i komisji kontroli partii, dokonując w 1934 jej gruntownej czystki. 30 IX 1936 następca →Jagody, doprowadził terror do jego apogeum. Był jednak wyłącznie wykonawcą decyzji podejmowanych gdzie indziej i przez kogo innego, głównie przez Stalina. Teoretyczne uzasadnienia krwawej orgii zwanej „jeżowszczyzną" zapadły na plenum KC (23 II–5 III 1937). Terror przyjął charakter totalny, ujęty w planowe ramy. Operacyjne zarządzenie Jeżowa nr 00447 (na podstawie decyzji KC WKP(b) z 2 VII 1937, z podpisem Stalina) polecało, by w ciągu czterech miesięcy poddać represjom 268 950 osób, z których 75 950 miało być natychmiast rozstrzelane. Kontyngenty były szybko realizowane, a terenowe komórki NKWD i partii prosiły centralę o przydzielenie nowych limitów egzekucji. Psychoza szpiegomanii i podejrzliwości objęła cały kraj, stanowiąc zachętę dla szeregowych członków partii, by demaskowali przełożonych, co spowodowało ogromny ruch kadrowy. Z 1966 delegatów na XVII Zjazd partii („zjazd zwycięzców") zniknęło 1108. Rozstrzelano wielu członków Biura Politycznego, elitę Armii Czerwonej, kierowników resortów gospodarczych, partyjnych przywódców

republik związkowych, twórców kultury, działaczy Kominternu (prawie w komplecie oskarżoną o „trockizm" Komunistyczną Partię Polski). Pierwszymi ofiarami zainaugurowanych wówczas czystek etnicznych okazali się Polacy (rozkaz operacyjny Jeżowa nr 00485, ostateczny termin *„likwidacji szpiegowsko-dywersyjnych kontyngentów Polaków"* wyznaczono na 15 IV 1938), których z terenów Białorusi i Ukrainy w 1936 zesłano do Kazachstanu. Miliony „zeków" znalazły się w łagrach. Terror przyjął jednak charakter zagrażający systemowi, istniała obawa, iż „partia zaczyści się na śmierć", dlatego wywołujący powszechną grozę „krwawy karzeł" (154 cm wzrostu) po wykonaniu zleconej mu pracy usunięty został ze stanowiska i mianowany komisarzem transportu wodnego. Postać ta w potocznym odbiorze symbolizuje odrażające, kryminalne czy wręcz patologiczne cechy systemu. W wielu publikacjach okresu „pieriestrojki" Jeżowa demonizowano, choć był tylko urzędnikiem, trybikiem w machinie bezprawia. Nie brakuje również świadectw (m.in. →N. Mandelsztam), iż prywatnie był człowiekiem sympatycznym i pełnym uroku. Podobnie odbierała go najbliższa rodzina. Z nastaniem →Berii terror stał się mniej masowy, a na XVIII Zjeździe partii (10–21 III 1939) Stalin przyznał, iż podczas terroru, *„który był konieczny"*, dopuszczono się *„wielu błędów"*, w efekcie, w tradycyjnym stylu, *„ukarano winowajców"*.

Aresztowany 10 IV 1939, decyzję przyjął na klęczkach, katowany w śledztwie, rozstrzelany 4 II 1940. Rozpoczął karierę, demaskując „polskich szpiegów", w wyroku śmierci jego samego oskarżono również o szpiegostwo na rzecz Polski oraz współpracę z wywiadami Anglii i Japonii. (JS)

K

KACZAŁOW Wasilij Iwanowicz (właśc. Szwerubowicz, 1875–1948), aktor teatralny (słynna rola Barona w *Na dnie* →Gorkiego).

Urodził się 12 II w Wilnie, w rodzinie duchownego prawosławnego. W 1896–97 studiował prawo na uniwersytecie w Petersburgu. Występował w studenckim kółku teatralnym, w 1895 zdobył uznanie rolą Nieszczastliwcewa w dramacie *Las* Aleksandra Ostrowskiego. W 1896–99 grał w Teatrze Suworina w Petersburgu i na scenach Kazania, Saratowa i Astrachania. W 1900 zadebiutował w Moskiewskim Teatrze Artystycznym (MChT – por. →Stanisławski) w *Śnieżynce* Ostrowskiego. W 1902–04 wystąpił w *Trzech siostrach*, *Wiśniowym sadzie* i *Iwanowie* Czechowa. W 1903 zagrał Juliusza Cezara w dramacie Szekspira. W 1905–1915 kreował Czackiego w *Mądremu biada* Gribojedowa oraz tytułową rolę w *Brandzie* Ibsena, zagrał Iwana Karamazowa i Nikołaja Stawrogina, Hamleta w inscenizacji Edwarda Gordona Craiga, Karenina w *Żywym trupie* Lwa Tołstoja i Don Juana w *Kamiennym gościu* Puszkina. Od 1902 występował przez 45 lat w swej najsłynniejszej roli Barona w *Na dnie* →Gorkiego. Posiadał osobisty urok i „aksamitny" głos, jego grę krytycy określali jako „szlachetną". W 1919 znalazł się z częścią zespołu MChT w Charkowie, odciętym od Moskwy przez armię →Denikina. Stanął na czele trupy, w 1919–22 występował z nią w Bułgarii, Jugosławii, Niemczech i Skandynawii. W 1922 wrócił do Moskwy, do 1924 występował gościnnie w Berlinie, Paryżu i USA. Decyzją →Łunaczarskiego otrzymał tytuł „zasłużonego artysty republiki". Grał w *Carze Fiodorze* hr. Aleksieja Tołstoja i *Egmoncie* Goethego. Recytował wiersze →Jesienina, →Błoka, →Majakowskiego, Puszkina, interpretował przed szeroką publicznością fragmenty utworów Szekspira, Goethego, Gorkiego i Szolema Alejchema. W 1927–30 zagrał syberyjskiego partyzanta w *Pociągu pancernym 14–69* Wsiewołoda Iwanowa i Narratora w *Zmartwychwstaniu* Lwa Tołstoja. Podczas wojny występował przed frontowcami, w 1943 otrzymał Nagrodę Stalinowską I stopnia.

Zmarł 30 IX 1948 w Moskwie, pochowany na Cmentarzu Nowodziewiczym. (GP)

KAGANOWICZ Łazar Moisiejewicz (1893–1991): *„Nie jestem Żydem, jestem komunistą, a mój jedyny brat to Józef Wissarionowicz Stalin".*

Urodził się 22 XI w guberni kijowskiej, w biednej rodzinie żydowskiej. Z zawodu szewc, w partii od 1911. Podczas I wojny światowej agitator wśród żołnierzy, po X 1917 organizator władzy bolszewickiej w Homlu. Deputowany bolszewicki do Zgromadzenia Ustawodawczego, w czasie wojny domowej komisarz na licznych frontach, przez pewien czas delegat →Stalina przy sztabie →Trockiego. Stalin docenił walory młodego aktywisty, jego inteligencję, nadzwyczajną energię, talent organizacyjny, najbardziej jednak typowo „stalinowską" bezwzględność w postępowaniu. W 1922 awansuje na kierownika wydziału organizacyjnego KC. Odtąd będzie jednym z najbardziej oddanych i użytecznych pomocników sekretarza generalnego partii. Od 1924 sekretarz KC, w 1928 członek Biura Politycznego. Kierował komisariatami (ministerstwami) komunikacji, transportu, przemysłu ciężkiego, paliwowego, naftowego, zawsze bezwzględnie i okrutnie realizując obowiązującą linię partii. W tym charakterze był niezastąpionym emisariuszem centrali w okresie leninowskich rekwizycji żywności czy stalinowskiej operacji kolektywizacji wsi. Odegrał jedną z kluczowych ról w zdobyciu przez Stalina władzy absolutnej, napadał na →Krupską, sympatyzującą z antystalinowską opozycją. Razem z →Mołotowem opracował system pozasądowych metod rozprawy z ofiarami terroru w latach 30. Wypowiadał się na każdy „zadany" temat, atakując np. autora *Dialektyki mitu* →Łosiewa jako „filozofa-obskuranta", „reakcjonistę" i „czarnosecińca". Dwukrotnie (1925–28, 1947) I sekretarz KP Ukrainy, w 1930–35 I sekretarz komitetu moskiewskiego. W tym charakterze, realizując „plan bolszewickiej rekonstrukcji Moskwy", dokonał generalnej przebudowy stolicy, doprowadzając świadomie do zniszczenia wielu cerkwi, m.in. (w 1931) słynnego soboru Chrystusa Zbawiciela. Inicjator budowy moskiewskiego metra, które do 1955 nosiło jego imię. Przeszedł pomyślnie test na wierność, który Stalin urządzał najbliższym pomocnikom, spokojnie przyjmując samobójczą śmierć starszego brata Michaiła, byłego komisarza ludowego przemysłu lotniczego, zagrożonego aresztowaniem. Na błagania zrozpaczonej bratowej apelującej do jego uczuć rodzinnych i etnicznej tożsamości wypowiedział zacytowane na wstępie słowa (podobne powtarzał →Trocki). W okresie powojennym stopniowo tracił znaczenie, choć tradycyjnie kierowany był do resortów „niepolitycznych", zapewniających energetyczną i materialną bazę gospodarki. Ostatnią jego funkcją było w 1956–57 kierowanie ministerstwem przemysłu materiałów budowlanych. Po śmierci Stalina przeciwnik destalinizacji. W wyniku plenum KC 1957 zaliczony przez →Chruszczowa do „grupy antypartyjnej", usunięty z wszystkich stanowisk, a w 1962 z partii. Przez pewien czas dyrektor fabryki na Uralu, potem w Kazachstanie. Nigdy nie przywrócono mu członkostwa partii, choć o to wielokrotnie po upadku Chruszczowa zabiegał. W wypowiedziach dla prasy w okresie „pieriestrojki" bez zastrzeżeń bronił Stalina, atakował aktualne kierownictwo za bierność w rozwiązywaniu problemów gospodarczych i politycznych. W niektórych publikacjach lat 80.–90. (→Biełow, →Rasputin) przedstawiany jako prowodyr mafii żydowskiej („syjonistycznej"), wymuszającej na „bezradnym" Stalinie ludobójcze operacje w latach 30., co nie może nie brzmieć humorystycznie, jego rola była bowiem wyłącznie wykonawcza. Dla Stalina był również „eksportowo" użyteczny ze względu na swe pochodzenie, albowiem zadawał kłam „wymysłom" zagranicy na temat „rzekomego" radzieckiego antysemityzmu, szczególnie w okresie walki z „kosmopolityzmem". Tym bardziej iż Stalin od antysemityzmu się odciął, określając go jako *„najjaskrawszą formę szowinizmu rasowego"* oraz *„najniebezpieczniejszy przeżytek ludożerstwa"*.

Kaganowicz zmarł 25 VII 1991 w Moskwie. (JS)

KALININ Michaił Iwanowicz (1875–1946), działacz polityczny, nominalny przywódca ZSRR.

Urodził się 19 XI w Wierchniej Troicy w guberni twerskiej, w rodzinie chłopskiej. Członek partii od 1898, działał jako agitator w różnych regionach Rosji, aktywny podczas rewolucji 1905. Uczestnik wydarzeń październikowych 1917 w Piotrogrodzie, przez pewien czas rewolucyjny zwierzchnik stolicy, członek KC partii od 1919, Biura Politycznego od 1925, po śmierci →Swierdłowa przewodniczący Wszechrosyjskiego Centralnego Komitetu Wykonawczego (WCIK) Rad, od 1922 (po oficjalnym utworzeniu ZSRR) do 1937 – Centralnego Komitetu Wykonawczego (CIK), w 1938–45 przewodniczący Prezydium Rady Najwyższej ZSRR. Twór →Stalina, firmujący najwyższą władzę w państwie („wsiesojuznyj starosta"), pokornie wykonujący polecenia wszechwładnego despoty. Był adresatem licznych, publikowanych w latach 90., listów obywateli kraju kierujących do niego prośby o interwencję w osobistych sprawach lub przedstawiających zbrodnicze i absurdalne zjawiska społeczne. Żona jego została skazana na pobyt w łagrze, poddana zwykłemu reżimowi ciężkich robót, ale mąż, w czym różnił się od będącego w identycznej sytuacji →Mołotowa, bezustannie zabiegał o jej uwolnienie, co osiągnął dopiero po wojnie.

Zmarł 3 VI 1946 w Moskwie, pochowany pod murem kremlowskim. (JS)

KALLISTRATOWA Sofija Wasiljewna (1907–89), adwokat, obrońca dysydentów.

W 1943–76 pracowała w moskiewskim zespole adwokackim, sławę i ogromny szacunek społeczny zdobyła odważną obroną dysydentów (Ł. Bogoraz, →Gorbaniewskiej, →Grigorienki), za co adwokatom zwykle groziła sprawa karna i pozbawienie prawa wykonywania zawodu. Zaangażowana w ruch obrony praw człowieka, była konsultantem prawnym społecznej komisji ustalającej nadużywanie psychiatrii radzieckiej dla celów politycznych. W 1981 wytoczono jej proces, ale z powodu złego stanu zdrowia oskarżonej nie został zakończony.

Zmarła 5 XII 1989 w Moskwie. Była przedstawicielką nielicznej początkowo grupy adwokatów (D. Kaminska, B. Zołotuchin, S. Kosarzewski, W. Romm), którzy podjęli ryzyko współpracy z ruchem dysydenckim, broniąc honoru swego zawodu. (JS)

KAŁASZNIKOW Michaił Timofiejewicz (ur. 1919), konstruktor najpopularniejszego w świecie karabinka.

Urodził się 10 XI na Ałtaju. Od 1942 zajmował się pracami nad bronią automatyczną. Konstrukcję swego karabinka obmyślił w szpitalu, lecząc się z ran frontowych. W 1947 jako nikomu nie znany sierżant wygrał konkurs na karabin automatyczny, dystansując słynnych konkurentów (Wasilija Diegtiarowa, Gieorgija Szpagina, Siergieja Simonowa). Od 1950 „kałasznikowa" zaczęła używać Armia Radziecka. W 1949 laureat Nagrody Stalinowskiej, w 1964 – Leninowskiej. Przez 24 lata pełnił funkcję deputowanego Rady Najwyższej ZSRR. Choć nigdy nie ukończył żadnych studiów, w 1971 został członkiem Leningradzkiej Akademii

Nauk. Jego „kałasznikowa" sprzedawano masowo marksistowskim rządom i terrorystom w świecie. Po rozpadzie ZSRR także narody dawnego imperium zaczęły do siebie strzelać z karabinka AK-47. Konstruktorowi długo nie zezwalano na wyjazd za granicę. Dopiero w 1991 odwiedził USA. Żalił się, iż w Ameryce czuł się *„jak nędzarz"*, *„nie stać go było nawet na lody"*. Za karabin *„nie dostał ani kopiejki"*, a *„gdyby za każdy wyprodukowany egzemplarz otrzymał choć rubla, byłby dzisiaj 55-krotnym milionerem"*. W 1993 odwiedził Wielką Brytanię. Ubolewał, że jego broń *„jest obecnie używana po niewłaściwej stronie"*. AK-47 jest dziś najpopularniejszą bronią terrorystów, walczy się nim w Afganistanie, Tadżykistanie, Sudanie, Liberii, Czadzie, Zairze, Somalii, Czeczenii, Bośni i Rosji. Sam konstruktor ma 80 lat. Mieszka w Iżewsku (stolica Udmurtii, ośrodek przemysłu zbrojeniowego) i marzy o restauracji ZSRR. W grudniu 1998 otrzymał z rąk →Jelcyna najwyższe odznaczenie Rosji – Order św. Andrzeja Apostoła. (GP)

KAŁATOZOW Michaił Konstantinowicz (właśc. Kałatoziszwili, 1903–73), reżyser filmowy, twórca odwilżowego obrazu *Lecą żurawie*.

Urodził się 28 XII w Tyflisie (obecnie Tbilisi). Od 1923 przechodził przez wszystkie szczeble filmowego wtajemniczenia w wytwórni filmowej w Tbilisi. Debiutował ideologicznym dokumentem o gruzińskich mienszewikach *Ich królestwo* (1928). W fabularnym debiucie *Sól Swanecji* (1930) opowiedział o życiu mieszkańców wysokogórskiej wspólnoty rodowej Kaukazu, włączonej w wielką „rodzinę radziecką". W 1931–34 studiował w Akademii Historii Sztuki w Leningradzie. Od 1936 kierował studiem filmowym w Tbilisi. W 1941 zrealizował biograficzny film o Waleriju Czkałowie *Szalony lotnik*. W 1943–45 przebywał w USA jako pełnomocnik Komitetu ds. Kinematografii przy Radzie Komisarzy Ludowych ZSRR. Laureat Nagrody Stalinowskiej za propagandowy *Spisek bankrutów* (1950). Światową sławę przyniósł mu liryczno-odwilżowy film *Lecą żurawie* (1957) wg sztuki Wiktora Rozowa *Wiecznie żywi*. Złożoną osobowość młodej Weroniki wykreowała Samojłowa, a tragiczną postać zdradzonego przez nią żołnierza odtworzył →Batałow. W 1958 dzieło zdobyło główną nagrodę w Cannes i rozpoczęło tryumfalne tournée po kinach całego świata. Samojłowa wystąpiła również w kolejnym filmie Kałatozowa *Niewysłany list* (1960), opowieści o tragicznej śmierci geologów podczas wyprawy w poszukiwaniu diamentów; w 1968 zagrała tytułową rolę w *Annie Kareninie* Aleksandra Zarchiego. Następny film Kałatozowa *Ja – Kuba* (1964) został oparty na faktach z rewolucji komunistycznej na wyspie, a *Czerwony namiot* (*La tenda rossa*, 1970) opowiadał o nieudanej wyprawie na biegun północny włoskiego polarnika, Umberto Nobile.

Zmarł 26 III 1973 w Moskwie. (GP)

KAŁUGIN Oleg Daniłowicz (ur. 1934), funkcjonariusz KGB, dysydent z jego szeregów.

Urodził się 6 IX w Leningradzie, gdzie ukończył wydział filologiczny miejscowego uniwersytetu. Od 1958 w KGB. W 1959 na stażu w Uniwersytecie Columbia (USA). Korespondent radiowy w Nowym Jorku, sekretarz Ambasady ZSRR w Waszyngtonie (1965–70), w 1973–80 kierownik kontrwywiadu zagranicznego KGB, najmłodszy generał w dziejach tej instytucji. Wskutek konfliktu z przełożonymi „zesłany" do Leningradu. W 1990 porzuca pracę w KGB, opowiadając się za demokratycznym kierunkiem zmian. Za *„czyny hańbiące honor współpracownika organów bezpieczeństwa państwowego"* dekretem →Gorbaczowa pozbawiony odznaczeń i zdegradowany, postawiony również w stan oskarżenia za ujawnienie tajemnicy państwowej. Po puczu sierpniowym 1991 decyzje te cofnięto. Deputowany do Rady Najwyższej (1990–93). We wspomnieniach o 32-letniej pracy w KGB przedstawił szczegóły swych wybitnych sukcesów w werbowaniu szpiegów amerykańskich, technikę działalności dywersyjnej na terenie USA (np. finansowanie profanacji cmentarzy żydowskich, dezinformacje na temat „szalejącego" tam antysemityzmu) i innych krajów, organizację mordów politycznych (Lwa Rebeta, →Bandery, bułgarskiego dysydenta G. Markowa). Przedstawił też sylwetki szpiegów zachodnich na służbie ZSRR (→Philby), historię masowych ucieczek szpiegów radzieckich na Zachód (O. Lialin, S. Lewczenko), stosunki panujące w KGB i jej kierowników: →Andropowa i →Kriuczkowa. (JS)

KAMIENIEW Lew Borisowicz (właśc. Rosenfeld, 1883–1936), działacz partyjny i państwowy, członek ścisłej elity leninowskiej.

Urodził się 18 VII w Moskwie, w rodzinie maszynisty kolejowego. Gimnazjum ukończył w Tyflisie, ale studia zakończył na I roku Uniwersytetu Moskiewskiego (1901), skąd został wydalony za działalność rewolucyjną. Do SDPRR wstępuje w 1901, w 1902 wyjeżdża do Paryża. Spotyka tam →Lenina i odtąd staje się jednym z jego najbliższych, ale i najbardziej samodzielnych intelektualnie współpracowników. Wielokrotnie powraca do Rosji, bierze udział w rewolucji 1905–07, w 1913 przebywa z Leninem w Krakowie. W 1914 aresztowany i skazany na syberyjskie zesłanie, skąd wraca po rewolucji lutowej. W Piotrogrodzie jeden z redaktorów „Prawdy", od III–IV w konsekwentnej opozycji do Lenina, twierdząc, iż w Rosji brak jeszcze warunków do realizacji prawdziwego socjalizmu, dlatego przejęcie władzy przez bolszewików może zdyskredytować tę ideę. Wspólnie z →G. Zinowiewem sprzeciwia się leninowskim planom przejęcia władzy, sądząc, iż ideały partii są do osiągnięcia na drodze wyborów do Zgromadzenia Ustawodawczego. Po październiku 1917 jest za koalicyjnym rządem partii socjalistycznych. Przewodniczy historycznemu II Zjazdowi Rad, który legitymizuje pucz bolszewicki, powołując Radę Komisarzy Ludowych na czele z Leninem, staje też, w dniach 8–21 XI 1917, na czele WCIK (Wszechrosyjski Centralny Komitet Wykonawczy), pierwszego organu ustawodawczego Rad. Członek najwyższych władz partyjnych, KC i Biura Polityczne-

Lew Kamieniew

go. W 1918 na czele rady moskiewskiej (Mossowiet), od 1922 zastępca przewodniczącego Rady Komisarzy Ludowych, przewodniczący Rady Pracy i Obrony, od 1926 komisarz ludowy handlu. W czasie walk o schedę po Leninie znajduje się najpierw w antytrockistowskim triumwiracie ze →Stalinem i swym tradycyjnym sojusznikiem, Zinowiewem, potem w antystalinowskim sojuszu z →Trockim oraz Zinowiewem. W 1925–26 ambasador ZSRR we Włoszech. Dyrektor wydawnictwa „Academia", założyciel i pierwszy dyrektor Instytutu Literatury Światowej im. Gorkiego. Na XV Zjeździe WKP(b) wydalony z partii, potem na zesłaniu, kilkakrotnie wydalany i przywracany do szeregów partyjnych. W 1934, po zabójstwie →Kirowa, skazany na 5 lat, w 1935 powtórnie sądzony i skazany na 8 lat. W pierwszym pokazowym procesie moskiewskim przeciwko Trockistowsko-Zinowiewowskiemu Zjednoczonemu Centrum (19–24 VIII 1936), jeden z dwóch głównych oskarżonych.

Skazany na śmierć i natychmiast stracony. Zginęła również reszta jego rodziny – żona (siostra Trockiego), dwaj synowie (jeden niepełnoletni) oraz brat z żoną. (JS)

KANDINSKY Wasilij (Wassily) Wasiljewicz (1866–1944), malarz, teoretyk sztuki, ojciec abstrakcjonizmu, od 1921 na emigracji.

Urodził się 16 XII w Moskwie, w rodzinie kupca z Nerczyńska. W 1889–93 studiował na wydziale prawa Uniwersytetu Moskiewskiego. Karierę naukową poświęcił dla malarstwa. W 1896–98 pobierał nauki w Monachium, tu założył grupy artystyczne: „Phalanx" (1901), „Neue Künstler Vereinigung" (1909, należeli tu m.in. Aleksiej Jawlenski i Marianna Werefkin), „Der Blaue Reiter" (1911). Tworzył w duchu secesji monachijskiej, do której wprowadzał wątki bizantyjsko-ruskie i azjatycko-orientalne. Od 1901 wystawiał obrazy i drzeworyty w Berlinie, Dreźnie, Hamburgu, Rzymie, Paryżu, Moskwie i Petersburgu. W jego wystawach brali udział: Picasso, Georges Braque, Paul Klee, →Malewicz, →Gonczarowa. W 1908–10 mieszkał w Murnau, od malarstwa figuratywnego przeszedł ku abstrakcji (*Impresje*, *Improwizacje*, *Kompozycje*). Opublikował manifest abstrakcjonizmu *Über das Geistige in Kunst* (*O pierwiastku duchowym w sztuce*, 1910–12). Poszukiwał także „więzi z przeszłością" i „promieni przyszłości"; w 1912 wydał w Monachium specjalny numer almanachu „Der Blaue Reiter", w którym zamieścił zdjęcia rzeźb gotyckich, ruskich ikon, bawarskich obrazów na szkle i prymitywnej sztuki Oceanii. Przywiązywał wagę do koloru błękitnego, uznając go za „zasadę duchowo-intelektualną". W 1914 wrócił do Rosji. Do rewolucji odniósł się początkowo z entuzjazmem, pomagał w organizowaniu muzealnictwa i szkolnictwa artystycznego w Rosji Radzieckiej. Pracował w Wydziale Sztuk Plastycznych Ludowego Komisariatu Oświaty, wykładał na Uniwersytecie Moskiewskim i we WChUTEMAS-ie (por. →Rodczenko). W 1920–21 zakładał Instytut Kultury Artystycznej „Inchuk" i Akademię Wiedzy o Sztuce. Jednak w 1921 nie wrócił do kraju z podróży do Niemiec. Do 1933 mieszkał i wykładał w Bauhaus, Weimarze, Dessau, Berlinie, tworzył płótna geometryczno-abstrakcyjne. W 1933 po zamknięciu przez nazistów pracowni w Bauhaus wyjechał do Paryża. W okresie „syntezy paryskiej" malował kolorystyczny mikroświat, poszukiwał prazasad życia, podkreślał realność malarstwa abstrakcyjnego. W Niemczech jego obrazy usunięto z muzeów. Na zorganizowanej w 1937 w Monachium nazistowskiej wystawie „Entartete Art" („Sztuka zdegenerowana") znalazły się jego trzy obrazy i dwie akwarele.

Wasilij Kandinsky

Zmarł 13 XII 1944 w Neuilly-sur-Seine pod Paryżem. (GP)

KANTOROWICZ Leonid Witaljewicz (1912–86), matematyk i ekonomista, współtwórca teorii programowania, laureat Nagrody Nobla w dziedzinie nauk ekonomicznych (1975).

Urodził się 19 I w Petersburgu. W 1930 ukończył Uniwersytet Leningradzki, w 1932–1934 wykładowca, w 1934–1960 – profesor. W 1958–71 pracował w Syberyjskim Oddziale Akademii Nauk w Nowosybirsku. W 1949 laureat Nagrody Stalinowskiej, w 1965 – Leninowskiej. Od 1964 członek Akademii Nauk. Jako jeden z pierwszych stosował matematyczne obliczenia do tworzenia prognostycznych modeli ekonomicznych. Od 1971 pracował w Instytucie Planowania Ekonomicznego przy Radzie Ministrów ZSRR. Laureat Nagrody Nobla w dziedzinie nauk ekonomicznych (1975, wspólnie z Amerykaninem Tjallingiem Ch. Koopmansem). Był znany i ceniony w europejskich i amerykańskich uniwersytetach. Uzyskał kilka honorowych doktoratów i członkostwo w zagranicznych akademiach (Boston, Budapeszt).

Zmarł 7 IV 1986 w Moskwie. Pochowano go na Cmentarzu Nowodziewiczym. (GP)

KAPICA Piotr Leonidowicz (1894–1984), fizyk i obrońca praw człowieka, laureat Nagrody Nobla w dziedzinie fizyki (1978, wspólnie z Amerykanami: Arno Penziasem i Robertem W. Wilsonem).

Urodził się 8 VII w Kronsztadzie jako syn inżyniera wojskowego. W 1918 ukończył Politechnikę w Piotrogrodzie. W 1921 wyjechał do Anglii. Pracował na Uniwersytecie Cambridge (1923–26), w Cavendish Laboratory (1924–32), był profesorem Royal Society (1933–34) i dyrektorem Royal Society Mond Laboratory (1930–34). Stał się sławny w świecie i nie zamierzał wracać do kraju. Jednak w 1934 podczas podróży służbowej do ZSRR zatrzymano mu paszport i zmuszono do repatriacji. W 1935 zorganizował w Moskwie Instytut Problemów Fizycznych, dokąd przeniesiono aparaturę Mond Laboratory. W 1937 odkrył nadciekłość helu II, za co po 40 latach otrzyma Nagrodę Nobla (1978). W 1936 w liście do →Mołotowa protestował przeciwko aresztowaniu wybitnego matematyka Nikołaja Łuzina. Skutecznie wystąpił w obronie swojego współpracownika →Landaua i członka Akademii Nauk Władimira Focka, oskarżonych o „działalność kontrrewolucyjną". W tym celu pisał listy do Stalina i rozmawiał osobiście z →Mierkułowem. Od 1939 członek Akademii Nauk. Podczas wojny pracował w ministerialnym departamencie produkcji tlenu. Dwukrotny laureat Nagród Stalinowskich (1941, 1943). W 1946 odmówił udziału w pracach nad bronią atomową, co tłumaczył względami osobistymi. Dlatego od-

powiadał, jak podaje w swoich *Wspomnieniach* →Sacharow, *„nie za antypatriotyzm lub sabotaż, lecz za brak dyscypliny, czyli, jak mówiono w aparacie Berii, za chuligaństwo"*; został odwołany ze stanowiska dyrektora Instytutu Problemów Fizycznych i przebywał na wsi w areszcie domowym aż do upadku →Berii (1953). W 1955 wrócił na stanowisko dyrektora, zajął się elektroniką wysokich mocy i fizyką plazmy. W 1962 został członkiem zagranicznym PAN, w 1964 otrzymał doktorat *honoris causa* Uniwersytetu Jagiellońskiego (razem z →Kołmogorowem i literaturoznawcą Wiktorem Żyrmunskim), w 1974 – Medal Mikołaja Kopernika PAN. W listopadzie 1980 wysłał list do →Andropowa, prosząc o uwolnienie Sacharowa i Jurija Orłowa. W grudniu 1981 wysłał list na adres →Breżniewa, w którym *„jako bardzo stary człowiek"* prosił o uwolnienie Sacharowa, *„człowieka z wadami i o trudnym charakterze, ale wielkiego uczonego naszej Ojczyzny"*.

Zmarł 8 IV 1984 w Moskwie. Pochowany na Cmentarzu Nowodziewiczym. W 1997 jego synowie utworzyli fundację „Kapitza Trust" dla popierania wymiany naukowej między Rosją a Wielką Brytanią. (GP)

KAPŁAN Fanny Jefimowna (właśc. Reutblatt Fejga Chaimowna, 1888–1918), wykonawczyni zamachu na →Lenina.

Urodziła się w rodzinie żydowskiego nauczyciela w Odessie. Należała do grupy terrorystycznej anarchistów-komunistów. Z zawodu modystka. Od 1906 w Kijowie, gdzie została zraniona w wyniku wybuchu bomby w jej pokoju hotelowym. W czasie rewizji znaleziono u niej broń, za co została skazana na bezterminową katorgę. Po rewolucji lutowej zwolniona na polecenie →Kiereńskiego. Wrogo nastawiona do bolszewików. Brała udział w organizacji zamachu na ich przywódcę. Okoliczności zamachu (3 VIII 1918) nie zostały wyjaśnione, jak i rola samej Kapłan, którą charakteryzowano jako „prawicową eserkę", choć nigdy do tej partii nie należała.

Bez sądu została rozstrzelana 3 IX 1918 przez komendanta Kremla P. Malkowa. 12 VI 1995 prokuratura FR wznowiła śledztwo w tej sprawie. Do Lenina, ustalono wstępnie, miał strzelać mężczyzna, wysunięto hipotezę, iż Kapłan sama wzięła odpowiedzialność za zamach, jak również, iż mógł on być prowokacją resortu →Dzierżyńskiego, poszukującego pretekstu do rozpętania „czerwonego terroru". (JS)

KARPOW Anatolij Jewgienjewicz (ur. 1951), arcymistrz szachowy, mistrz świata w 1975–85, zwany „czerwonym Tolkiem".

Urodził się 23 V w Złatouście koło Czelabińska, w rodzinie inżyniera. W szachy zaczął grać w wieku 4 lat. W 1970 został międzynarodowym arcymistrzem. Po zwycięstwie w meczach pretendenckich ze →Spasskim i →Korcznojem uzyskał możliwość rozegrania walki o mistrzostwo świata z Bobby Fischerem. Ponieważ Amerykanin nie przystąpił do pojedynku, Karpow otrzymał tytuł walkowerem (1975). Wielkim rozgłosem cieszyły się jego mecze z emigrantem Korcznojem, zawsze dla Karpowa zwycięskie (w 1978 w Baguio na Filipinach, w 1981 w Merano we Włoszech). Władze czyniły wszystko, żeby Karpow nie przegrał. W skład jego ekipy wchodziło 20 funkcjonariuszy KGB, karatecy i parapsycholog, który dekoncentrował rywala. Od połowy lat 80. toczył dramatyczne pojedynki z →Kasparowem, w których musiał uznać wyższość rywala. W czasach przed →Gorbaczowem należał do komunistycznej nomenklatury. W swoich książkach (*W dalekim Baguio*, *A jutro znów do boju*) przedstawiał się jako obrońca komunizmu, ratujący kraj przed zakusami „szachowych imperialistów". W czasach „pieriestrojki" zarzucono mu polityczny i moralny oportunizm. W 1997 wystartował w Tule w wyborach do Dumy, ulegając Aleksandrowi Korżakowowi. (GP)

KARSAWINA Tamara Płatonowna (1885–1978), balerina, od 1918 na emigracji.

Urodziła się 9 III w Petersburgu. W 1902 ukończyła Szkołę Teatralną. W tym samym roku zadebiutowała w Teatrze Maryjskim, tańczyła w duecie z →Fokinem, który wywarł wielki wpływ na jej nieakademickie pojmowanie baletu. W 1909 zaproszona do „Sezonów Rosyjskich" →Diagilewa, wystąpiła na scenie paryskiego Théâtre du Châtelet w *Chopinianach* i *Kleopatrze*. Zastąpiła →Pawłową w *Giselle* Adolphe'a Adama i *Ognistym ptaku* →Strawińskiego. W 1911 tańczyła wespół z Wacławem Niżyńskim w *Pietruszce* – Strawiński nazwał ją za tę rolę swą *„wierną i niezrównaną wykonawczynią"*. W 1910–14 i 1919–29 primabalerina trupy Diagilewa. W 1918 wyszła za mąż za angielskiego dyplomatę Henry J. Bruce'a i przeniosła się do Londynu. W 1920 dostała rolę w *Pieśni słowika* i *Pulcinelli* Strawińskiego, w 1926 – w *Romeo i Julii* do muzyki C. Lamberta. W 1930–31 występowała w londyńskim Ballet Rambert, założonym w 1930 przez angielską tancerkę polskiego pochodzenia, Dame Marie Rambert. W 1931 porzuciła scenę, zajęła się choreografią i metodyką tańca. W 1930–55 wiceprzewodnicząca Królewskiej Akademii Tańca w Londynie. Wielokrotnie występowała w Polsce (1906, 1908–10, 1924, 1928).

Tamara Karsawina

Zmarła 26 V 1978 w Beaconsfield koło Londynu w zapomnieniu i biedzie. (GP)

KASPAROW Garri Kimowicz (ur. 1963), szachista, najmłodszy w historii mistrz świata (1985), twórca konkurencyjnej wobec FIDE organizacji szachowej GMA (Grand Master Association).

Urodził się 13 IV w Baku. Ojciec był Żydem, a matka – Ormianką. W dzieciństwie nazywał się Harry Weinstein. W szachy grał od 6 roku życia, uczył się w szkółce u →Botwinnika. Mając 16 lat, wygrał turniej w Banja Luce (wyprzedził 14 międzynarodowych arcymistrzów). W 1982 wygrał mecze pretendenckie z →Korcznojem i Wasilijem Smysłowem; uzyskał prawo walki o mistrzostwo świata z →Karpowem. Od tej pory historia światowych szachów toczyła się w cieniu rywalizacji dwóch wrogów. Pierwszy mecz-maraton odbył się w 1984–85 w Sali Kolumnowej Domu Związków w Moskwie. W 1993 tygodnik „Ogoniok" ujawnił, że ówczesny sekundant Kasparowa sprzedawał jego tajemnice rywalowi. Karpow prowadził już 4:0, ale po ustaniu dopływu informacji (donosiciel bał się demaskacji, a i Kasparow nabrał podejrzeń) zrobiło się tylko 5:3. Mecz został prze-

rwany arbitralną decyzją prezydenta FIDE, Florencio Campomanesa, o przydomku „Karpomanes". W 1985 w nowym pojedynku Kasparow wygrał decydującą 24. partię i został 13. mistrzem świata. W 1993 zdyskwalifikowany na turnieju o mistrzostwo świata za niepodporządkowanie się regulaminowi FIDE. W 1996 wygrał 4:2 mecz z komputerem „Deep Blue". Jednak w rok później musiał uznać wyższość maszyny, przegrywając 2,5:3,5. Po głośnej na cały świat porażce zarzucił twórcom oprogramowania nieuczciwość. Obecnie zajmuje się także polityką, był przewodniczącym moskiewskiego oddziału Partii Demokratycznej. W wyborach prezydenckich 1996 poparł generała →Lebiedia. (GP)

KIERENSKI Aleksandr Fiodorowicz (1881–1971), wybitny adwokat, premier Rządu Tymczasowego.

Urodził się 4 V w Symbirsku, syn dyrektora gimnazjum, w którym uczył się Władimir Uljanow, przyszły →Lenin. Skończył prawo na Uniwersytecie Petersburskim, rozpoczął praktykę w Saratowie, zdobywając sławę znakomitego obrońcy w sprawach politycznych, w 1913 ujawnił manipulacje podczas słynnego kijowskiego procesu Bejlisa, Żyda oskarżonego o mord rytualny. Deputowany do IV Dumy, gdzie uzyskał ogromną popularność błyskotliwymi oracjami, przejawiając typowy dla niego brak umiaru w atakowaniu rządu. Lider socjalistycznej lewicy, w III 1917 łączy się z eserowcami. Po rewolucji lutowej zastępca przewodniczącego Tymczasowego Komitetu Dumy i Rady Piotrogrodzkiej. Minister sprawiedliwości, minister obrony do IX 1917, od 21 VII 1917 premier Rządu Tymczasowego oraz, po „puczu" →Korniłowa, który w istocie był spiętrzeniem zawinionych przez premiera nieporozumień i pomyłek, głównodowodzący sił zbrojnych Rosji. Z wielką energią przystąpił do reorganizacji armii, w V i VI 1917 wygłaszając na froncie porywające patriotyczne mowy. „*Tłumy godzinami czekały, aby chociaż spojrzeć na niego* – odnotowywał naoczny świadek krasomówczych triumfów premiera. – *Wszędzie drogę ścieliły mu kwiaty. Żołnierze kilometrami biegli za samochodem, usiłując uścisnąć mu dłoń lub ucałować kraj płaszcza. Na wiecach w wielkich salach Moskwy zgromadzeni wprowadzali się w istne paroksyzmy entuzjazmu i uwielbienia. Trybuny, z których przemawiał, zarzucone były zegarkami, obrączkami, bransoletkami, medalami wojskowymi i banknotami, poświęcanymi przez wielbicieli dla wspólnej sprawy*". Fajerwerki słowne, histerycznie aktorskie efekty miały działania krótkotrwałe i ofensywa czerwcowa 1917 zakończyła się haniebną klęską, będącą równocześnie katastrofą dla Kiereńskiego. Wprawdzie stłumił wystąpienie bolszewików w VII 1917, zdelegalizował partię →Lenina, ale brakowało mu zdecydowania. Starał się zajmować pozycję centrową („*ani Lenin, ani →Kołczak*"), balansując między skrajnościami. W coraz bardziej zaostrzającej i anarchizującej się sytuacji stopniowo traci znaczenie i wpływy polityczne. Traci też poparcie armii, skutecznie dezorganizowanej przez agitację leninowców, nie będąc w stanie rozwiązać żadnego z palących problemów społecznych i politycznych. Po zwycięstwie bolszewików bezskutecznie usiłuje zjednoczyć ich przeciwników. W V 1918 opuszcza Rosję, redaguje eserowską gazetę „Dni" w Berlinie i Paryżu w 1922–32. Po 1940 w USA, wykłada na uczelniach. Jego rząd, według niego, „*nie szukał poparcia w fizycznej, lecz tylko moralnej sile*", ale w chaosie wywołanym wojną światową i potęgowanym przez populistyczną demagogię bolszewików Rosja potrzebowała silnej władzy centralnej. Egzaltowane mowy na cześć „bezkrwawej rewolucji rosyjskiej" nie mogły przynieść pożytku. Generalnie nietrafne i fałszywe było jego rozpoznanie sytuacji, brak mu było elementarnego instynktu politycznego oraz strategicznej wizji sytuacji. W bolszewikach widział normalną partię lewicową i będąc sam poglądów lewicowych, obsesyjnie obawiał się „reakcji" („kontrrewolucji") ze strony monarchistycznych ugrupowań prawicowych. Stając na czele demokracji rosyjskiej, maksymalnie ułatwiał działalność jej wrogom. Do ostatecznego bankructwa Kiereńskiego musiało też doprowadzić uparte i coraz mniej popularne w społeczeństwie popieranie sojuszników, kontynuowanie wojny, uniemożliwiające normalną pracę rządu, którym kierował.

Zmarł 11 VI 1970 w Londynie i tu został pochowany. (JS)

Aleksandr Kierenski

KIRIJENKO Siergiej Władilenowicz (ur. 1962), działacz gospodarczy, premier.

Urodził się 27 VII w Suchumi, absolwent Instytutu Inżynierów Transportu Wodnego w Gorkim oraz Akademii Gospodarki Narodowej przy Radzie Ministrów ZSRR. Kilka lat pracował w aparacie komsomolskim, od 1994 na czele banku „Garantija" w Niżnym Nowogrodzie, w 1996–97 prezydent naftowej Spółki Akcyjnej „NORSI-oil", potem wiceminister i minister paliw oraz energetyki rządu Federacji Rosyjskiej. Przewodniczący kolegium przedstawicieli państwa w „Gazpromie" i Międzyresortowej komisji do spraw problemów związanych z dostępem niezależnych organizacji do systemu transportowego „Gazpromu". Po dymisji →Czernomyrdina w III 1998 premier. Zwolennik gospodarki rynkowej, pewien, iż problemy Rosji nie są natury ekonomicznej, lecz psychologicznej, za główną spuściznę komunizmu uznał przekonanie o konieczności dotowania przedsiębiorstw deficytowych. Zwolennik oddzielenia biznesu od polityki. Jego młody gabinet – średnia wieku członków: 42,5 roku – podjął bezskuteczną próbę uporządkowania finansów państwa i uregulowania ściągalności podatków, redukcji biurokracji o 30%, ograniczenia subsydiów, ale natrafił na opór oligarchów finansowych i opozycję komunistów w Dumie. 28 VIII odwołany przez prezydenta, ale po dymisji nadal uważany za polityka perspektywicznego, jeden z pretendentów do kierowniczych stanowisk państwowych. W II 1999 powołał formację polityczną – „Nowa Siła". (JS)

KIROW Siergiej Mironowicz (właśc. Kostrikow, 1886–1934), działacz partyjny.

Urodził się 27 III w Urżumie, koło Wiatki. W partii od 1904. Odegrał wybitną rolę w zbrojnej aneksji Zakaukazia, tj. Armenii, Azerbejdżanu i Gruzji. W tej ostatniej, VI–IX 1920, był przedstawicielem dyplomatycznym Moskwy. W X 1920 w Rydze przewodniczył delegacji radzieckiej na rozmowach pokojowych z Polską. Miał opinię świetnego organizatora i mówcy. Po usunięciu →G. Zinowiewa od II 1926 przywódca partyjny

Leningradu. W okresie „powrotu do leninowskich norm" po XX Zjeździe KPZR bohater legendy, wedle której przeciwstawiał się terrorystycznej praktyce →Stalina, a na XVII Zjeździe partii (1934) w wyborach do KC otrzymał, poparty przez zdrowe siły leninowskie, więcej głosów od sekretarza generalnego, co miało okazać się dla niego wyrokiem śmierci. W rzeczywistości zdeklarowany stalinowiec, a w stylu życia prekursor odejścia od rewolucyjnego ascetyzmu (w czym kontynuował praktykę swego leningradzkiego poprzednika Zinowiewa). Z relacji →Sudopłatowa wynika, iż wśród „batalionu" kochanek Kirowa była również żona jego przyszłego zabójcy, Leonida Nikołajewa, wyręczającego Stalina, który zapewne nie byłby skłonny długo tolerować popularnego przywódcy w swoim otoczeniu. Nie było to więc zabójstwo na tle politycznym, choć Stalin wykorzystał je maksymalnie jako pretekst do rozpoczęcia generalnej rozprawy z partią i społeczeństwem.

Zginął 1 XII 1934 od kuli Nikołajewa w swej rezydencji, w Smolnym, pochowany pod murem kremlowskim. (JS)

KLIMOW Jelem Giermanowicz (ur. 1933), reżyser filmowy (*Agonia*, *Idź i patrz*) i przewodniczący Związku Filmowców ZSRR w 1986–89, inicjator odwilży w kinie radzieckim po 1986.

Urodził się 9 VII w Stalingradzie. Studiował w Instytucie Lotnictwa w Moskwie. W 1964 ukończył Państwowy Instytut Filmowy WGIK w klasie Jefima Dzigana (autora głośnej epopei *My z Kronsztadu*, 1936). W 1964–71 zrealizował komedię o partyjnym dyrektorze obozu pionierskiego *Witajcie, czyli obcym wstęp wzbroniony*, satyrę *Przygody dentysty* i fabularyzowany dokument *Sport, sport, sport*. W 1975 ukończył *Agonię* o Grigoriju Rasputinie, przez kilka lat nie dopuszczaną na ekrany. Po wyświetleniu w 1982 film uzyskał nagrodę w Wenecji. W 1976 z →Chucyjewem i operatorem Giermanem Ławrowem dokończył film →Romma *A mimo wszystko wierzę (Dzisiejszy świat)* z muzyką →Schnittkego. Po tragicznej śmierci żony, Łarisy Szepitko (1938–1979, autorki filmu *Wniebowstąpienie* wg powieści Wasilija Bykaua pt. *Sotnikow*, 1977), nakręcił o niej film *Łarysa* (1980) i dokończył rozpoczęte *Pożegnanie z Matiorą* (1983) wg powieści →Rasputina. W 1985 zrealizował dramat *Idź i patrz* o losach młodego partyzanta na Białorusi podczas II wojny światowej (scenariusz napisał wspólnie z białoruskim pisarzem Ałesiem Adamowiczem). Naturalistyczne sceny wojennego barbarzyństwa odbiły się głośnym echem w całym świecie. Na historycznym Zjeździe Związku Filmowców (1986) został przewodniczącym Związku Filmowców ZSRR, obejmując funkcję po Lwie Kulidżanowie. Przyczynił się do zdjęcia z półek setek filmów wycofanych z ekranów w epoce →Breżniewa. (GP)

KOBZON Josif Dawidowicz (ur. 1937), wykonawca szlagierów, obecnie polityk.

Urodził się w miasteczku Czasow Jar w obwodzie dniepropietrowskim. W 1958–63 uczył się w Państwowym Instytucie Muzyczno-Pedagogicznym im. Rodziny Gniesinów w Moskwie. W 1963–89 współpracował z moskiewską estradą. W 1964–68 zdobywał główne nagrody na międzynarodowych festiwalach piosenki w Sopocie, Budapeszcie i Bułgarii („Złoty Orfeusz"). Był ulubionym barytonem kolejnych sekretarzy KPZR. Muzykę pisali dla niego twórcy szlagierów radzieckich – Awraam Ostrowski (autor muzyki do *Pust' wsiegda budiet sołnce*), Aleksandra Pachmutowa, Eduard Kołmanowski (autor muzyki do *Ja lublu tiebia żyzń* i *Chotiat li russkije wojny* do słów →Jewtuszenki). Zdobył olbrzymią popularność i majątek. W latach „pieriestrojki" zajął się polityką; w 1989–92 deputowany Rady Najwyższej ZSRR. W latach 90. wszedł do wielkiego biznesu, jest szefem wielobranżowej spółki akcyjnej „Moskowit" i kompanii „Partnierskaja-Atlas". Podejrzewany o związki z mafią (odmówiono mu wizy do USA, gdzie aresztowano jego znajomego, oszusta o pseudonimie „*Japonczik*"). W 1997 został deputowanym do Dumy Państwowej, podczas wielkiego tournée po Rosji ogłosił koniec działalności koncertowej. W listopadzie 1998 – wraz z m.in. →Starowojtową – był jednym z autorów odrzuconego przez Dumę projektu uchwały potępiającej gen. Alberta Makaszowa za jego antysemickie wypowiedzi. W grudniu 1998 wszedł do władz ruchu „Otieczestwo", kierowanego przez →Łużkowa. (GP)

KOŁCZAK Aleksandr Wasiljewicz (1873–1920), wybitny badacz Arktyki, admirał, jeden z przywódców „białego ruchu".

Z rodu Tatarów krymskich, urodził się 16 XI w Petersburgu, ukończył Korpus Kadetów. Uczestnik wielu ważnych wypraw morskich, polarnych, eksploracji Syberii i autor prac im poświęconych. Ranny podczas wojny rosyjsko-japońskiej. Przywódca młodych oficerów floty wojennej wysuwających projekty reform. W czasie I wojny światowej dowodził formacjami marynarki na Bałtyku i Morzu Czarnym, odnosząc wiele sukcesów. W VI 1917 podał się do dymisji, wyjechał do USA z wykładami na temat marynarki wojennej. Powrócił na Syberię, minister wojny Dyrektoriatu w Omsku, a po obaleniu Dyrektoriatu – Wielkorządca Rosji. Po sukcesach III–IV 1919 zaczął zbliżać się od Uralu w stronę Wołgi, ale zamiast skoordynować swe działania i połączyć się z →Denikinem, chciał pierwszy zająć Moskwę i poniósł klęskę w wyniku kontrofensywy Armii Czerwonej jesienią 1919. Wycofywał się w niezwykle ciężkich warunkach, atakowany przez chłopskich partyzantów, którym rząd białych odebrał ziemię i oddał z powrotem obszarnikom. Dostał się do niewoli w Irkucku, a z polecenia francuskiego szefa misji sojuszniczej został przekazany korpusowi czechosłowackiemu, który z kolei oddał go w ręce bolszewików.

Rozstrzelany 7 II 1920 w Irkucku. (JS)

KOŁŁONTAJ Aleksandra Michajłowna (z domu Domontowicz, 1872–1952), słynna piękność, pierwsza w świecie kobieta-dyplomata, pionierka radzieckiej odmiany feminizmu.

Urodziła się 19 III w Petersburgu, jako córka pułkownika Domontowicza z litewskiego rodu książęcego. Otrzymała staranne wykształcenie domowe, potem ukończyła gimnazjum w Petersburgu. Piękna Szura ze znakomitego domu dostępuje zaszczytu pierwszego balu w Pałacu Zimowym, gdzie na pewien czas traci dla niej głowę następca tronu, przyszły car →Mikołaj II, marząc o małżeństwie z nią. W 1903 wychodzi za mąż za Władimira Kołłontaja, syna polskiego zesłańca, uczestnika powstania 1863. W ruch rewolucyjny zaangażowana od lat 90. Od 1899 w Zürichu studiuje ekonomię i statystykę, kontaktuje się z R. Luksemburg, K. Kautskim i →Plechanowem, z którym łączą ją przez pewien czas intymne stosunki. W 1903 bierze udział w II brukselskim Zjeździe SPRR, gdzie po raz pierwszy spotyka →Lenina. Po powrocie do kraju współpracuje z mienszewikami i bolszewikami. Uczestniczka międzynarodowych konferencji socjalistycznych w Kientalu i Zimmerwaldzie, ruchu strajkowego w krajach zachodnich (w Paryżu za swą bojowość uzyskuje miano „*Jaurèsa w spódnicy*"), współtwórczyni lewicowych organizacji kobiecych, od 1915 członek frakcji bolszewickiej. Często wyjeżdża za granicę. W Londynie bierze udział w spotkaniu ASS (Adult Suffrage Society), ruchu walki o prawa wyborcze

kobiet, gdzie dochodzi do jej spotkania i romansu z 16 lat starszym G.B. Shawem. W 1915 w USA. Po powrocie do Rosji organizatorka ruchu strajkowego, przywozi z Zürichu do Piotrogrodu Leninowskie *Listy z daleka*. Według niektórych źródeł, pośredniczyła w przekazywaniu niemieckich pieniędzy Leninowi. Aresztowana wśród uczestników nieudanego lipcowego bolszewickiego puczu 1917. Bierze udział w tajnym posiedzeniu KC partii, 10 X 1917, na którym zapadła decyzja o przejęciu władzy. W 1917–18 pełni funkcję komisarza ludowego opieki państwowej. Najbardziej jednak jej nazwisko upamiętnia się propagandą radykalnego równouprawnienia kobiet. Namiętna przeciwniczka *„małżeństwa burżuazyjnego"*, wyznaje pogląd, iż w socjalizmie małżeństwo to *„mieszczańskie ograniczenie"*, a zazdrość jest *„przesądem burżuazyjnym"*. Wielką popularność zyskuje rzucone przez nią hasło *„Miejsce dla skrzydlatego Erosa!"* oraz *„teoria szklanki wody"* (stosunek seksualny to tyle, co wypicie szklanki wody...). Słynne są jej romanse z Aleksandrem Szlapnikowem (rozstrzelany jako *„wróg ludu"* w 1937), pierwszym komisarzem pracy w rządzie Lenina, oraz Pawłem Dybienką (*„wróg ludu"*, rozstrzelany w 1938), w 1918 komisarzem marynarki wojennej. „Kołłontaizm" był objawem totalnej rewolucyjności fazy leninowskiej, aczkolwiek już w drugiej połowie lat 20. dochodzi do głosu tendencja, by w imię „celowości rewolucyjnej" podporządkować seks nadrzędnym zadaniom państwa, uwolnić jednostkę od „seksualnego fetyszyzmu", doprowadzić do stanu, w którym *„kolektyw stanie się bardziej pociągający od partnera seksualnego"*. Ponieważ sfera intymna winna być podporządkowana walce klasowej, partia uzyskuje prawo ingerowania w życie seksualne jednostki. Klasową czystość seksu rozumiano jako naganność stosunków międzyklasowych. *„Pociąg seksualny do partnera z wrogiej klasy* – pisał jeden ze znawców przedmiotu (A. Załkind) – *jest czymś nieprzyzwoitym* (...) *jest zboczeniem tak samo, jak pociąg seksualny do krokodyla lub orangutana"*. W drugiej połowie lat 30. dokonuje się radykalny odwrót od wolnej miłości, dochodzi do głosu charakterystyczny dla stalinizmu aseksualizm czy wręcz seksofobia. Wydano zdecydowaną walkę „frazeologii lewackiej", rodzina zostaje zrehabilitowana jako część społeczności radzieckiej. Akcentuje się konieczność podporządkowania popędu seksualnego dla dobra budownictwa socjalizmu, idąc za wskazaniami →Lenina, który zauważył, iż *„brak opanowania w seksie to cecha burżuazyjna, będąca objawem rozkładu"*, natomiast proletariat całą swą energię skupia na walce klasowej. Usankcjonowana w 1920 aborcja zostaje zakazana w 1936, od 1944 dyskryminuje się dzieci pozamałżeńskie, a rozwiedziony mężczyzna będzie miał spore kłopoty, by zostać oficerem lub pracownikiem organów bezpieczeństwa. Teoretyczną i praktykowaną w życiu prywatnym rewolucyjność w zakresie erotyki Kołłontaj łączy z niezależnością przekonań politycznych. Na X Zjeździe RKP(b) w 1921 jest – obok A. Szlapnikowa i S. Miedwiediewa – jednym z liderów „opozycji robotniczej", protestującej przeciwko oligarchizacji życia wewnętrznego partii, panoszeniu się biurokracji oraz całkowitemu zanikowi w niej ducha demokratyzmu, w związku z czym oświadczyła, iż *„klasa robotnicza* (...) *odgrywa coraz mniejszą rolę w republice radzieckiej"*. Podporządkowała się jednak dyscyplinie większości zjazdowej, nie podzielającej podobnych poglądów. W 1922 przechodzi do służby dyplomatycznej, od 1923 jest ambasadorem ZSRR w Norwegii. Mimo odniesionego tu sukcesu – pełnego uznania przez ten kraj ZSRR, zostaje odwołana z powodu romansu z norweskim ministrem spraw zagranicznych. W 1926 jest ambasadorem w Meksyku, w 1927 znów w Norwegii,

w 1930 w Szwecji, członek delegacji ZSRR w Lidze Narodów. W 1946–1952 doradca Ministerstwa Spraw Zagranicznych.

Zmarła 9 III 1952 w Moskwie, pochowana na Cmentarzu Nowodziewiczym. (JS)

KOŁMOGOROW Andriej Nikołajewicz (1903–87), matematyk, współtwórca teorii prawdopodobieństwa.

Urodził się 25 IV w Tambowie, od 1910 w Moskwie. W 1925 ukończył matematykę na Uniwersytecie Moskiewskim, od 1931 profesor, od 1937 kierownik katedry teorii prawdopodobieństwa. W 1933 wydał po niemiecku *Podstawy obliczenia prawdopodobieństwa*. Od 1939 członek Akademii Nauk, szef Wydziału Statystyki i Prawdopodobieństwa Instytutu Matematyki Akademii Nauk, jeden z pierwszych laureatów Nagrody Stalinowskiej (1941). Podczas wojny zajmował się problemem narodzin i ginięcia roślin, stosował matematykę do objaśniania procesów genetycznych, co doprowadziło go do konfliktu z →Łysenką. Od połowy lat 60. kierował komisją do spraw reformy nauczania matematyki w szkole, do szkolnego programu włączył teorię mnogości i logikę matematyczną. Autor konstruktywnej interpretacji „logiki intuicjonistycznej", stworzył podstawy teorii procesów losowo-przypadkowych, obliczał prawdopodobieństwa ruchu planet. Wprowadził matematyczne obliczenia do literaturoznawstwa, badał w ten sposób poezję Puszkina, utrzymywał kontakty z semiotykami. Członek wielu zagranicznych akademii, od 1956 PAN. W 1964 doktor honorowy Uniwersytetu Jagiellońskiego (wspólnie z →Kapicą i literaturoznawcą Wiktorem Żyrmunskim). W 1965 laureat Nagrody Leninowskiej. Na swej daczy w Komarowce pod Moskwą przyjmował matematyków z całego świata, odwiedzali go tutaj m.in. lwowiacy: Stefan Banach i Kazimierz Kuratowski. Wychował licznych uczniów, m.in. Anatolija Malcewa i Izraela Helfanda. W 1987 laureat Nagrody Nikołaja Łobaczewskiego.

Zmarł 20 X 1987 w Moskwie, pochowany na Cmentarzu Nowodziewiczym. Rosyjska Akademia Nauk ustanowiła matematyczną nagrodę jego imienia. (GP)

KOMAROW Władimir Michajłowicz (1927–67), kosmonauta, jako pierwszy w świecie przebywał dwukrotnie w Kosmosie, zginął podczas drugiego powrotu (*„zawiodły spadochrony"*).

Urodził się 16 III w Moskwie. W 1945 wstąpił do Armii Czerwonej. W 1959 ukończył Wojskowo-Lotniczą Akademię Inżynieryjną im. N. Żukowskiego. Od 1960 w zespole kosmonautów. W październiku 1964 udał się w Kosmos w locie załogowym na statku „Woschod", wspólnie z Konstantinem Fieoktistowem i Borisem Jegorowem. Trzej kosmonauci – którzy wylecieli za →Chruszczowa, a wrócili za →Breżniewa – dokonali lotu w dwuosobowym statku, z którego usunięto wszelkie elementy zabezpieczenia (w tym zapasowe skafandry i katapulty). Pod koniec 1966 – gdy Amerykanie kończyli „Gemini" (seria dwuosobowych statków przeznaczonych do badań zachowania się człowieka w Kosmosie) – Rosjanie przeprowadzili serię nieudanych lotów bezpilotowych „Sojuzów", mających krążyć wokół Ziemi. Potem chcieli opanować sztukę łączenia dwóch statków na orbicie okołoziemskiej. W tym celu 23 IV 1967 Komarow wyleciał na orbitę wraz z dwuosobową załogą na „Sojuzie 1", a na drugi dzień miał się połączyć z „Sojuzem 2". Jednak już na starcie wystąpiły poważne awarie, toteż zrezygnowano z tych planów. Na domiar złego podczas lądowania zawiódł główny spadochron i rakieta uderzyła w skorupę Ziemi. Komarow zginął wraz z załogą 24 IV 1967 w pobliżu Orenburga. Urnę z jego prochami wmurowano w ścianę Kremla. Pionie-

rzy odnaleźli jednak jeszcze jakieś szczątki na miejscu tragedii i tam je pochowali – władze uparcie walczyły z tym drugim grobem. Śmierć Komarowa wywołała masę domysłów i plotek. →Marczenko w książce *Żyj jak wszyscy* pisze, że mało kto uwierzył w oficjalną wersję katastrofy. Przypuszcza się, że plotki rozpowszechniały także władze, żeby udowodnić, iż to sam kosmonauta był winien tragedii, skoro zdecydował się lecieć, nim sprawdzono aparaturę. Tworzono również legendę patriotyczną, jakoby Komarow nie przyjął w powietrzu pomocy Amerykanów i tym samym *„odmówił zdrady Ojczyzny"*. W lipcu 1969 – gdy Amerykanie Neil Armstrong i Edwin Aldrin na „Apollu 11" wylądowali na Księżycu – Rosjanie ostatecznie przegrali prestiżową „bitwę o Kosmos". Ostatnim tragicznym akordem batalii była w 1971 śmierć trzech kosmonautów: Gieorgija Dobrowolskiego, Wiktora Pacajewa i Władisława Wołkowa podczas powrotu z orbitalnej stacji „Salut" na „Sojuzie 11". (GP)

KONDRATJEW Nikołaj Dmitrijewicz (1892–1938), ekonomista, twórca teorii gospodarczych cykli.

Urodził się 4 III w Petersburgu. Odebrał solidne wykształcenie w zakresie nauk ekonomicznych i statystyki. W 1917 wiceminister aprowizacji w Rządzie Tymczasowym. W 1917–19 członek partii lewicowych eserowców. W 1920 założyciel i pierwszy dyrektor moskiewskiego Instytutu Koniunktur, profesor Akademii Rolniczej, współautor pierwszej pięciolatki (1923–28) dla rolnictwa radzieckiego. Aresztowany w 1930, oskarżony o „odchylenie prawicowe", skazany na 8 lat łagru. Bronił rolnictwa indywidualnego, autor pionierskich dzieł: *Gospodarka światowa i fluktuacje ekonomiczne w okresach wojennym i powojennym* (1922) oraz *Cykl długiej fali* (1925). Przez autorytety w zakresie nauk ekonomicznych uznawany za „zapomnianego geniusza". Przedstawił teorię o cechach historiozoficznych, zgodnie z którą dzieje ludzkości powtarzają się według półwiecznych cykli, zgodnie z rytmem rozkwitu, stabilizacji, schyłku oraz kolejnego rozkwitu. Na podstawie wyliczeń statystycznych, obejmujących okres od końca XVIII w., wyróżnił trzy fale: od końca XVIII w. do 1844–51, od 1844–51 – do 1890–96, od lat 90. XIX w. do 1920–30. Czwarta fala, wg Kondratjewa, winna mieć początek w latach 1938–45, schyłek w 1995–2000. Okres wzrostu jest zawsze etapem niepokoju (wojen), w czasie schyłkowym pojawia się większość wynalazków. Cyklom ekonomicznym towarzyszą zmiany w stylu życia, euforie i kryzysy, nowe techniki. Wielu znawców współczesnych uważa, iż teoria Kondratjewa precyzyjnie wyjaśnia genezę światowego zamętu lat 1990 („dolny punkt przegięcia"), globalizacji oraz wynikających z niej zagrożeń i możliwości.

Rozstrzelany 17 IX 1938. (JS)

KONDRUSIEWICZ Tadeusz Ignatjewicz (ur. 1946), doktor teologii, arcybiskup, zwierzchnik Kościoła katolickiego w Federacji Rosyjskiej.

Urodził się 3 I w Odelsku, w diecezji grodzieńskiej na Białorusi, w rodzinie polskiej. Studiował matematykę i architekturę na Uniwersytecie Leningradzkim. Po ukończeniu seminarium duchownego w Kownie, 31 V 1981 przyjął święcenia kapłańskie. Pracował jako proboszcz w wileńskich parafiach Świętej Teresy i Matki Boskiej Ostrobramskiej, później w Grodnie. W VII 1989 ustanowiony administratorem apostolskim na Białorusi, gdzie od 1925 nie było żadnych struktur Kościoła katolickiego. W Grodnie założył seminarium duchowne przygotowujące kapłanów dla terenów dotychczas praktycznie pozbawionych duszpasterzy katolickich. W X 1989 z rąk Jana Pawła II otrzymał sakrę biskupią w rzymskiej Bazylice Świętego Piotra. Głosi kazania

w językach polskim, rosyjskim i białoruskim. Ówczesny przewodniczący parlamentu białoruskiego →Szuszkiewicz mówił o jego postawie wobec miejscowych konfliktów narodowościowych: *„Bardzo mądre stanowisko wobec tych problemów* (polonizacji Białorusinów) *zajął biskup Tadeusz Kondrusiewicz, pięknie mówiący po białorusku..."*, choć prasa rosyjskojęzyczna oskarżała go czasem o „polonizację Białorusinów". Od IV 1991 arcybiskup i administrator apostolski dla katolików obrządku łacińskiego w europejskiej części Rosji. Administracja liczy 91 parafii, posiadając jednak tylko 22 kościoły i 27 kaplic. W wywiadzie dla „Tygodnika Powszechnego" (1991) powiedział: *„Misją Kościoła jest głoszenie Słowa Bożego, nawracanie i nauczanie, a nie propagowanie tej czy innej kultury i języka"*. Nazywano go „arcybiskupem Moskwy", co wzbudziło protest patriarchy →Aleksija II, lecz prostował to, przypominając, iż jest *„administratorem apostolskim dla katolików obrządku łacińskiego w europejskiej części Rosji"*. W V 1992 w sanktuarium maryjnym w Piekarach Śląskich mówił o potrzebie budowania w Europie *„mostu miłości"*, ponieważ *„Europa nie kończy się ani na Odrze, ani na Bugu, ale istnieje aż po Górny Ural"*. W III 1992 wystosował list otwarty do →Jelcyna, protestując przeciwko interwencji milicji w rzymskokatolickiej parafii Niepokalanego Poczęcia NMP w Moskwie, domagając się zwrotu świątyni wiernym. W Wielkanoc 1996 został po raz pierwszy zaproszony na całonocne czuwanie prawosławne podczas liturgii sprawowanej przez patriarchę. W III 1997 wyświęcił w Moskwie pierwszego kapłana narodowości rosyjskiej. Gdy 19 IX 1997 Jelcyn podpisał kontrowersyjną ustawę o wolności sumienia, arcybiskup powiedział, iż *„spowoduje ona spore trudności dla katolicyzmu w Rosji, ale Kościół przeżyje"*. Od II 1999 przewodniczący Episkopatu rzymskokatolickiego w Rosji. (JS)

KONIEW Iwan Stiepanowicz (1897–1973), marszałek ZSRR, jeden z głównych dowódców radzieckich II wojny światowej.

Urodził się 28 XII we wsi Łodejno w guberni wiatskiej. W Armii Czerwonej od 1918, absolwent Akademii Wojskowej im. M. Frunze (1934), uczestnik I wojny światowej i wojny domowej, podczas której walczył z oddziałami →Kołczaka, biorąc też udział w stłumieniu powstania kronsztadzkiego. Marszałek od 1944, dwukrotny (1944, 1945) Bohater Związku Radzieckiego. W 1940–41 komendant okręgów wojskowych zabajkalskiego i północnokaukaskiego. W czasie wojny z Niemcami dowódca szeregu frontów, wyróżnił się w walkach o Moskwę i na Łuku Kurskim. Dowodzone przez niego siły 1. Frontu Ukraińskiego (walczyła tu 2. Armia Wojska Polskiego) zajęły Lubelszczyznę, Rzeszowszczyznę, 18 I 1945 opanowały Kraków, umiejętnym manewrem chroniąc go przed zniszczeniem (honorowy obywatel miasta, uczczony również pomnikiem, zdemontowanym po

Iwan Koniew

1989), odegrały też czołową rolę w walkach na odcinku Wisła–Odra–Berlin. W XII 1953 przewodniczył rozprawie sądowej nad →Berią i jego wspólnikami. W 1956–60 na czele sił Układu Warszawskiego, dowodził jednostkami tłumiącymi powstanie węgierskie. W 1961–62 na czele Zachodniej Grupy Wojsk Radzieckich w NRD, jeden z inicjatorów budowy muru berlińskiego.

Zmarł 21 V 1973 w Moskwie, urnę z prochami złożono w murze kremlowskim. (JS)

KONIONKOW Siergiej Timofiejewicz (1874–1971), rzeźbiarz, w 1923–45 na emigracji.

Urodził się 10 VII w rodzinie bogatego chłopa na Smoleńszczyźnie, we wsi Wierchnije Karakowiczi. W 1892–96 uczył się w moskiewskiej Szkole Malarstwa, Rzeźby i Architektury, w 1899–1902 – w Wyższej Szkole Artystycznej przy Petersburskiej Akademii Sztuk Pięknych. W 1906–08 wystawiał prace w marmurze i piaskowcu: *Nike*, *Chłop*, *Ateista*, *Paganini*. W 1907–17 stworzył w drewnie „leśną serię", odwołującą się do archetypów słowiańskich: *Jegor pszczelarz*, *Stareńki staruszek*, *Jerusłan Łazariewicz*, *Żebracze bractwo*. W 1916–17 został członkiem rzeczywistym Akademii Sztuk Pięknych, wstąpił do stowarzyszenia „Mir Iskusstwa". Po rewolucji włączył się w akcję „monumentalnej propagandy" (kremlowska płyta *Poległym za pokój i braterstwo narodów*, grupa *Stiepan Razin*), w 1920 zrealizował cyrkowe przedstawienie *Samson-zwycięzca*. Wątki rewolucyjne łączył z prasłowiańską mitologią. Jednak w 1923 nie wrócił do kraju z podróży do Nowego Jorku. W amerykańskim okresie stworzył portrety Puszkina, Lwa Tołstoja, Dostojewskiego, →Majakowskiego, →Szalapina, →Rachmaninowa, Einsteina, Toscaniniego. Jako członek grupy „Uczniowie Chrystusa" wyrzeźbił *Piotra*, *Jana Teologa*, *Jakuba Apostoła* i *Judasza*. Kontynuował cykl leśny (*Pan*, *Staruszek-lirnik*). Podczas II wojny pracował we władzach Komitetu Pomocy Rosji Radzieckiej. W 1945 otrzymał zezwolenie na powrót do ZSRR. Rzeźbił portrety polityków i artystów: →Łunaczarskiego, →Chruszczowa, →Ułanowej. Został uznany za ojca socjalistycznego realizmu w rzeźbie, choć jego twórczość nigdy się nie wpisywała w żadne prymitywne szablony. Laureat Nagrody Stalinowskiej (1951) i Leninowskiej (1957), od 1954 członek Akademii Nauk. W 1964 na 90-lecie Konionkowa zorganizowano wielką wystawę jego prac.

Zmarł 9 X 1971 w Moskwie, w wieku 97 lat. Spoczywa na Cmentarzu Nowodziewiczym. (GP)

Siergiej Konionkow

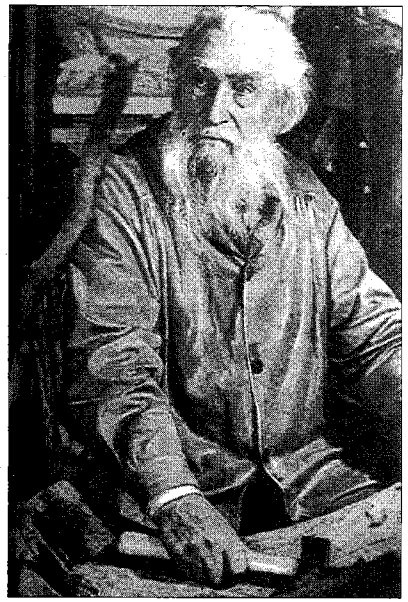

KORCZNOJ Wiktor Lwowicz (ur. 1931), arcymistrz szachowy, od 1976 na emigracji.

Urodził się 23 VII w Leningradzie, w rodzinie żydowskiej (jego ojciec zginął na froncie w 1941). Przeżył blokadę. Od 1944 zajmował się szachami w kółku leningradzkiego Pałacu Pionierów. Od 1956 arcymistrz międzynarodowy. Uczestnik 16 turniejów o mistrzostwo ZSRR, w 1960–70 czterokrotny mistrz kraju. W 1960–74 uczestniczył w drużynie ZSRR w 6 olimpiadach szachowych. W 1974 przegrał z →Karpowem mecz pretendentów do tytułu mistrza świata. W 1976 po zakończeniu turnieju szachowego poprosił o azyl polityczny w Holandii. Dwukrotnie – w 1978 i 1981 w Baguio na Filipinach i w Merano we Włoszech – przegrywał w pojedynkach o tytuł mistrza świata z Karpowem. W 1978 pozbawiono go obywatelstwa radzieckiego – za decyzją sekretariatu KC KPZR głosowali: →Susłow, →Czernienko, →Gorbaczow. (W 1979 syn Korcznoja został skazany na 2,5 roku więzienia za odmowę służby w armii). Wydał książkę *Antyszachy* (1981), w której opisał zależność świata szachowego od nacisków politycznych władzy. Długo, lecz skutecznie starał się o zezwolenie na emigrację dla żony i syna. W 1990 Gorbaczow chciał mu zwrócić obywatelstwo, ale Korcznoj nie skorzystał z tej propozycji. W 1997 wziął udział w turnieju szachowym w Petersburgu, w którym młodzi mieszkańcy miasta zmierzyli się z dawnymi wielkim szachistami Leningradu. Decyzją →Spasskiego otrzymał nagrodę za najpiękniejszą partię turnieju. Występuje chętnie w roli nauczyciela młodych talentów. Mieszka w Szwajcarii. (GP)

Wiktor Korcznoj

KORIAGIN Anatolij (ur. 1939), psychiatra i obrońca praw człowieka, przyczynił się do demonstracyjnego wystąpienia ZSRR ze Światowej Organizacji Psychiatrycznej (1983).

W latach 70. pracował w małym szpitalu psychiatrycznym w Kraju Krasnojarskim. W 1977 został zastępcą głównego psychiatry w szpitalu w mieście Kyzył nad Jenisejem (stolica Tuwy). Związał się z ruchem obrony praw człowieka, w 1979 wstąpił w Moskwie do niezależnej Komisji Roboczej ds. Badań nad Wykorzystywaniem Psychiatrii w Celach Politycznych (założyciele: Aleksander Podrabinek, Wiaczesław Bachmin, Irina Kapłun, Feliks Sieriebrow i Dżemma Kwaczewska). Psychiatrią w ZSRR zarządzał wówczas →Snieżniewski, który wymyślił „*zespół schizofrenii bezobjawowej*", dzięki czemu można było zamykać w „psichuszkach" niewygodnych dysydentów. Koriagin przeprowadził niezależne badanie

prześladowanego robotnika-dysydenta, Aleksieja Nikitina. Stwierdziwszy, że jest zdrowy, przekazał wyniki ekspertyzy zachodnim korespondentom. W 1981 aresztowany i skazany na 7 lat łagru o zaostrzonym reżimie i 5 lat zesłania. 6 lat spędził w łagrze o specjalnym reżimie, w tym czasie prześladowano jego rodzinę. Dzięki niemu i wcześniejszemu świadectwu innego psychiatry-dysydenta, Siemiona Głuzmana, oraz →Bukowskiego, ZSRR został zmuszony do opuszczenia Światowej Organizacji Psychiatrycznej (1983). W 1985–87 Koriagin był trzykrotnie zgłaszany do Pokojowej Nagrody Nobla. Po zwolnieniu z obozu w Permie wyjechał do Zürichu (1987). W Holandii wydał tom wspomnień. Jego imieniem nazwano specjalną nagrodę przyznawaną w dziedzinie etyki medycznej. Kilka lat temu wrócił z rodziną do Rosji i całkowicie zniknął ze sceny publicznej. (GP)

KORNIŁOW Ławr Gieorgijewicz (1870–1918), generał, niedoszły dyktator Rosji.

Urodził się 30 VIII koło Karagandy jako syn oficera. Absolwent szkoły artylerii i Akademii Sztabu Generalnego. Znał język turecki oraz perski i chiński. Uczestnik wojny rosyjsko-japońskiej (1904–05), w 1907–11 attaché wojskowy w Chinach. Podczas I wojny światowej dowódca brygady i dywizji. Ranny trafił do niewoli austriackiej, ale uciekł z niej w 1916. Po rewolucji lutowej dowódca piotrogrodzkiego okręgu wojskowego, odpowiedzialny za ochronę rodziny byłego cara, dowódca frontu południowo-zachodniego, w VII–VIII 1917 głównodowodzący sił rosyjskich. Miał świadomość narastającego chaosu wewnętrznego i rozkładu armii nie odnoszącej zwycięstw, osłabianej w wyniku masowej dezercji. Te zjawiska wystąpiły podczas ofensywy (w VI 1917) frontu południowo-zachodniego, gdy po pierwszych sukcesach nastąpiła klęska, w efekcie panicznej ucieczki oddziałów zapasowych, będących pod wpływem agitacji bolszewickiej. Postanowił ratować sytuację, wprowadzając karę śmierci na froncie, i opanować stolicę z jej zdemoralizowanym garnizonem. Ponieważ, jako jedyny z carskich generałów, wypowiadał poglądy demokratyczne, wydawał się możliwy do zaakceptowania dla Rządu Tymczasowego. Rozpoczęty 7 IX pochód na Piotrogród skończył się niepowodzeniem wskutek nieporozumień z →Kiereńskim, dostrzegającym główne niebezpieczeństwo dla demokracji ze strony prawicowego „bonapartyzmu", jak również świetnie zorganizowanej akcji bolszewików. Niebezpieczeństwo „korniłowszczyzny" zostało zażegnane, a bolszewicy jeszcze bardziej wzmocnieni. Korniłow został z rozkazu premiera aresztowany w Bychowie, skąd w XII 1917 zbiegł. Był jednym z organizatorów i głównodowodzącym popieranej przez państwa ententy Armii Ochotniczej na południu Rosji, głównej formacji antybolszewickiej.

Zginął 13 IV 1918 przy próbie zdobycia Jekatierinodaru. (JS)

KOROLENKO Władimir Gałaktionowicz (1853–1921), pisarz-humanista i działacz społeczny, pierwszy „dysydent" w ZSRR.

Urodził się 27 VII w Żytomierzu. Ojciec – sędzia powiatowy – pochodził z ukraińskich Kozaków, matka była córką polskiego ziemianina. Do 1861 w rodzinie posługiwano się głównie językiem polskim. W 1871 wstąpił do Instytutu Technologicznego w Petersburgu. W 1874–76 uczył się w Piotrowskiej Akademii Rolniczej w Moskwie, skąd go usunięto za udział w protestach studenckich. Mieszkał w Kronsztadzie pod nadzorem policji, w 1877–79 uczył się w Instytucie Górniczym w Petersburgu. Za związki z narodnikami lata 1879–85 spędził na zesłaniu w Wiatce, Permie i Jakucji. Tu

m.in. przekłada opowiadanie Sienkiewicza *Janko Muzykant* (publ. dopiero w 1957). W 1885–96 mieszkał w Niżnym Nowogrodzie, gdzie napisał swe najważniejsze dzieła. Przyczynił się do odnowienia prozy rosyjskiej – zgodnie z tym, co głosił, zespalał w swej twórczości realizm z romantyzmem. W opowiadaniach *Sen Makara*, *W złym towarzystwie* i *Ślepy muzykant* pokazywał ludzi z nizin społecznych, marzących o wielkim szczęściu. W opowiadaniu *Paradoks* stworzył popularny później aforyzm, iż *„człowiek jest stworzony do szczęścia, tak jak ptak do lotu"*, co odzwierciedla jego rzeczywiste przekonanie o powołaniu człowieka. Od 1900 mieszkał w Połtawie. Bronił niewinnie prześladowanych – w 1896 miał wielki udział w uwolnieniu Udmurtów oskarżonych o mord rytualny, w 1905–06 zapobiegł rozruchom antysemickim w Połtawie i sprzeciwił się pacyfikacji ukraińskich wsi, w 1913 bronił Mendla Bejlisa („rosyjski Dreyfus", sądzony w 1911–13 za rzekomy mord rytualny; ostatecznie uniewinniony przez sąd przysięgłych). W 1904–21 napisał monumentalne czterotomowe wspomnienia *Historia mojego współczesnego*, gdzie przy okazji zarysował losy inteligencji rosyjskiej 2. poł. XIX w. Po 1917 wystąpił przeciw przemocy bolszewickiej. W listach do →Łunaczarskiego (1920) protestował przeciw działalności Czeka; za kardynalny błąd nowej władzy uznawał *„próbę wprowadzenia socjalizmu bez wolności"*. Był honorowym członkiem Politycznego Czerwonego Krzyża (por. →Figner). Ambiwalentny był stosunek →Lenina do pisarza. Swój pseudonim rewolucyjny, „Lenin", zaczerpnął on z wczesnych opowiadań syberyjskich Korolenki, którego nazywał wówczas „pisarzem postępowym". Później jednak radykalnie zmienił ocenę i określał Korolenkę jako *„żałosnego filistra w okowach burżuazyjnych przesądów"*.

Władimir Korolenko

Pisarz zmarł 25 XII 1921 w Połtawie. Radzieckie organy bezpieczeństwa interesowały się wpływem Korolenki na umysły niezależnych Rosjan jeszcze długo po jego śmierci. (GP)

KOROLOW Siergiej Pawłowicz (1907–66), główny konstruktor radzieckich rakiet kosmicznych.

Urodził się 12 I w Żytomierzu. W 1924 ukończył Instytut Techniki Konstrukcyjnej w Odessie. Pod wpływem →Ciołkowskiego wstąpił do inżynierskiej Grupy ds. Badań Ruchu Reaktywnego. Od 1927 pracował w przemyśle lotniczym, w 1929 ukończył Wyższą Techniczną Szkołę Lotników w Moskwie. Od 1930 był starszym inżynierem

Centralnego Instytutu Aero-Hydrodynamicznego (CAGI), od 1933 – zastępcą dyrektora Naukowo-Badawczego Instytutu Techniki Reaktywnej. Pracował nad radzieckim systemem balistycznym. W 1938 został aresztowany przez NKWD pod zarzutem przekazania szkiców niemieckiej firmie akcyjnej. Trafił na Kołymę, skąd w 1941 →Tupolew ściągnął go do pracy w wojskowej „szaraszce" CKB-29, gdzie władze wykorzystywały umysłową pracę więźniów-uczonych. Do zwolnienia w 1944 pracował tam nad systemem obronnym ZSRR. W 1945 na polecenie władz wyjechał *incognito* do Niemiec – jego pierwsza rakieta R-1 była kopią V-2. W 1953 po rehabilitacji wstąpił do KPZR. W 1957 wypuścił w Kosmos pierwszego sztucznego satelitę Ziemi. W 1961 zapoczątkował serię lotów międzyplanetarnych aparatów kosmicznych „Wenus" Był głównym twórcą radzieckich statków kosmicznych, sputników i próbników („Wostok", „Woschod", „Mołnija 1", „Kosmos", „Elektron", „Zond"). W 1957–58 otrzymał Nagrodę Leninowską, Złoty Medal Ciołkowskiego i został członkiem Akademii Nauk. Na jego rakietach „Wostok" i „Woschod" →Gagarin, →Tierieszkowa, →Komarow dokonywali pierwszych w historii lotów kosmicznych. Na statku „Woschod 2" wyleciał w Kosmos Aleksiej Leonow (1965), który jako pierwszy wyszedł w otwartą przestrzeń kosmiczną („leonował", jak wtedy mówiono...). Korolow był personą „ściśle tajną", w prasie radzieckiej przez długi czas nie wymieniano nawet jego nazwiska, określając go mianem Głównego Konstruktora.

Zmarł 14 I 1966 w Moskwie. Gdy urnę z jego prochami wmurowywano w ścianę Kremla, lud moskiewski – który nic nie wiedział o jego istnieniu – pytał ze zdumieniem, kogóż to chowa się z tak wielką pompą na najświętszym miejscu Związku Radzieckiego? (GP)

KOSYGIN Aleksiej Nikołajewicz (1904–80), działacz gospodarczy i państwowy, premier ZSRR.

Urodził się 21 II w Petersburgu, ukończył leningradzki Instytut Tekstylny, w czasie wojny domowej był żołnierzem Armii Czerwonej. Czynnikiem sprzyjającym jego karierze było poparcie →Anastasa Mikojana. Kierował wieloma fabrykami tekstylnymi, od 1939 komisarz ludowy (od 1946 – minister) przemysłu tekstylnego. W czasie wojny, jako wicepremier rządu ZSRR, bardzo sprawnie przeprowadził operację ewakuacji zakładów przemysłowych z terenów europejskich za Ural w czasie ofensywy niemieckiej. Do śmierci →Stalina wicepremier i minister finansów, minister przemysłu lekkiego i spożywczego. Za rządów →Chruszczowa ponownie wicepremier, a w 1959–60 przewodniczący Państwowej Komisji Planowania (Gospłanu). Po upadku Chruszczowa premier. Zewnętrznie oschły, o smutnej twarzy, był jedyną postacią w ówczesnym kierownictwie kremlowskim, którą cechowała kompetencja i rzeczowość. Świadomy narastania kryzysowych zjawisk w gospodarce, usiłował w polityce kadrowej preferować fachowość i przeprowadzać pewne reformy, których ideą było dopuszczenie do głosu regulatorów ekonomicznych. Taką próbę, zaaprobowaną przez XXII Zjazd partii w 1966, wedle projektu prof. J. Libermana, podjął w 1965. 43 przedsiębiorstwa przemysłu lekkiego uzyskały spory margines samodzielności, z czym wiązał się nowy system planowania i zainteresowania materialnego pracowników. Po obiecujących pierwszych rezultatach inicjatywa miała być zastosowana w innych przedsiębiorstwach, ale →Breżniew przy pomocy →Susłowa udaremnił jakiekolwiek zmiany, powracając do tradycyjnych priorytetów przemysłu ciężkiego i obronnego. Mimo to okres 1965–72, dzięki Kosyginowi, to lata względnej ekspansji przemysłu lekkiego, a 12 V 1966 premier

podpisał decyzję o udziale koncernu Fiata w budowie wytwórni samochodów osobowych w Togliatti nad Wołgą. W czasie szaleństw, jakie opanowały kraj z okazji jubileuszu 100-lecia urodzin →Lenina, apelował o opamiętanie do współtowarzyszy z Biura Politycznego: *„dokonuje się masowe wznoszenie nowych pomników, popiersi itd.(...) To myśmy rozpoczęli tę falę"*. W stanie spoczynku od 23 X 1980, usunięty na żądanie kompleksu wojskowo-przemysłowego.

Zmarł 18 XII 1980 w Moskwie, urnę z prochami umieszczono w murze kremlowskim. (JS)

KOWALOW Siergiej Adamowicz (ur. 1930), jeden z najsłynniejszych dysydentów, działacz społeczny i polityczny.

Urodził się 2 III w ukraińskim miasteczku Seredina-Buda. Z wykształcenia biofizyk. Czołowa postać niezależnego ruchu demokratycznego od początku jego istnienia. W 1957 zetknął się z KGB, gdy na uniwersytecie organizował akcję skierowaną przeciwko →Łysence, w 1966 współautor listu protestującego przeciwko aresztowaniu J. Daniela i →Siniawskiego. W 1969 współzałożyciel Grupy Inicjatywnej Ruchu Obrony Praw Człowieka, pierwszej tego rodzaju organizacji w ZSRR, w 1968 rozpoczyna współpracę z „samizdatową" „Kroniką Wydarzeń Bieżących", od 1972 jej główny redaktor. W 1970 spotkał →Sacharowa i stał się na dalsze lata jednym z jego najbliższych współpracowników i przyjaciół. W 1974 roku skazany na 7 lat więzienia i 3 lata zesłania za „antyradziecką agitację i propagandę". Z nastaniem „pieriestrojki" włączył się aktywnie w życie społeczne i polityczne ZSRR, pragnąc budować zręby demokracji, głównie w zakresie tworzenia systemu prawnego, gwarantującego respektowanie praw człowieka. W 1988 angażuje się w działalność założonej przez Sacharowa Fundacji na rzecz Przeżycia i Rozwoju Ludzkości, aktywny również w Memoriale, organizacji powołanej w celu dokumentowania zbrodni stalinowskich. Od 1990 deputowany kolejnych kadencji parlamentu (najpierw RFSRR, potem FR), przewodniczący Komitetu Praw Człowieka Rady Najwyższej Federacji Rosyjskiej i delegacji rosyjskiej przy Komitecie Praw Człowieka ONZ, pierwszy w FR rzecznik praw człowieka. Bezwzględny krytyk agresji na Czeczenię, w XII 1994 przebywał w bombardowanym Groznym, relacjonując później →Jelcynowi swe obserwacje i domagając się przerwania krwawej operacji. W III 1995 odwołany przez Dumę ze stanowiska przewodniczącego Komitetu Praw Człowieka. Komuniści i nacjonaliści zarzucili mu zdradę interesów ojczyzny i opowiedzenie się po stronie czeczeńskich „bandytów". W VI 1995 odegrał decydującą rolę w negocjacjach w Budionnowsku po zajęciu miejscowego szpitala przez czeczeńskiego dowódcę polowego Szamila Basajewa. Świadom bezskuteczności swych interwencji, w I 1996 zrezygnował z przewodniczenia Komitetowi Praw Człowieka przy prezydencie FR i członkostwa w Radzie Prezydenckiej, choć nie zaniechał wysiłków na rzecz budowy państwa prawa. Ogłoszony „człowiekiem roku" w 1994, kandydat do pokojowej Nagrody Nobla w 1995, jeden z najbardziej konsekwentnych demokratów rosyjskich. Wielokrotnie gościł w Polsce. (JS)

KOZINCEW Grigorij Michajłowicz (1905–73), reżyser filmowy, twórca adaptacji filmowych *Hamleta, Króla Lira, Trylogii o Maksymie.*

Urodził się 22 III w Kijowie, w rodzinie lekarza. Studiował w Szkole Malarstwa Aleksandry Ekster w Kijowie, następnie w Akademii Sztuk Pięknych w Piotrogrodzie. W 1921 wspólnie z Leonidem Traubergiem założył Fabrykę

Ekscentrycznego Aktora (FEKS), wystawił *Ożenek* Gogola w formie widowiska cyrkowo-jarmarcznego. Razem z Traubergiem i Siergiejem Jutkiewiczem opublikował manifest programowy *Ekscentryzm* (1922). Aktor ekscentryczny nie powinien zwracać większej uwagi na słowo, miał być za to mimem i wirtuozem-akrobatą. Wszystkie filmy z 1924–45 (od *Przygód Oktiabriny* do *Prostych ludzi*) Kozincew realizował wspólnie z Traubergiem. W 1925–26 powstały: *Miszka walczy z Judeniczem*, *Czarcie koło* i *Szynel* wg Gogola, w 1927–29 – film o dekabrystach *Sojusz Wielkiej Sprawy* (*S.W.D.*) i o Komunie Paryskiej *Nowy Babilon* (dzieło już nie „ekscentryczne", lecz epickie). Pierwszym dźwiękowym filmem obu reżyserów była *Wioska na Ałtaju* (1931), opowieść o młodej nauczycielce podejmującej pracę na dalekiej wsi ałtajskiej. W 1935–39 powstała trylogia o robotniku Maksymie Lisicynie pt. *Młodość Maksyma*, *Powrót Maksyma* i *Maksym* (głośna tytułowa rola Borysa Czirkowa, muz. →Szostakowicz; Nagroda Stalinowska, 1941). Ostatni wspólny film Kozincewa i Trauberga, *Prości ludzie*, przeleżał na półce 11 lat do 1956. Po wojnie Kozincew zrealizował już samodzielnie biograficzne dzieła o Nikołaju Pirogowie (XIX-wiecznym chirurgu; Nagroda Stalinowska, 1948) i Wissarionie Bielińskim (krytyku-okcydentaliście lat 40. XIX w., uchodzącym za ojca rosyjskiej ateistycznej inteligencji). W 1957 pokazał w Cannes *Don Kichota* z →Czerkasowem w głównej roli. Światową sławę przyniosły mu ekranizacje Szekspira: *Hamlet* (1964, nagroda w Wenecji, w głównej roli wystąpił →Smoktunowski; Nagroda Leninowska, 1965) i *Król Lir* (1971). Był autorem książek o Szekspirze: *Nasz współczesny Szekspir* (1962) i *Przestrzeń tragedii* (1973). Pisał studia o →Eisensteinie, →Meyerholdzie, Chaplinie. Przez 50 lat zajmował się działalnością pedagogiczną, m.in. w Państwowym Instytucie Filmowym WGIK (1941–64) i wytwórni „Lenfilm" (1965–71). Wychował pokolenie reżyserów, m.in. →Riazanowa.

Zmarł 11 V 1973 w Leningradzie. Spoczywa w prestiżowej części Cmentarza Wołkowego „Mostki Literackie". (GP)

KOZYRIEW Andriej Władimirowicz (ur. 1951), minister spraw zagranicznych FR.

Urodził się 27 III w Brukseli, w 1974 ukończył elitarny moskiewski Instytut Stosunków Międzynarodowych. Podjął pracę w Ministerstwie Spraw Zagranicznych, gdzie był jednym z najbliższych współpracowników →Szewardnadze. W X 1990 mianowany ministrem spraw zagranicznych RSFRR, realizował program zbliżenia z Zachodem, za co był krytykowany przez siły konserwatywne i komunistyczne. W II 1994 spotkał się w Krakowie z ministrem spraw zagranicznych RP Andrzejem Olechowskim, z którym podpisał umowę o wzajemnej ochronie grobów i pomników; przekazał archiwalia z 1792–94 (listy Katarzyny II do hr. Potockiego i dokumenty związane z Tadeuszem Kościuszką). Tygodnik „Nowoje Wriemia" odnotował z tego spotkania manifestację „polskiej europejskości". Gdy Kozyriewowi przestało pisać pióro, Olechowski zaproponował swoje z komentarzem: „Najprawdziwsze, »europejskie«". 22 VI 1994 w Brukseli podpisał umowę o zgodzie Rosji na udział w natowskim „Partnerstwie na rzecz pokoju" oraz protokół o współpracy Rosji i NATO. Podaje się do dymisji w I 1995. Eleganckim, dystyngowanym stylem pracy i zachowania diametralnie różnił się od następcy, a później premiera →Primakowa, któremu zarzucał niechęć do Zachodu i sympatyzowanie z dyktatorami typu Saddama Husajna z Iraku czy Slobodana Miloszewiča z Jugosławii. Od 1993 deputowany Dumy. (JS)

KRACHMALNIKOWA Zoja Aleksandrowna (ur. 1929), działaczka niezależnego ruchu wiernych prawosławnych, krytyk oportunizmu Cerkwi wobec ateistycznej władzy.

Urodziła się w Charkowie, absolwentka moskiewskiego Instytutu Literackiego. Od 1971 aktywna w niezależnym ruchu demokratycznym, szczególnie w zakresie obrony praw prześladowanych wierzących. Redaktor religijnego „samizdatowego" periodyku „Nadieżda" (10 numerów w 1976–82), w którym uczestniczył też jej mąż, pisarz Feliks Swietow. Z paragrafu o „antyradzieckiej agitacji i propagandzie" w 1982 skazana na rok więzienia i 5 lat zesłania. Na wolności od 1987. Najbardziej bezkompromisowy krytyk polityki patriarchatu Cerkwi prawosławnej wobec władzy radzieckiej. Uważa, iż zachowanie kolejnych „stalinowskich patriarchów" – od →Siergija do →Pimena – to zdrada ducha chrześcijańskiego, obiektywna służba ateistycznej władzy. „Siergizm" (siergijanstwo) – realizowana przez patriarchę Siergija taktyka ugody z systemem stalinowskim – jest dla niej herezją przeciwko fundamentom wiary i demoralizacją społeczeństwa rosyjskiego, kapitulacją przed siłami zła. Jest przekonana, iż w postradzieckiej rzeczywistości ustrojowej Cerkiew nie oczyściła się ze swej przeszłości, nie wyciągnęła wniosków ze swego serwilizmu politycznego, co zrodziło ułatwione „nowe chrześcijaństwo", odpowiadające „nowym Rosjanom". Piętnuje odrodzenie w środowisku prawosławia rosyjskiego teokratycznego tradycjonalizmu, pogłębiające się unarodowienie prawosławia, przestrzegając przed narastaniem w środowisku wierzących obskuranckiego izolacjonizmu, czy wręcz „nazyfikacji" Cerkwi. (JS)

KRAWCZENKO Wiktor Andriejewicz (1905–66), inżynier, w 1944 uciekł z ZSRR do Ameryki, autor książki *Wybrałem wolność*.

Urodził się w X 1905 w Jekaterynosławiu, w rodzinie rewolucjonisty. Po 1917 mieszkał razem z rodziną w naddnieprzańskiej komunie wiejskiej. Od 1920 uczył się w słynnej przed rewolucją rolniczej szkole Erastowka w Komissarowce. Pracował jako górnik w Donbasie i hutnik w Dniepropietrowsku (Jekaterynosław). W 1926–28 służył w Armii Czerwonej na froncie perskim, w 1929 – wstąpił do partii komunistycznej. Od 1930 studiował w Instytucie Technologicznym w Charkowie, potem w Instytucie Metalurgicznym w Dniepropietrowsku. Zasłynął jako racjonalizator w kombinacie metalurgicznym w Nikopolu nad Dnieprem. Był członkiem „antykułackiej brygady", działającej w obwodzie dniepropietrowskim na Ukrainie. Przed wojną inżynier w Taganrogu, Pierwouralsku i w fabryce metalurgicznej w Moskwie. W 1941 powołany do Armii Czerwonej w randze kapitana. Był szefem departamentu inżynieryjno-zbrojeniowego w Radzie Komisarzy Ludowych. Wyjechał z misją do Kanady i USA, w 1943 przybył do Waszyngtonu, gdzie nawiązał współpracę z radziecką komisją do spraw zakupu uzbrojenia. W 1944 nieoczekiwanie poprosił o azyl w USA; potępił politykę →Stalina, który *„nie uczynił poważnego kroku, aby zapewnić narodowi radzieckiemu podstawowe wolności"*. W 1947 opublikował książkę o swoim życiu w ZSRR *I choose freedom*, która stała się światowym bestsellerem. *„To więcej niż tytuł, to wyznanie wiary, okrzyk, który na zawsze wkroczył do potocznego języka XX wieku i był przez 50 lat hasłem tych wszystkich, którzy nocą przez mur berliński, wpław przez Bałtyk, czołgając się przez wszystkie zielone granice, tranzytem przez ambasadę federalnych Niemiec w Budapeszcie, na tratwach między Kubą a Florydą postanawiali, czasem za cenę życia, wyrwać się z dyktatury"* (L. Unger). Krawczenko ukazywał okrucieństwa kolektywizacji na Ukrainie i zbrodniczą politykę

NKWD. Była to pierwsza odważna i udokumentowana krytyka Stalina, którego Europa i Ameryka uznawały wówczas za sojusznika. Radziecka prasa określiła książkę mianem „faszystowskiej propagandy", to samo powtarzały lewicowe gazety na Zachodzie. W 1948–49 Krawczenko wygrał w Paryżu proces o zniesławienie, wytoczony francuskiej gazecie „Les Lettres Françaises". Do końca życia mieszkał w USA jako obywatel amerykański.

W lutym 1966 Krawczenkę odnaleziono martwego we własnym mieszkaniu z ranami postrzałowymi. Oficjalnie stwierdzono samobójstwo. (GP)

KRAWCZUK Leonid Makarowicz (ur. 1934), pierwszy prezydent niepodległej Ukrainy.

Urodził się 10 I we wsi Wielikij Żytin koło Równego, absolwent Uniwersytetu Kijowskiego i Akademii Nauk Społecznych przy KC KPZR. Od 1970 w KC partii ukraińskiej, od 1988 kierownik wydziału agitacji i propagandy, w 1989–90 sekretarz KC KPZR Ukrainy, w 1990–91 przewodniczący Rady Najwyższej Ukrainy, od XII 1991 prezydent Ukrainy. Razem z →Jelcynem i →Szuszkiewiczem wziął udział w spotkaniu na terenie rezydencji Wiskuli w Białowieży, kończącym istnienie ZSRR i dającym początek Wspólnocie Niepodległych Państw. Wyróżnił się tym, iż nie podpisał Statutu WNP, jak również układu o bezpieczeństwie zbiorowym, który dawałby Federacji Rosyjskiej prawo ingerencji w sprawy wewnętrzne Ukrainy, jako „bliskiej zagranicy", wskutek czego uzyskiwała ona na starcie niepodległości największą – poza republikami bałtyckimi – niezależność w stosunku do pozostałych postradzieckich państw. Przegrał wybory prezydenckie w 1994 z →Kuczmą, uzyskując w drugiej turze 45,1% głosów, głównie na zachodzie kraju, podczas gdy były premier zwyciężył na prorosyjskim wschodzie. (JS)

KRIUCZKOW Władimir Aleksandrowicz (ur. 1924), szef KGB, uczestnik puczu 1991.

Urodził się 19 II w Stalingradzie, w latach 40.–50. działacz komsomolski i pracownik prokuratury w rodzinnym mieście. W 1954–59 sekretarz Ambasady ZSRR w Budapeszcie, zaangażowany w tłumieniu powstania Węgrów. Po powrocie do kraju zajmował stanowiska kierownicze w KC KPZR i KGB. W 1978 zastępca przewodniczącego KGB, od 1988 przewodniczący, członek kierowniczych instancji partyjnych. W sierpniu 1989, jako pierwszy przedstawiciel władz radzieckich, spotkał się z Tadeuszem Mazowieckim na zaproszenie polskiego premiera. Wcześniej doradzał gen. Jaruzelskiemu, gdy ten przygotowywał stan wojenny w Polsce. Jeden z inspiratorów i organizatorów puczu sierpniowego 1991. Aresztowany, na wolności od 1993. W KGB konsekwentnie realizował politykę przeciwdziałania „dywersjom" Zachodu, zwalczał działaczy demokratycznych i pisał donosy na antykomunistów. Miał opinię tchórzliwego, małostkowego intryganta. (JS)

KROPOTKIN Piotr Aleksiejewicz (1842–1921), książę, jeden z ojców anarchizmu rosyjskiego, autor *Zapisków rewolucjonisty*.

Urodził się 9 XII w Moskwie, jako syn księcia z legendarnego rodu Ruryka. W 1857–61 uczył się w elitarnym petersburskim Korpusie Paziów. Potem, nie bacząc na niezadowolenie rodziny, przez 5 lat służył jako zwykły oficer na Syberii. W 1867 podał się do dymisji po krwawym stłumieniu powstania polskich zesłańców w Kraju Zabajkalskim. W 1872 wstąpił w Zürichu do I Międzynarodówki, pod wpływem Michaiła Bakunina nawrócił się na anarchizm. W Rosji prowadził propagandę wśród robotników. W 1874 aresztowany i osadzony w Twierdzy Pietropawłowskiej. W 1876 uciekł brawurowo z więziennego szpitala

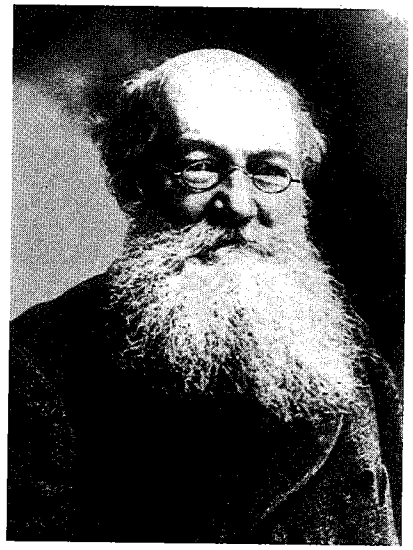

Piotr Kropotkin

i natychmiast wyemigrował z carskiej Rosji. W 1876–77 mieszkał w Anglii, a w Belgii i Szwajcarii agitował za anarchizmem. W 1882 został aresztowany i skazany w procesie anarchistów w Lyonie na 5 lat więzienia, z którego wyszedł po 3 latach. W 1886 wrócił do Londynu i uczestniczył w edycji gazet „The Anarchist" i „Freedom". Był anarchistą łagodnym, a nawet dobrotliwym, dlatego zwalczał „socjologiczny darwinizm" i kapitalizm, a na bazie ateistycznego humanizmu sformułował *„prawo wzajemnej pomocy i solidarności"*. Swe prace pisał po francusku, angielsku i rosyjsku (*Zdobycie chleba*, *Zapiski rewolucjonisty*, *Anarchia, jej filozofia i ideał*, *Pomoc wzajemna jako czynnik rozwoju*, *Etyka*, 1892–1921). W V 1917 wrócił do Rosji; z entuzjazmem przyjął rewolucję październikową. W 1918–20 spotykał się na Kremlu z →Leninem, prosząc go o uwolnienie anarchistów. Latem 1920 wystosował „apel do rządów świata", aby *„porzuciły myśl o zbrojnej interwencji w sprawy rosyjskie"*.

Zmarł 8 II 1921 w Dymitrowie koło Moskwy. Pochowano go z honorami na Cmentarzu Nowodziewiczym. (GP)

KRUPSKA Nadieżda Konstantinowna (1869–1939), żona →Lenina.

Urodziła się 26 II w Petersburgu, w rodzinie oficera. Od początku lat 90. aktywistka marksistowska w środowisku robotniczym, gdzie spotkała Lenina; od 1898 członek SDPRR. Aresztowana w 1896, w 1898 skazana na 3 lata zesłania do guberni ufimskiej, lecz na własną prośbę skierowana do Szuszenskoje, gdzie przebywał Lenin, za którego wyszła tam za mąż (pierwszy raz zamężna była z Borisem Giermanem). Od 1901 nieprzerwanie towarzyszyła mężowi we wszystkich wyjazdach zagranicznych, będąc jego sekretarką, wykonując zadania dziennikarskie i organizacyjne. Po październiku 1917 działała na niwie oświaty komunistycznej. W ostatnim okresie życia męża pośredniczyła w przekazie jego antystalinowskich tekstów →Trockiemu, solidaryzowała się też w pewnym okresie

Nadieżda Krupska

z antystalinowską opozycją. Sam Stalin traktował ją brutalnie, grożąc, iż „może mianować inną wdowę po Leninie". Zdecydowanie przeciwna balsamizacji zwłok męża i umieszczeniu ich w Mauzoleum, ponieważ w jej rozumieniu było to sprzeczne z zasadami materializmu historycznego i doktryny bolszewickiej. Nie ukrywała dezaprobaty wobec systemu politycznego, jaki zapanował od drugiej połowy lat 20. W 1926 powiedziała: „*Gdyby Wołodia żył teraz, z pewnością siedziałby w więzieniu*". Spora część jej tekstów nie była drukowana, trafiając do „spiecchranów". Była zastępcą komisarza ludowego do spraw oświaty. Pod jej kierownictwem (i M. Spierańskiego) w 1923 usunięto z bibliotek dzieła m.in. Platona, Kanta, Schopenhauera, Nietzschego, W. Sołowjowa, L. Tołstoja (łącznie z *Wojną i pokojem*). Głównym polem jej zawodowych zainteresowań w okresie porewolucyjnym było kierowanie radziecką pedagogiką szkolną i przedszkolną.

Zmarła 27 II 1939 w Moskwie, wedle jednej z wersji, otruta przez Stalina. Pochowana pod murem kremlowskim. (JS)

KRZYŻANOWSKI Gleb Maksimowicz (1872–1959), działacz partyjny i gospodarczy, pionier radzieckiego planu elektryfikacji.

Urodził się 12 I w Samarze, w rodzinie szlacheckiej. Dziadek jego był zruszczonym Polakiem-dekabrystą. Od 1891 związany z marksistowskimi kółkami, w 1893 członek SPRR. Po ukończeniu z odznaczeniem petersburskiego Instytutu Technologicznego (1894) pracował jako inżynier. Wielokrotnie aresztowany za agitację wśród robotników. W więzieniu (1897) przełożył na rosyjski *Warszawiankę* (tekst W. Święcickiego), hymn socjalistów polskich i rosyjskich. Jeden z najbardziej zaufanych ludzi →Lenina, niezwykle wysoko przez niego ceniony. W 1920 szef komisji GOELRO, planu odbudowy gospodarki państwa i elektryfikacji. W 1921–23, 1923–25 szef Państwowej Komisji Planowania (Gospłanu), nadzorował opracowanie pierwszej pięciolatki, kierował energetyką radziecką, autor licznych prac naukowych z tej dziedziny. W najwyższych władzach partyjnych, członek i wiceprezydent Akademii Nauk, propagator „leninowsko-stalinowskiej nauki o elektryfikacji". Jeden z nielicznych z otoczenia Lenina, któremu udało się przeżyć czystki stalinowskie.

Zmarł 31 III 1959, urnę z prochami złożono w murze kremlowskim. (JS)

KUCZMA Leonid Daniłowicz (ur. 1938), główny zbrojeniowiec ZSRR, konstruktor rakiet, prezydent Ukrainy.

Urodził się 9 VIII we wsi Czajkino koło Czernihowa. Dyrektor największych w ZSRR zakładów zbrojeniowych w Dniepropietrowsku. W 1979 otrzymał Nagrodę Leninowską za opracowanie rakiet SS-18 i SS-20, za pomocą których ZSRR dozbrajał siły Układu Warszawskiego, co dwa lata później (w XII 1979) wymusiło na państwach NATO decyzję o rozmieszczeniu w Europie własnych rakiet średniego zasięgu. Stało się to początkiem kolejnej rundy zbrojeń, ale i początkiem ostatniej fazy kryzysu imperium, zakończonego w 1991 jego rozpadem. Premier Ukrainy w 1992–93. W wyborach prezydenckich 1994 pokonał piastującego urząd przewodniczącego Rady Najwyższej Ukrainy →Krawczuka, uzyskując w II turze 52,2% poparcia, głównie na obszarze prorosyjskiego wschodu kraju, ponieważ jego program był nastawiony na reintegrację z Rosją. Głosowało na niego 80,2% rosyjskojęzycznych mieszkańców Krymu i 82,1% Sewastopola. Minimalnie poparł go wschód (okręgi tarnopolski, iwanofrankowski i lwowski – 2,5–3,5%). Po zwycięstwie diametralnie zmienił stanowisko, stając się zwolennikiem zachodniej drogi rozwoju kraju, w tym bliskich stosunków z Polską. (JS)

KULESZOW Lew Władimirowicz (1899–1970), reżyser radzieckiego kina niemego, teoretyk filmu, twórca *Niezwykłych przygód Mr Westa w krainie bolszewików*.

Urodził się 13 I w Tambowie. Uczył się w moskiewskiej Szkole Malarstwa, Rzeźby i Architektury. Zaczynał jako scenograf, był pierwszym teoretykiem kina w Rosji Radzieckiej. W 1918 zadebiutował konstruktywistycznym *Projektem inżyniera Prite'a*, ukazującym „harmonijne" piękno maszyn i nowych ludzi. W 1919 założył pracownię w Państwowej Szkole Filmowej („Goskinoszkoła"), jego uczniów (→Pudowkin, Boris Barnet) określano mianem „grupy Kuleszowa". Aktorzy-naturszczycy uczyli się u niego również boksu, akrobatyki, plastyki i rytmiki. Jego koncepcja montażu („efekt Kuleszowa", w którym nieoczekiwane połączenie kadrów filmowych tworzyło nową realność estetyczno-dynamiczną) była potem rozwijana przez →Eisensteina. W 1920 zrealizował *Na czerwonym froncie* o przygodach radzieckich zwiadowców w czasie wojny z „białopolakami". Światową sławę uzyskały *Niezwykłe przygody Mr Westa w krainie bolszewików* (1924), perfekcyjna satyra o perypetiach amerykańskiego senatora w ZSRR (film szydził z amerykańskiej wizji Związku Radzieckiego jako „krainy komunistycznych niedźwiedzi"). *Według prawa* (1926, scenariusz: →Szkłowski), oparty na noweli Jacka Londona, opowiadał o gorączce złota w Klondike. W 1933 zrealizował swój najlepszy film, dźwiękowego *Wielkiego czarodzieja* na podstawie nowel O'Henry'ego. W wielkorusko-bolszewickich latach 30. Kuleszow był poddawany krytyce za „wybujały internacjonalizm". W 1941 opublikował fundamentalne *Podstawy reżyserii filmowej*, na nowo odkryte w latach 60. Podczas wojny kręcił *Sybiraków*, *Przysięgę Timura* oraz *My z Uralu*. Od 1944 oddał się działalności pedagogicznej w Państwowym Instytucie Filmowym WGIK. W 1965 uroczyście otwierał I Zjazd Związku Filmowców ZSRR.

Zmarł 29 III 1970 w Moskwie, pochowany na Cmentarzu Nowodziewiczym. (GP)

KURCZATOW Igor Wasiljewicz (1903–60), fizyk jądrowy, ojciec radzieckiej bomby atomowej.

Urodził się 12 I w mieście Sim koło Czelabińska. W 1923 ukończył Krymski Uniwersytet w Symferopolu. Pracował w Instytucie Fizyko-Technicznym w Leningradzie. Od 1943 w Moskwie. Stanął na czele założonego przez siebie Instytutu Energii Atomowej (od 1960 im. I. Kurczatowa, dziś Rosyjskie Centrum Naukowe „Instytut Kurczatowa"). Od 1943 członek rzeczywisty Akademii Nauk. W 1946 skonstruował pierwszy w Europie reaktor jądrowy. W 1949 pod jego kierownictwem zbudowano w ZSRR bombę atomową, w 1953 – bombę termojądrową. W 1942–54 czterokrotny laureat Nagrody Stalinowskiej, w 1957 – Nagrody Leninowskiej. W 1950–60 deputowany Rady Najwyższej ZSRR. Atomowy program zaczęto realizować w ZSRR na początku 1943, ale →Stalin dopiero po wybuchu w Hiroszimie (1945) zrozumiał wagę problemu. Program badawczy „Atomowy Projekt w ZSRR" wykonywano w „Laboratorium Kurczatowa nr 2". Od 1944–45 Rosjanie korzystali z usług szpiegów zatrudnionych w Los Alamos, gdzie swój atomowy „Manhattan Project" realizowali Amerykanie. Zdobyte wiadomości o implozji, przy której następuje reakcja łańcuchowa i wybuch, pomogły Kurczatowowi ominąć żmudny etap wstępnych badań. Prace nad konstrukcją bomby atomowej zapobiegły czystkom, jakie Stalin zamierzał przeprowadzić w środowisku fizyków.

Kurczatow zmarł 7 II 1960 w Moskwie. Urnę z jego prochami wmurowano w ścianę Kremla. Jego imieniem nazwano 104. pierwiastek tablicy Mendelejewa. (GP)

L

LANDAU Lew Dawidowicz (1908–68), fizyk, autor prac o nadciekłości helu, laureat Nagrody Nobla w dziedzinie fizyki (1962).

Urodził się 3 II w Baku, w rodzinie Żyda-inżyniera, specjalisty od paliw płynnych. W 1924–27 studiował na wydziale fizyczno-matematycznym Uniwersytetu Leningradzkiego. W 1929–31 pobierał nauki w Berlinie, Cambridge, Zürichu i Kopenhadze. Nawiązał znajomość z Wernerem C. Heisenbergiem i Nielsem Bohrem. Od 1932 pracował w Ukraińskim Instytucie Fizyko-Technicznym w Charkowie, od 1933 był szefem katedry fizyki teoretycznej. W 1933–34 uczestniczył w kopenhaskich seminariach Bohra. W 1935 uzyskał tytuł profesora i objął stanowisko kierownika katedry fizyki ogólnej uniwersytetu w Charkowie. W 1937 przeniósł się do Instytutu Problemów Fizycznych w Moskwie, współpracował z →Kapicą nad kwestią nadciekłości gazów. W 1938 został aresztowany. Po fałszywym oskarżeniu o szpiegostwo na rzecz Niemiec spędził rok w więzieniu Butyrskim w Moskwie. Zwolniono go dzięki wstawiennictwu Kapicy, który zagroził →Stalinowi, iż opuści Instytut, jeśli Landau nie zostanie zwolniony. Stalin potrzebował Kapicy jako dyrektora i dlatego nieoczekiwanie uległ presji. W 1940–41 Landau pracował nad problemami nadciekłości helu i kwantowej teorii cieczy. Od 1943 profesor Uniwersytetu Moskiewskiego, od 1946 – członek rzeczywisty Akademii Nauk. Wspólnie z Witalijem Ginzburgiem opracował „teorię nadprzewodnictwa" (1950). W 1946–53 trzykrotny laureat Nagrody Stalinowskiej, w 1962 – Nagrody Leninowskiej. W 1962 laureat Nagrody Nobla za pionierskie prace o nadciekłości helu.

Zmarł 1 IV 1968 w Moskwie. Pochowano go na Cmentarzu Nowodziewiczym. (GP)

LANDSBERGIS Vytautas (ur. 1932), przywódca niepodległej Litwy.

Urodził się 18 X w Kownie, jako syn znanego litewskiego architekta. Od 1978 profesor muzykologii. Jako działacz polityczny zaistniał w 1987, rok później stanął na czele Litewskiego Ruchu na Rzecz

Przebudowy (Sajudis). W III 1990–XI 1992 przewodniczący Rady Najwyższej Litwy. 11 III 1990 RN Radzieckiej Republiki Litewskiej ogłosiła niepodległość, którą III Zjazd Deputowanych Ludowych ZSRR uznał za „pozbawioną podstaw prawnych". Sympatyzująca z →Gorbaczowem i przeciwna dezintegracji ZSRR opinia zachodnia przedstawiała Landsbergisa (czynił to w szczególności kremlinolog amerykański, S. Cohen) jako wcielenie zła, nowe wydanie dyktatora Iraku – Saddama Husajna. W 1993 przegrał wybory prezydenckie z →Brazauskasem, a w 1998 z W. Adamkusem. Świetnie mówi po polsku, gorący zwolennik więzi litewsko-polskich. W II 1997, jako przewodniczący Sejmu Litwy, mówił w polskim parlamencie ze swadą i dowcipem o naszej wspólnej historii. Zebrani przyjęli to wystąpienie owacją na stojąco. (JS)

LANGEMAK Gieorgij Erichowicz (1898–1938), inżynier-artylerzysta, twórca wyrzutni rakietowych typu „katiusza".

Urodził się 8 VII w Starobielsku, w rodzinie o korzeniach niemieckich. W 1916 rozpoczął studia filologiczne na uniwersytecie w Piotrogrodzie, przerwane powołaniem na front I wojny światowej. W 1919 wstąpił dobrowolnie do Armii Czerwonej. Służył w artylerii przybrzeżnej w Kronsztadzie. W 1928 ukończył Wojskową Akademię Techniczną im. F. Dzierżyńskiego w Leningradzie. W 1934–37 zastępca naczelnika i główny inżynier Naukowo-Badawczego Instytutu Techniki Reaktywnej. Pracował nad pociskami rakietowymi na paliwo stałe, które podczas II wojny zostały wykorzystane jako „katiusze". Po raz pierwszy użyto ich 14 VII 1941 pod Orszą na Białorusi, wywołując popłoch wśród wojsk niemieckich. Pod koniec wojny w Armii Czerwonej było już 105 pułków, 40 brygad i 7 dywizji z artylerią odrzutową typu „katiusza". Langemak już tego nie doczekał. W 1937 został aresztowany wraz z dyrektorem Instytutu Iwanem Klejmionowem oraz przyszłym konstruktorem rakiet kosmicznych →Korolowem. W 1938 skazano go na śmierć i rozstrzelano w Moskwie. (GP)

LEBIED' Aleksandr Iwanowicz (ur. 1950), generał, „lider epoki rozczarowań", gubernator Kraju Krasnojarskiego.

Urodził się 20 IV w Nowoczerkasku. Ukończył uczelnię wojskową w Riazaniu, gdzie spotkał lejtnanta →Graczowa, przyszłego ministra obrony i swego rywala. Uczestniczył w wojnie afgańskiej w formacjach desantowych, ale przerwał służbę w wyniku odniesionych ran. Potem przez 3 lata studiował w Akademii Wojskowej im. M. Frunze. W 1981–91 na różnych stanowiskach dowódczych, współdziałał w akcjach rozjemczych podczas krwawych konfliktów etnicznych (Sumgait – 1988, Tbilisi – IV 1989, Baku – I 1990). W VIII 1991 dowodził batalionem desantowym mającym za zadanie obronę gmachu Rady Najwyższego RSFRR, lecz odmówił wykonania rozka-

Aleksandr Lebied'

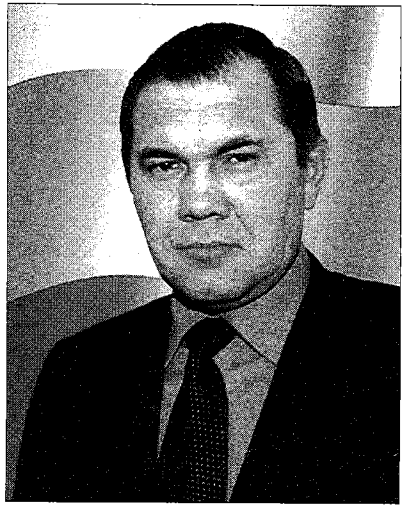

zu ministra obrony Jazowa. W 1992–95 dowodził 14. Armią w Naddniestrzu, gdzie dał się poznać jako znakomity dowódca oraz słynący z ciętego języka krytyk polityki ministra obrony. Zdecydowaniem i dyplomatycznymi negocjacjami zapobiegł zbrojnej konfrontacji między własnymi oddziałami i Armią Mołdawską w zapalnym rejonie, który miał szansę stać się „drugą Jugosławią". We wrześniu 1992 awansowany do stopnia generała. Podczas wyborów 1995 wybrany na deputowanego do Dumy FR. Związany z licznymi partiami i organizacjami, często zmieniał poglądy i programy. Po dymisji z armii uczestnik wyborów prezydenckich 1996, w których zajął 3. miejsce z poparciem 15% elektoratu. W II turze opowiedział się za →Jelcynem. 17 VI mianowany sekretarzem Rady Bezpieczeństwa oraz doradcą prezydenta do spraw bezpieczeństwa i reformy armii. Konsekwencją tego awansu było usunięcie ze stanowiska ministra obrony gen. Graczowa. Jego zasługą było zakończenie, w VIII 1996, wojny czeczeńskiej, którą określił jako *„najbrudniejszą i najhaniebniejszą awanturę w dziejach naszego kraju"*. Pierwszy zerwał z praktyką propagandy oficjalnej określającej przeciwnika jako „formacje bandyckie". Podczas pertraktacji pokojowych w Chasawjurcie oświadczył, iż *„Czeczeńcy zawsze byli dobrymi żołnierzami"*, a teraz *„walczą o własną wolność"*. Współpraca wciąż manifestującego własne zdanie i krytycyzm wobec sytuacji politycznej kraju sekretarza Rady Bezpieczeństwa z prezydentem (i ministrem spraw wewnętrznych gen. A. Kulikowem, którego obwiniał o klęskę czeczeńską) układała się coraz gorzej. Dymisja następuje 16 X 1996. 17 V 1998 wybrany gubernatorem Kraju Krasnojarskiego, gdzie jego próby uzdrowienia sytuacji społeczno-gospodarczej natknęły się na zdecydowany opór lokalnych elit mafijnych. Jeden z pretendentów do stanowiska prezydenta w wyborach 2000, typ silnego człowieka, „półdemokraty", zwolennik rządów silnej ręki i prostych „generalskich" recept uzdrowienia sytuacji kraju. Za swojego idola uważał pierwotnie gen. Pinocheta, później jego miejsce zajął generał de Gaulle. (JS)

LEBIEDIEW-KUMACZ Wasilij Iwanowicz (1898–1949), poeta, najbardziej znany autor tekstów popularnych radzieckich „pieśni masowych".

Urodził się 5 VIII w Moskwie jako syn szewca. Pisać zaczął w 13. roku życia, w czasie wojny domowej 1919–21 dostarczał dla gazet frontowych okolicznościowe czastuszki, hasła, opowiadania i felietony. Od 1922 współpracownik szeregu periodyków, m.in. przez 12 lat satyrycznego „Krokodyla". Stworzył mnóstwo parodii literackich, bajek satyrycznych i felietonów poświęconych aktualnym wydarzeniom politycznym i społecznym. Największą sławę zdobył, pisząc teksty piosenek (przeważnie komponowanych przez →Dunajewskiego) do filmów →G. Aleksandrowa *Świat się śmieje*, *Cyrk* (*Szyroka strana moja, rodnaja*), *Dzieci kapitana Granta*, *Wołga-Wołga*. Podobnie popularne były jego pieśni okresu wojny niemiecko-radzieckiej. W 1998 ujawniono, iż nie on był autorem sztandarowej pozycji w tej dziedzinie. Tekst pieśni *Swiaszczennaja wojna* Lebiediew-Kumacz otrzymał od właściwego autora (Aleksandra Bode) w XII 1937, cztery lata później prezentując go jako własne dzieło.

Zmarł 20 II 1949 w Moskwie. (JS)

LENIN Władimir Iljicz (właśc. Uljanow, 1870–1924), twórca bolszewizmu, ojciec XX-wiecznego totalitaryzmu.

Urodził się 10 IV w Symbirsku, w rodzinie inspektora szkół. Częściowo żydowskie korzenie rodziny Uljanowów →Stalin uznał za *„straszną tajemnicę partii"*, przez dłuższy czas traktowaną jako

tabu. Ukończył miejscowe gimnazjum, którego dyrektorem był Fiodor Kiereński, ojciec przyszłego premiera Rządu Tymczasowego. W roku matury (1887) starszy brat Włodzimierza, Aleksander, został powieszony za współudział w organizacji zamachu na życie cara Aleksandra III. Od tego momentu Włodzimierz angażuje się w działalność rewolucyjną. Za udział w demonstracji studenckiej relegowany z uniwersytetu w Kazaniu. Studia prawnicze kończy jako ekstern na Uniwersytecie Petersburskim (1891). W 1891–93 pracuje jako adwokat w Kazaniu i Samarze, nie odnotowując sukcesów na tym polu. Przebywając (od 1893) w Petersburgu, staje się dominującą postacią w polemikach marksistów z narodnikami i marksizmem „legalnym", rezygnującym z rewolucyjnej drogi działania. W 1895 wyjeżdża po raz pierwszy za granicę, po powrocie współdziała w powstaniu Związku Walki o Wyzwolenie Klasy Robotniczej. Pod koniec roku aresztowany, po dwóch latach więzienia odbywa 3-letnią zsyłkę w Szuszenskoje nad Jenisiejem, w wygodnych warunkach, odpoczywając i pracując nad zagadnieniami teorii i praktyki marksizmu. W 1898 zawiera związek małżeński z →Krupską. Po zesłaniu wyjeżdża w 1900 za granicę, działając w wielu miastach Europy. W pracy *Co robić?* (1902) formułuje podstawy „partii nowego typu", zbudowanej na zasadach hierarchicznego centralizmu. „Awangarda klasy robotniczej" nie była, według niego, powoływana przez proletariat, zdolny tylko do „polityki tradeunionistycznej", czyli walki o prawa socjalne. Toteż *„klasowa świadomość polityczna może być przyniesiona robotnikowi tylko z zewnątrz"* przez rewolucyjną inteligencję. Dlatego partia „robotnicza" nie wyrażała aspiracji klasy robotniczej, zadaniem jej było „dyscyplinowanie" i „wychowywanie" proletariatu i dlatego „dyktatura proletariatu" w wyniku tego stać się musiała dyktaturą partii, torującą drogę dyktaturze jednostki. Na II Zjeździe SPRR (Bruksela–Londyn, 1903) prowokuje rozłam, w wyniku którego powstaje frakcja socjaldemokratów-bolszewików, którym przewodzi, oraz umiarkowanych mienszewików. W 1905 wraca do Rosji, po dwóch latach ponownie na Zachodzie, poświęca się umacnianiu partii, celem której ma być rewolucyjne przekształcenie społeczeń-

Władimir Lenin ucharakteryzowany, ukrywający się przed policją

stwa. W 1909 spotyka swą jedyną miłość →Inessę Armand, która odtąd będzie należeć do ścisłego grona jego współpracowników. W 1912 organizuje w Pradze konferencję swoich zwolenników, eliminując mienszewików i nadając frakcji bolszewickiej charakter monolitu zawodowych rewolucjonistów, złączonych wojskową dyscypliną, działających w duchu radykalnego jakobinizmu. Bolszewizm został ukształtowany przez autorytarną osobowość Lenina, fanatycznie przekonanego o swej słuszności, negującego sens dyskusji czy wymiany myśli we własnych szeregach. „*Nikt tak jak on* – podkreślał Potriesow – *nie potrafił poderwać ludzi do działania* (...), *nikt nie potrafił wywrzeć na nich tak wielkiego wrażenia siłą woli i podbić swą osobowością*". Poza siłą osobowości, nieprawdopodobną koncentracją

Lenin

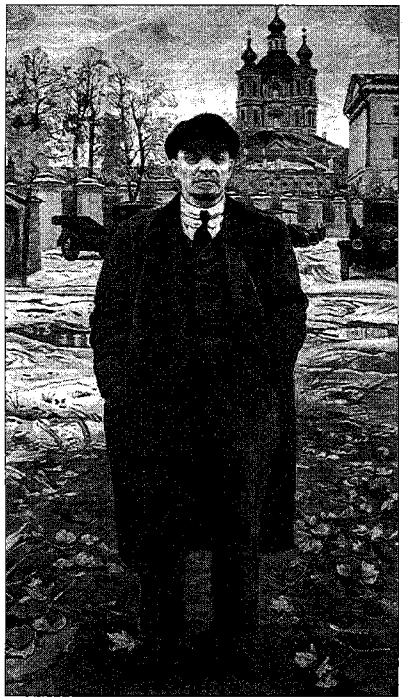

woli i wyjątkową intuicją skuteczność zapewniała mu również ciągle doskonalona technika walki politycznej. Większość tekstów Leninowskich to polemika, korzystająca z inwektywnego języka, moralnej dyskredytacji przeciwnika i rzucanych na niego oszczerstw. Rzeczywistość miała dla niego wyłącznie wymiar polityczny. Również problemy filozoficzne analizowane przez niego w pracy *Materializm i empiriokrytycyzm* (1909) to w większości zestaw obelżywych epitetów pod adresem zwalczanych myślicieli i powtórka tez wulgarnego materializmu. W VI 1912 przybywa do Krakowa, w miesiącach letnich z żoną, teściową, I. Armand i odwiedzającymi go współpracownikami mieszka w wynajętym domu w Białym Dunajcu, wyjeżdżając na krótkie pobyty za granicę. W momencie wybuchu I wojny światowej jako obywatel wrogiego państwa aresztowany przez władze austriackie, ale po parodniowym pobycie w nowotarskim więzieniu po interwencji socjaldemokratów austriackich zwolniony, wyjeżdża do Szwajcarii. Po rewolucji lutowej w Rosji w kierowanych do prasy partyjnej *Listach z daleka* żąda przekształcenia „rewolucji burżuazyjnej" w „proletariacką", tj. obalenia Rządu Tymczasowego. Antywojenne nastawienie Lenina, zwolennika klęski caratu, uzyskuje poparcie władz niemieckich, okazujących mu znaczną pomoc finansową i organizujących przejazd jego i grupy współpracowników w zaplombowanych wagonach w IV 1917 do Piotrogrodu. W ogłoszonych po przybyciu *Tezach kwietniowych* wysuwa plan zbrojnego przejęcia władzy. Filozofia woluntarystycznego przyspieszania procesu historycznego przez elitę rewolucyjnych spiskowców kończy się sukcesem 7 XI 1917. Po zwycięstwie staje na czele Rady Komisarzy Ludowych (Sownarkomu), w praktyce jednak postulowane przez bolszewików „władza rad" (sowietów) i „demokracja proletariacka" okazują się fikcją, pełnię władzy przej-

muje bowiem stopniowo monopartia. Również deklarowane jako „czasowe" („nadzwyczajne") ograniczenia wolności (cenzura, likwidacja partii niebolszewickich) okażą się integralnym elementem systemu, wg Lenina, „*opierającego się bezpośrednio na przemocy*" i „*nie związanego żadnymi ustawami*". Za pomocą hasła „*Rabuj zrabowane!*" apeluje do motłochu i elementów anarchistycznych, by dokonać destrukcji „burżuazyjnego" państwa. System „komunizmu wojennego" (1918–20) miał być w intencji bolszewików formą przyspieszonej budowy nowego ustroju poprzez likwidację rynku, własności prywatnej, pieniądza i bezpośrednią dystrybucję dóbr. Spowodowany tym chaos, głód (szczególnie straszny na Powołżu), strajki robotnicze, bunty chłopskie (→Antonow) i powstanie w Kronsztadzie (III 1921) wymuszają ustępstwa. Ogłasza Nową Politykę Ekonomiczną (NEP), częściowo przywracając mechanizmy rynku, ale „dyktatura proletariatu" nadal wzmacnia monopol polityczny. Coraz zdecydowaniej odrzuca wartości świata „burżuazyjnego", szczególną jego odrazę wzbudza religia, którą uważa za „*niewymowną ohydę*" oraz „*nikczemność*". Decyzja Biura Politycznego partii z 4 V 1922 postuluje „*zastosowanie wobec popów najwyższego wymiaru kary*", a z 8 VI 1922 legalizuje praktykę deportacji intelektualistów za granicę pod hasłem: „*oczyścimy Rosję z tych kanalii*". Z jego inicjatywy terror przyjmuje postać ustrojową. 28 XI 1917 wprowadza kategorię „wroga ludu", obsesja terroru dominuje w jego wystąpieniach, notach i telegramach. Za priorytet uważa bezwzględną rozprawę z przeciwnikami. „*Rozstrzelanie na miejscu*", „*areszt i rozstrzelanie*", „*powiesić (specjalnie powiesić, by wszyscy widzieli) najmniej stu...*", a praktyka brania zakładników określa kierunek realizowanej polityki. Polecenie demonstracyjnego „wieszania" wydał przy okazji tłumienia powstania chłopskiego na tambowszczyźnie, nawet →Stalinowi zarzucając „*miękkość i liberalizm...*" Wprowadził do kodeksu karnego artykuł nr 58, na podstawie którego odtąd będą skazywani wszyscy „polityczni". Programowemu bezprawiu towarzyszy negacja norm etycznych. Zwracając się do młodzieży 2 X 1920, stwierdza: „*Nie wierzymy w wieczystą etykę i demaskujemy fałsz wszelkich bajek o etyce*", którą nazywa „*oszustwem*", „*łgarstwem*" oraz „*zaśmiecaniem umysłów robotników i chłopów*". Nie przestawał przypominać, iż zasady mogą mieć wyłącznie charakter taktyczny, a hasła, zapewnienia i traktaty to „świstek papieru". Potraktowanie nie będących bolszewikami organizatorów bezinteresownej pomocy dla ofiar strasznego głodu w 1921 jako wrogów, poddanych na jego polecenie wyreżyserowanej kampanii zniesławień, wpisuje się w logikę leninizmu. Przed X 1917 w programach i rezolucjach partii kategorycznie domaga się zwołania Zgromadzenia Ustawodawczego. W 1905 oburza się na fakt, „*jakich to machinacji można dokonywać ze słowami i obietnicami w ogóle, a z hasłem Zgromadzenia Ustawodawczego w szczególności*". Gdy to, wybrane w pierwszych wolnych wyborach, w XI 1917, forum demokratyczne zostało z jego rozkazu 5 I 1918 rozpędzone, oświadcza: „*mówiliśmy z a w s z e* (podkr. JS), *że Zgromadzenie Ustawodawcze to hasło obszarników, monarchistów, całej burżuazji rosyjskiej...*" Wszechobecna przemoc zrodziła totalitarną wszechwładzę państwa. Ostatni okres życia Lenina to jego rosnący krytycyzm wobec rozbratu ideału z rzeczywistością, efekt antyliberalnej polityki państwa, umacniającego swój biurokratyczny i policyjny charakter. W ostatnich artykułach z XII 1922 i I 1923, określonych przez →Chruszczowa jako jego *Testament*, Lenin postuluje „*radykalną zmianę całego naszego punktu widzenia na socjalizm*", dostrzega negatywy nowego ustroju i towarzy-

ПРАВИТЕЛЬСТВЕННОЕ СООБЩЕНИЕ

О СМЕРТИ

Владимира Ильича Ульянова Ленина

ТЕЛЕГРАММА.

Москва. Правительственное сообщение. 21 января в 6 час. веч. в Горках, близ Москвы скоропостижно скончался Владимир Ильич Ульянов-Ленин. Ничто не указывало на близость смертельного исхода. Последнее время в состоянии здоровья Владимира Ильича наступило значительное улучшение. Все заставляло думать, что здоровье его будет восстанавливаться совершенно неожиданно вчера в состоянии здоровья Владимира Ильича наступило резкое ухудшение и несколько часов спустя Владимира Ильича не стало. Заседающий в Москве Всероссийский С'езд Советов, а также открывающийся на днях Всесоюзный С'езд примут необходимое решение для обеспечения дальнейшей непрерывной работы Совет. правительства. Самый тяжелый удар, постигший трудящихся Союза, глубоко потрясет рабочего и крестьянина не только нашей республики, но также и во всех странах широкие массы трудящихся будут оплакивать смерть своего вождя. Его больше нет среди нас, но дело его останется незыблемо. Выражающее волю трудящихся масс Советское Правительство продолжит работу Владимира Ильича, твердо идя по его пути.

Москва, Кремль, 22 января 1924 года.

Informacja o śmierci Lenina

szące mu „*morze bezprawia*". Postępy jego choroby w niemałym stopniu były spowodowane świadomością bankructwa ideałów bolszewizmu. Zdaje się realistycznie dostrzegać skutki dokonanego przez siebie „skoku do królestwa wolności": miliony ofiar eksperymentu, ruinę gospodarczą, fiasko „rewolucji światowej" i rosnącą potęgę coraz brutalniejszego Stalina. W wymiarze intencji różni się od swego następcy. Był człowiekiem prostym i skromnym, nie cierpiał kultu swej osoby, wierzył w egalitaryzm, internacjonalizm, ale z tymi intencjami w sprzeczności pozostawała logika wyznawanej przez niego filozofii przemocy. Problemem podstawowym okazuje się konflikt między światopoglądową istotą Lenina i „przypadkowymi" jego cechami jako prywatnego człowieka. W tym wymiarze następca nie był uzurpatorem, deformującym ideologię bolszewizmu, lecz trafnie odczytującym jego leninowski sens. „*Nienawiść Stalina do liderów opozycji* – zauważa →Grossman – *była nienawiścią do cech leninowskiego charakteru, sprzecznych z leninowską istotą. Stalin zlikwidował najbliższych przyjaciół i współtowarzyszy Lenina, gdyż każdy z nich na swój sposób przeszkadzał w urzeczywistnieniu tego, co stanowiło istotę Lenina*". „*Okrutną prawdą radzieckiego eksperymentu* – zauważa M. Malia – *jest to, że całościowy program marksistowski mógł zostać zrealizowany tylko drogą leninowską; natomiast droga leninowska mogła osiągnąć swój socjalistyczny cel tylko za pomocą stalinowskich metod*".

Lenin zmarł 21 I 1924 w Gorkach pod Moskwą, zabalsamowane ciało umieszczono w Mauzoleum na moskiewskim Placu Czerwonym. Jest pierwszym z XX-wiecznych totalitarystów, którego zaczęto nazywać „Wodzem". Przez Stalina został wyniesiony na ołtarze komunistyczne, kult jego osoby przybrał rozmiary kultu religijnego, w kraju wzniesiono ponad 80 tys. jego pomników (w Moskwie 69). Po 1956 uznano, iż stalinizm był niezgodny z leninizmem, dlatego powracano do „leninowskich norm", druga, równie nieskuteczna próba tego rodzaju ma miejsce w pierwszej fazie „pieriestrojki" →Gorbaczowa. Skutkiem stopniowego rozkładu systemu komunistycznego w latach 80.–90. okazała się deleninizacja. Postać jego nie przestaje i dziś być świętością dla wielu obywateli Rosji. Dlatego nie dokonano pochówku jego zwłok, jedynie usunięto (od 7 X 1993) wartę honorową sprzed Mauzoleum, a wiele obiektów (ulice, jednostki administracyjne) nosi nadal jego imię. (JS)

LICHACZOW Dmitrij Siergiejewicz (1906–1999), filolog, znawca kultury Starej Rusi, kawaler Orderu św. Andrzeja Apostoła.

Urodził się 28 XI w Petersburgu. W 1928 ukończył filologię romano-germańską i słowiańsko-rosyjską na uniwersytecie w Leningradzie. Został aresztowany przez OGPU (1928) za przynależność do młodzieżowego kółka Kosmiczna Akademia Nauk i zesłany na Sołówki. Pracował w kolonii karnej dla nieletnich. Do 1932 był dyspozytorem kolejowym przy budowie Kanału Białomorskiego. Po uwolnieniu pracował jako korektor w leningradzkich wydawnictwach. W 1936 zrehabilitowany, od 1938 pracował w Instytucie Literatury Rosyjskiej Akademii Nauk w Leningradzie („Dom Puszkinowski"). Jest autorem ponad 1500 prac naukowych i publicystycznych, poświęconych głównie kulturze staroruskiej, m.in.: *Człowiek w literaturze staroruskiej* (1958), *Poetyka literatury staroruskiej* (1967), *„Słowo o wyprawie Igora" i kultura jego czasów* (1978), *Literacko-artystyczne zabytki Wysp Sołowieckich* (1980), *Książnice Starej Rusi* (1991). Laureat Nagrody Stalinowskiej (1952) i Państwowej (1969). Nigdy nie należał do KPZR. W 1975 odmówił udziału w kampanii przeciwko →Sacharowowi, za co został

ciężko pobity przez „nieznanych sprawców". Już wtedy był wielkim autorytetem naukowym i moralnym. Doktor honorowy wielu uczelni: Uniwersytetu im. Mikołaja Kopernika w Toruniu (1964), Oxfordzkiego (1967), Edynburskiego (1971), w Bordeaux (1982), Zürichu (1983), Budapeszcie (1985) i Sofii (1988). Od 1970 członek Akademii Nauk. W 1989–91 deputowany Rady Najwyższej ZSRR, w 1985–93 – przewodniczący Radzieckiego (później Rosyjskiego) Funduszu Kultury. Od 1986 honorowy prezes Międzynarodowego Stowarzyszenia Badaczy Twórczości Dostojewskiego. Po rozpadzie ZSRR apelował o zachowanie wspólnej „przestrzeni kulturowej" na terytorium dawnego cesarstwa rosyjskiego. Wbrew eurazjatom i nacjonalistom podkreślał związki Rosji z chrześcijańską Europą. Zmarł 30 IX 1999 w Petersburgu, pochowany w pobliskim Komarowie. (GP)

LISICKI Łazar Mordukowicz (lub Markowicz, znany jako El Lissitzky, 1890–1941), malarz i architekt, konstruktywista.

Urodził się 22 XI we wsi Poczynok w guberni smoleńskiej, w rodzinie żydowskiej. W 1909–14 studiował architekturę w Wyższej Szkole Technicznej w Darmstadzie, w 1915–16 – na Politechnice Ryskiej w Moskwie. W 1916 – poszukując korzeni ludowej sztuki żydowskiej – przedsięwziął zwiedzanie bożnic nad Dnieprem. Polichromie z drewnianej bożnicy w Mohylewie znane są dziś tylko dzięki jego kopiom. Poparł rewolucję październikową, jest autorem głośnego plakatu politycznego pt. *Czerwonym klinem bij białych* (1920). W 1919–20 wykładał w Witebsku, najpierw u →Chagalla w Ludowej Szkole Artystycznej, potem u →Malewicza, następnie w Wyższych Warsztatach Artystyczno-Technicznych WChUTEMAS (1921) i Wyższym Instytucie Artystyczno-Technicznym WChUTEIN w Moskwie (od 1926). W jego pracowni powstał ekspresyjny projekt trybuny Lenina (1924). Od 1919 projektował abstrakcyjne kompozycje malarsko-architektoniczne o nazwie „proun" (PROekt Utwierżdienija Nowogo – Projekt Ustanowienia Nowego). Pisał, iż *„życie opiera się teraz na nowym komunistycznym żelazobetonie"*, a *„dzięki prounom zostanie zbudowane komunistyczne miasto-monolit, w którym będą mieszkać ludzie całej ziemi"*. Po konflikcie w moskiewskim WChUTEMAS-ie, gdy artyści podzielili się na zwolenników „czystego konstruktywizmu" oraz „produktywistów", Lisicki – podobnie jak →Tatlin i →Rodczenko – stanął po stronie tych ostatnich. W 1922–24 przebywał w Niemczech i Szwajcarii, kontaktował się z Bauhaus (→Kandinsky) i holenderską grupą malarsko-architektoniczną De Stijl. Po powrocie do ZSRR w 1924 współtworzył stalinowską szkołę wystawiennictwa (rozwijaną potem przez Nikołaja Sujetina, →Muchiną i Borysa Jofana), w 1925–34 organizował pawilony ZSRR na Wystawach Światowych.

Zmarł 30 XII 1941 w Moskwie. (GP)

LITWINOW Maksim Maksimowicz (właśc. Meir Moisiejewicz Wałłach, 1876–1951), dyplomata, propagator radzieckiej koncepcji bezpieczeństwa w Europie.

Urodził się 5 VII w Białymstoku, w rodzinie urzędnika bankowego. Wcześnie poznał marksizm i historię socjalizmu. Od 1899 w Kijowie, rok później wybrany członkiem miejscowego komitetu SDPRR i tu aresztowany za agitację rewolucyjną. Po ucieczce z więzienia – na emigracji. W 1904 w Rosji, w rewolucyjnym podziemiu, organizuje nielegalne przerzuty przez granicę ludzi i broni do kraju, wielokrotnie wyjeżdża na Zachód. Przedstawiciel bolszewików na międzynarodowych konferencjach socjalistycznych. W 1918 delegowany jako ambasador radziecki do Wielkiej Brytanii, ale

nie akceptowany przez Londyn. Aresztowany i wymieniony za szpiega angielskiego. Po powrocie był pracownikiem komisariatu ludowego spraw zagranicznych. Pod koniec 1918 w Sztokholmie wystąpił z pokojowymi propozycjami pod adresem państw Ententy („Deklaracja Litwinowa"). Uczestnik wszystkich misji dyplomatycznych ZSRR, w 1925 podpisał umowę radziecko-niemiecką. W latach 1930–39 komisarz spraw zagranicznych ZSRR. Negocjował z USA warunki uznania ZSRR, co nastąpiło w 1933. Wprowadził swój kraj do Ligi Narodów, na forum której zarekomendował się od najlepszej strony, jako zwolennik realizmu i współpracy pokojowej między państwami o różnych ustrojach i koncepcji „bezpieczeństwa zbiorowego". Efektem zwrotu było podpisanie z szeregiem krajów paktów o nieagresji (25 VII 1932 z Polską). Równocześnie podczas VII (i ostatniego) Kongresu Kominternu dokonano kolejnego zwrotu w polityce tej organizacji, wycofując się z potępienia „socjalfaszyzmu" i postulując program „wspólnych frontów" sił antyfaszystowskich. Szczególny rezonans miało wystąpienie Litwinowa w Lidze Narodów (17 I 1935) pod hasłem „świat jest niepodzielny". Przeciwnik zbliżenia z hitlerowskimi Niemcami, szczególnie tajnych porozumień w sprawie Polski. Przed planowanym sojuszem z Berlinem, by nie drażnić nazistowskich antysemitów (wcześniej odwołano z Berlina też mającego żydowskie pochodzenie ambasadora ZSRR, J. Surica), usunięty ze stanowiska i zastąpiony przez →Mołotowa. Przewidywał napaść Niemiec na ZSRR. Z początkiem wojny zastępca komisarza spraw zagranicznych, równocześnie ambasador w USA (1941–43). Jeden z architektów koalicji antyhitlerowskiej. W 1946 zwolniony z pracy w ministerstwie spraw zagranicznych. Do samej śmierci obawiał się aresztowania, był bowiem żonaty z obywatelką Wielkiej Brytanii, która swe obywatelstwo zachowała, poza tym nie ukrywał zachwytu dla kuchni angielskiej, co w okresie walki z „kosmopolityzmem" było ciężkim wykroczeniem.

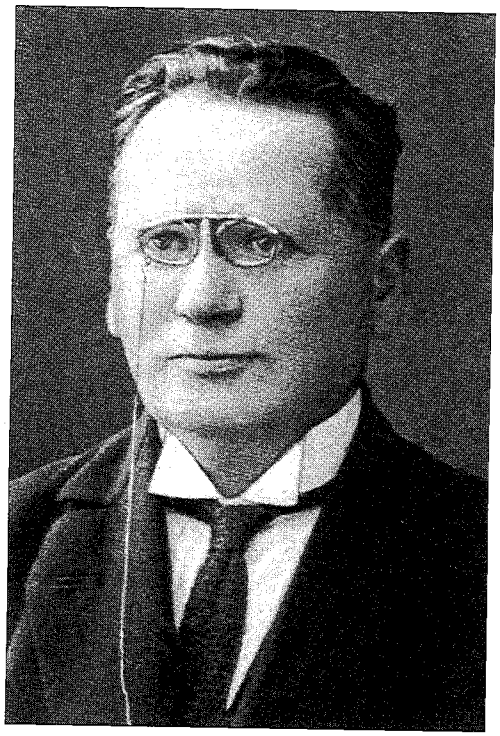

Maksim Litwinow

Zmarł 31 XII 1951 w Moskwie. (JS)

LUBIMOW Jurij Pietrowicz (ur. 1917), aktor i reżyser, dyrektor Teatru na Tagance.

Urodził się 30 IX w Jarosławiu. Gdy miał 10 lat, aresztowano jego rodziców. Aktorskie studia rozpoczął w szkole przy MChAT-2, ukończył je w 1939 w szkole

przy Teatrze im. J. Wachtangowa. Na wojnie był konferansjerem Zespołu Pieśni i Tańca NKWD. Od 1947 występował w Teatrze im. Wachtangowa. Laureat Nagrody Stalinowskiej (1951) za role w *Jegorze Bułyczowie i innych* →Gorkiego oraz *Kirile Izwiekowie* wg Konstantina Fiedina. Od 1964 kierował Teatrem na Tagance, który w latach odwilży →Chruszczowa stał się miejscem pielgrzymek opozycyjnie nastrojonej inteligencji. Jako inscenizator nawiązywał do →Meyerholda, Brechta i →Wachtangowa, w pracy z aktorem – do →Stanisławskiego. W 1966–77 pokazał: *Życie Galileusza* Brechta, *Świętoszka* Moliera, *Co robić?* wg Nikołaja Czernyszewskiego, *Hamleta* z →Wysockim, *Zamianę* wg →Trifonowa, *Mistrza i Małgorzatę* →wg Bułhakowa. Cenzura zakazywała lub przeszkadzała w realizacji *Żywego* wg Borisa Możajewa, *Turandot, czyli kongresu wybielaczy* Brechta, *Samobójcy* →Erdmana, *Borysa Godunowa* Puszkina, spektaklu pt. *Włodzimierz Wysocki*. W 1981 Lubimow wystawił *Trzy siostry* Czechowa, które rozumiano jako aluzję do beznadziei czasów →Breżniewa. Wobec braku możliwości artystycznej realizacji w 1983 wyjechał na Zachód, w roku następnym utracił obywatelstwo radzieckie. Pracował w Anglii (londyńska Covent Garden), Niemczech (Staatsoper w Monachium), we Włoszech (La Scala), USA (Arena Stage w Waszyngtonie), Izraelu (Teatr Narodowy „Habima" – por. →Wachtangow), wystawiał dramaty i opery. Po powrocie do ZSRR (1989) ponownie został kierownikiem artystycznym Teatru na Tagance. W 1989–92 pokazał *Ucztę podczas dżumy* Puszkina, *Samobójcę* Erdmana, *Elektrę* Sofoklesa („*przedstawienie o tym, że raz rozpoczęte dzieło zemsty nie ma końca; krytyka odczytała spektakl jako nawoływanie do pokoju i zgody*" – Osińska), *Żywagę (Doktora)* wg →Pasternaka. W 1992 w zespole doszło do rozłamu, część artystów pod wodzą Nikołaja Gubienki utworzyła Związek Aktorów Taganki. Lubimow w 1995–98 wystawił *Medeę* Eurypidesa, *Młodzika* wg Dostojewskiego i *Marata–Robespierre'a* Petera Weissa.

W 1997 świętował swe 80. urodziny premierą *Braci Karamazow*. Podróżuje między Rosją a Europą, z którą jest związany kontraktami, oraz Izraelem. Posiada obywatelstwo izraelskie i od września 1999 – węgierskie (jego żona, Katlin Koncz, jest Węgierką). (GP)

Ł

ŁACIS Martyn Iwanowicz (właśc. Jan Fridrichowicz Sudrabs, 1888–1938), jeden z najbliższych współpracowników →Dzierżyńskiego, w 1919 szef Czeki na Ukrainie.

Urodził się 16 XII w łotewskiej osadzie Wiecpijebałgskiej. Utrwalił się w pamięci potomnych szczerym opisem działań swej instytucji. 1 XI 1918 w gazecie „Krasnyj Tierror" tak przedstawiał procedurę dochodzenia do prawdy w praktyce śledczej Czeki: „*Proszę nie szukać podczas śledztwa materiałów i dowodów na to, iż oskarżony słowem lub czynem działał przeciwko władzy radzieckiej. Pierwsze pytanie – do jakiej klasy należy, jakiego jest pochodzenia, wychowania, wykształcenia lub zawodu. Pytania te powinny decydować o losie oskarżonego. I na tym polega sens czerwonego terroru*". „*Jeśli można o cokolwiek oskarżać Czekę* – odpowiadał krytykom – *to nie o nadmiar gorliwości przy egzekucjach, ale o jej niedostatek przy stosowaniu najwyższego wymiaru kary. Żelazna ręka zawsze zmniejsza liczbę ofiar*".

Rozstrzelany 20 III 1938 w Moskwie, w okresie rozprawy z pracownikami aparatu →Jagody. (JS)

ŁOSIEW Aleksiej Fiodorowicz (1893–1988), filozof religijny, ostatni wielki myśliciel „srebrnego wieku".

Urodził się 22 IX w Nowoczerkasku, w rodzinie nauczyciela gimnazjalnego. W 1911–15 studiował filologię klasyczną i filozofię na Uniwersytecie Moskiewskim. Współpracował z Towarzystwem Psychologicznym i Religijno-Filozoficznym Towarzystwem im. W. Sołowjowa, tu spotykał wybitnych filozofów „srebrnego wieku" (→Iwanowa, →Florenskiego, →Bierdiajewa). W 1919 wybrany profesorem uniwersytetu w Niżnym Nowogrodzie. Od początku lat 20. członek Akademii Sztuk Pięknych i profesor w Instytucie Nauk Muzycznych. W 1922–29 wykładał estetykę w moskiewskim Konserwatorium. W 1927–30 opublikował cykl prac o filozofii antycznej: *Filozofia imienia*, *Antyczny kosmos a nauka współczesna*, *Dialektyka liczby u Plotyna*, *Kry-*

Aleksiej Łosiew

tyka platonizmu u Arystotelesa, Dialektyka mitu. Z tej ostatniej cenzor usunął spore fragmenty, ale Łosiew przywrócił je w procesie produkcji książki. W konsekwencji trafił na 18 miesięcy do więzienia i łagru (zarzucano mu także kierowanie „kontrrewolucyjnym buntem" na północnym Kaukazie i początkowo skazano na 10 lat). Wraz z pierwszą żoną przeżył Łubiankę i Kanał Białomorski, gdzie utracił zdrowie i prawie oślepł. W tym czasie →Kaganowicz mówił o nim na XVI Zjeździe WKP(b) jako o *„wrogu klasowym, czarnosecińcu i zacofańcu"*. Po przedterminowym zwolnieniu wrócił do Moskwy. Od 1942 wykładał na Uniwersytecie Moskiewskim, skąd go usunięto jako „filozofa-idealistę", od 1944 – w Wyższej Szkole Pedagogicznej im. W. Lenina. Jego naukowej karierze ze wszech sił przeszkadzał ówczesny szef Wydziału Propagandy i Agitacji KC WKP(b), Gieorgij Aleksandrow. Od 1953 Łosiew zaczął ponownie drukować swe oryginalne prace – uważając się za platonika, próbował łączyć fenomenologię Husserla z dialektyką Hegla. Dziełem jego życia pozostanie 8-tomowa *Historia antycznej estetyki* (publ. 1963–94). Już pośmiertnie ukazała się fundamentalna praca z historii myśli rosyjskiej *Władimir Sołowjow i jego czasy* (1989).

Zmarł 24 V 1988 w Moskwie, spoczywa na Cmentarzu Wagańkowskim. (GP)

ŁOSSKI Nikołaj Onufrijewicz (1870–1965), największy filozof rosyjski XX wieku, chrześcijański personalista, od 1922 na emigracji.

Urodził się 19 XII w Kresławce w powiecie dźwińskim (wówczas dynaburskim) w guberni witebskiej (obecnie Łotwa), w rodzinie leśniczego. Ojciec (prawosławny) i matka (katoliczka) byli polskiego pochodzenia. Jeden z jego przodków, Andrzej Łaski, w XVIII w. przesiedlił się spod Krakowa na Białoruś. Rodzina Łosskich pieczętowała się herbem Rogala. Już w gimnazjum w Witebsku „nawrócił się" na ateistyczny rewolucjonizm. Rozpoczął studia przyrodoznawcze na uniwersytecie w Petersburgu (1891), w 1896 został wolnym słuchaczem wydziału historyczno-filozoficznego, spotykał się z ojcem filozofii rosyjskiej, Władimirem Sołowjowem. W 1898 obronił pracę dyplomową *Racjonalizm Descartes'a, Spinozy i Leibniza.* Od 1900 prywat-docent katedry filozofii Uniwersytetu Petersburskiego, od 1916 – profesor. Porzucił socjalizm na rzecz liberalizmu, wstąpił do partii konstytucyjnych demokratów (→Milukow). Spotykał się z twórcami *Drogowskazów* (por. →Gerszenzon). Podejmował rozwiązywanie trudnych kwestii religijnych metodą filozoficzną (*Idea nieśmiertelności duszy jako problem teorii poznania*, 1910). Nie przyjął ani rewolucji lutowej, ani październikowej. Od 1916 profesor uniwersytetu w Piotrogrodzie, skąd go wyrzucono w 1921 za filozoficzną obronę dogmatu o Trójcy Świętej. W 1922 wydalony wraz z innymi z Rosji Radzieckiej. Trafił do Pragi (1922–42), potem do Bratysławy (1942–45). Wykładał na Uniwersytecie Rosyjskim w Pradze, jeździł z wykładami do Warszawy (1925–27), Paryża, Londynu, Belgradu. Po powrocie na łono Cerkwi głosił poglądy ekumeniczne, w 1924 opublikował artykuł *O jedności Kościoła.* W teodycei *Bóg a zło świata* (1941) wywodził zasadę zła z ludzkiego egoizmu. Praca ukazała się z ingerencjami czeskiej i hitlerowskiej cenzury – w sytuacji gdy Hitler współpracował jeszcze ze →Stalinem, Łosskiego zmuszono do usunięcia wszelkich nieprzychylnych uwag o radzieckim reżimie. Po wojnie wyjechał do USA, w 1951 otrzymał amerykańskie obywatelstwo. W pracy *Podstawy absolutnego dobra* (1949) występował przeciw relatywizmowi. Jego książka *History of Russian Philosophy* (1951) należy do klasyki swego gatunku. Praca *Dostojewski i jego chrześcijański światopogląd* (1953) to apologia chrześcijaństwa dokonywana przez pryzmat idei autora *Braci Karamazow.*

Zmarł 24 I 1965 w Paryżu, pochowany w Sainte-Geneviève-des-Bois. Nazwisko Łosskiego pojawiło się w encyklice *Fides et ratio* Jana Pawła II (1998), gdzie został uznany za chrześcijańskiego myśliciela Wschodu, który wniósł istotny wkład w dzieło pojednania „wiary" z „rozumem" (z XX-wiecznych myślicieli Rosji wspomniano tu jeszcze tylko →Florenskiego). (GP)

ŁOTMAN Jurij Michajłowicz (1922–93), filolog, kulturolog i myśliciel, twórca Tartusko-Moskiewskiej Szkoły Semiotyki.

Urodził się 28 II w Piotrogrodzie, w rodzinie adwokata i lekarki. W 1939 zaczął na uniwersytecie w Leningradzie studia filologiczne, które ukończył dopiero w 1950. W 1941–45 walczył na froncie jako sierżant artylerii. W 1950–54 pracował w Instytucie Nauczycielskim w Tartu, w 1954–93 – na Uniwersytecie Tartuskim. W latach 60. stworzył podstawy strukturalno-semiotycznego pojmowania utworów artystycznych. Założył „szkołę tartuską" (z siedzibą w Kääriku, bazie sportowej uniwersytetu w Tartu), do której w okresie letnim przyjeżdżali literaturoznawcy, lingwiści, matematycy, etnografowie, psychologowie, aby wymieniać doświadczenia na temat „znaków świata" (gościem był m.in. →Jakobson). Od 1964 wydawał cyklicznie „Trudy po znakowym sistiemam", w I tomie wydrukował własne *Wykłady z poetyki strukturalnej.* Pisał prace o Oświeceniu (*Radiszczew i Mably*, 1958, *Rousseau a kultura rosyjska XVIII–początku XIX w.*, 1969, *Tworzenie Karamzina*, 1987), zajmował się tekstem artystycznym (*Struktura tekstu artystycznego*, 1970), kinem (*Semiotyka filmu*, 1983) i rosyjskimi pisarzami 1. poł. XIX w. (Puszkin, Gogol). W 1984 wprowadził pojęcie *semiosfery* (analogicznie do terminów →W. Wiernadskiego: *biosfera* i *noosfera*) jako struktury hierarchicznej o charakterze dialogowym. Był wiceprezydentem Światowego Stowarzyszenia Semiotyków (1968–85), honorowym członkiem Semiotic Society of America, członkiem-korespondentem Akademii Brytyjskiej (1977), członkiem rzeczywistym Akademii Norweskiej (1987) i Szwedzkiej Akademii Królewskiej (1989). Tworzył tandem naukowy ze swoją żoną Zarą Minc, specjalistką od twórczości →Błoka i poezji przełomu XIX i XX w.

Zmarł 28 X 1993 w Tartu (Estonia). (GP)

ŁUNACZARSKI Anatolij Wasiljewicz (1875–1933), bolszewicki intelektualista, ludowy komisarz oświaty w rządzie →Lenina, współtwórca „Proletkultu".

Urodził się 23 XI w Połtawie, jako nieślubny syn urzędnika. Wychowywał

Anatolij Łunaczarski

się w Niżnym Nowogrodzie w domu ojca, który zaszczepił mu ateizm i sympatię dla ruchu rewolucyjnego. W 1895–96 pobierał nauki w Zürichu (m.in. u twórcy empiriokrytycyzmu, Avenariusa), poznał →Plechanowa i →Akselroda. Po powrocie do Rosji aresztowany (1899). Od 1902 na zesłaniu w Wołogdzie, spotykał się z →Bierdiajewem, →Sawinkowem. W artykułach *Marksizm i estetyka* (1905) zwalczał pesymizm, dekadentyzm i teorię „sztuki dla sztuki". W 1904 poznał w Paryżu Lenina, na jego polecenie wyjechał do Genewy, wszedł w skład redakcji pism „Wpieriod" i „Proletarij". Zaproszony przez →Gorkiego na Capri, sformułował tam teorię „bogostroitielstwa" (pod wpływem Ludwiga Feuerbacha ubóstwił fizyczne i duchowe zdolności człowieka). W pracy *Religia a socjalizm* (1908) wyłożył teorię „religii bez Boga". Jego „mistyczny socjalizm" wywołał z jednej strony krytykę Plechanowa i Lenina, a z drugiej →Mierieżkowskiego. W maju 1917 wrócił do Rosji, wstąpił do partii bolszewickiej jako ekspert od spraw kultury. Współtworzył „Proletkult", masową organizację powstałą po Październiku dla propagowania „kultury proletariatu". W 1917–29 sprawował urząd ministra (komisarza) oświaty ludowej, chciał pozyskać dla rewolucji starą inteligencję rosyjską. Zachował wiarę w „bogostroitielstwo" – na I Zjeździe Pedologów mówił: *„Pedologia, gdy ustali, co to takiego dziecko, podług jakich praw ono się rozwija, tym samym objaśni nam najważniejszy proces wytwarzania nowego człowieka, analogicznie do tego, jak wytwarzamy nowe narzędzia"*. Od 1930 członek Akademii Nauk. W czasach →Stalina jego wpływy osłabły. W 1933 naznaczony „pełnomocnym przedstawicielem" ZSRR w Hiszpanii.

Zmarł 26 XII 1933 w Menton (południowa Francja) w drodze na placówkę. Pochowano go z honorami na Placu Czerwonym. (GP)

ŁUŻKOW Jurij Michajłowicz (ur. 1936), mer Moskwy, jeden z czołowych polityków Federacji Rosyjskiej.

Urodził się 21 IX w Moskwie, w rodzinie cieśli. Absolwent moskiewskiego Instytutu Przemysłu Naftowego i Gazowego. W 1964–74 szef oddziału Ministerstwa Przemysłu Naftowego ZSRR, do 1980 kieruje biurem doświadczalno-konstrukcyjnym Ministerstwa Przemysłu

Chemicznego, piastując kierownicze stanowiska w tym resorcie. Od 1987 w kierowniczych gremiach stolicy, zastępca przewodniczącego Rady Miejskiej (Mossowietu), szef kompleksu agroprzemysłowego, p.o., następnie przewodniczący Mossowietu. Członek KPZR w 1968–91. Od VI 1991 wicemer Moskwy, od VII 1991 szef rządu moskiewskiego, w VI 1992 – mer Moskwy. Po krwawych wydarzeniach moskiewskich, 3–4 X 1993 (→Jelcyn), doprowadził do deportacji ze stolicy „osób narodowości kaukaskiej". Znany z retoryki nacjonalistycznej, wysuwanych wobec Ukrainy pretensji terytorialnych (sprawa Krymu i Sewastopola). 19 XII 1998, na kongresie ruchu „Otieczestwo", wybrany na jego przewodniczącego. Jeden z pretendentów do stanowiska prezydenta FR. Wiele uczynił dla modernizacji stolicy, dynamicznego boomu budowlanego, ale też i pokazowej gigantomanii. W programie politycznym usiłuje łączyć konserwatyzm z demokratyzmem. Jego szanse ograniczane są jednakże dość powszechną opinią, iż poziom życia w Moskwie (skupiającej w swych granicach 80% rosyjskiego kapitału) dwukrotnie przewyższa średnią w FR, a stolica żyje „kosztem reszty kraju". (JS)

ŁYSENKO Trofim Denisowicz (1898–1976), agronom, twórca „nowej marksistowskiej biologii".

Urodził się 29 IX koło Połtawy, absolwent Akademii Rolniczej w Kijowie. Naśladowca →Miczurina, przeciwnik „reakcyjnej pseudonauki" – genetyki, zwolennik tezy, iż zmiany dziedziczne w roślinach mogą być efektem wpływu środowiska. Określając swą teorię jako zgodną z marksizmem, uzyskał poparcie władz partyjnych i →Stalina. W II 1935, na II zjeździe przodujących kołchoźników, w jego obecności, mówił o walce klasowej w procesie jarowizacji, o *„kułakach w nauce"* i możliwości przekształcania jednych gatunków w drugie. Łysenkowszczyznę zrodził również niedostatek produktów żywnościowych, dlatego jej inicjator gwarantował Komitetowi Centralnemu i *„osobiście towarzyszowi Stalinowi"*, iż w bardzo krótkim czasie zapewni ich obfitość, tym bardziej iż zapowiadał wyhodowanie rewelacyjnie wydajnych upraw rolnych, np. krzaczastej pszenicy. Uzyskując dzięki protekcji partyjnej stanowisko prezydenta Akademii Nauk Rolniczych w 1938, zmonopolizował nauki biologiczne, obsadzając protegowanymi placówki badawcze i dydaktyczne. Kulminacją łysenkowszczyzny była sesja Wszechzwiązkowej Akademii Nauk Rolniczych im. Lenina w 1948, w wyniku której przeciwnicy dyktatury Łysenki, w dużej części Żydzi, zostali poddani represjom, wielu z nich zginęło, a genetykę Mendla objęto polityczną anatemą. Część uczonych uległa presji, oświadczając: *„Powinniśmy pomóc naszej Partii zdemaskować tę reakcyjną pseudonaukową zgniliznę, którą za granicą rozprzestrzeniają nasi wrogowie. Powinniśmy zrozumieć, że ta zgnilizna miała wpływ na niektórych uczonych radzieckich i że trzeba wyrwać ją z korzeniami"*. Styl ówczesnych „naukowych" dyskusji ilustruje fragment programowej wypowiedzi bohatera na wspomnianej sesji: *„Doktryna dialektyczna Miczurina, biologia awangardy, prowadzona przez geniuszy ludzkości, Stalina i →Lenina, zwyciężyła idealistyczną, metafizyczną, burżuazyjną teorię dziedziczenia Mendla. Mendelizm-morganizm oparty jest na przypadkach i tym samym »nauka« ta zaprzecza istnieniu koniecznych zależności w przyrodzie żywej, przez co skazuje praktykę na bezpłodne oczekiwanie. (...) Towarzysze, nasza sesja jest historycznym drogowskazem w rozwoju biologii. Nie omylę się, jeśli powiem, że sesja ta jest wielkim świętem dla wszystkich pracujących w dziedzinie nauk biologicznych i rolniczych. Postępowa biologia jest wdzięczna geniuszom*

ludzkości Leninowi i Stalinowi za to, że do skarbnicy naszego poznania naukowego weszła jako złoty wkład teoria I.W. Miczurina. Chwała wielkiemu przyjacielowi i koryfeuszowi nauki – naszemu wodzowi i nauczycielowi, towarzyszowi Stalinowi!" Kariera Łysenki i przykłady stalinowskich „przewrotów w nauce" stały się możliwe przy założeniu, iż komunizm znosi prawa obiektywne, otwierając wrota dla niczym nie ograniczanego woluntaryzmu. „*Nie obowiązują nas żadne prawa. Nie ma takich twierdz, których nie mogliby zdobyć bolszewicy*" – pisał w 1927 ekonomista Stanisław Strumilin. Poddano druzgocącej krytyce „obiektywizm burżuazyjny", w 1931 Stalin szydził ze „szczurów archiwalnych" usiłujących pisać historię partii wedle obiektywnych faktów. Ponieważ Lenin odrzucił teorię względności Einsteina, na początku lat 50. „*zdemaskowanie reakcyjnego einsteinizmu w dziedzinie nauk fizycznych*" uczyniono „*jednym z najbardziej aktualnych zadań radzieckich fizyków i filozofów*". Gwiazdą biologii staje się Olga Lepieszyńska, która w 1904 w Genewie kierowała kuchnią dla bolszewików. Słynna odkrywczyni żywej substancji w jajach kurzych oraz kuracji odmładzających poprzez wanny sodowe zapewniała w 1951: „*Wypełniając wskazania Lenina i Stalina, uczeni radzieccy bronią w swej codziennej pracy zasad partyjności w bolszewickiej nauce (....). Idee Lenina–Stalina, zapłodniły i wywołały rozkwit wielu dyscyplin (...). Metoda dialektyczna, jak uczy towarzysz Stalin, uważa, iż proces rozwoju należy pojmować nie jako ruch kołowy, nie jako powtarzanie dróg przebytych, lecz ruch po linii wschodzącej, przejście od starego stanu jakościowego ku nowej jakości*". Pracę o bezkomórkowym charakterze życia, przy okazji uzasadniając „*nową dialektyczno-materialistyczną teorię komórkową*", Lepieszyńska opublikowała w 1950, otrzymując za swe dokonania Nagrodę Stalinowską. Łysenkowszczyzna stała się bazą „naukową" stalinowskich „planów przeobrażenia przyrody", jak również, w sferze nauk psychologicznych, projektów wyhodowania „nowego człowieka", wolnego od „burżuazyjnych przesądów" moralnych i religijnych. Odegrał też doniosłą rolę w tworzeniu podstaw „ateizmu naukowego" w okresie, gdy →Chruszczow, przygotowując społeczeństwo radzieckie do życia w komunizmie, uznał „opium religijne" za jedną z przeszkód w osiągnięciu tego celu. Kariera Łysenki nie skończyła się ze śmiercią Stalina, dzięki →Chruszczowowi trwała jeszcze 11 lat. Na posiedzeniu Akademii Nauk ZSRR wspólnie z kolegium Ministerstwa Rolnictwa i prezydium Akademii Nauk Rolniczych, 2 IX 1965, łysenkowszczyzna została potępiona, a jego twórca uznany za szarlatana. Za swą działalność zdążył otrzymać trzykrotnie Nagrodę Leninowską i siedem Orderów Lenina.

Zmarł 20 XI 1976. (JS)

M

MACHAJSKI Jan Wacław (pseud. A. Wolski, 1866–1926), działacz socjalistyczny o antyinteligenckiej orientacji.

Urodził się 15 XII w Busku, w rodzinie drobnego urzędnika polskiego. Po ukończeniu gimnazjum (Pińczów, Kielce) podjął studia medyczne na Uniwersytecie Warszawskim, ale ich nie ukończył. W ruchu socjalistycznym od końca lat 80., w 1887–88 członek Zetu, od 1888 współpracownik B. Limanowskiego, w 1891 aresztowany przez policję austriacką z bagażem nielegalnej literatury patriotycznej. W 1892 zatrzymany przez policję carską, więziony w Cytadeli warszawskiej, skazany na więzienie i zesłanie na Syberię. W 1895 powtórnie zesłany do Jakucji, gdzie napisał pamflet *Robotnik umysłowy*. Po wyjściu na wolność prowadził działalność propagandową wśród robotników. W 1903 po raz kolejny aresztowany i skazany na 6-letnie zesłanie, z którego ucieka. W 1907 nielegalnie przybywa do Krakowa, potem dwukrotnie wyjeżdża do Genewy. Tu miały miejsce jego ostre polemiki z →Plechanowem. Stwierdzał w nich, iż socjaldemokracja jest nasycona duchem religijnym, czego objawem był, wg niego, obrzędowy charakter święta 1 Maja. W 1910 przebywał w Zakopanem, w 1911–14 w Paryżu, w 1917

Jan Machajski

w Petersburgu. Przyjaciel Żeromskiego, prototyp Andrzeja Radka z *Syzyfowych prac*. W 1918 zredagował jedyny numer czasopisma „Rewolucja Robotnicza", w którym negatywnie oceniał bolszewizm. „*Socjalizm to monstrualne oszustwo*" – zawyrokował. Wkrótce poniecha działalności politycznej. Jest twórcą ostro piętnowanej w propagandzie bolszewickiej herezji „machajewszczyzny", polegającej na „*wrogim, reakcyjnym stosunku do inteligencji, w szczególności inteligencji marksistowskiej, socjalistycznej*". *Krótki słownik filozoficzny* w wielu wydaniach przestrzegał przed „machajewszczyzną" jako „*drobnomieszczańskim, reakcyjnym prądem*", eksponując jego „*anarchistyczny, antyproletariacki stosunek do inteligencji*". Oskarżenia były trafne, albowiem Machajski, programowy antyinteligent, nie uznał przewrotu bolszewickiego za zwycięstwo proletariatu, dostrzegając uprzywilejowanie „białorączek" (tj. inteligencji) kosztem ludzi pracy fizycznej i pseudoproletariacki kamuflaż w partii leninowskiej. Socjalizm był dla niego ideologią „*wyłaniającej się uprzywilejowanej klasy*", która zastąpi kapitalistów. „Socjalizm naukowy", w jego przekonaniu, obiecywał „*niewolnikom społeczeństwa burżuazyjnego szczęście po śmierci, socjalistyczny raj zaś gwarantuje ich potomkom*". Poglądy Machajskiego, bezpardonowo potępiane przez oba nurty rosyjskiej socjaldemokracji oraz eserowców, przyczyniły się do powstania ideologii rosyjskiego anarchizmu. Uważnie studiowali je K. Kautsky, →Lenin, P. Kropotkin, →Bucharin, →Czernow; wiele z jego idei kontynuowali →Trocki oraz M. Dżilas, który od niego zaczerpnął samo pojęcie „nowej klasy".

Zmarł 19 II 1926 w Moskwie, istnieje przypuszczenie, iż pochowany został na Cmentarzu Nowodziewiczym. (JS)

MACHNO Nestor Iwanowicz (1888–1934), przywódca ukraińskiego anarchizmu, legendarny „bat'ko" partyzantki okresu wojny domowej.

Urodził się 27 X w Hulaj Polu jako syn ukraińskiego chłopa. Od 16. roku życia uprawiał terroryzm, za zabójstwo policjanta skazany w 1908 na 20 lat więzienia. W moskiewskim więzieniu Butyrki spędził 9 lat, wolność przyniosła mu rewolucja lutowa. Podczas wojny domowej organizował na terenie Ukrainy duże formacje anarchistów, zajmujące się „ekspropriacją" ziemi obszarniczej i organizacją komun agrarnych. Ta aktywna przez prawie 3 lata „trzecia siła", armia licząca do 50 tys. żołnierzy, walczyła tak z białymi, jak i czerwonymi oddziałami. Ruch machnowców opierał się na zasadach demokratycznych, program jego był bowiem wypracowywany podczas zgromadzeń przedstawicieli tworzących go ugrupowań. Najważniejszy był Zjazd Delegatów Chłopskich, Powstańczych i Robotniczych w 1919. „*Jesteśmy za bolszewikami, ale przeciw komunistom*" – to hasło machnowców oznaczało, iż byli za oddaniem ziemi latyfundystów chłopom, ale przeciwko konfiskatom żywności, organizacji kołchozów i dyktaturze partii komunistycznej. Dowodzone przez Machno oddziały odegrały ważną rolę w klęsce →Denikina podczas jego pochodu na Moskwę, przez odcięcie mu linii zaopatrzenia i łączności. Pomysłem machnowców jest zastosowanie taczanki – wozu o zaprzęgu konnym, wyposażonym w ciężki karabin maszynowy. Machno wielokrotnie wchodził w sojusze z bolszewikami, ale źle na tym wyszedł, bo wykorzystawszy go, skierowali oni swe siły przeciw niemu. Uzgodniona wspólna z Armią Czerwoną operacja przeciwko →Wranglowi na Krymie była pułapką, z której zdołał się wydostać z resztkami wiernych oddziałów. Schronił się na terenie Rumunii, w 1922 w Polsce, gdzie trafił do więzienia. Ostatecznie osiadł we Francji; pracował tam jako szewc.

Zmarł 6 VII 1934 w Paryżu. (JS)

Nestor Machno

MAJAKOWSKI Władimir Władimirowicz (1893–1930), poeta i dramaturg z grupy futurystów, długo wierzył, że „*epoka ma zawsze rację*".

Urodził się 19 VII w rodzinie leśniczego, we wsi Bagdadi koło Kutaisi w Gruzji. Po śmierci ojca przeniósł się z rodziną do Moskwy (1906). W 1908 wstąpił do bolszewickiego skrzydła SDPRR, był trzykrotnie więziony. W 1911–13 studiował w moskiewskiej Szkole Malarstwa, Rzeźby i Architektury. W 1912 współautor – obok Aleksieja Kruczonycha, Dawida Burluka i Wielemira Chlebnikowa – skandalizującego manifestu kubofuturystów *Policzek gustom publiczności*. Walczył z tradycjonalistami o odnowienie języka poezji. W 1915 wydał buntowniczy tomik *Ja* i opublikował futurystyczny poemat *Obłok w spodniach*. Operując poetyką „sakralnego bluźnierstwa", występował tu jako „trzynasty apostoł" i nawoływał do buntu przeciw Stwórcy i tradycji. W 1915–19 żył w Piotrogrodzie we wspólnym mieszkaniu z małżeństwem Brików – namiętna miłość do Lili Brik stała się dla niego wielkim źródłem poetyckiego natchnienia. W 1916–18 wydał miłosny poemat *Flet kręgosłupa* i dwa „poematy prometejskie": *Wojna i świat* oraz *Człowiek*. W duchu Ludwiga Feuerbacha i Friedricha Nietzschego wykre-

Władimir Majakowski

ował „nowego człowieka-boga". Po Październiku uznał, że jego kosmiczne nadzieje ziścili bolszewicy – swój program wyraził w wierszu *Lewą marsz*. Brał aktywny udział w organizacji rewolucyjnej propagandy, pisał teksty do plakatów i agitek (→Rodczenko). W 1918 wystawił w Piotrogrodzie u →Meyerholda masowe widowisko *Misterium-Buffo*. Dla dobra rewolucji *„przydeptywał gardło własnej pieśni"* (poematy: *150 000 000* i *Włodzimierz Iljicz Lenin*, 1921–24). W poemacie *O tym* zatęsknił za osobową nieśmiertelnością zdobytą bez pomocy Boga – miał nadzieję, że pomoc w zatrzymaniu czasu okaże rewolucjonistom „filozofia wspólnego czynu" Nikołaja Fiodorowa i „teoria względności" Einsteina. W 1923–28 kierował pismami futurystów „LEF" („Lewy Front Sztuki") i „Nowyj LEF". W 1922–30 wielokrotnie wyjeżdżał za granicę – do Berlina, Paryża, Pragi i Ameryki (→Szostakowicz z sarkazmem twierdził: *„W swoich wierszach pluł na Paryż i Amerykę, ale koszule wolał kupować w Paryżu i chętnie wlazłby pod stół, żeby tylko dopaść amerykańskie wieczne pióro"*). W 1927 odwiedził Warszawę, nawiązał kontakty z Władysławem Broniewskim, Julianem Tuwimem, Anatolem Sternem i Aleksandrem Watem. W poemacie *Dobrze!* (1927) podsumował swój entuzjastyczny stosunek do rewolucji. Jednak jako wieczny buntownik musiał popaść w konflikt z pisarzami skupionymi w RAPP-ie (Rosyjskie Stowarzyszenie Pisarzy Proletariackich), którzy oskarżali go o „formalistyczne eksperymentatorstwo". Poza tym nie mógł się pogodzić z „obumieraniem rewolucji" w okresie NEP-u – efektem tej niezgody były dwie komedie z 1928–29 *Pluskwa* i *Łaźnia* oraz poemat rozrachunkowy *Pełnym głosem* (1930).

Popełnił samobójstwo 14 IV 1930 w Moskwie. Przez 5 lat jego utworów nie publikowano, jednak w 1935 Stalin ogłosił go *„najlepszym i najbardziej utalentowanym poetą naszej radzieckiej epoki"*. To, co stało się potem, najlepiej skomentował →Pasternak: *„Majakowskiego wpychano nam na siłę, jak ziemniaki za panowania Katarzyny Wielkiej. To była jego druga śmierć. Tym razem nie z jego winy"*. Majakowski ma wielkie zasługi jako twórca nowego języka poetyckiego, wywarł wpływ m.in. na →Brodskiego. (GP)

MAJSKI Iwan Michajłowicz (właśc. Jan Liachowiecki, 1884–1975), dyplomata, współpracownik →Litwinowa.

Urodził się 19 I w Kiriłłowie w guberni nowogrodzkiej, jako syn lekarza wojskowego. Skończył gimnazjum w Omsku, ale w 1902 został wydalony z Uniwersytetu Petersburskiego za działalność w organizacji socjaldemokratycznej. Od 1903 opowiedział się za opcją mienszewicką. Opuścił kraj, w Monachium ukończył studia uniwersyteckie. Do 1917 mieszkał w Anglii, gdzie studiował problemy ruchu związkowego. Po powrocie do kraju zmienił orientację polityczną, opuszczając szeregi mienszewickie w 1920, rok później został członkiem partii bolszewickiej. Od 1922 poświęca się służbie dyplomatycznej. W 1927–32 ambasador ZSRR w Japonii i Finlandii, w 1932–43 w Anglii. 30 VII 1941 podpisał z gen. Władysławem Sikorskim układ o wznowieniu stosunków dyplomatycznych między Polską i ZSRR. W 1943–45 zastępca ludowego komisarza spraw zagranicznych, członek delegacji radzieckiej na konferencjach jałtańskiej i poczdamskiej. W 1943–46 postawiony na czele komisji powołanej do realizacji przymusowej repatriacji obywateli radzieckich, którzy znaleźli się na Zachodzie. W 1945–75 profesor historii, od 1946 członek Akademii Nauk ZSRR. 19 II 1953 aresztowany, podczas przesłuchań przyznał się, iż jest szpiegiem angielskim, zwerbowanym przez Winstona Churchilla. Skazany na 6 lat więzienia, w 1955 ułaskawiony.

Zmarł 3 IX 1975 w Moskwie. (JS)

MAKARENKO Anton Siemionowicz (1888–1939), sztandarowa postać pedagogiki radzieckiej.

Urodził się 13 III w Biełopolu, ukończył kursy nauczycielskie i Instytut Pedagogiczny w Połtawie. Sławę przyniosły mu próby uporania się z tragiczną spuścizną rewolucji i wojny domowej – milionami sierot i dzieci bezdomnych, „biesprizornych". Jako dyrektor jednej ze szkół-kolonii koło Charkowa stosował w pracy z wychowankami zasady partnerstwa, zakładając szacunek do młodego człowieka i kształtowanie jego samodzielności. Metody te, opisane przez niego w *Poemacie pedagogicznym* (1935), zostały potraktowane przez propagandę stalinowską jako uniwersalna zasada kształtowania „nowego człowieka" w duchu kolektywizmu socjalistycznego. Stalinowska machina propagandowa dobudowała nad tą praktyką całą ideologię, w doświadczeniach Makarenki kazano widzieć przejawy „dyscypliny radzieckiej" oraz zjawisko „wychowania człowieka radzieckiego w duchu optymizmu socjalistycznego". Doświadczenia tego wychowawcy miały też stanowić zaprzeczenie „burżuazyjnych oszczerstw pod adresem kolektywizmu, rzekomo pozbawiającego jednostkę osobowości". Skromny nauczyciel mimo woli stał się wyrocznią „pedagogiki socjalistycznej", a jego książki (m.in. *Flagi na basztach*, 1938 i *Książka dla rodziców*, 1937) obowiązkowym wzorem idei wychowawczych, również w krajach „demokracji ludowej" po 1945.

Zmarł 1 IV 1939. (JS)

MAKSIMOW Władimir Jemieljanowicz (właśc. Lew Aleksiejewicz Samsonow, 1930–95), prozaik (*Siedem dni tworzenia*), od 1974 na emigracji, redaktor pisma „Kontinient", dysydent do końca życia.

Urodził się 27 XI w Moskwie, w rodzinie robotnika. Pod wpływem lektury →Gorkiego wcześnie porzucił dom rodzinny. W 1945–50 tułał się po domach dziecka i koloniach karnych, otrzymał nowe nazwisko. Pracował jako pastuch, murarz i kierowca. Był korespondentem gazet Kubania, po przyjeździe do Moskwy współpracował z tygodnikiem „Litieraturnaja Gazieta". W 1961–62 wydał 2 mikropowieści: *Zagospodarowujemy ziemię* (włączona przez →Paustowskiego do almanachu „Tarusskije Stranicy") oraz *A człowiek żyje* o synu aresztowanego „wroga ludu". Od 1963 członek Związku Pisarzy. W *Linii podziału* (1967) opisał typową dla stalinizmu sytuację, gdy dorosłe dzieci odżegnują się od niesłusznie oskarżonego ojca. Jego pierwsza wielka powieść, *Siedem dni tworzenia* (1971), ujrzała światło dzienne we Frankfurcie nad Menem. Po *Doktorze Żywago* →Pasternaka i *Mistrzu i Małgorzacie* →Bułhakowa była to trzecia krajowa powieść otwarcie nawiązująca do symboliki biblijnej. Demaskatorsko-rozrachunkowy wymiar miała „samizdatowa" *Kwarantanna* (1973). Maksimowa wykluczono ze Związku Pisarzy i skierowano na lecze-

Władimir Maksimow w Krakowie, 1993
Fot. Halina Waszkielewicz

nie psychiatryczne; po kampanii międzynarodowej dostał zgodę na emigrację (1974). Osiadł w Paryżu, w 1974–92 redagował kwartalnik „Kontinient" (nazwę dla pisma wymyślił →Sołżenicyn). W skład redakcji i kolegium wchodzili – obok Rosjan – również autorzy i redaktorzy paryskiej „Kultury" oraz intelektualiści z Europy Zachodniej. Maksimow zwalczał wszelkie przejawy lewicowości, popadając w głośny konflikt z →Siniawskim. W 1974–1986 opublikował na emigracji m.in.: *Pożegnanie znikąd*, *Arkę dla nieproszonych*, *Spojrzenie w otchłań* (o wiernym przegranej sprawie admirale →Kołczaku). Od 1990 jego utwory ukazywały się w Rosji, a on sam odwiedzał Moskwę co pół roku. Krytykował →Jelcyna i uparcie mówił o „*przemalowanym bolszewizmie*", przestrzegał przed wielkim rozlewem krwi. Złagodniał za to w stosunku do dawnych nieprzyjaciół, po 20 latach wrogości publicznie przeprosił Siniawskiego. Był zawsze przyjacielem Polski („*Cenię Polaków choćby za to, że lubią Dostojewskiego, który ich nienawidził*" – w rozmowie z niżej podpisanym w Paryżu w 1987); w 1993–94 dwukrotnie odwiedzał Warszawę i był raz w Krakowie jako gość Uniwersytetu Jagiellońskiego. W 1994 ukazała się jego ostatnia powieść, mroczne *Koczowanie do śmierci*.

Zmarł 26 III 1995 w Paryżu. Spoczywa obok →Galicza i →Tarkowskiego na cmentarzu w Sainte-Geneviève-des-Bois. (GP)

MALENKOW Gieorgij Maksimilianowicz (1902–88), jeden z architektów stalinizmu, premier ZSRR.

Urodził się 8 I w Orenburgu. Absolwent Instytutu Technicznego w Moskwie. W czasie wojny domowej komisarz Armii Czerwonej na terenie Turkiestanu, w partii od 1920, od połowy lat 20. pracownik aparatu, podwładny →Kaganowicza. Od początku jego domena to polityka kadrowa; był inspiratorem wielu karier i reżyserem czystek do końca ery stalinowskiej. Na XVIII Zjeździe partii (1939) wszedł do sekretariatu KC, jego rola znacznie wzrosła w czasie wojny, gdy odpowiadał za produkcję samolotów. W 1944 na Kremlu zorganizował naradę

Gieorgij Malenkow

na temat „problemu żydowskiego". Postanowiono „ostrożniej mianować" przedstawicieli tej mniejszości na stanowiska dowódcze w armii, co stanowiło początek kampanii antysemickiej, aczkolwiek restrykcje wobec obywateli pochodzenia żydowskiego w ZSRR miały miejsce od końca lat 30. Pod koniec lat 40., wraz z uznaniem USA za głównego wroga ZSRR, Żydów, jako odgrywających czołową rolę w gospodarce i finansach tego państwa, uznawano za szpiegów. 21 II 1945 została wydana przez Główny Komitet Obrony tajna dyrektywa (nr 7590) powołująca komisję do spraw trofeów wojennych (głównie demontaż obiektów przemysłowych) wywożonych z Polski i Niemiec do ZSRR, na czele której stanął Malenkow. W 1947 brał udział w naradzie sprawujących rządy (oraz największych zachodnich: włoskiej i francuskiej) partii komunistycznych w Szklarskiej Porębie, gdzie utworzono zastępujący Komintern – Kominform. W 1949 miała miejsce jego przejściowa niełaska i pobyt w Taszkiencie, związana z przegranym pojedynkiem ze →Żdanowem o dominującą rolę w stalinowskim aparacie władzy. Inspirator „sprawy leningradzkiej" (1949–50), w wyniku której wymordowano miejscowe kierownictwo partyjne, będącej efektem jego wrogości do →Żdanowa. Na oficjalnych zdjęciach jego chorobliwie tłusta postać z kobiecą twarzą zawsze znajduje się obok zażyłego przyjaciela →Berii. Pod koniec życia →Stalina wysunął się na czoło jego następców, choć nigdy nie przejawiał większych ambicji politycznych, będąc oportunistą poddającym się biegowi wydarzeń. Główny mówca na XIX Zjeździe partii (1952). W dzień po śmierci Stalina określany w oficjalnych komunikatach jako „czołowy sekretarz partii", członek kierowniczego triumwiratu – obok Berii i →Mołotowa – oraz, od 7 III 1953, premier. 9 XII 1953 podpisuje zarządzenie umożliwiające zwykłym ludziom zwiedzanie Kremla. Jako szef rządu podejmuje rewolucyjne próby reform. Przedstawiając program swego rządu Radzie Najwyższej 8 VIII 1953, zapowiada jako pilne zadanie produkcję towarów konsumpcyjnych oraz poważne zmiany w polityce rolnej. Program zyskał wielkie poparcie społeczne, ale negatywnie został oceniony przez stalinowskie skrzydło partii (→Mołotow) jako „demagogia", a przez →Chruszczowa jako „bucharinizm" oraz „prawicowe odchylenie". Chcąc zjednać sobie Chruszczowa, na plenum wrześniowym 1953 zaproponował powierzenie mu wprowadzonego stanowiska I sekretarza partii. Upadek Berii i ujawnienie winowajców „sprawy leningradzkiej" jeszcze bardziej osłabiły jego pozycję. W 1955 składa samokrytykę, tracąc stanowisko premiera, przez pewien czas wicepremier i minister energetyki. Na plenum KC w 1957 uznany za członka „grupy antypartyjnej", odsunięty od stanowisk kierowniczych, skierowany do Kazachstanu, gdzie 11 lat był dyrektorem elektrowni. W 1961 wydalony z partii. Nigdy nie domagał się rehabilitacji, a po powrocie do stolicy pędził życie emeryta, wedle niektórych informacji uczęszczając do cerkwi i, jako jedyny ze stalinowców, tak ostentacyjnie żałując swego udziału w zbrodniach systemu.

Zmarł 23 I 1988 w Moskwie, pochowany na cmentarzu w Kuncewie. (JS)

MALEWICZ Kazimir Sewerynowicz (1878–1935), malarz awangardowy, suprematysta, twórca *Czarnego kwadratu*.

Urodził się 23 II w Kijowie. Jego rodzice byli Polakami, ojciec pracował w podkijowskich rafineriach cukrowych. W 1896 młody Malewicz przeniósł się z rodziną do Kurska, pracował w biurze kolejowym. Od 1904 uczył się malarstwa w Moskwie. W 1907–12 pokazywał swe impresjonistyczne prace (*Malarka*, *Kwitnące jabłonie*, *Portret członka rodziny artysty*) na wystawach „Złote Runo", „Walet Karo" i „Ośli Ogon". W 1913 związał się z kubofuturyzmem, w manifeście *Od kubizmu do suprematyzmu. Nowy realizm malarski* (1915) ogłosił wyższość geometrycznego abstrakcjonizmu nad sztuką jako „oknem ku naturze". „Suprematyzm" oznaczał w jego teorii „*prymat czystego uczucia w sztukach plastycznych*". W 1913 namalował słynny *Czarny kwadrat na białym tle*, w 1918 – *Biały kwadrat na białym tle*. Po rewolucji wstąpił do artystycznej Młodej Federacji Lewicy. W 1918 opublikował cykl artykułów w piśmie „Anarchia", wykonał malunki na murach dla Zjazdu Komitetu ds. Zwalczania Biedy na Wsi. W 1918–19 pracował w Wydziale Sztuk Plastycz-

Kazimir Malewicz, Autoportret, 1933

nych przy Ludowym Komisariacie Oświaty. W 1919 po konflikcie z moskiewskimi awangardzistami (→Tatlin) wyjechał do Witebska. Wykładał w Ludowej Szkole Artystycznej, gdzie dyrektorował →Chagall (chcąc uczynić suprematyzm metodą dominującą, Malewicz doprowadził do dymisji Chagalla). Pisał o związkach swej geometrycznej sztuki z ideologią partii komunistycznej. Założył szkołę artystyczną nowego typu „Unowis", czyli „Utwierżdienije Nowogo w Iskusstwie" („*Niesiemy nowe miasta. Niesiemy światu nowe rzeczy i inaczej je nazwiemy*" – z ulotki propagandowej). W 1922 wyjechał do Piotrogrodu, pracował nad kubistycznymi projektami drapaczy chmur, jednakże bez jakichkolwiek szans na ich realizację w ZSRR. W 1927 na zlecenie →Łunaczarskiego promował sztukę radziecką w Berlinie, miał tu głośną indywidualną wystawę. Po drodze odwiedził Warszawę, z inicjatywy Władysława Strzemińskiego i Tadeusza Peipera urządzono mu tu wielką fetę. W ZSRR był już jednak krytykowany za „formalizm", w 1929 usunięto go z pracy w Instytucie Historii Sztuki w Leningradzie. W 1930 został na krótko aresztowany – w czasie gdy go przesłuchiwano, rodzina zniszczyła część archiwum. W ostatnich latach życia pracował w Muzeum Rosyjskim w Leningradzie.

Zmarł 15 V 1935 w Leningradzie. W ZSRR jego dzieł nie wolno było wystawiać aż do 1962. (GP)

MALINOWSKI Roman Wacławowicz (1876–1918), agent ochrany w szeregach bolszewików.

Urodził się 18 III. Zarówno jego miejsce urodzenia, jak i prawdziwe nazwisko nie są znane, nazwisko Malinowski bowiem figurowało w cudzym dowodzie, na podstawie którego odbywał w Petersburgu służbę wojskową (1901–06). Wiadomo jednak, iż pochodził z polskiej szlachty, a ojciec i dziadek byli uczestnikami powstania 1863. Parokrotnie karany za kradzieże. W okresie służby wojskowej nawiązał kontakt z działaczami rosyjskiej socjaldemokracji. Pracował jako robotnik i w tym charakterze uczestniczył w ruchu związkowym metalowców. Delegat ogólnorosyjskiego zjazdu spółdzielców (1908), lekarzy fabrycznych (1909), pracowników handlowo-przemysłowych (1913). Po aresztowaniu i zakazie zamieszkania w stolicy przybył do Moskwy, gdzie podtrzymywał kontakty zarówno z bolszewikami, jak i mienszewikami. Zagrożony aresztowaniem, w 1910 podjął współpracę z policją jako tajny agent i w tym charakterze, z inspiracji policyjnej, przyczynił się do wykopania przepaści między bolszewikami i mienszewikami, czym ujął sobie →Lenina. Delegat na VI Konferencję SDPRR w Pradze (1912) i odtąd członek jej KC. Zadeklarował wte-

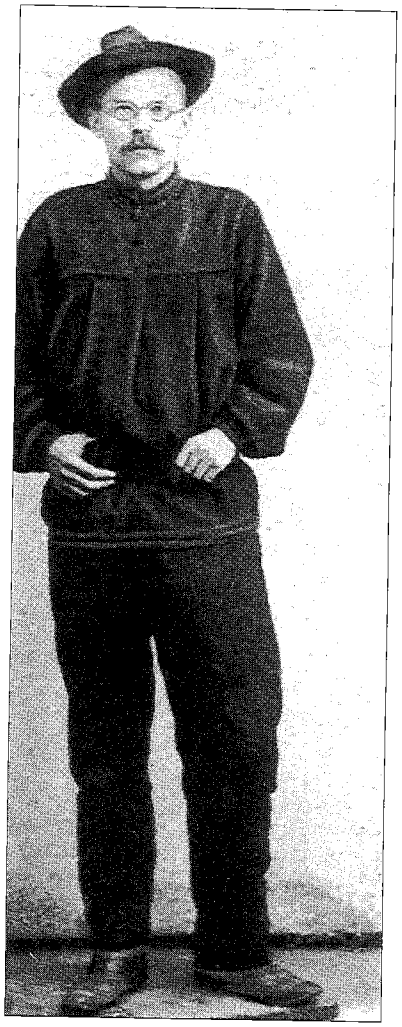

Roman Malinowski

dy przejście na stronę bolszewików, pozyskując bezgraniczne zaufanie spotkanego tu po raz pierwszy ich przywódcy. Towarzyszył Leninowi w jego galicyjskim okresie, odwiedzając go w Krakowie i Białym Dunajcu. W 1912 wybrany na posła do IV Dumy, od XI 1913 przewodniczący frakcji bolszewickiej i jej główny trybun. Dostarczał policji informacji o wszystkich działaniach bolszewików, przyczyniając się do aresztowania czołowych działaczy oraz, w sojuszu z policją i Leninem, do dyskredytacji mienszewików. Na żądanie policji w V 1914 złożył mandat posła do Dumy, opuszczając Rosję. Wydalony z partii za dezercję. Słuchy o jego podwójnej działalności były przedmiotem analizy komisji partyjnej (m.in. Lenin i →Hanecki) odbytej V–VII 1914 w Białym Dunajcu. Po wysłuchaniu wyjaśnień zainteresowanego uznano je za „prowokację". Na początku I wojny światowej zmobilizowany w Warszawie, trafił do niewoli niemieckiej pod Łodzią. Zdemaskowany po otwarciu archiwów policyjnych po rewolucji lutowej. Z niezrozumiałych względów wrócił w X 1918 do Piotrogrodu. Podczas śledztwa tłumaczył swe postępowanie obawą przed ujawnieniem przez policję jego kradzieży oraz niedostateczną znajomością nauki Marksa.

Skazany na śmierć i rozstrzelany 5 XI 1918 w Moskwie. (JS)

MANDELSZTAM Nadieżda Jakowlewna (z domu Chazina, 1899–1980), żona poety →O. Mandelsztama, autorka księgi wspomnień o latach 20. i 30.

Urodziła się 31 X w Saratowie, w rodzinie żydowskiego adwokata i lekarki. W 1919 poznała w Kijowie →O. Mandelsztama. W 1921–38 była nieodłączną towarzyszką jego życia. W 1934–38 przebywała z mężem na zesłaniu w Czerdyni (obwód permski) i Woroneżu. Po ostatnim aresztowaniu Osipa odnalazła sens życia w ratowaniu jego wierszy. Sama również żyła w strachu przed uwięzieniem. W 1941 ewakuowała się do Kazachstanu, pracowała w kołchozie. W 1942 zamieszkała w Taszkiencie u →Achmatowej. Tu ukończyła eksternistycznie uniwersytet, znalazła zajęcie jako nauczycielka języka angielskiego. W 1948–53 pracowała

Nadieżda Mandelsztam

w szkole pedagogicznej w Uljanowsku, skąd ją wyrzucono w lutym 1953 podczas kampanii antysemickiej. Od 1953 pracowała w Czycie, Czeboksarach i Pskowie. W 1956 obroniła pracę doktorską, w 1958 otrzymała zgodę na powrót do Moskwy. Od początku lat 60. poświęciła się pisaniu wspomnień. W 1970–72 w Nowym Jorku i Paryżu ujrzały światło dzienne jej *Wspomnienia* i *Druga księga*, dzienniki o epoce, ze szczególnym uwzględnieniem losów zamordowanego męża. Stalinizm uznawała za logiczne następstwo leninizmu (co wówczas nie było tak oczywiste jak dziś; jednym z niewielu tak twierdzących był →Grossman, a po nim →Sołżenicyn) i bezlitośnie krytykowała oportunistyczną postawę radzieckiej inteligencji (do niektórych ocen szczegółowych, krzywdzących pojedynczych ludzi, m.in. →Szkłowskiego, wysuwano później uzasadnione zastrzeżenia). Jej książki zostały przetłumaczone na wiele języków i uzyskały szeroki rezonans w świecie. Czesław Miłosz uznaje jej wspomnienia za *„jedną z największych książek XX wieku"*. *„Przemawiała językiem spraw ostatecznych"* (A. Drawicz). W 1979 przekazała w darze archiwum swego męża uniwersytetowi w Princeton w USA.

Zmarła 29 XII 1980 w Moskwie w wieku 89 lat. Pochowano ją w obrządku prawosławnym na Cmentarzu Trojekurowskim. (GP)

MANDELSZTAM Osip Emiljewicz (1891–1938), poeta z grupy akmeistów, największy rosyjski piewca łacińskiego Rzymu i kultury śródziemnomorskiej.

Urodził się 15 I w Warszawie, w rodzinie żydowskiego kupca. Młodość spędził w Pawłowsku i Petersburgu. W 1900–07 uczył się w szkole handlowej. W 1907–08 przebywał w Paryżu, podróżował po Szwajcarii i Włoszech. Od 1909 brał udział w literackich spotkaniach Na Wieży u →Iwanowa. Od 1911 uczył się na wydziale historyczno-filologicznym uniwersytetu w Petersburgu, lecz studiów nie ukończył. W 1912 ochrzcił się w kościele metodystów

Osip Mandelsztam

w Wyborgu. Jako akmeista uczestniczył w zebraniach „Cechu Poetów". W 1913 wydał za własne pieniądze tomik wierszy *Kamień*. W 1919 poznał w Kijowie Nadieżdę Chazinę (→N. Mandelsztam), z którą spędzi resztę swego życia. W poszukiwaniu pracy tułał się z żoną po Moskwie, Tyflisie, Suchumi, Rostowie nad Donem i Charkowie (1921–22). W 1922 wydał w Berlinie drugi tom wierszy *Tristia*, w 1925 – tom prozy *Zgiełk czasu*. Był największym w rosyjskiej poezji XX w. piewcą cywilizacji łacińskiej i kultury śródziemnomorskiej (por. →Iwanow). Od 1924 mieszkał w Leningradzie, od 1931 – w Moskwie. Zarabiał na życie przekładami. W 1933–34 napisał antystalinowski wiersz *Żyjemy tu, nie czując pod stopami ziemi*. Po donosie został aresztowany w 1934 i z woli →Stalina (*„Izolować, lecz pozostawić przy życiu"*) trafił na zesłanie do Czerdyni w obwodzie permskim, potem – do Woroneża, gdzie wraz z żoną miał „okres wytchnienia" do 1937. Nadal pisał wiersze, zebrane potem w cykl *Zeszytów woroneskich*; tu pojawiły się u niego oznaki choroby psychicznej. Z „pętlą na szyi" napisał *Odę* na cześć Stalina. W 1938 został ponownie aresztowany i skazany na 5 lat łagru za „działalność kontrrewolucyjną".

Zginął 27 XII 1938 w obozie przejściowym Wtoraja Rieczka pod Władywostokiem. Dzięki heroicznym wysiłkom żony w 1973 wydano tom jego wierszy w „Bibliotece Poety". W 1991 powstało w Moskwie Międzynarodowe Towarzystwo Mandelsztamowskie, któremu przewodniczy →Awierincew. 1 X 1998 we Władywostoku odsłonięto pierwszy w świecie pomnik poety. (GP)

MARCHLEWSKI Julian Józefowicz (1866–25), przewodniczący Tymczasowego Komitetu Rewolucyjnego Polski w Białymstoku, ekonomista, publicysta.

Urodził się 17 V we Włocławku, absolwent uniwersytetu w Zürichu (1896). Działacz Socjaldemokracji Polski i Niemiec, w czasie rewolucji 1905 aktywny w Warszawie. Współzałożyciel Niemieckiego Związku Spartakusa (1916). Aresztowany w Niemczech, zwolniony na interwencję →Lenina, jeden ze współzałożycieli Kominternu oraz Międzynarodowej Organizacji Pomocy Bojownikom Re-

Julian Marchlewski

wolucji (MOPR). Jeszcze przed ogłoszeniem przez Polskę niepodległości, w X 1918, zaproponowany przez →Cziczerina jako ambasador radziecki w Warszawie, w 2. połowie 1919, najpierw z własnej inicjatywy, a potem z upoważnienia Lenina, prowadził pertraktacje z Polską na temat zawarcia pokoju w sytuacji zagrożenia władzy radzieckiej ze strony →Denikina. Wprawdzie październikowe pertraktacje reprezentantów polskiego i radzieckiego Czerwonego Krzyża w Mikaszewiczach zakończyły się niepowodzeniem, ale kierujący delegacją radziecką

Marchlewski uzyskał zapewnienie władz polskich co do ich neutralności w wojnie białej i czerwonej Rosji. W 1919–20 przywódca polskich komunistów w ZSRR, a w okresie wojny polsko-bolszewickiej na czele Tymczasowego Komitetu Rewolucyjnego Polski, powołanego w Białymstoku 23 VII 1920, sprawującego władzę na terenie Białostocczyzny, części Mazowsza i Lubelszczyzny, zajętych przez Armię Czerwoną. 22 VIII 1920 „Polriewkom" (poza Marchlewskim: →Dzierżyński, F. Kon, E. Próchniak, →Unszlicht) opuścił Białystok wraz z cofającą się Armią Czerwoną. Marchlewski miał nadzieję, iż komunizm w Polsce przybierze łagodniejszą postać niż w Rosji. W referacie na VIII Zjeździe RKP(b) wysoko ceniący go Lenin następująco ustosunkował się do jego opinii: *„Jeden z najlepszych polskich towarzyszy komunistów, kiedy mu powiedziałem: »Wy zrobicie to inaczej«, odrzekł: »Nie, zrobimy to samo, ale zrobimy to lepiej niż wy«. Na taki argument nie mogłem absolutnie nic odpowiedzieć"*. W 1922 rektor Uniwersytetu Komunistycznych Mniejszości Narodowych Zachodu.

Zmarł 22 III 1925 we Włoszech, pochowany w Berlinie, w 1950 jego prochy przeniesiono do Warszawy. (JS)

MARCZENKO Anatolij Tichonowicz (1938–86), robotnik-dysydent, długoletni więzień GUŁ-agu w czasach →Chruszczowa, →Breżniewa i →Gorbaczowa.

Urodził się 23 I w Barabińsku między Nowosybirskiem a Omskiem, w rodzinie pomocnika maszynisty i sprzątaczki. W 1957 wplątano go w burdę w hotelu robotniczym w Karagandzie, został aresztowany i osadzony w obozie. Uciekł stamtąd i chciał przedostać się do Iranu, ale pojmano go w Aszchabadzie (1960). W 1961 sąd turkmeński skazał go na 6 lat za „zdradę ojczyzny". Przebywał w słynnym z okrucieństwa więzieniu we Włodzimierzu nad Klaźmą (Władimirka, jeszcze z czasów carycy Katarzyny II, w której w okresie ZSRR więziono m.in. Raula Wallenberga i →Bukowskiego), w obozach dla więźniów politycznych w Mordwie. Był jednym z nielicznych dysydentów o pochodzeniu robotniczym. Do łagru trafił, mając ukończone zaledwie 8 klas. Ideową edukację rozpoczął od lektury dzieł →Lenina i →Plechanowa. Wiadomo, że później wielki wpływ wywarła na niego lektura *Mistrza i Małgorzaty* →Bułhakowa oraz *Wspomnień* →N. Mandelsztam. Uwolniony w 1966, trafił do Moskwy, gdzie spotkał się z Łarysą Bogoraz i →Ginzburgiem. W 1967 zamieszkał w Aleksandrowie, pracował jako tragarz w gorzelni. Napisał autobiografię *Moje świadectwa*, rozpowszechnianą w „samizdacie", która stała się pierwszym niezależnym źródłem informacji o łagrach okresu Chruszczowa i wczesnego Breżniewa (od 1969 tłumaczono ją na języki europejskie). W czerwcu 1968 napisał list

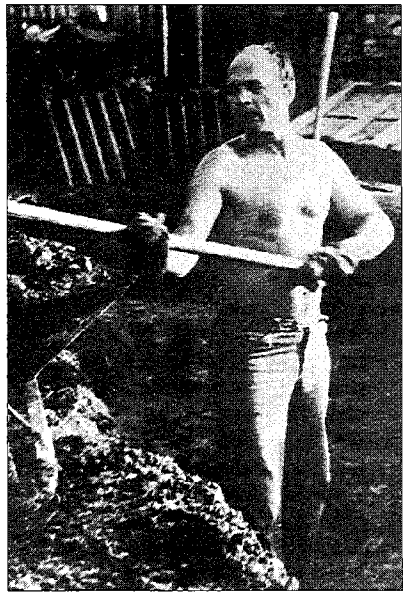

Anatolij Marczenko

otwarty w sprawie inwazji wojsk Układu Warszawskiego na Czechosłowację, za co uwięziono go ponownie. Wyrok odbył w łagrach na północnym Uralu, tam dostał jeszcze kolejny „wyrok obozowy" za *„oszczercze wypowiedzi szkalujące ustrój radziecki"* (twierdził bowiem, że ZSRR przegra z USA kosmiczny „wyścig księżycowy", por. →Komarow). Zwolniono go w 1971. Ten etap życia opisał potem w książce *Żyj jak wszyscy*, która ukazała się już po jego śmierci z przedmową →Sacharowa. W 1975 ponownie aresztowany. Oskarżono go o lekceważenie przepisów meldunkowych i skazano na 4 lata zesłania na Syberię. Po drodze do osady Czuna w obwodzie irkuckim głodował w proteście przez ponad 50 dni. O okresie zesłania 1975–79 napisał książkę *Od Tarusy do Czuny*. Ożenił się z Bogoraz, mieszkał w Aleksandrowie, bez pozwolenia budował dla siebie dom, niszczony przez administrację buldożerami. W 1981 znów został aresztowany i skazany za „antyradziecką agitację" na 10 lat łagrów i 5 lat zesłania.

Zmarł 8 XII 1986, a więc już za Gorbaczowa, w więzieniu w Czystopolu w Tatarstanie. Dla rosyjskiej niezależnej inteligencji do dziś stanowi przykład męstwa i szlachetności prostych ludzi. (GP)

MARR Nikołaj Jakowlewicz (1864–1934), językoznawca-nowator: *„Język, jako część składowa nadbudowy, ma charakter klasowy"*.

Urodził się 6 I w Kutaisi, gruzińsko-szkockiego pochodzenia. Autor „jafetycznej teorii lingwistycznej", wedle której język to element nadbudowy; pod koniec lat 20. uznany oficjalnie za głównego językoznawcę radzieckiego. Początkowo pozytywnie oceniany przez →Stalina, na XVI Zjeździe WKP(b) w 1930 wystąpił w imieniu uczonych radzieckich, potępiając *„fikcję apolityczności"* i broniąc *„generalnej linii proletariackiej teorii naukowej"*. Po śmierci Marra monopol w językoznawstwie uzyskali jego uczniowie, kwalifikujący prace innych szkół lingwistycznych jako „socjalfaszyzm" lub „trockizm w językoznawstwie". Wielu przedstawicieli tych szkół zostało aresztowanych i straconych. Schyłek „marryzmu" nastąpił pod koniec lat 40. dzięki oporowi, jaki mu stawiło kilku językoznawców, m.in. →Winogradow i gruziński uczony Arnold Czikobawa. Stali się oni współautorami pracy Stalina *Marksizm a problemy językoznawstwa* (1950), w której nominalny autor wyśmiał teorię klasowości języka marrystów: *„Czy ci towarzysze sądzą, że angielscy feudałowie rozmawiali z angielskim ludem, korzystając z usług tłumaczy, że nie używali języka angielskiego?"* Przypomniał też, że *„nauka nie może istnieć bez dyskusji"*. Odtąd językoznawstwo radzieckie mogło kontynuować swój rozwój tylko „w świetle genialnych prac towarzysza Stalina".

Zmarł 20 XII 1934 w Leningradzie. (JS)

MARSZAK Samuił Jakowlewicz (1887–1964), poeta, tłumacz literatury angielskiej, klasyk rosyjskiej literatury dla dzieci.

Urodził się 4 XI w Woroneżu, w rodzinie żydowskiego chemika, zatrudnionego w fabryce mydła. Już w gimnazjum w Ostrogożsku zaczął pisać wiersze (od 1899). Od 1907 utrzymywał się z literatury. W 1911 przedsięwziął podróż do Palestyny, w 1912 wyjechał do Anglii, studiował na wydziale sztuk Uniwersytetu Londyńskiego (1913–14). Po powrocie do Rosji w 1914 utracił córkę, oddał się z pasją działalności pedagogicznej. W 1917–22 opiekował się bezdomnymi dziećmi w Jekaterynodarze (od 1920 Krasnojarsk). Od 1922 mieszkał w Piotrogrodzie, zajął się twórczością dla dzieci. Był kierownikiem literackim Teatru Młodego Widza, w 1924–25 redagował pismo dla dzieci „Nowyj Robinzon", w 1923 wydał

tomik wierszy *Dziatki w klatce*. Od 1924 kierował działem literatury dziecięcej w leningradzkim wydawnictwie OGIZ, popierał oberiutów (→Charms), →Szwarca. W 1933 opublikował wierszowany felieton o przygodach amerykańskiego „złego milionera-rasisty" w Leningradzie pt. *Mister Twister*, czytany przez dzieci w całym ZSRR (podobnie jak *Karaluszysko* →Czukowskiego, a potem *Wujaszek Wieża* →S. Michałkowa). Wysoko cenił twórczość Andersena, braci Grimm, Charles'a Perraulta, Lewisa Carrolla, Selmy Lagerlöf, w bajkach dla dzieci organicznie nie znosił ani „*gęstego syropu moralizatorstwa*", ani „*antybaśniowego sceptycyzmu*". W 1934 na I Zjeździe Pisarzy Radzieckich wystąpił jeszcze z referatem o literaturze dziecięcej, ale już w 1937 jego grupa w leningradzkim „OGIZ-ie" została rozpędzona, część autorów aresztowano. W 1938 przeniósł się z Leningradu do bardziej bezpiecznej Moskwy. Napisał *Przyjemny dzień* (1940), baśń sceniczną o sierocie i złej macosze *Dwanaście miesięcy* (1943). Podczas wojny tworzył satyryczne teksty dla Kukryniksów (słynna w ZSRR trzyosobowa grupa grafików i malarzy: Michaił Kuprijanow, Porfirij Kryłow, Nikołaj Sokołow). W 1941–50 czterokrotny laureat Nagrody Stalinowskiej. W okresie „walki z kosmopolityzmem" (1952) cudem uniknął rozstrzelania (por. →Erenburg). W czasie odwilży kilkakrotnie jeździł do Anglii, tłumaczył sonety Szekspira, wiersze Williama Blake'a, Richarda Burnsa, Byrona, Percy'ego B. Shelleya, Johna Keatsa. Za filozoficzny tom wierszy „dla dorosłych" *Liryka wybrana* otrzymał Nagrodę Leninowską (1963). W 1962 wydał tom esejów o literaturze *Wychowanie słowem*.

Zmarł 4 VII 1964 w Moskwie, spoczywa na Cmentarzu Nowodziewiczym. (GP)

MARTOW Lew (właśc. Julij Osipowicz Cederbaum, 1873–1923), publicysta, najbardziej znany przywódca mienszewicki.

Urodził się 12 XI w Konstantynopolu. W latach 90. ubiegłego stulecia aktywny działacz Bundu, później, wespół z →Leninem, współzałożyciel rosyjskiej socjaldemokracji. Wielokrotnie aresztowany i zsyłany. Współredaktor „Iskry", w 1901–03 w bliskim sojuszu ideowym i przyjaźni z Leninem. Jednakże już od 1903 dystansuje się wobec bolszewizmu, wprowadzając do obiegu pojęcie „leninizmu", Lenina określa zaś jako „rosyjskiego dzikusa". Przeciwnik metod centralistycznych oraz „*arakczejewskiego pojmowania socjalizmu i pugaczowowskiego rozumienia walki klas*". Ujawniając w 1912 finansowe krętactwa bolszewików, spowodował trwałą organizacyjną izolację dwóch nurtów socjaldemokracji. Wódz bolszewizmu miał zresztą słabość do Martowa jako człowieka o ogromnym uroku osobistym, ale za jego sprzeciw wobec polityki siły, czyli nie licujące z rewolucyjnymi zadaniami „miękkość" i „marzycielstwo", nazywał go „Chrystusikiem". W decydujących o losach Rosji wydarzeniach zademonstrował typowe dla mienszewików wahania i brak woli. Ujawniło się to szczególnie podczas prób bolszewickiego puczu w VI 1917, a w VII z wyjątkową determinacją bronił Lenina przed „oszczerstwami" o próbę przechwycenia władzy i korzystanie z niemieckiego wsparcia. Październik 1917 uświadomił mu istotę bolszewizmu, odtąd stał się zdecydowanym krytykiem „*socjalizmu okopowo-koszarowego*", dyktatury bolszewickiej i czerwonego terroru. W 1918 trafnie przewidywał rozwój wydarzeń: „*Bestia zakosztowała ciepłej krwi. Machina do zabijania została wprawiona w ruch*". Pierwszy, m.in. w książce *Bolszewizm światowy* (1923), sformułował diagnozę teoretyczną „*prymitywnie komunistycznego bolszewizmu*". Jako wybitny przedstawiciel elity ruchu robotniczego pochodzenia żydowskiego i chronologicznie pierwszy demaskator bolszewizmu stanowi zaprzeczenie antysemickiego stereotypu „żydokomuny". Wprawdzie etniczni Żydzi stanowili znaczną część kierownictwa partii bolszewickiej, ale wśród mienszewików było ich dwukrotnie więcej. Przedstawiało się to mniej więcej, jak 11% do 23%. Wiedział o tym →Stalin, gdy w 1907 powtórzył „żartobliwą" wypowiedź swego towarzysza: „*mienszewicy to frakcja żydowska, bolszewicy – prawdziwie rosyjska, zatem nie szkodziłoby nam, bolszewikom, gdybyśmy urządzili w partii pogrom*". Martow był do końca przekonany, iż ideały marksizmu należy realizować wyłącznie w duchu demokratycznym, w zgodzie z uniwersalnymi zasadami współżycia.

W 1920 wyjechał do Niemiec, zmarł na gruźlicę 4 IV 1923 w Berlinie. (JS)

Lew Martow

MEYERHOLD Wsiewołod Emiljewicz (1874–1940), reżyser teatralny, współtwórca Wielkiej Reformy Teatru.

Urodził się 10 II w Penzie, w rodzinie niemieckiego kupca-gorzelnika. Na chrzcie otrzymał imiona Karl Theodor Casimir; do 1895 posiadał obywatelstwo niemieckie. W 1895 przeszedł na prawosławie. Przyjął imię Wsiewołod, gdyż otaczał kultem pamięć XIX-wiecznego pisarza Wsiewołoda Garszyna, który zakończył swe życie samobójstwem. W 1896–98 studiował w Szkole Muzyczno-Dramatycznej przy Moskiewskim Towarzystwie Filharmonicznym u →Niemirowicza-Danczenki. Pracował jako aktor w Moskiewskim Teatrze Artystycznym (MChT) u →Stanisławskiego. Już jednak w 1902 powołał własną trupę – Towarzystwo Nowego Dramatu, z którą przygotował ponad 100 premier. Stworzył modernistyczny „teatr umowny", polemiczny wobec zasad realizmu Stanisławskiego i „prawdopodobieństwa życiowego". W 1906–07 współpracował z Teatrem Wiery Komissarżewskiej, w 1908–18 – z Teatrami Cesarskimi w Petersburgu: Aleksandryjskim i operowym Maryjskim. W pierwszym zrealizował dwie legendarne inscenizacje przedrewolucyjne: *Don Juana* Moliera (1901) i *Maskaradę* Lermontowa (1917). Po rewolucji październikowej „nawrócił się" na bolszewizm, pracował w Radzie Teatralnej kierowanej przez →Łunaczarskiego, w sierpniu 1918 wstąpił do Rosyjskiej Komunistycznej Partii Bolszewików RKP(b). W pierwszą rocznicę rewolucji wystawił *Misterium-*

Wsiewołod Meyerhold

-*Buffo* →Majakowskiego. Od lat 20. do końca życia pracował w Moskwie, głosił idee „upolitycznienia teatru". W 1920 kierował Wydziałem Teatralnym przy Ludowym Komisariacie Oświaty (TEO), zorganizował „Teatr RSFRR 1" i sformułował program „Października Teatralnego". W 1921 założył Państwowe Wyższe Warsztaty Reżyserskie (później Teatralne), gdzie pracował nad kulturą ruchową aktora (biomechanika). W 1923 założył Teatr im. Meyerholda, w którym pokazywał sztuki agitacyjne – *Ziemia staje dęba* wg *Nocy* Marcela Martineta (przedstawienie dedykowane →Trockiemu), *D. E.* wg →Erenburga i Bernharda Kellermana. Wielkie zainteresowanie wzbudziła premiera *Lasu* Aleksandra Ostrowskiego (1924, w sumie 1328 przedstawień przy wielkim aplauzie widowni), zrealizowana w nowatorskiej poetyce „filmowego montażu" i jarmarcznego widowiska. W 1925 wystawił *Mandat* →Erdmana i podjął prace nad zakazanym *Samobójcą*. W 1926–30 zrealizował *Rewizora* Gogola, *Mądremu biada* Aleksandra Gribojedowa oraz głośne inscenizacje *Pluskwy* i *Łaźni* Majakowskiego. W 1936 pracował nad *Borysem Godunowem* Puszkina, lecz do premiery nie doszło. „Prawda" oskarżyła go o „formalizm". Na nic zdała się samokrytyka reżysera wygłoszona w 1936 w Leningradzie (*Meyerhold przeciwko meyerholdowszczyźnie*).

W 1938 Teatr Meyerholda zlikwidowano, 20 VI 1939 sam reżyser został aresztowany w Leningradzie i przetransportowany do moskiewskiego więzienia na Łubiance. Tu został rozstrzelany 2 II 1940. Rehabilitowany pośmiertnie w 1955, w 1964 po raz pierwszy obchodzono w ZSRR rocznicę jego urodzin. Wywarł wpływ na rozwój współczesnego teatru w Europie (m.in. na Tadeusza Kantora, który oddał mu hołd w spektaklu *Dziś są moje urodziny*). (GP)

MICHAŁKOW Nikita Siergiejewicz (ur. 1945), syn →S. Michałkowa, brat →Michałkowa-Konczałowskiego, reżyser i aktor filmowy, zdobywca Oscara za film *Spaleni słońcem* (1995).

Urodził się 21 X w Moskwie. Matka – poetka Natalia Konczałowska. W 1963–66 uczył się w Szkole Teatralnej im. Borysa Szczukina. W 1971 ukończył Państwowy Instytut Filmowy WGIK w klasie →Romma. Występował jako aktor, m.in. w komedii *Chodząc po Moskwie* (1964) Gieorgija Danieliji, *Szlacheckim gnieździe* i *Syberiadzie* (1969–79) Michałkowa-Konczałowskiego, *Dworcu dla dwojga* i *Okrutnym romansie* (1982–84) →Riazanowa oraz *Pięknej nieznajomej* (1992) Jerzego Hoffmana. Na Zachodzie nazywano go „rosyjskim Robertem Redfordem". Jego debiut reżyserski to *Swój wśród obcych – obcy wśród swoich* (1974), radziecki „eastern" o wydarzeniach wojny domowej. W 1976–80 nakręcił *Niewolnicę miłości*, *Nie dokończony utwór na pianolę* wg Czechowa, *Pięć wieczorów* wg Aleksandra Wołodina, *Kilka dni z życia Obłomowa* wg Iwana Gonczarowa z →Tabakowem w roli tytułowej. Film *Krewniacy* (1980) przez dwa lata przeleżał na półce. W 1983–93 powstały: *Bez świadków*, *Oczy czarne* z Marcellem Mastroiannim (1987), *Urga* o mongolskiej rodzinie na bezkresnym stepie (Złoty Lew na MFF w Wenecji w 1991) oraz *Anna od 6 do 18*, kręcony przez 13 lat filmowy portret córki. *Spaleni słońcem* (1994) to film o terrorze lat 30., w którym sam reżyser zagrał główną rolę legendarnego (fikcyjnego) „kombriga" Kotowa, zamordowanego przez →Stalina w wojskowych czystkach lat 30. Michałkow jest bardzo aktywny na scenie politycznej. Był współzałożycielem ruchu „Nasz Dom Rosja" (→Czernomyrdin), jednak jego sympatie polityczne są rozpięte między monarchią konstytucyjną a republiką szlachecką, w której sam, ze względu na swe ziemiańskie pochodzenie, mógłby współrządzić. Po →Lichaczowie objął stanowisko przewodniczącego Rosyjskiego Funduszu Kultury (1993). W 1998 ukończył bajkowo-operetkowego *Cyrulika syberyjskiego*, najdroższy film w dziejach rosyjskiej kinematografii (budżet 45 mln dolarów), którego akcja toczy się w 1885–1905 i opowiada o perypetiach młodego junkra zesłanego na Syberię. Sam zagrał w nim rolę cara Aleksandra III, którego uznaje za niedoszłego zbawcę Rosji. Zdjęcia powstawały na stepie rosyjskim i w tajdze, w Pradze, Portugalii, Ameryce i Moskwie. Huczna premiera miała miejsce na Kremlu w lutym 1999. (GP)

MICHAŁKOW Siergiej Władimirowicz (ur. 1913), ojciec →N. Michałkowa i →Michałkowa-Konczałowskiego, poeta i „funkcjonariusz literacki", współautor słów hymnu ZSRR.

Urodził się 13 III w Moskwie, w starej rodzinie szlacheckiej. W 1935–37 uczył się w Instytucie Literackim im. M. Gorkiego i wstąpił do Związku Pisarzy. Już od 1933 tworzył propagandowe pieśni o → Pawliku Morozowie, o ratowaniu załogi parowca „Czeluskin", o locie Walerija Czkałowa i o walkach w Hiszpanii. Pisał popularne utwory dla dzieci, jego poemat *Wujaszek Wieża* (1935), o wysokim mężczyźnie ratującym dzieci z topieli i pożogi, w ciągu 50 lat wydano w 38 językach w 18-milionowym nakładzie. Po wojnie kontynuował temat „Wujka Wieży" w poematach *Wujaszek Wieża – milicjant* (1954), *Wujaszek Wieża – weteran* (1981). Podczas wojny był korespondentem frontowym, wspólnie z Garoldem El-Registanem napisał słowa do hymnu ZSRR (1943), który po raz pierwszy zabrzmiał w radiu na Nowy Rok 1944 (muz. Aleksander Aleksandrow) – wcześniej funkcję hymnu ZSRR spełniała *Międzynarodówka*. Po wojnie tworzył bajki (*Lis i bóbr*, *Zając w chmielu*) i antykapitalistyczne sztuki teatralne (*Czerwony krawat*, *Chcę do domu*). Komedia *Raki* (1953) była wystawiana na scenie ponad 5000 razy. Napisał wiele utworów ideologicznych: *Rozmowa z synem*, *Służę Związkowi Radzieckiemu*, *W Muzeum Lenina* (lektura obowiązkowa we wszystkich szkołach), *Bądź gotów!* Wielokrotny laureat Nagrody Stalinowskiej (1941–42, 1950), Nagrody Leninowskiej (1970) i Państwowej (1978). Podczas odwilży →Chruszczowa należał do gru-

py literackich funkcjonariuszy-dogmatyków. W 1970–90 przewodniczył Związkowi Pisarzy RFSRR, brał udział w kampanii oszczerstw przeciwko →Sołżenicynowi. Zarazem jednak pomagał materialnie licznym pisarzom będącym w potrzebie, nie zwracając uwagi na ich światopogląd. Mieszka w Moskwie. Napisał tekst nowego hymnu Federacji Rosyjskiej (do muzyki Michaiła Glinki), który jednak nie został przyjęty przez Dumę. (GP)

MICHAŁKOW-KONCZAŁOWSKI Andriej (Andron) Siergiejewicz (ur. 1937), syn →S. Michałkowa, brat →N. Michałkowa, reżyser filmowy (*Syberiada*, *Uciekający pociąg*, *Kurka-pstrokatka*).

Urodził się 20 VIII w Moskwie. Matka – poetka, Natalia Konczałowska. W 1952 ukończył szkołę muzyczną, w 1953–59 uczył się w moskiewskim Konserwatorium, które rzucił po obejrzeniu filmu →Kałatozowa *Lecą żurawie*. W 1965 ukończył Państwowy Instytut Filmowy WGIK w klasie →Romma. W 1966 wspólnie z →Tarkowskim napisał scenariusz do *Andrieja Rublowa*. W 1965–74 zrealizował: *Pierwszego nauczyciela* wg powieści →Ajtmatowa, *Szlacheckie gniazdo* wg Turgieniewa, *Wujaszka Wanię* wg Czechowa i muzyczną *Romancę o zakochanych*. W 1967 w nadwołżańskiej wsi kołchozowej nakręcił *Historię Asi Klaczynej, która kochała, lecz za mąż nie wyszła* – film przeleżał na półce przez 20 lat, ponieważ „*fałszował rzeczywistość radziecką*". W 1978 weszła na ekrany epicka opowieść o nowych dziejach Syberii pt. *Syberiada*, która przyniosła twórcy światową sławę (Nagroda Jury na MFF w Cannes, 1979). Film miał również wielu przeciwników, którzy zarzucali mu rozwlekłą sentymentalną epickość. Od 1980 przebywał w USA, kręcił produkty hollywoodzkie: *Cisi ludzie* (1987), *Tango i Cash* (1989) z Sylvestrem Stallone i Kenem Russelem, *Homer i Eddie* (1990) z Jamesem Belushi i Whoopi Goldberg. Największe powodzenie uzyskał *Uciekający pociąg* (1985) z Johnem Voigtem w roli głównej. Najbardziej wartościowym hollywoodzkim filmem Michałkowa-Konczałowskiego byli *Kochankowie Marii* (1984) wg opowiadania →Płatonowa z Nastasją Kinsky w roli głównej. W 1990 powstał *Trójkąt pod gwiazdą*, film dokumentalny o operatorze, który w 1935–53 wyświetlał filmy →Stalinowi. W 1994 po powrocie do Rosji reżyser nakręcił drugą część *Asi Klaczynej – Kurkę-pstrokatkę*. W 1997 na XX MFF w Moskwie odbyła się europejska premiera jego *Odysei*. Film jest jednym z najdroższych produktów telewizji w USA, gdzie obejrzało go ponad 50 mln widzów. W 1998 ukazały się skandalizujące wspomnienia reżysera *Prawdy przyziemne*, wydane przez bulwarowe wydawnictwo „Sowierszenno siekrietno" („Ściśle tajne"). (GP)

MICHOELS Solomon Michajłowicz (właśc. Wowsi, 1890–1948), wielki aktor teatralny (*Król Lir*).

Urodził się 16 III w Dźwińsku na Białorusi (wówczas Dyneburg, obecnie Daugavpils w obrębie Łotwy), jako potomek litewskich chasydów. W 1915–19 studiował prawo na uniwersytecie w Piotrogrodzie, jednak pozostawił studia dla aktorstwa. Od 1919 aktor Żydowskiego Studia Teatralnego w Piotrogrodzie i Moskwie (od 1925 Państwowy Teatr Żydowski GOSET). Do momentu rozwiązania w 1949 Teatr był uznawany za główny ośrodek nowoczesnej sztuki jidysz. Najważniejsze role zagrał w scenach z opowiadań Szolema Alejchema: *2000 000* (1923), *Człowiek powietrza* (1928), *Tewje Mleczarz* (1938). W 1930 wystąpił jako aktor i reżyser *Głuchego* →Bergelsona, w 1935 – który ogłoszono rokiem Szekspira – zagrał głośną rolę w *Królu Lirze*. W latach 30. kierował

Solomon Michoels

sekcją teatralną Komitetu ds. Nagród Stalinowskich. W 1939 otrzymał Order Lenina, tytuł „ludowego artysty ZSRR", w 1940 – uroczyście świętowano jego 50. urodziny. Podczas II wojny światowej – wcześniej skazany zaocznie na śmierć przez Hitlera – działał jako przewodniczący założonego w sierpniu 1941 Żydowskiego Komitetu Antyfaszystowskiego (Bergelson, →Erenburg). W 1943 wraz z członkiem Komitetu poetą Ickiem Feferem spędził 3 miesiące w USA, Kanadzie, Anglii i Meksyku; przy poparciu Einsteina, Chaplina i Feuchtwangera zebrał dla Armii Czerwonej 40 mln dolarów, broń, sprzęt wojskowy i odzież. Przyczynił się do stworzenia przez aliantów II frontu. Po wojnie grał sceny z *Króla Lira* na Kremlu, specjalnie dla →Stalina i jego gości (wódz był zawsze zadowolony i wylewnie dziękował, w 1946 przyznał Michoelsowi Nagrodę Stalinowską). Ostatnią rolą, do której się przygotowywał, był Ryszard III w sztuce Szekspira.

13 I 1948 zginął w Mińsku z rąk nasłanych przez Stalina skrytobójców (istnieje przypuszczenie, że wódz po utworzeniu w 1947 państwa Izrael obawiał się go jako potencjalnego lidera „żydowskiej V kolumny"). Zakomunikowano, że przyczyną śmierci był wypadek samochodowy; zaprzestano dochodzenia, a Michoelsa pochowano z wielką pompą na cmentarzu Monasteru Dońskiego w Moskwie. Jednak już po upływie roku został „zdemaskowany" jako brytyjsko-amerykański i izraelski szpieg, po czym zlikwidowano Żydowski Komitet Antyfaszystowski i aresztowano jego członków. Następnie uwięziono aktorów GOSET-u i przedstawicieli żydowskiej inteligencji. Dziś Michoels jest postacią legendarną – w 1998–99 zorganizowano w Moskwie I i II Międzynarodowy Festiwal Sztuki jego imienia. (GP)

MICZURIN Iwan Władimirowicz (1855–1935), sadownik.

Urodził się 27 X w Kozłowie w guberni tambowskiej. Utalentowany amator sadownictwa, poczynając od 1875 wyhodował około 300 gatunków mrozoodpornych odmian drzew owocowych. Od początku lat 20. ogłoszony bohaterem radzieckiej nauki, ponieważ negował prawa genetyki. Jego idee przejął →Łysenko, a „biologia miczurinowska" stała się oficjalnym dogmatem. Uzasadniano ją następująco: „*Siła i żywotność radzieckiej biologii miczurinowskiej polega na tym, że jest ona nierozerwalnie związana z ludem, z praktyką rolnictwa socjalistycznego* (...). *Siła radzieckiej biologii miczurinowskiej, jak i całej nauki radzieckiej, polega na tym, że opiera się ona na przodującej teorii marksistowsko-leninowskiej, organizującej i przeobrażającej świat*". Został ogłoszony bohaterem narodowym, obsypywano go zaszczytami i godnościami, opiewano w propagandzie,

literaturze, kinematografii, choć on sam niewiele miał z tym wspólnego. Firmowane jego nazwiskiem teorie służyły też do uzasadnienia „ateizmu naukowego", a „ogródki miczurinowskie" musiały być przy każdej szkole, m.in. również w Polsce. Bohater niezliczonej ilości anegdot, obrazujących „nieograniczone możliwości" ludzi radzieckich.

Zmarł 7 VI 1935 w rodzinnym mieście, przemianowanym w 1932 w Miczurińsk. (JS)

MIENŻYŃSKI Wiaczesław Rudolfowicz (1874–34), następca →Dzierżyńskiego, jeden z głównych wykonawców czerwonego terroru.

Urodził się 19 VIII w Petersburgu. Miał polskie korzenie, jego ojciec był wykładowcą Korpusu Paziów, postacią znaną →Mikołajowi II i bardzo przez niego cenioną. W szeregach SDPRR od 1902, po jej II Zjeździe (1903) bolszewik. Aresztowany w 1907, uniknął skazania, uciekając za granicę, skąd wrócił do kraju latem 1917. Aktywnie uczestniczył w przygotowaniu przewrotu bolszewickiego, członek Komitetu Wojskowo-Rewolucyjnego przy Radzie Piotrogrodzkiej. Od XI 1917 do I 1918 zastępca komisarza ludowego finansów, od jesieni 1923 zastępca szefa OGPU (zmodyfikowana, od 30 XII 1922, nazwa Czeki). Kierował operacją ujęcia →Sawinkowa. Oficjalnie określany jako *„nieustraszony rycerz dyktatury proletariackiej"*, jest oceniany bardzo różnie. Z jednej strony akcentuje się jego fenomenalną erudycję, poliglotyzm (mówił płynnie dwunastoma językami, już w czasie służby w policji politycznej opanował chiński, japoński i turecki) i rzadką kulturę osobistą, z drugiej – jego sadyzm i okrucieństwo (R. Gul: *Dzierżyński*). Wedle tej drugiej wersji, był Mienżyński degeneratem, nie spełnionym poetą, „marksistą-dekadentem", autorem grafomańskich, erotycznie symbolistycznych wierszy i powieści. Jako szef OGPU inscenizował fabrykowane procesy, osobiście rozstrzeliwał ludzi, o których niewinności był przekonany.

Zmarł 10 V 1934 w Moskwie, pochowany pod murem kremlowskim. (JS)

MIEŃ Aleksandr Wolfowicz (1935–90), kapłan prawosławny, filozof religijny i teolog-ekumenista.

Urodził się 22 I w Moskwie, w rodzinie żydowskiej. Matka utrzymywała kontakty z prawosławną Cerkwią katakumbową i przyjęła chrzest razem z 7-miesięcznym Aleksandrem. Już w szkole czytał dzieła Ojców Kościoła, Władimira Sołowjowa i →Florenskiego. Od 1953 studiował biologię w Moskwie, następnie w Irkucku, skąd go usunięto za niewłaściwy światopogląd. W 1960 przyjął święcenia kapłańskie. Ukończył seminarium duchowne w Leningradzie i Moskiewską Akademię Duchowną. W latach 60. należał do kierowanej przez arcybiskupa Giergomiena Gołubiewa grupy młodych duchow-

Aleksandr Mień

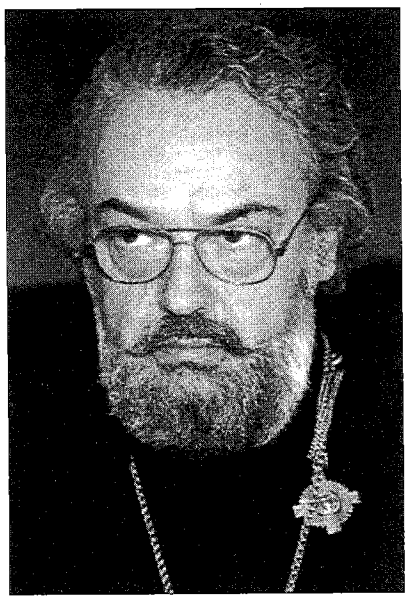

nych pracujących na rzecz odrodzenia Cerkwi (→Jakunin, Dmitrij Dudko, Siergiej Żełudkow). Znał łacinę, grekę, hebrajski i większość języków europejskich. Jego najważniejsze prace – w tym wielotomowy wykład porównawczej historii religii *W poszukiwaniu Drogi, Prawdy i Życia* (1969–72) – ukazywały się w Brukseli w wydawnictwie katolickim „Żyzń s Bogom" (pod pseudonimami: Andriej Bogolubow i Emmanuel Swietłow). Publikował prace ekumeniczne, pisał o związkach religii z kulturą. Był aktywnym duszpasterzem i katechetą, z parafii Nowaja Dieriewnia pod Moskwą uczynił centrum prawosławia w ZSRR. Ochrzcił tysiące osób (→Galicz), przyjaźnił się z →Sołżenicynem, →Tarkowskim, →N. Mandelsztam. W latach 80. uchodził za dysydenta, próbowano go zmusić do emigracji. W latach „pieriestrojki" działał jako misjonarz-oświeciciel. W ostatnich latach życia założył towarzystwo „Odrodzenie Kulturalne", przygotował 7 tomów *Słownika biblijnego*. W marcu 1990 został zgłoszony do Pokojowej Nagrody Nobla. Wywarł wpływ na ekumenizm w Rosji.

Zginął 9 IX 1990 od topora bandyty w pobliżu stacji kolejowej Siemchoz pod Moskwą. Pochowany w miejscowości Nowaja Dieriewnia (Puszkino) niedaleko swej cerkwi. Zabójcy nie odnaleziono do dzisiaj. Dziś zarówno on, jak i jego uczniowie (→Awierincew), stanowią obiekt krytyki cerkiewnych tradycjonalistów. (GP)

MIERIEŻKOWSKI Dmitrij Siergiejewicz (1865–1941), pisarz i myśliciel religijny, od 1919 na emigracji.

Urodził się 14 VIII w Petersburgu, w rodzinie urzędnika ze szlachty ukraińskiej. W 1884–88 studiował na wydziale historyczno-filologicznym uniwersytetu w Petersburgu. W 1889 ożenił się z Zinaidą Gippius, dekadencką poetką, z którą

Dmitrij Mierieżkowski

spędzi całe swoje życie. Razem z żoną zasłynęli jako gospodarze salonu skupiającego intelektualną elitę Petersburga. Był inicjatorem Towarzystwa Religijno-Filozoficznego, które wprowadziło wielki ferment w intelektualne życie Rosji. W 1896–1905 wydał powieściową trylogię *Chrystus i Antychryst*, w której dał podwaliny swej dualistycznej historiozofii. W pracy *Tołstoj i Dostojewski* (1902) przeciwstawił bliską sobie religijną przestrzeń dzieł Dostojewskiego etycznemu pozytywizmowi Lwa Tołstoja. W 1906 wydał głośny esej *Nadchodzący cham* o brutalności rosyjskiej rewolucji. W 1906–14 mieszkał z żoną w Paryżu. W 1908–18 wydał swą drugą trylogię *Królestwo bestii*. Pod koniec grudnia 1919 wraz z żoną i →Fiłosofowem porzucił Rosję. Przez Wilno i Mińsk trafił do Warszawy (tu wygłaszał odczyty o Polsce jako przedmurzu chrześcijaństwa, powołując się na wizje Mickiewicza z wykładów w College de France), w 1920 wyjechał do Paryża. Prowadził ostrą agitację antyradziecką, wzywał Józefa Piłsudskiego i papieża do zbrojnej interwencji przeciw bol-

szewikom. Współwydał – m.in. razem z Fiłosofowem – manifest antykomunizmu *Królestwo Antychrysta* (1921–22). Opublikował kolejne powieści: *Narodziny bogów*, *Tutenchamon na Krecie* (1925), *Mesjasz* (1926–27), *Chrystus Nieznany* (1932). W 1936–38 napisał studia o św. Pawle, Augustynie, Franciszku z Asyżu i Joannie d'Arc. Razem z →Buninem i →Gorkim był w 1933 kandydatem do literackiej Nagrody Nobla. Po napadzie Hitlera na ZSRR wystąpił w radiu z poparciem dla najeźdźcy, przyrównując go do Joanny d'Arc. Stało się to przyczyną bojkotu Mierieżkowskich przez emigrację.

Zmarł 7 XII 1941 w Paryżu, pochowany w Sainte-Geneviève-des-Bois. Po wyzwoleniu Paryża w mieszkaniu Mierieżkowskiego pojawiło się paru uzbrojonych i żądnych odwetu mężczyzn, którzy już jednak nie zastali gospodarza wśród żywych. (GP)

MIERKUŁOW Wsiewołod Nikołajewicz (1895–1953), szef służby bezpieczeństwa.

Mimo iż był człowiekiem bardzo wykształconym, pochodzącym ze szlachty, pod pseudonimem wydał kilka utworów dramatycznych, cieszy się zasłużoną sławą jednego z najbardziej ponurych oprawców stalinowskich. Stał na czele służby bezpieczeństwa: NKGB (Ludowego Komitetu Bezpieczeństwa Państwowego) i MGB (Ministerstwa Bezpieczeństwa Państwowego) w 1943–46. Po aresztowaniu zastąpiony przez →Abakumowa. W X 1939, jako zastępca →Berii, prowadził działalność mającą na celu wykrywanie na terenach należących do Polski do 17 IX 1939 *„członków kontrrewolucyjnych organizacji, tajnych agentów wywiadu, prowokatorów, rezydentów, dywersantów, żandarmów, policjantów itp."* W X 1944 wydał rozkaz *„nasilenia walk z podziemiem OUN-UPA i resztkami AK"* na terenie zachodniej Ukrainy i Białorusi. W wyniku podobnych operacji do końca 1945 zabito 100 tys. Ukraińców i tyle samo aresztowano, ponad 200 tys. wysiedlono w głąb Rosji i na Syberię. Aktywny w eksterminacji Polaków wziętych do niewoli po 17 IX 1939, członek wyznaczonej przez →Stalina „trójki NKWD" (obok B. Kobułowa i naczelnika 1. specoddziału NKWD I. Basztakowa). Decyzja o rozstrzelaniu Polaków zapadła 5 III 1940 na posiedzeniu Biura Politycznego partii. Referował →Beria. Uzasadnienie prawne: artykuł 58 kodeksu karnego, paragraf 13. Skazani to *„nieprzejednani wrogowie władzy radzieckiej, ziejący nienawiścią do ustroju radzieckiego"*, *„mający zamiar włączyć się do walki z władzą radziecką"*. Zanim R. Pichoja 14 X 1992 przekazał prezydentowi Wałęsie komplet ultratajnych dokumentów, władze radzieckie podejmowały wiele starań najpierw, by sprawę ukryć, nad czym trudził się →Szelepin, potem – by ją w najmniej szkodliwy dla siebie sposób ujawnić. Nawet Stalin „przeżywał" decyzję gen. Sikorskiego domagającego się wyjaśnienia zbrodni ujawnionej przez Niemców, pisząc 21 IV 1943 do →Berii o *„wiarołomnym ciosie rządu p. Sikorskiego, wymierzonym Związkowi Radzieckiemu"*. Jak wynika z tajnych dokumentów radzieckich, w 1976 *„polscy przyjaciele zwrócili się do radzieckich, by wypracować wspólne przedsięwzięcia mające na celu przeciwdziałanie oszczerstwom"*. Wreszcie jako preludium ujawnienia prawdy strona radziecka 13 IV 1989 oświadcza gen. Jaruzelskiemu, iż odpowiedzialność za Katyń spada na NKWD, Berię i Mierkułowa. Zaangażowany był również Mierkułow w porwanie i osądzenie szesnastu przywódców Polski podziemnej. Współdziałał z Berią w opracowywaniu antyukraińskiej akcji „Wisła" w 1947, której ostateczne plany przygotował gen. Sawczenko, szef ministerstwa bezpieczeństwa Ukrainy.

Aresztowany razem z Berią, rozstrzelany 23 XII 1953. (JS)

MIKOJAN Anastas Iwanowicz (1895–1978), działacz partyjny i państwowy, symbol politycznej długowieczności.

Urodził się 25 II w ormiańskiej wiosce Sanain. W partii bolszewików od 1915. Ukończył seminarium duchowne, studiował też w Akademii Duchownej, ale duchownym nie został. Po rewolucji lutowej działał jako agitator bolszewicki na terenie Zakaukazia, w czasie wojny domowej był przywódcą podziemia komunistycznego w Baku. Aresztowany wśród słynnych 26 komisarzy, którzy zostali rozstrzelani – Mikojan uniknął ich losu. To powodzenie niezmiennie będzie mu towarzyszyć do końca, oszczędziły go bowiem niezliczone czystki stalinowskie, choć kilkadziesiąt lat był postacią z pierwszych stron gazet. Jak wszyscy z otoczenia →Stalina, uczestniczył w fali mordów 1937–38. Jego udział w tej operacji był jednak najmniejszy w porównaniu z innymi członkami centralnego aparatu partyjnego. Podpisał 62 listy likwidacyjne, podczas gdy →Mołotow – 373. W latach 20. pracował na prowincji, członek KC od 1923, ludowy komisarz handlu w 1926–30 (zainicjował wydanie pierwszej w ZSRR książki kucharskiej), komisarz zaopatrzenia (1930–34), komisarz przemysłu spożywczego (1934–38), wicepremier ZSRR (1937–55), minister handlu zagranicznego (1938–48). Przez pewien czas przebywał w Stanach Zjednoczonych, by poznać zasady handlu w warunkach gospodarki rynkowej, w latach 30. występował za zmniejszeniem obowiązkowych zadań planu centralnego. Jest autorem znanej maksymy, wypowiedzianej z okazji 20-lecia Czeki, sankcjonującej donosicielstwo jako cnotę człowieka radzieckiego: *„Każdy obywatel powinien być współpracownikiem NKWD"*. Mimo to nie był aktywnym zwolennikiem terroru, a wielu ofiarom starał się pomagać. W czasie wojny 1941–45 przewodniczący komitetu zaopatrzenia Armii Czerwonej, minister handlu w 1953–55, I wicepremier w 1955–64, w 1964–65 przewodniczący Rady Najwyższej ZSRR. W 1952 Stalin oskarżył go o „trockizm", zesłano też dwóch jego synów, a ojca jednej z synowych rozstrzelano podczas rozprawy nad uczestnikami „sprawy leningradzkiej" w 1950. Najbliższy sojusznik →Chruszczowa, poparł go na plenum czerwcowym 1957. Był pierwszym dyskutantem na XX Zjeździe partii w 1956 (w jego oficjalnej części, przed tajnym referatem Chruszczowa), który poruszył problem stalinizmu, kwestionując niektóre tezy *Krótkiego kursu*. Występował za bardziej otwartą polityką zagraniczną wobec Zachodu. Odpowiedzialny za wiele delikatnych misji dyplomatycznych. Po kryzysie 1962 przez parę tygodni przebywał na Kubie z zadaniem wyjaśnienia Fidelowi Castro nie uzgadnianej z nim decyzji o wycofaniu radzieckich rakiet. Przekonany o przegranej pozycji Chruszczowa w X 1964, opowiedział się po stronie jego oponentów, ale był też jedynym członkiem kierownictwa, który towarzyszył obalonemu przywódcy w drodze do domu. Symbol politycznej długowieczności, wybitnej inteligencji, pragmatyzmu i znakomitego instynktu samozachowawczego. Umiejętnie bronił interesów swych pobratymców, Ormian. Zdążył być przyjacielem →Berii i Chruszczowa, najdłużej też z całej elity stalinowskiej zasiadał w Biurze Politycznym partii.

Zmarł 21 X 1978 w Moskwie, pochowany na Cmentarzu Nowodziewiczym. (JS)

MIKOJAN Artiom Iwanowicz (1905–70), jeden z najwybitniejszych konstruktorów samolotów, pionier lotnictwa odrzutowego.

Urodził się 5 VIII w ormiańskiej wiosce Sanain, młodszy brat →Anastasa Mi-

kojana. Od 1923 pracował jako tokarz w Rostowie nad Donem, w 1936 ukończył Akademię Lotniczą im. N. Żukowskiego. Od 1953 członek Akademii Nauk ZSRR. Razem z Michaiłem Gurjewiczem (1892–1976) od 1939 skonstruował serię słynnych myśliwców typu MiG (skrót od nazwisk dwóch konstruktorów). W 1940 powstał MiG-1, uchodzący za najlepszy myśliwiec świata. Udoskonalony jako MiG-3 był powszechnie stosowany na frontach II wojny światowej 1941–45. Dziełem tandemu Mikojan–Gurjewicz jest pierwszy radziecki samolot odrzutowy MiG-9 (oblatany w 1946) o prędkości przeciętnej 1100 km/h. Ostatnim słowem techniki lotniczej okazały się MiG-19 oraz MiG-21. Sześciokrotnie otrzymywał Nagrodę Państwową oraz Nagrodę Leninowską (1962).

Zmarł 9 XII 1970 w Moskwie. (JS)

MIKOŁAJ II (Romanow Nikołaj Aleksandrowicz, 1868–1918), ostatni car Rosji.

Urodził się 18 V w Sankt-Petersburgu. Na tron wstąpił 1 XI 1894, koronował się w Moskwie 26 V 1896. Po przejęciu władzy przez bolszewików był już 8 miesięcy eks-carem, stanowił kłopotliwy problem dla Rządu Tymczasowego. Nie wyjechał za granicę, ponieważ spokrewnione z Romanowymi dwory zachodnie nie kwapiły się z przyjęciem rodziny byłego samodzierżcy Rosji. Bolszewicy żywili obawy, iż stanie się on mobilizującym sztandarem dla sił białego ruchu, postanowili więc pozbyć się kłopotu. Z polecenia →Lenina i →Swierdłowa cała rodzina wraz z lekarzem i służbą została wymordowana w nocy 17/18 VII 1918 w Jekatierinburgu. Tragiczna postać ostatniego cara od lat 80. jest obiektem prac historyków, dociekań publicystów i spekulacji ksenofobicznej ultraprawicy. Wysuwa ona projekt, by Mikołaja ogłosić świętym męczennikiem, jako ofiarę „mordu rytualnego", dokonanego przez wrogów Rosji – Żydów. Na ołtarze Mikołaj wyniesiony został (razem z G. Rasputinem!) już w 1981 przez znaną z antysemityzmu Rosyjską Prawosławną Cerkiew za granicą. W 1998 odbył się w Petersburgu uroczysty pochówek odnalezionych szczątków rodziny carskiej, co nie oznacza końca dyskusji wokół tej postaci. (JS)

MILUKOW Pawieł Nikołajewicz (1859–1943), historyk, lider partii konstytucyjnych demokratów (kadetów), od 1919 na emigracji.

Pawieł Milukow

Urodził się 27 I w Moskwie, w rodzinie architekta. W 1877–82 studiował na wydziale filologiczno-historycznym Uniwersytetu Moskiewskiego. W latach 90. pracował na uniwersytecie; objeżdżał Rosję z wykładami, głosząc potrzebę reform. W 1895 zesłany na 3 lata do Riazania za *„wybujałe reformatorstwo"*. W 1896–1903 napisał swe najważniejsze dzieło, *Szkice o historii rosyjskiej kultury*, ukazujące idee w Rosji na tle przemian społeczno-ekonomicznych. Bronił tezy o jedności kultury rosyjskiej i europejskiej. Stworzył ideologiczne podstawy ruchu konstytucyjnych demokratów. Od 1905 był liderem partii kadetów, przywódcą ich frakcji w III i IV Dumie Państwowej. Po rewolucji lutowej został ministrem spraw zagranicznych w Rządzie Tymczasowym →Kierenskiego. Do Października odniósł się wrogo, pomagał w organizacji antybolszewickiej interwencji, w 1919 porzucił Rosję Radziecką. Osiedlił się w Paryżu. Na emigracji zmienił taktykę, uznał zasługi bolszewików dla republikanizmu, federacjonizmu i sprawy chłopskiej. „Nowa taktyka" Milukowa wzbudziła silny opór rosyjskich monarchistów – w 1922 i 1927 zorganizowano na niego dwa nieudane zamachy w Berlinie i Rydze (podczas pierwszego zamachu zginął, próbując rozbroić terrorystę, Władimir Dmitrijewicz Nabokow, dawny lider frakcji kadetów w I Dumie, ojciec →Nabokowa). Pisał prace z zakresu historii politycznej i zajmował się działalnością redakcyjną. W 1921–24 opublikował *Historię drugiej rosyjskiej rewolucji*. W latach 20. redagował w Paryżu wpływowe pismo emigracji „Poslednije Nowosti". W 1939 poparł pakt Ribbentrop-Mołotow jako korzystny dla ZSRR. Po 22 VI 1941 głosił solidarność z bolszewickim rządem i narodami ZSRR. W 1940–43 pracował nad wspomnieniami z 1859–1917, które ukazały się pośmiertnie w Nowym Jorku (1955).

Zmarł 31 III 1943 w uzdrowisku Aix-les-Bains (Francja) w wieku 84 lat. Spoczywa na rosyjskim cmentarzu w Sainte-Geneviève-des-Bois pod Paryżem. (GP)

MOISIEJEW Igor Aleksandrowicz (ur. 1906), choreograf i reżyser, założyciel Zespołu Tańca Ludowego.

Urodził się 21 I w Kijowie, w rodzinie adwokata i paryskiej modystki. W 1924 ukończył Moskiewską Szkołę Choreograficzną. W 1924–39 był członkiem zespołu Teatru Wielkiego. Występował na Kremlu przed →Stalinem i członkami Politbiura. W 1930 został choreografem Teatru Wielkiego. W 1937 założył Zespół Tańca Ludowego (pod artystycznym kierownictwem Moisiejewa grupa wykształciła nowy rodzaj sztuki tanecznej, stając się nowatorskim zjawiskiem w choreografii XX wieku), z którym podczas wojny objeżdżał kraj, wystawiając patriotyczne spektakle: *Obrazki przeszłości*, *Ulicę kołchozową*, *Suitę morską*. Po 1945 występował ze swą grupą w Finlandii, Rumunii, Bułgarii, Czechosłowacji, Austrii i Jugosławii. Na zaproszenie Towarzystwa Przyjaźni Polsko-Radzieckiej odwiedził również Polskę. W opublikowanej w 1996 książce *Wspominam* pisał, że Warszawa z sympatią przyjęła jego poleczki i krakowiaka, ale we Wrocławiu *„w stołówce często podawano w jedzeniu kawałki tłuczonego szkła"*, a jednego z kolegów otruto nawet jako *„okupanta"* kwasem dolanym do wódki. W 1954 występował w Pekinie przed obliczem Mao Tse-tunga, →Chruszczowa i →Bułganina, którzy przyjechali tu na Wystawę Wszechchińską. Na prośbę Bolesława Bieruta i Petro Groza (przewodniczący Wielkiego Zgromadzenia Narodowego Rumunii) włączył do repertuaru tańce polskie i rumuńskie, za co dostał ostrą reprymendę od →Mikojana. We Francji zrobił furorę w świecie mody damskiej – po obejrzeniu w 1955 jego ukraińskich tańców paryżanki założyły czerwone buciki, a po *Partyzantach* – baranie czapki. W 1966 założył choreograficzną grupę „Młody Balet", którą kierował do 1970. W 1970–94 wystawił m.in.: *Drogę do tańca*, *Skomorochów*, *Tańce połowieckie*, *Noc na Łysej Górze*, *Suitę grecką* i *Suitę żydowską*. W 1996 w Teatrze Wielkim świętowano jego 90-lecie, w 1997 w Sali Koncertowej im. P. Czajkowskiego – 60-lecie Zespołu Tańca Ludowego. (GP)

MOŁOTOW Wiaczesław Michajłowicz (właśc. Skriabin, 1890–1986), przewodniczący Rady Komisarzy Ludowych, minister spraw zagranicznych, „nr 2" w stalinowskiej hierarchii.

Urodził się 9 III w Nolinsku. Członek bolszewickiej frakcji SDPRR od 1906. Aresztowany i zesłany do Wołogdy. Po rewolucji lutowej zajmował wiele kluczowych stanowisk w hierarchii partyjnej. Znany z niebywałej pracowitości urzędniczej, dla →Trockiego główny personalny argument na poparcie jego teorii o „biurokratycznym zwyrodnieniu" partii w okresie stalinowskim. Podczas walki o sukcesję po →Leninie jeden z najwierniejszych zauszników →Stalina. Aktywny uczestnik czystek lat 30., szczególnie na terenie Ukrainy i Białorusi; jego nazwisko widnieje na wielu listach proskrypcyjnych i tajnych instrukcjach dotyczących maksymalizacji terroru. Figuruje ono również pod decyzją Biura Politycznego KC WKP(b) z 5 III 1940 o rozstrzelaniu 21 tys. i 875 wziętych do niewoli polskich oficerów. Jeden z głównych organizatorów kolektywizacji rolnictwa i czołowych referentów na zjazdach i plenach partyjnych poświęconych kwestiom rolnictwa, przemysłu, reform konstytucyjnych czy budowy socjalizmu. Przewodniczący Rady Komisarzy Ludowych w 1930–49 oraz 1953–56 minister spraw zagranicznych ZSRR. 23 VIII 1939 podpisał z Ribbentropem pakt z hitlerowskimi Niemcami, realizując tradycyjną „antywersalską" linię polityki ZSRR. Wsławił się wypowiedzią na sesji Rady Najwyższej, 31 X 1939, wyrażając satysfakcję z powodu kolejnego rozbioru Polski, *„tego poczwarnego dziecięcia traktatu wersalskiego"*. Uczestnik konferencji w Teheranie, Jałcie i Poczdamie. W 1941–45 zastępca przewodniczącego Państwowego Komitetu Obrony, w tym charakterze podpisał rozporządzenie o produkcji butelek z zapalającą cieczą, znanych odtąd jako „koktajle Mołotowa". Jako dyplomata znany z nieprzejednanej postawy wobec Zachodu, *Mister No*, trudny negocjator w kontaktach z zagranicą. W czasie wizyty w hitlerowskich Niemczech, w XI 1940, jego ostatnia rozmowa z Ribbentropem odbyła się w schronie przeciwbombowym, podczas nalotu lotnictwa angielskiego. Gdy gospodarz oświadczył, iż *„z Anglią już koniec, przestała się liczyć jako wielkie mocarstwo"*, gość zapytał: *„Jeśli Anglia jest rozbita, to dlaczego siedzimy w tym schronie? I czyje to bomby spadają tak blisko, że ich eksplozje słyszymy nawet tutaj?"* Jeden z głównych architektów zimnej wojny. Na plenum KC KPZR w 1957 sprzeciwił się →Chruszczowowi, zakwalifikowany do „grupy antypartyjnej", posłany jako ambasador do Mongolii, później radziecki przedstawiciel do Międzynarodowej Agencji Energii Atomowej z siedzibą w Wiedniu, w 1962 wydalony z partii. W 1984, w okresie rządów →Czernienki, odzyskał prawa członka KPZR. Najwierniejszy z wiernych, człowiek-automat, gdy na posiedzeniu Biura Politycznego w 1949 dyskutowano sprawę uwięzienia jego żony Żydówki (Poliny Żemczużynej), wstrzymał się od głosu, lecz wkrótce samokrytycznie uznał to za poważny błąd, wycofując pospiesznie swoje wątpliwości. Zmarł 8 XI 1986 w Moskwie. (JS)

Wiaczesław Mołotow

MOROZOW Pawieł (Pawlik) Trofimowicz (1918–32), bohater donosu.

Urodził się 14 XI we wsi Gierasimowka w obwodzie swierdłowskim. Członek miejscowej organizacji pionierów. W czasie kampanii kolektywizacyjnej doniósł na swego ojca, który starał się pomagać innym chłopom i zsyłanej tu ludności. Ojciec znalazł się w łagrze. Wedle oficjalnej wersji, Pawlik i jego brat zostali zabici 3 IX 1932 przez „siły kontrrewolucyjne", wśród których miał się znajdować również dziadek bohatera. Młody donosiciel po śmierci został wyniesiony na ołtarze propagandy (pomniki, domy kultury, drużyny pionierów jego imienia), stając się wzorem aprobowanych cnót obywatelskich. Zgodnie z paragrafem 12 „politycznego" artykułu nr 58 kodeksu karnego karano obywatela ZSRR za samo niedoniesienie, przy czym pułap kary za to ciężkie przestępstwo nie był ograniczony. Z późniejszych badań wynika, iż Pawełek Morozow był dzieckiem o pewnym stopniu niedorozwoju umysłowego, co ułatwiało manipulowanie nim, a jego śmierć to prawdopodnie dzieło prowokacji NKWD po to, by upozorować „walkę klasową" również w rodzinie. Kwestia rehabilitacji donosu i przezwyciężenia oporów przeciwko niemu była ważnym czynnikiem wychowawczej pracy partii. Rozstrzygnięto ją wraz z umocnieniem się dyktatury stalinowskiej i upowszechnieniem totalitarnej kontroli nad społeczeństwem. Na XIV Zjeździe WKP(b) w 1925 problem był żywo dyskutowany. Członek Komisji Kontroli Partii, stary bolszewik S. Gusiew rozwiał istniejące wątpliwości, oświadczając: *„Myślę, iż każdy członek partii winien donosić (...). Możemy być serdecznymi przyjaciółmi, lecz gdy zaczynamy się różnić politycznie, winniśmy nie tylko zerwać przyjaźń, ale i pójść dalej"*. Ostatnie wątpliwości na ten temat rozwiewał →Gorki, bez zastrzeżeń akceptując wyczyn pioniera z Gierasimowki. (JS)

Pawieł Morozow

MOZŻUCHIN Iwan Iljicz (1889–1939), wielki aktor kina niemego, od 1920 na emigracji.

Urodził się 26 IX w Penzie, w rodzinie bogatego właściciela ziemskiego. W 1906 wstąpił na wydział prawa Uniwersytetu Moskiewskiego, ale po roku rzucił naukę. Od 1908 grał w moskiewskim Teatrze Ludowym, uznanie zdobył za rolę w *Sonacie Kreutzerowskiej* wg Lwa Tołstoja (1911). Teatr porzucił dla filmu. W 1914 zagrał w makabrycznym *Życiu w śmierci* Jewgienija Bauera.

Iwan Mozżuchin

W 1915–17 odtworzył tytułową rolę w *Nikołaju Stawroginie* wg Dostojewskiego, grał w *Damie pikowej* wg Puszkina, *Tryumfie szatana* →Protazanowa. W 1918 wystąpił w *Ojcu Sergiuszu* wg Lwa Tołstoja – film miał premierę już pod rządami bolszewików. W Rosji wystąpił w ponad 70 filmach (w 1914–15 grał w *Mazepie* wg Słowackiego i odtworzył postać Kmicica w *Potopie*). W 1920 wyemigrował do Francji. Europejską sławę przyniosła mu rola w filmie Aleksandra Wołkowa o romantycznym angielskim tragiku, Edmundzie Keanie (1924). Wielki sukces odniósł w *Nieboszczyku Mateuszu Pascalu* wg Pirandella, *Michale Strogowie* wg Juliusza Verne'a i *Casanowie* (1925–27). Klęską zakończyła się za to próba kariery w Hollywood, gdzie wystąpił w *Kapitulacji* Edwarda Slomana. Po powrocie do Europy grał w Niemczech (*Tajny kurier*, *Adiutant cara*, *Biały diabeł*, 1928–30) i we Francji (1931–36). Ogromnym dramatem był dla niego gwałtowny rozwój filmu dźwiękowego, w którym grać nie potrafił. W artykule *Błąd koronny nowego kina* (1931) dowodził, że w filmie dźwiękowym, miast żywego głosu aktora słychać tylko *„drewniany głos mikrofonu"*.

Zmarł na gruźlicę 17 I 1939 w Neuilly pod Paryżem. Pochowano go na rosyjskim cmentarzu w Sainte-Geneviève-des-Bois. (GP)

MUCHINA Wiera Ignatjewna (1889–1953), rzeźbiarka, kubistka i socrealistka, twórczyni *Robotnika i kołchoźnicy*.

Urodziła się 19 VI w Rydze. W 1909–12 uczyła się w Moskwie u Konstantina Juona i Ilji Maszkowa, w 1912–14 – w Paryżu w La Palette i Académie de la Grande Chaumiere u E. A. Bourdelle'a. W 1914–18 pracowała jako siostra miłosierdzia w moskiewskich szpitalach. Jednocześnie zajmowała się rzeźbą, tworzyła w duchu kubizmu. Od 1920 uczestniczyła w wystawach, należała do rzeźbiarskich grup: „Monolit" (1919–22), „Cztery Sztuki" (1925) i do Stowarzyszenia Rosyjskich Rzeźbiarzy (1926). Brała udział w realizacji leninowskiego „planu monumentalnej propagandy". W 1919–23 zaprojektowała: *Pomnik Rewolucji* dla podmoskiewskiego miasta Klin, monument poległego w 1919 rewolucjonisty Władimira Zagorskiego, →Swierdłowa (*Płomień Rewolucji*), pomnik *Praca wyzwolona*. W 1926–30 wykładała w Szkole Artystyczno-Przemysłowej i w Wyższym Instytucie Artystyczno-Technicznym WChUTEIN w Moskwie. Od 1927 była nadworną rzeźbiarką →Stalina, tworzyła propagandowe portrety i monumenty: *Chłopka* (1927), *Chleb* (1939). Dziełem jej życia pozostaje grupa rzeźbiarska *Robotnik i kołchoźnica*, odlana w 1937 z nierdzewnej stali na Wystawę Światową w Paryżu. 24-metrowa rzeźba dwóch postaci z sierpem i młotem do dziś stoi na terenie dawnej Wystawy Osiągnięć Gospodarki Narodowej WDNCh (obecnie Wszechrosyjskie Centrum Wystawowe WWC) w Moskwie. Stała się też *logo* wytwórni filmowej „Mosfilm". Pod koniec życia Muchina pracowała nad pomnikami Gorkiego (1951, przed Dworcem Białoruskim) i Czajkowskiego (1954, przed Moskiewskim Konserwatorium). W 1941–52 wyróżniana 5-krotnie Nagrodą Stalinowską.

Zmarła 6 X 1953 w Moskwie, pochowana na Cmentarzu Nowodziewiczym. (GP)

MURATOW Paweł Pawłowicz (1881–1950), historyk sztuki i myśliciel, autor *Obrazów Włoch*, od 1922 na emigracji.

Urodził się w marcu 1881 w Bobrowie Woroneskim, w rodzinie lekarza wojskowego. W 1903 ukończył Inżynierską Szkołę Kolejową w Petersburgu. Pracował w Moskwie w uniwersyteckiej bibliotece i w Muzeum Rumiancewa. W 1908 odwiedził Włochy, po rocznym pobycie opublikował w Rosji cykl artykułów o włoskim malarstwie. W 1911–12 wydał w Moskwie 2-tomowe *Obrazy Włoch*, cykl szkiców podróżniczo-filozoficznych o kulturze Italii, które w istotny sposób oddziałały na twórców „srebrnego wieku". Świadom oryginalności kultury rosyjskiej, Muratow widział jednak jej bliskie związki ze światem chrześcijańskiej Europy. W 1914 brał udział w edycji pisma „Sofija", ukazującego pokrewieństwa ruskiej ikony z religijnym malarstwem Zachodu. Podczas I wojny światowej służył jako oficer na froncie kaukaskim, od 1915 odpowiadał za obronę powietrzną Sewastopola. Rewolucję przyjął wrogo, w 1922 opuścił Rosję. W 1923 osiedlił się w Rzymie, nawiązał kontakty z →Iwanowem. W 1924 w Berlinie wyszła poszerzona 3-tomowa edycja *Obrazów Włoch*. W 1927–29 Muratow wydał jeszcze dwie prace o malarstwie: *Les Icônes russes* i *Fra Angelico*, w 1931 – *La sculpture gothique*. Zajmował się polityczną publicystyką, w artykule *Babcie i dziadkowie rosyjskiej rewolucji* (1931) ostro skrytykował rosyjskich socjalistów na emigracji. Podczas II wojny światowej mieszkał w Anglii. W 1946 wydał w Nowym Jorku napisaną we współautorstwie z W. E. D. Allenem pracę historyczną *The Russian Campaigns 1944–1945*.

Zmarł 5 XI 1950 w Waterford w Irlandii. (GP)

Paweł Muratow

N

NABOKOW Władimir Władimirowicz (1899–1977), pisarz dwóch kultur: rosyjskiej i anglosaskiej, autor *Daru* i *Lolity*.

Urodził się 22 IV w Petersburgu jako syn Władimira Dmitrijewicza Nabokowa, profesora prawa karnego, później jednego z liderów kadeckiej frakcji w I Dumie Państwowej. Debiutował jako poeta (1916–19). W 1919 wraz z całą rodziną porzucił Rosję. W 1919–23 studiował literaturę francuską i rosyjską w Cambridge. W 1923–37 mieszkał w Berlinie, zarabiał na życie korepetycjami i przekładami. W 1922–29 regularnie drukował w berlińskiej gazecie „Rul". W 1926 opublikował pierwszą powieść *Maszeńka*, w 1928–34 następne: *Król, dama, walet*, *Obrona Łużyna*, *Wyczyn*, *Camera obscura*, *Rozpacz*. W 1935–38 wydał „kafkowskie" *Zaproszenie na egzekucję* i satyrę na Nikołaja Czernyszewskiego (rosyjskiego filozofa-seminarzystę i socjalistę utopijnego 2. poł. XIX w.) pt. *Dar*. Był *„mistrzem obserwacji świata chwiejnego i zmiennego (...) jego bohaterowie doznają przypadkowości istnienia, tajemniczych kaprysów losu, są wiecznymi tułaczami"* (A. Drawicz). Wespół z synem Dmitrijem tłumaczył swe utwory na angielski (później przetłumaczy na rosyjski *Lolitę*). Pisał dramaty (*Człowiek z ZSRR*, *Wynalazek Walsa*) i zajmował się przekładem (z Rollanda, Byrona, Verlaine'a, Szekspira, Goethego). W 1937 wyjechał z Niemiec do Paryża. W 1939 razem z →Buninem, →Bierdiajewem i →Rachmaninowem podpisał list protestacyjny przeciw agresji ZSRR na Finlandię. W 1940 uciekł przed nazistami do USA. Uczył języka i literatury rosyjskiej w Yale (1941–48). Pracował w Muzeum Zoologii Porównawczej przy Uniwersytecie Harvarda (1942–48) – jako odkrywca kilku gatunków motyli wszedł do historii światowej entomologii. W 1945 uzyskał obywatelstwo USA, w 1948–58 profesor na uniwersytecie w Ithace. W 1941–57 wydał: *Real Life of Sebastian Knight*, *Bend Sinister*, *Pnin*. W 1954 opublikował po rosyjsku w Nowym Jorku powieściową autobiografię *Tamte brzegi* o rosyjsko-europejskim okresie swego życia. Ogromny rozgłos przyniosła mu wydana po angielsku w Paryżu *Lolita* (1955), skandalizująca jak na tamte czasy powieść o miłości 40-letniego mężczyzny do przedwcześnie dojrzałej dwunastolatki. Sprzedawany w masowych nakładach utwór (w 1962 sfilmowany przez Stanleya Kubricka, w 1997 przez Adriana Lyne'a) przyniósł autorowi niezależność finansową. W 1960 Nabokow wyjechał z Ameryki do Montreux w Szwajcarii. W 1962–74 wydał: *Pale Fire*, *Ada*, *Transparent Things*, *Look at the Harlequins*. Opublikował również angielski przekład *Słowa o wyprawie Igora* i *Eugeniusza Oniegina* z komentarzami. Dzięki temu, iż zaczął pisać po angielsku, wyrwał się z hermetycznego środowiska rosyjskich wygnańców, zdobył światową popularność, podobnie jak przed nim Polak Joseph Conrad-Korzeniowski, a w naszych czasach – rosyjski Żyd, →Brodski.

Władimir Nabokow

Zmarł 2 VII 1977 w Montreux. Powrót jego dzieł do Rosji rozpoczął się w 1986 publikacją *Zaproszenia na egzekucję*. (GP)

NAZARBAJEW Nursułtan Abiszewicz (ur. 1940), prezydent niepodległego Kazachstanu.

Urodził się 6 VII jako syn pastucha we wsi Czemołgan koło Ałma-Aty. Członek KPZR od 1962. W 1979 sekretarz KC KP Kazachstanu, od 1984 przewodniczący Rady Najwyższej republiki. Nominacja 16 XII 1986 na I sekretarza KC KP Kazachstanu Rosjanina Giennadija Kołbina, zamiast Kazacha D. Kunajewa, sprowokowała w stolicy republiki ogromne rozruchy, destabilizując sytuację etniczną w Azji Centralnej, przyczyniając się też w niemałym stopniu do rozpadu ZSRR. Nazarbajew zastąpił Kołbina w 1989, dwa lata później został pierwszym prezydentem Kazachstanu. (JS)

NIEIZWIESTNY Ernst Josifowicz (ur. 1926), współczesny rzeźbiarz awangardowy, twórca dzieł o tematyce religijnej, od 1976 na emigracji.

Urodził się 9 IV w Swierdłowsku (dziś Jekaterynburg), w rodzinie chirurga i biochemiczki. Walczył jako ochotnik w II wojnie światowej, przeszedł szlak przez Ukrainę, Rumunię, Węgry do Austrii. W 1947–54 studiował w Szkole Artystycznej im. W. Surikowa w Moskwie. Po śmierci →Stalina wypowiedział wojnę sztuce socrealistycznej. Wygrał kilka prestiżowych konkursów (rzeźby w granicie: *Natura*, *Mulatka*, *Tors kobiety*). W 1960 zwyciężył w konkursie na monument dla Moskwy, upamiętniający zwycięstwo w II wojnie światowej. Współtworzył projekt płaskorzeźby dla obozu pionierów „Artek" na Krymie. W 1962 brał udział w wystawie sztuki niefiguratywnej w moskiewskim „Maneżu". Gdy zwiedzający wystawę →Chruszczow wykrzyknął na artystów *„Pederaści!"*, Nieizwiestny odgryzł się: *„Ja pederasta, Nikito Siergiejewiczu? Dajcie mi tu dziewczynę, to wam pokażę!"* W odwecie wyrzucono go ze Związku Artystów i pod-

dano badaniom psychiatrycznym. W 1967–69 stworzył cykl ilustracji do *Zbrodni i kary* Dostojewskiego, w 1969 zwyciężył w konkursie na monument *Kwiat lotosu* dla Asuanu w Egipcie. W 1973 jego rzeźba *Ukrzyżowanie* została wystawiona w zbiorach papieża Pawła VI, w 1974 *Wielkie ukrzyżowanie* kupiły Muzea Watykanu. Po śmierci Chruszczowa wykonał na zamówienie jego rodziny nagrobek na Cmentarzu Nowodziewiczym (1974). Odwiedził Polskę, miał wystawę grafik w kościele oo. Dominikanów w Krakowie (podjął się zaprojektowania ołtarza dla Arki Pana w Nowej Hucie, ale do realizacji umowy nie doszło, choć red. Marek Skwarnicki widział projekt ołtarza w 1979 w Nowym Jorku). Po powrocie dostał zakaz podróży zagranicznych. W 1974 władze rozniosły buldożerami wystawę artystów-nonkonformistów, zorganizowaną pod gołym niebem na obrzeżach Moskwy. Rzeźbiarza poddano kurateli KGB, w 1975 wysiedlono go z Moskwy. W 1976 po osobistej interwencji kanclerza Austrii wyjechał do Genewy, potem do USA. Uzyskał obywatelstwo amerykańskie. W 1986 wybrany członkiem Szwedzkiej Akademii Królewskiej i nowojorskiej Akademii Sztuk i Nauk. W Nowym Jorku zaprojektował *Nową Statuę Wolności* ku czci Tajwanu oraz pomniki →Tarkowskiego i Raula Wallenberga. W 1987 stworzył cykl ilustracji do *Piekła* Dantego i popiersie →Gorbaczowa. W 1989 odwiedził ZSRR – podróż, szeroko komentowana w prasie i telewizji, stała się jego wielkim tryumfem. W 1990 zaprojektował pomnik →Sacharowa; w tym samym roku otwarto muzeum Nieizwiestnego w Swierdłowsku. W 1991 podjął w Moskwie pracę nad monumentami ofiar stalinizmu w Magadanie, Workucie (*Kamienne łzy*) i Jekaterynburgu. W 1996 zaprojektował pomnik poświęcony tragedii narodu Kałmuków. W Ameryce powstaje gigantyczne *Drzewo Życia* z 50 rzeźb, przeznaczone dla Moskwy. W 1997–99 wydał w Rosji *Eklezjastę* i *Księgę Hioba* z eschatologicznymi ilustracjami. Od ponad 20 lat mieszka w USA. (GP)

NIEMCOW Boris Jefimowicz (ur. 1959), gubernator Niżnego Nowogrodu, wicepremier rządu FR.

Urodził się 9 X w Soczi, absolwent uniwersytetu w Gorkim. W 1981–91 pracownik naukowy w zakresie radiofizyki. W 1990 został deputowanym do parlamentu RSFRR, uczestnik grupy „Demokratyczna Rosja", od X 1991 przedstawiciel prezydenta Rosji w obwodzie niżnienowogrodzkim, miesiąc później – szef administracji obwodowej. Zaprosił →Jawlińskiego do opracowania reform ekonomicznych, wskutek czego młody, energiczny administrator stał się postacią znaną również poza granicami kraju, a Niżny Nowogród znalazł się w gospodarczej czołówce kraju. W XII 1995 zwycięża w wyborach na gubernatora obwodu. W III 1997 mianowany przez →Jelcyna wicepremierem Rosji, odpowiedzialnym za kwestie socjalne, od IV do XI równocześnie minister energetyki FR. Uważany w tym czasie za jednego z potencjalnych następców prezydenta. Odchodzi ze stanowiska wraz z upadkiem rządu →Czernomyrdina. 28 IV 1998 mianowany przez prezydenta zastępcą premiera, 24 VIII składa dymisję ze swego stanowiska. Najprzystojniejszy z wszystkich polityków rosyjskich, o dużym uroku osobistym. W 1999 stanął na czele koalicji sił demokratycznych „Słuszna Sprawa" (dwójka pozostałych liderów: Borys Fiodorow, Irina Chakamada), dążącej do współpracy z „Jabłokiem" →Jawlińskiego i zwolennikami →J. Gajdara. Konsekwentny zwolennik liberalizmu politycznego i ekonomicznego. (JS)

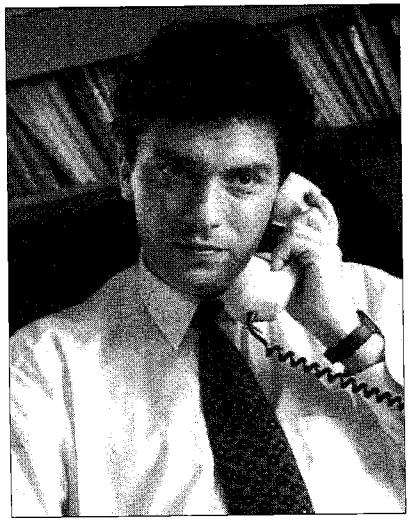

Boris Niemcow

NIEMIROWICZ-DANCZENKO Władimir Iwanowicz (1858–1943), reżyser i pedagog teatralny, współtwórca (ze →Stanisławskim) Moskiewskiego Teatru Artystycznego MChT (od 1920 Moskiewski Akademicki Teatr Artystyczny MChAT).

Urodził się 23 XII w miejscowości Ozurgety (obecnie Macharadze) w Gruzji. W 1876–79 uczył się na wydziale fizyczno-matematycznym Uniwersytetu Moskiewskiego. Występował jako krytyk teatralny i dramaturg, jego sztuki (*Nowa sprawa*, *Złoto*) wystawiały teatry Mały i Aleksandryjski. W utworzonym w 1898 Moskiewskim Teatrze Artystycznym (MChT) odpowiadał za repertuar, z jego inicjatywy pojawiły się tu sztuki Czechowa, Ibsena i Hauptmanna. W 1902–05 współreżyserował (ze Stanisławskim) *Na dnie* i *Dzieci słońca* →Gorkiego, słynną *Mewę*, *Trzy siostry* i *Wiśniowy sad* Czechowa, w 1904 – już samodzielnie – *Iwanowa*. W poetyce współczesnego teatru psychologicznego wystawił *Juliusza Cezara* Szekspira (1903). W 1906–10 reżyserował *Mądremu biada* Aleksandra Gribojedowa i *Rewizora* Gogola (wspólnie ze Stanisławskim), *I koń się potknie* Aleksandra Ostrowskiego. Wielkie wrażenie wywołała inscenizacja *Braci Karamazow* wg Dostojewskiego, wystawiona w 20 obrazach w ciągu dwóch wieczorów (w roli Iwana wystąpił →Kaczałow; z reżyserem ostro polemizował Gorki). W 1919 stworzył przy MChT-cie Studio Muzyczne (od 1926 Teatr Muzyczny im. W. Niemirowicza-Danczenki), gdzie kształcił aktorów dramatyczno-wokalnych. Zrealizował tu *Pericholę* Offenbacha (1922), *Traviatę* Verdiego, *Katarzynę Izmajłową* →Szostakowicza (1934), *Wśród burzy* →Chrienikowa (1939). Był organizatorem Szkoły-Studia przy MChAT-cie, do dziś noszącej jego imię. W latach 20. i 30. wystawiał współczesne dramaty radzieckie (*Pugaczowszczyzna* i *Lubow Jarowaja* Konstantina Trieniowa, 1925–26, *Połowczańskie sady* Leonida Leonowa, 1939). Reżyserował także Lwa Tołstoja (*Zmartwychwstanie*, 1930, *Anna Karenina*, 1937) i Gorkiego (*Jegor Bułyczow i inni* i *Wrogowie*, 1934–35). W 1940 zrealizował głośne przedstawienie *Trzech sióstr* Czechowa. Jego współpraca ze Stanisławskim wcale nie była sielanką. Napięcia i dramatyczne konflikty brały się stąd, że wiecznemu eksperymentatorstwu partnera musiał jako menedżer przeciwstawić troskę o publiczność i finanse teatru.

Zmarł 25 IV 1943 w wieku 85 lat w Moskwie, pochowany na Cmentarzu Nowodziewiczym. (GP)

NIKULIN Jurij Władimirowicz (1921–97), artysta cyrku i aktor filmowy, znany i uwielbiany przez wszystkich Rosjan.

Urodził się 18 XII w Diemidowie w guberni smoleńskiej. W 1939–46 służył w Armii Czerwonej, brał udział w wojnie z Finlandią i Niemcami. W 1950 ukończył „kurs dowcipu słownego i klaunady" przy Cyrku Moskiewskim. Pracował pod kierownictwem Michaiła Rumiancewa (Karandasza), w 1951–83 występował w słynnym duecie z Michaiłem Szujdinem. Grał rosyjskiego „everymana"

i Iwana-głupka („Iwanuszka"); porównywano go z Chaplinem i błaznami Szekspirowskimi. Był najwybitniejszym – obok Karandasza i Jewgienija Popowa – rosyjskim „mądrym klaunem". W 1958 zadebiutował w filmie *Dziewczyna z gitarą* →Riazanowa w epizodycznej roli pirotechnika. W 1961–67 grał rolę głupkowatego Bęcwała w komediach Leonida Gajdaja – *Pies Barbos i niezwykły cross*, *Bimbrownicy*, *Operacja „Y"* i *Kaukaska branka*. W 1969 wystąpił w roli pogromcy bandytów w komedii *Brylantowa ręka* Gajdaja, grał także role dramatyczne (*Gdy drzewa były duże* Lwa Kulidżanowa, *Muchtar na tropie* Siemiona Tumanowa, mnich Patrikiej w *Andrieju Rublowie* →Tarkowskiego, 1962–71). W 1975–76 wystąpił w filmie →Bondarczuka *Oni walczyli za Ojczyznę* i zagrał głośną rolę korespondenta wojennego, Łopatina, w filmie *Dwadzieścia dni bez wojny* Aleksieja Giermana wg →Simonowa, w 1984 wystąpił w *Straszydle* Rolanda Bykowa. Od 1982 kierownik artystyczny, od 1983 reżyser Moskiewskiego Cyrku na Cwietnym Bulwarze, najlepszej areny w dziejach ZSRR. Wielką popularnością cieszyły się „Anegdoty Nikulina", z talentem opowiadane na cyrkowej arenie i w telewizyjnym programie „Klub Białej Papugi". Poczynając od 1936, zebrał ponad 10 tys. anegdot i dowcipów rosyjskich, publikując je w licznych pismach i książkach: *Papież przyjeżdża do USA. Na biurku prezydenta widzi 3 telefony: czerwony, żółty i niebieski. Pierwszy łączy z Kremlem, drugi z Chinami, trzeci z... Panem Bogiem. Papież porozmawiał przez niebieski telefon, ale musiał za to zapłacić aż 300 tys. dolarów... Strasznie drogo!... Takie same 3 telefony widzi podczas następnej wizyty, na biurku premiera Izraela. „Czy Wasza Świątobliwość pragnie porozmawiać przez niebieski telefon?" „Czemu nie, ale w USA kosztowało to aż 300 tys. dolarów, za drogo..." „U nas tylko 3 szekle!" „Czemu tak tanio?" „Mamy tu linię miejscową"*.

W grudniu 1996 Nikulin świętował w swoim cyrku 75. urodziny. Zmarł 21 VIII 1997 w Moskwie, pochowany na Cmentarzu Nowodziewiczym. (GP)

NOWODWORSKA Walerija Iljiniczna (ur. 1950), działaczka polityczna, publicystka.

Urodziła się 17 V w białoruskich Baranowiczach. Po zdanej ze złotym medalem maturze w 1968 rozpoczęła studia w moskiewskim Instytucie Języków Obcych. W wieku 19 lat założyła 10-osobową organizację podziemną, mającą na celu zbrojne obalenie ustroju radzieckiego. W XII 1969 rozrzucała antykomunistyczne ulotki przed spektaklem w moskiewskim Teatrze Wielkim, za co została aresztowana, osądzona za „propagandę antyradziecką" i skierowana na leczenie psychiatryczne. W 1978 uczestniczka grupy inicjatywnej Wolnego Międzyzakładowego Zjednoczenia Ludzi Pracy (SMOT), pierwszego niezależnego związku zawodowego w ZSRR. Po wyjściu na wolność studiuje, na podstawie sfałszowanych dokumentów, na wydziale wieczorowym moskiewskiego Instytutu Pedagogicznego im. N. Krupskiej, który kończy w 1990. Zna angielski, francuski, niemiecki, włoski oraz łacinę i starogrecki. Pracuje jako pedagog w sanatorium dla dzieci, bibliotekarka, tłumaczka, ale główne jej zajęcie to działalność wywrotowa przeciwko każdej aktualnej władzy. Wielokrotnie aresztowana. W 1990 za obrazę godności prezydenta ZSRR i profanację flagi państwowej, w 1991 za apele o obalenie siłą władzy państwowej. Najpierw popiera prezydenta →Jelcyna, następnie gwałtownie go zwalcza po rozpoczęciu wojny czeczeńskiej. Członek wszystkich partii i ruchów o programie radykalnie demokratycznym, antykomunistycznym i antytotalitarnym. Utalentowana publicystka, znana z bardzo ciętego języka. (JS)

NURIEJEW Rudolf Gamietowicz (1938–1993), genialny tancerz i choreograf pochodzenia tatarsko-baszkirskiego, od 1961 na emigracji.

Urodził się 17 III w pociągu, w pobliżu stacji Razdolnaja między Bajkałem a Irkuckiem. Jego ojciec był oficerem politycznym („politruk") we Władywostoku. W 1941 wraz z matką i trzema siostrami ewakuował się z Moskwy do Ufy. Uczył się ludowych tańców Baszkirii. W wieku 16 lat został artystą Opery w Ufie. W 1955 podjął naukę tańca w leningradzkiej Szkole Choreograficznej przy Teatrze Opery i Baletu im. S. Kirowa. W 1958 został tancerzem Teatru im. S. Kirowa, w 1959 wystąpił w Wiedniu na Światowym Festiwalu Młodzieży. Na początku chciano z niego uczynić cherubinka i potulnego pupilka władzy. Latem 1960 tańczył dla wysokich dygnitarzy partyjnych na podmoskiewskiej daczy →Bułganina. Pośród zaproszonych artystów byli: →Szostakowicz, →Chaczaturian, →Gillels i →Richter, który zagrał preludium →Rachmaninowa. Spektakl pod gołym niebem zakończył się pijackim recitalem pieśni ukraińskich w wykonaniu →Woroszyłowa i →Chruszczowa. W maju 1961 podczas tournée w Paryżu Nuriejew poprosił o azyl. Tańczył w prywatnym balecie Markiza de Cuevas i w Covent Garden w Londynie, od 1962 jego partnerką była jedna z największych gwiazd baletu angielskiego, Dame Margot Fonteyn. Występował w ponad 100 baletach w całym świecie (*Król i ja*, *Dziadek do orzechów*, *Romeo i Julia*, *Kopciuszek*, *Burza*, *Jezioro łabędzie*, *Washington Square*). Specjalnie dla niego tworzyli choreografię m.in.: Frederick Ashton, Roland Petit, Maurice Béjart, Martha Graham, George Balanchine. Swą główną rezydencję miał w Nowym Jorku w pobliżu Central Parku, ponadto kupił 8 domów w różnych częściach świata i był właścicielem wysepki na Morzu Śródziemnym. Od 1982 posiadał obywatelstwo austriackie. W 1983–89 dyrektor artystyczny paryskiej Opery. W 1987–89 występował z ogromnym sukcesem w ZSRR. W 1992 ujawniono, iż od 1982 jest chory na AIDS (był homoseksualistą).

Rudolf Nuriejew

Zmarł 6 I 1993 w Paryżu w wieku 55 lat, pochowany w Sainte-Geneviève-des-Bois. We wrześniu 1998 generalna prokuratura Rosji uchyliła pośmiertnie wyrok z 1962, skazujący go na 7 lat więzienia i konfiskatę majątku za odmowę powrotu do ZSRR. (GP)

O

OBRAZCOW Siergiej Władimirowicz (1901–92), aktor i reżyser teatru lalek, wywarł wielki wpływ na rozwój teatru lalkowego w świecie.

Urodził się 22 VI w Moskwie, w rodzinie uczonego-inżyniera. W 1918–26 uczył się malarstwa w Wyższych Warsztatach Artystyczno-Technicznych (WChUTEMAS). W 1922–30 pracował w Studium Muzycznym Moskiewskiego Akademickiego Teatru Artystycznego – MChAT-u (od 1926 Teatr Muzyczny im. W. Niemirowicza-Danczenki). W 1930–36 występował w charakterystycznych rolach w teatrze MChAT-2. Od 1920 wykonywał na estradzie parodystyczne numery z pacynkami własnego autorstwa. Od 1931 kierował Państwowym Centralnym Teatrem Lalek w Moskwie. Wyniósł teatr lalek – dotychczas peryferyjny typ wypowiedzi artystycznej – do rangi jednej z najważniejszych instytucji kulturalnych. Wystawiał przedstawienia dla dzieci i dorosłych. Ze sztuk dla dzieci największym powodzeniem cieszyły się *Złota rybka* (1936) Jekatieriny Tarachowskiej, *Mister Twister* →Marszaka (1961), *Trzech grubasów* (1977) →Oleszy i *Żegnaj, Mowgli* (1987) wg Kiplinga, z przedstawień dla dorosłych – *Cudowna lampa Aladyna* (1940) Niny Gernet, *Niezwykły koncert* (1946 i 1968), *Stworzenie świata, czyli Historia prawdziwa o Adamie i Ewie w raju* (1961) i *Arka Noego* (1968) Isidora Sztoka, *Don Juan-76* (1976) Borisa Liwanowa i G. Bardina oraz *Diabelski młyn* (1953 i 1981) J. Drdy i Sztoka. Chciał mieć dobre stosunki z władzami – chwalił się, że 22 razy występował przed →Stalinem i pił z nim gruzińskie wino. W 1946 otrzymał Nagrodę Stalinowską. Od 1973 profesor Państwowego Instytutu Sztuki Teatralnej (GITIS), w 1976–84 – prezydent Międzynarodowego Stowarzyszenia Lalkarzy UNIMA (od 1984 – prezydent honorowy). Wydał kilka prac o swoich doświadczeniach: *Aktor z lalką* (1938), *Moja profesja* (1950), *Sztafeta sztuk* (1978) i *Po szczeblach pamięci* (1987). Wywarł wielki wpływ na rozwój teatru lalek na świecie, w tym również w Polsce. Z jego inspiracji działał Polski Teatr Lalek w Grodnie, założony przez Zofię i Władysława Jaremów (późniejszych twórców krakowskiej „Groteski") i teatr „Niebieskie Migdały", założony w 1943 w Samarkandzie przez Janinę Kilian-Stanisławską (późniejszy teatr „Lalka").

Zmarł 1 V 1992 w Moskwie, pochowany na Cmentarzu Nowodziewiczym. (GP)

OJSTRACH Dawid Fiodorowicz (1908–74), genialny skrzypek, dyrygent i pedagog, symbol słynnej w całym świecie „rosyjskiej szkoły skrzypcowej".

Urodził się 30 IX w Odessie, w rodzinie żydowskich muzyków. W 1926 ukończył miejscowe konserwatorium. W 1927 w obecności →Prokofiewa wykonał w odeskim Domu Nauki *Scherzo* z jego *I Koncertu skrzypcowego*. Występ zakończył się skandalem, gdy kompozytor wszedł na scenę i publicznie złajał 18-letniego skrzypka. W 1935 zajął II miejsce w I Międzynarodowym Konkursie Skrzypcowym im. H. Wieniawskiego w Warszawie (laureatem II Konkursu w Poznaniu w 1952 został jego syn, Igor), w 1937 wygrał Konkurs im. Eugèna'a Ysaÿe'a w Brukseli. Od 1939 profesor Konserwatorium w Moskwie (wychował m.in. Gidona Kremera i wykładowczynię krakowskiej Akademii Muzycznej, Kaję Danczowską). W 1939–40 wykonywał dedykowane mu koncerty Nikołaja Miaskowskiego i →Chaczaturiana. W 1945 wspólnie z Yehudi Menuhinem wykonał koncert Bacha na dwoje skrzypiec z orkiestrą (od tego czasu datowała się trwała przyjaźń obu artystów). W 1955 dał kilka tryumfalnych koncertów w nowojorskiej Carnegie Hall. Wylansował *Sonatę na dwoje skrzypiec* Prokofiewa, grając ją z synem Igorem na koncertach w Moskwie, Leningradzie, Londynie, Paryżu, Amsterdamie i Brukseli. Od 1961 występował okazjonalnie jako dyrygent w Filharmonii Berlińskiej i Wiedeńskiej oraz w londyńskiej Królewskiej Orkiestrze Symfonicznej. Na przełomie lat 60. i 70. wykonywał w Berlinie (pod batutą Herberta von Karajana) i Moskwie (pod batutą Kiriłła Kondraszyna) *Koncert potrójny* Beethovena (wspólnie z →Richterem i →Rostropowiczem). Z akompaniującym Richterem grał dedykowaną mu przez Szostakowicza *Sonatę skrzypcową*, a także *III Sonatę* Brahmsa (Nowy Jork 1970). Honorowy członek Królewskiej Akademii Muzycznej w Londynie i Akademii Santa Cecilia w Rzymie, doktor *honoris causa* Uniwersytetu Cambridge. W 1943 laureat Nagrody Stalinowskiej, w 1960 – Leninowskiej. Władze wykorzystywały go w celach propagandowych, był swego rodzaju okrętem flagowym „sztuki radzieckiej", ale musiał oddawać państwu dolarowe honoraria. Dyskografia Ojstracha obejmuje ponad 40 koncertów skrzypcowych i 50 sonat na skrzypce i fortepian.

Zmarł na serce 24 X 1974 w Amsterdamie podczas tournée. Pochowano go w Moskwie na Cmentarzu Nowodziewiczym. (GP)

OKUDŻAWA Bułat Szałwowicz (1924–97), poeta-bard, wykonawca autorskich pieśni z gitarą, w latach 60. i 70. postać kultowa.

Urodził się 9 V w Moskwie, w rodzinie gruzińsko-ormiańskiej. Jego ojciec (Szałwa Okudżawa), wysoki działacz partyjny, został rozstrzelany jako „trockista" w 1937, matka trafiła do łagru. W 1942 poszedł jako ochotnik na front. W 1945–50 studiował na wydziale filologicznym uniwersytetu w Tbilisi, do 1955 uczył w szkole wiejskiej pod Kaługą. Tu wydał pierwszy tom wierszy *Liryka* (1956). Głównym tematem jego utworów była wojna, o której pisał z poetyckim smutkiem i ironią. Po rehabilitacji matki zamieszkał w Moskwie. Od końca lat 50. wykonywał własne pieśni z gitarą, na początku wyłącznie w kręgu znajomych. Od 1960 występował z koncertami publicznymi, stał się ulubieńcem wrażliwych słu-

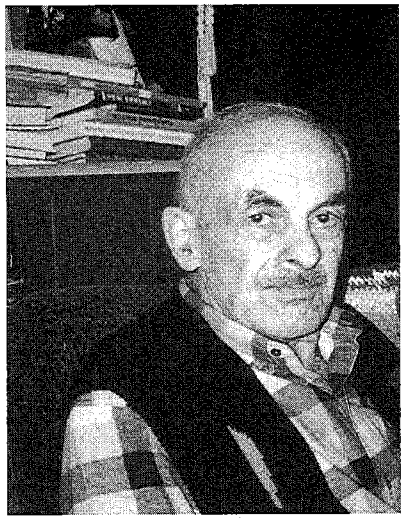

Bułat Okudżawa, Moskwa, 1994

chaczy i sumieniem wolnej Rosji. Przyjaciel Okudżawy, →Iskander, nazwał jego pieśni „*hymnem na cześć prywatnego istnienia człowieka*". W 1966–69 podpisał listy w obronie →Siniawskiego, Julija Daniela i →Sołżenicyna. Nigdy jednak nie był dysydentem ani moralizatorem, mawiał, że w swoim życiu kieruje się dwiema maksymami: „*Niech wszystko płynie po swojemu, później zobaczymy, co z tego będzie*" (Lope de Vega), „*Mądry lubi się uczyć, dureń lubi pouczać*" (Czechow). Jego wojenna powieść *Jeszcze pożyjesz*, opublikowana w almanachu „Tarusskije Stranicy" (1961, por. →Paustowski), była potem w ZSRR zakazana aż do 1987 za „pacyfizm". Pisał poczytne powieści historyczne: *Nieszczęsny Awrosimow* (1969, o dekabryście-jakobinie Pawle Pestelu), *Merci, czyli przypadki Szypowa* (1971), *Wędrówki dyletantów* (1976–78). Za autobiograficzną powieść *Wędrówki pamięci* otrzymał w 1994 prestiżową Nagrodę Bookera. Kochał z wzajemnością Polskę, która była dla niego „pierwszą zagranicą". W 1964 odwiedził Warszawę, Kraków i Zakopane wraz z →Władimowem i Borisem Bałterem (autorem głośnej w swoim czasie książki *Do widzenia chłopcy*); spotkał się wtedy z Agnieszką Osiecką i zadedykował jej cudowną pieśń o przyjaźni i „trębaczu z Wieży Mariackiej". W grudniu 1994 w wywiadzie dla „Tygodnika Powszechnego" mówił: „*Polska to moja pierwsza miłość, to pierwszy kraj, do którego wyjechałem. Polska to pierwszy kraj, który wydawał wszystko, co pisałem... A potem zrozumiałem, choć nie śmiem tego twierdzić z pełnym przekonaniem, że jest coś w polskiej psychice i polskich losach, co jest bliskie moim tekstom*".

Zmarł 12 VI 1997 w wieku 73 lat w Paryżu podczas swej, jak się okazało, ostatniej podróży zagranicznej. W szpitalu, na kilka dni przed śmiercią, ochrzcił się i przyjął imię Iwan. Pochowano go w obrządku prawosławnym na Cmentarzu Wagańkowskim w Moskwie, gdzie spoczywają →Jesienin i →Wysocki. (GP)

OLESZA Jurij Karłowicz (1899–1960), prozaik i dramaturg, klasyk tematu „inteligencja a rewolucja", autor powieści *Zawiść*.

Urodził się 3 III w Jelizawietgradzie w guberni chersońskiej, w rodzinie urzędnika akcyzy. Jego ojciec, polski eks-ziemianin, roztrwonił majątek przy kartach i tułał się z rodziną po Rosji. Młody Olesza w dzieciństwie czytał baśnie z dziejów Polski, *Trędowatą* Heleny Mniszkówny, *Na srebrnym globie* Juliusza Żuławskiego. „*To, że jest Polakiem i katolikiem, przypominał nieraz w rozmowach z przyjaciółmi, szczycąc się żartobliwie klejnotem szlacheckim i dodając, iż teoretycznie mógłby nawet zostać królem polskim jako »Pan król Jerzy I«*" (A. Galis). →Szkłowski w 1975 wspominał: „*Miał w herbie jelenia ze złotą koroną na karku. (...) W Polsce Jurij Karłowicz nie był nigdy, marzył o odwiedzeniu Krakowa. I miasto »Trzech grubasów« znajduje się w wymarzonej Polsce średniowiecza*".

Od 1902 Olesza mieszkał w Odessie, w 1917–19 studiował prawo. W 1919 wstąpił do Armii Czerwonej, był telefonistą w baterii nadbrzeżnej. Pracował w agencji Jug-ROSTA w Charkowie. Od 1922 mieszkał w Moskwie, w kolejarskiej gazecie „Gudok" publikował popularne wierszowane felietony. W 1928 wydał baśń-przypowieść *Trzech grubasów*. Utwór trafił na scenę, był wystawiany przez →Niemirowicza-Danczenkę i Nikołaja Gorczakowa (1930) oraz →Obrazcowa (w latach 70.). Dziełem życia Oleszy pozostaje powieść *Zawiść* o stosunku inteligencji do przemian rewolucyjnych. Jej główny bohater, Kawalerow, nie potrafi się odnaleźć w nowych czasach, choć bardzo chciałby przemienić się w „nowego człowieka" (stąd tytułowa „zawiść", a nie „nienawiść"). Wkrótce po publikacji Oleszy zarzucono, że nie rozumie nowych czasów – w dramatycznym przemówieniu na I Zjeździe Pisarzy Radzieckich (1934) przyznał się do duchowego pokrewieństwa z Kawalerowem. Od tej pory skazano go na milczenie. Wojnę spędził ewakuowany w Aszchabadzie. Po 1945 żył w biedzie w Moskwie, popadł w alkoholizm. Bał się śmiertelnie aresztowania, krążyły słuchy, że będzie oskarżony o próbę zamachu na →Stalina. W 1956 po 20-letniej przerwie opublikowano w ZSRR *Zawiść*, która ponownie rozpaliła czytelnicze umysły.

Zmarł 10 V 1960 w Moskwie. W 1965 opublikowano pośmiertnie jego poetycki dziennik *Co dzień choć kilka słów*. W marcu 1999 Rosja obchodziła – po inteligencku, a więc niezbyt hucznie – 100. rocznicę urodzin pisarza. Opublikowano nowy tom jego dzienników pt. *Księga pożegnalna*. (GP)

ORDŻONIKIDZE Sergo (Grigorij Konstantinowicz, 1886–1937), działacz partyjny i gospodarczy.

Urodzony 24 X we wsi Goresza, w rodzinie biednego szlachcica gruzińskiego. Z wykształcenia felczer. Od 1903 aktywny w organizacjach rewolucyjnych Zakaukazia, głównie w Baku. Wielokrotnie aresztowany i zsyłany. W 1911 w Paryżu, słuchacz partyjnej szkoły w Longjumeau, następnie, na polecenie →Lenina, wraca do Rosji. Od 1912 członek KC partii bolszewickiej. W 1912–15 więziony w twierdzy szlisselburskiej, potem zesłany do Jakucji. Po rewolucji lutowej działacz partyjny i komisarz Armii Czerwonej na wielu frontach; podczas wojny domowej na Ukrainie oraz na Kaukazie. W 1921, po zbrojnej sowietyzacji Gruzji, przeprowadzał brutalną akcję likwidacji niezależności republiki, dopuszczając się nawet rękoczynów wobec opornych, a w 1924 utopił we krwi powstanie, które tu wybuchło. Arcywierny sojusznik →Stalina w okresie walk frakcyjnych. Na kierowniczych stanowiskach w aparacie gospodarczym: od IV 1927 zastępca przewodniczącego Rady Komisarzy Ludowych, od XI przewodniczący Najwyższej Rady Gospodarki Narodowej (WSNCh), w 1932 mianowany komisarzem przemysłu ciężkiego, znany z bezwzględności wobec starszej kadry inżynierskiej. Malownicza postać Gruzina z długimi wąsami była bardzo popularna w kręgach partyjnych. W czasie terroru lat 30. usiłował jednak bronić represjonowanych pracowników kierowanych przez siebie komisariatów.

Popełnił samobójstwo 18 II 1937, po starciu ze Stalinem w przeddzień plenum KC, na którym miano omawiać „szkodnictwo" w przemyśle ciężkim. Wedle wersji oficjalnej, śmierć nastąpiła wskutek ataku serca, nie wyklucza się również zabójstwa. Pochowany pod murem kremlowskim. (JS)

OSTROWSKI Nikołaj Aleksiejewicz (1904–36), pisarz, klasyk socrealizmu.

Urodził się 29 IX w Szepietówce koło Równego. W czasie wojny domowej jako młody chłopiec dobrowolnie

poszedł na front walczyć po stronie bolszewików. W 1923–24 pracował jako funkcjonariusz komsomolski, demonstrując wzorowy ascetyzm rewolucyjny (potępiał rozrywki, w szczególności „*wyuzdane burżuazyjne tańce*" w rodzaju tanga), od 1927 przykuty do łóżka, wkrótce sparaliżowany i ociemniały. Oderwany od aktywnej działalności, pisze powieść *Jak hartowała się stal* (1932–34), uznaną za klasyczny wzorzec socrealizmu, przełożoną na wiele języków. Główny bohater, Pawka Korczagin, ucieleśnia całkowitą rezygnację jednostki z indywidualnych aspiracji na rzecz interesu społecznego. Autor powieści zostaje pasowany na jednego z pierwszych radzieckich „świętych", obowiązkowy wzór do naśladowania dla młodzieży, na równi z donosicielem →Morozowem.

Zmarł 22 XII 1936 w Moskwie. (JS)

P

PARADŻANOW Siergiej Josifowicz (właśc. Sarkis Paradżanian, 1924–90), reżyser filmowy, autor filmów-obrazów (*Cienie zapomnianych przodków*, *Sajat-Nowa*).

Urodził się 9 I w Tbilisi w rodzinie zamożnego kupca ormiańskiego. W 1951 zrealizował w Mołdawii swój pierwszy film *Andriesz*, w 1958–64 w kijowskiej wytwórni im. A. Dowżenki – *Pierwszego chłopaka*, *Ukraińską rapsodię*, *Kwiatek na kamieniu* oraz głośne *Cienie zapomnianych przodków* na podstawie powieści ukraińskiego klasyka Mychajły Kociubyńskiego. Jest to dzieło życia Paradżanowa, opowiadające o tragicznej miłości dwojga młodych ludzi ze zwaśnionych rodzin huculskich, ukazanej na tle przyrody Karpat i dziejów Huculszczyzny z początku XX w. Odmówił wykonania rosyjskiego dubbingu filmu, co władze uznały za wyraz „ukraińskiego nacjonalizmu". Po międzynarodowym sukcesie *Cieni* kijowskie mieszkanie reżysera stało się miejscem pielgrzymek niezależnych artystów z kraju i zagranicy. W 1968 podpisał apel w obronie ukraińskich działaczy narodowych. W odwecie wstrzymano prace nad jego nowym dziełem *Freski Kijowa* i zakazano mu realizacji filmów w wytwórni im. Dowżenki. W 1969 nakręcił już w Armenii kolejny film *Sajat-Nowa* („król pieśni") o losach i twórczości XVIII-wiecznego poety i mnicha armeńskiego Arutina, wpisanych w dzieje chrześcijańskiej kultury Kaukazu. Film wszedł na ekrany z opóźnieniem pod zmienionym tytułem *Barwy granatu* (w 1977–80 odbyły się głośne pokazy w Paryżu i Nowym Jorku). Paradżanow wystąpił w obronie skazanego historyka ukraińskiego, Walentyna Moroza. W grudniu 1973 aresztowany. Zarzucano mu karalny w ZSRR homoseksualizm, do oskarżenia dołączono sfingowane dowody na handel walutą i dziełami sztuki (w jego obronie wystąpił →Szkłowski i →Tarkowski). Skazany na 5 lat łagru, po 4 latach spędzonych w Stryżawce, Hubnyku i Komissarsku przedterminowo zwolniony (m.in. w wyniku osobistej interwencji u →Breżniewa francuskiego pisarza, Louisa Aragona, poinformowanego przez Lilę Brik, dawną muzę →Maja-

kowskiego). W 1982 ponownie aresztowany i skazany na 5 lat łagru, tym razem odzyskał wolność po interwencji rządu francuskiego. Wspólnie z Dmitrijem Abaszydze zrealizował w studiu w Tbilisi *Legendę o twierdzy suramskiej* (1984) i dedykowanego →Tarkowskiemu *Aszika Keriba* (1987) na motywach z Lermontowa. Za →Gorbaczowa zdjęto z półki wszystkie filmy Paradżanowa, lecz on sam do końca życia zachował głęboką urazę do przemalowanego komunizmu. W nowych czasach mówił o sobie jako o *„klaunie i papudze pieriestrojki"*.

Zmarł 27 VII 1990 w Erewaniu. Dziś ma muzeum w stolicy Armenii. (GP)

PASTERNAK Boris Leonidowicz (1890–1960), poeta i prozaik, autor *Doktora Żywago*, laureat literackiej Nagrody Nobla (1958).

Urodził się 10 II w Moskwie, w rodzinie malarza Leonida Pasternaka i pianistki Rozalii Kaufman. W 1903–09 uczył się muzyki. W 1909–13 studiował filozofię na Uniwersytecie Moskiewskim. W 1913–14 wydał pierwsze liryki. W 1916 mieszkał w guberni permskiej na Uralu, w 1917 pracował w zakładach chemicznych w Cichych Górach nad Kamą. W 1917 wydał tomik *Ponad barierami* i ukończył cykl wierszy *Życie – moja siostra*. Jego wczesna poezja była *„dążeniem do przeniknięcia w samą istotę zjawisk, wpisaniem się w porządek przyrody"* (A. Drawicz), miała więc wymiar religijno-panteistyczny. W 1924–31 opublikował poematy epickie: *Wzniosła choroba*, *Rok dziewięćset piąty*, *Podporucznik Szmidt*, *Spektorski* i intelektualną biografię *List żelazny*. W 1935 w Paryżu na Kongresie Obrony Kultury przed Faszyzmem bronił prawa twórcy do wolności i indywidualizmu, po czym sam stał się obiektem krytyki ze strony „pisarzy proletariackich". Jednak jego nazwisko pojawiło się również pod opublikowanym w sierpniu 1936 w „Prawdzie" listem *Zetrzeć z powierzchni ziemi*, gdzie 16 pisarzy domagało się kary śmierci dla sądzonych wówczas →Zinowiewa i →Kamieniewa. W 1936–45 zajmował się przekładami z Goethego, Byrona, Szekspira, Słowackiego, Verlaine'a i poetów gruzińskich. W 1938–39 na zamówienie →Meyerholda przełożył *Hamleta*, w 1948–53 – *Fausta*. Za dzieło życia uznawał powstałą w 1946–55 historiozoficzną powieść *Doktor Żywago*, którą chciał opublikować za →Chruszczowa w redagowanym przez →Simonowa piśmie „Nowyj Mir". Ukazywał w niej losy ludzi wywodzących się z jednego moskiewskiego zaułka, którzy po 1917 stanęli – mniej lub bardziej świadomie – po różnych stronach dziejowej barykady. Tytułowy bohater, poeta i lekarz Jurij Żywago, niesiony wichrem dziejów, zawsze potrafi zachować wolność wewnętrzną, odnajdując *„spełnienie w wielkiej miłości i opartym na zasadach chrześcijańskich ładzie moralnym"* (A. Dra-

Boris Pasternak

wicz). Po odmowie druku w ZSRR, rękopis trafił za zgodą władz na Zachód i został wydany we Włoszech (1957). W 1958 Pasternak jako drugi po →Buninie rosyjski pisarz otrzymał literacką Nagrodę Nobla. Oficjalny komunikat Szwedzkiej Akademii Królewskiej głosił: *„Za wybitne osiągnięcia we współczesnej poezji lirycznej i w tradycyjnej dziedzinie wielkiej prozy rosyjskiej"* – mimo to twierdzono powszechnie, że Pasternak dostał Nagrodę za *„powieść antyradziecką"*. Ówczesny pierwszy sekretarz KC Komsomołu →Siemiczastny powiedział, że *„jeśli porównać Pasternaka ze świnią, to świnia nie zrobiłaby tego, co on zrobił"*. Zaproponował wysłanie *„wewnętrznego emigranta"* do *„kapitalistycznego raju"*, co poparło wielu członków ówczesnego Związku Pisarzy. W obliczu groźby wygnania autor napisał w liście do Chruszczowa, że *„jest związany z Rosją urodzeniem, życiem i pracą"*. Wysłał telegram do Sztokholmu, w którym odmawiał przyjęcia Nagrody. Nie uchroniło go to przed dalszymi atakami w prasie i na zebraniach literackich. Czołówkę atakujących – prócz kołchozowych dojarek i operatorów dźwigów (którzy *„powieści, rzecz jasna, nie czytali, ale wiedzieli, że jest szkodliwa"*) – stanowili dawni „koledzy" ze Związku Pisarzy.

Pasternak zmarł zaszczuty 30 V 1960 w Pieriedełkinie koło Moskwy. Na jego pogrzeb przyszły tłumy ludzi, ceremonia pożegnania zwłok trwała ponad 5 godzin. W 1988 opublikowano w ZSRR po raz pierwszy *Doktora Żywagę*. Do dziś - wbrew temu, co przepowiadał przed laty Czesław Miłosz – Pasternak nie ma w Rosji pomnika. (GP)

PAUSTOWSKI Konstantin Gieorgijewicz (1892–1968), pisarz i reporter, autor księgi wspomnień *Powieść o życiu*.

Urodził się 31 V w Moskwie, w rodzinie kolejarza. Jego babka ze strony ojca była Turczynką, dziad – Kozakiem z Siczy Zaporoskiej, a babka ze strony matki – Polką. Dzieciństwo spędził w Wilnie, Pskowie i Kijowie. W 1912–14 studiował bez powodzenia na uniwersytetach w Kijowie i Moskwie. W 1914 służył w pociągu sanitarnym, po demobilizacji pracował w fabryce w Jekaterynosławiu i Taganrogu, był rybakiem na Morzu Azowskim. Podczas rewolucji i wojny domowej zajmował się dziennikarstwem w Moskwie, Kijowie, Odessie i na Kaukazie. W 1923–32 pracował w Rosyjskiej Agencji Telegraficznej ROSTA (później TASS). W 1925 wydał tom opowiadań *Szkice morskie*. W „powieściach geograficznych" *Kara-Bugaz*, *Los Charlesa Longseville'a*, *Kolchida* (1932–34) opowiadał o trudnej walce człowieka z przyrodą. *„Stworzył własny typ noweli psychologicznej, nasyconej liryzmem, odwołującej się do wrażeń malarskich i muzycznych, do drobiazgów i konkretów życia codziennego"* (F. Nieuważny). W 1936–39 wydał *Morze Czarne*, *Opowieść północną*, *Krainę Mieszczorską* i powieści biograficzne: *Izaak Lewitan*, *Taras Szewczenko*. W 1941–43 korespondent wojenny na froncie południowym. Po wojnie odwiedził Zachód, był we Włoszech, Turcji, Grecji, Francji, Holandii, Szwecji. Jest autorem *Złotej róży* (1955), lirycznej opowieści o pracy pisarza, istocie twórczości literackiej i losach pisarzy (Balzaca, Rilkego, Aleksandra Grina). W 1947–63 wydawał 6-tomową autobiograficzną *Powieść o życiu*, przetłumaczony na wiele języków liryczny dziennik o wielkich wydarzeniach z historii Rosji 1. poł. XX w. W czasie odwilży przyczynił się do rehabilitacji →Babla, →Oleszy, →Bułhakowa, Grina, Nikołaja Zabołockiego, bronił →Siniawskiego i Julija Daniela. W 1956–61 współredagował niezależne almanachy: „Litieraturnaja Moskwa" i „Tarusskije Stranicy". Napisał wiele reportaży, m.in. pełne sympatii dla Polski *Trzecie spotkanie*. Posiadał wielki autorytet. Uznawano go za „sumie-

nie Rosji". Z przyczyn politycznych Szwedzka Akademia Królewska w ostatniej chwili odwołała decyzję o przyznaniu mu literackiej Nagrody Nobla.

Zmarł 14 VII 1968 w Moskwie, spoczywa w Tarusie koło Kaługi. (GP)

PAWŁOW Iwan Pietrowicz (1849–1936), fizjolog, twórca teorii odruchów warunkowych („odruch Pawłowa"), pierwszy rosyjski laureat Nagrody Nobla (1904).

Urodził się 26 IX w Riazaniu, w rodzinie popa. Uczył się w szkole duchownej, potem próbował sił w riazańskim seminarium. W 1875 ukończył nauki przyrodnicze na uniwersytecie w Petersburgu, w 1879 – Akademię Medyczno-Chirurgiczną. Tu rozpoczął działalność naukową (w 1890–1925 profesor). Od 1891 kierownik Instytutu Medycyny Eksperymentalnej. Opierając się na nauce Iwana Sieczenowa o materialnej podstawie funkcji psychicznych, wypracował własną oryginalną teorię odruchów warunkowych. W 1904 otrzymał Nagrodę Nobla za prace o fizjologii trawienia, w których opisał warunkowy odruch „psychicznego wydzielania śliny". Był twórcą teorii o „czynnościach nerwowych wyższego rzędu" u człowieka i zwierząt. Od 1907 członek Petersburskiej Akademii Nauk. W pierwszych latach po rewolucji październikowej odsądzał od czci i wiary władzę radziecką. Mówił, że jeśli to, co robią bolszewicy, jest eksperymentem – to szkoda nawet żaby do takich doświadczeń. →Kapica wspominał, iż *„żegnał się przed każdą cerkwią, nosił carskie ordery, na które przed rewolucją nie zwracał uwagi"*. 11 VI 1920 w liście do Łunaczarskiego użalał się na ubóstwo i prosił o zezwolenie na emigrację – decyzją →Lenina otrzymał dodatkowe racje żywnościowe i pomoc materialną. Od tej pory cieszył się łaską władz, mógł bez przeszkód jeździć za granicę. Szkoła Pawłowa miała oficjalne poparcie, traktowano ją bowiem jako przeciwwagę dla religijnej oraz introspektywnej psychologii. Sam uczony do końca życia pozostał wierzącym prawosławnym i ostentacyjnie czcił pamięć syna, który poległ w wojnie domowej po stronie białych. W liście do →Mołotowa (publ. w 1989) protestował przeciwko fali terroru po śmierci →Kirowa. Ta część dziedzictwa Pawłowa, która na Zachodzie doprowadziła do rozkwitu automatyki i informatyki, w ZSRR została odrzucona. W 1950–52 na osobiste polecenie →Stalina prowadzono ideologiczną kampanię przeciwko „cybernetycznej pseudonauce".

Pawłow zmarł 27 II 1936 w Leningradzie. Spoczywa w prestiżowej części Cmentarza Wołkowego „Mostki Literackie". (GP)

PAWŁOWA Anna Pawłowna (1881–1931), primabalerina Teatru Maryjskiego, największa legenda rosyjskiego baletu, od 1914 poza Rosją.

Urodziła się 12 II w Petersburgu, w rodzinie żołnierza i praczki. W 1891–99 uczyła się w Szkole Teatralnej. W 1899 zadebiutowała w Teatrze Maryjskim. W 1902 odniosła pierwszy wielki sukces, tańcząc w balecie *Bajadera* do muzyki Ludwiga Minkusa. Występowała w *Giselle* Adolphe'a Adama (1903), grała ogniste bohaterki hiszpańskie i bachantki, wykonywała tańce uralskie. Współpracowała z →Fokinem, w 1905 wystąpiła w opracowanym specjalnie dla niej *Łabędziu* do muzyki Camille'a Saint-Saënsa. Jej *Umierający łabędź* stał się symbolem nowej rosyjskiej choreografii. W 1908–09 wyjeżdżała na tournée po Europie, tańczyła w pierwszym sezonie „Baletów Rosyjskich" →Diagilewa w paryskim Théâtre du Châtelet, ale już w 1910 odmówiła występu w *Ognistym ptaku* →Strawińskiego. W 1911 wyjechała na tournée po USA. 22 II 1913 zatańczyła na scenie Teatru Maryjskiego w uroczystym spektaklu poświęconym

Anna Pawłowa

300-leciu domu Romanowów. Wojna zastała ją w Berlinie, wkrótce przeniosła się do Londynu, gdzie zorganizowała własną trupę. Do końca życia objeżdżała z występami kulę ziemską. Potrafiąc godzić wielką sztukę z komercją, popularyzowała balet na wszystkich kontynentach.

Zmarła 23 I 1931 w wieku 50 lat, podczas tournée w Hadze. (GP)

PETLURA Semen Wasiliewicz (1879–1926), polityk ukraiński.

Urodził się 17 V w Połtawie, rozpoczął naukę w seminarium duchownym, skąd został wydalony za działalność nacjonalistyczną. Od 1912 w Petersburgu, redaguje gazetę „Ukrainskaja Żyzń". Po rewolucji lutowej zorganizował Ukraiński Komitet Wojskowy. Minister obrony Centralnej Rady. Podczas okupacji Ukrainy przez Niemców i rządów atamana Skoropadskiego staje na czele Wszechukraińskiego Związku Ziemstw. Występuje przeciwko Skoropadskiemu, od XI 1918 członek, następnie zwierzchnik Ukraińskiego Dyrektoriatu, ataman armii ukraińskiej. Walczy z Armią Czerwoną i →Denikinem, ponosi klęskę pod koniec 1919. W 1920 zawiera sojusz wojskowo-polityczny z Polską i razem z Polakami wkracza do Kijowa. Po zawarciu pokoju ryskiego przebywa w Polsce, potem osiada w Paryżu, gdzie 26 V 1926 zostaje zamordowany przez agenta OGPU. (JS)

PETRAŻYCKI Leon (Lew) Josifowicz (1867–1931), jurysta, założyciel „psychologicznej szkoły prawa", od 1921 obywatel II Rzeczypospolitej.

Urodził się 13 IV w Kołłątajowie pod Witebskiem, w polskiej rodzinie szlacheckiej. Studiował medycynę i prawo na uniwersytecie w Kijowie. Po uzyskaniu dyplomu wyjechał do Berlina. W 1892–95 wydał w Niemczech dwie głośne prace o prawie cywilnym i polityce prawa. Od 1898 kierował katedrą encyklopedii i filozofii prawa na uniwersytecie w Petersburgu. Współpracował z tygodnikiem „Prawo", w 1913 opublikował rozprawę *Mordy rytualne*, skierowaną przeciw antysemityzmowi po kijowskim procesie Mendla Bejlisa (por. →Korolenko). W 1905 wstąpił do partii konstytucyjnych demokratów (kadetów), został wybrany do I Dumy. Podpisał antycarski liberalny „manifest z Wyborga", za co trafił na krótko do więzienia. Mówił o sobie, że *„myślał po polsku, pisał po niemiecku, a wykładał po rosyjsku"*. Po traktacie w Rydze (1921) zdecydował się

na polskie obywatelstwo. Otrzymał katedrę socjologii na Uniwersytecie Warszawskim. Wykształcił rzeszę polskich prawników, m.in. wywarł wpływ na Tadeusza Kotarbińskiego i jego naukę o „skutecznym działaniu". Żywił przekonanie, iż kiedyś nastanie dzień urzeczywistnienia ideału *„aktywnej miłości między ludźmi"*, a prawo zakończy wtedy swą wychowawczą misję (*Wstęp do nauki prawa i moralności*, Warszawa 1930). A. Walicki wskazuje na pokrewieństwo jego nauki z polską szlachecką tradycją prawną (*non rex, sed lex regnat*, czyli *„nie król, lecz prawo rządzi"*).

Petrażycki popełnił samobójstwo 15 V 1931 w Warszawie. (GP)

PHILBY Kim (właśc. Harold Adrian Russel, 1912–88), superszpieg radziecki.

Urodził się 1 I w Indiach jako syn urzędnika angielskiego. Ukończył uniwersytet w Cambridge, gdzie w 1933 został zwerbowany do współpracy z wywiadem radzieckim. W czasie wojny hiszpańskiej był korespondentem „Timesa", informując centralę moskiewską o antystalinistach walczących w formacjach republikańskich. Od 1940 pracownik wywiadu angielskiego i CIA, m.in. kierownik sekcji antyradzieckiej. Miał dostęp do najbardziej chronionych i ultrasekretnych informacji USA oraz Anglii, przekazywał je następnie do ZSRR, czym zadawał katastrofalne ciosy mocarstwom zachodnim, przyczyniając się do wielu sukcesów komunizmu w okresie powojennym. Doprowadził do tego, iż nadzwyczajne wysiłki wywiadów zachodnich od 1944 do 1951 okazały się bezskuteczne. Pomógł w likwidacji praktycznie wszystkich agentów zachodnich działających w ZSRR. Stał się podejrzany, gdy dwaj jego koledzy uciekli do ZSRR. Zatrudniony od 1956 w Bejrucie jako korespondent gazet angielskich „Observer" i „Economist", w 1963 opuścił swą placówkę na statku radzieckim i znalazł się w Moskwie. Służbę ZSRR wybrał z pobudek ideowych, był jednym ze „Wspaniałej Piątki" (oprócz Philby'ego – Guy Burgess, Donald MacLean, Anthony Blunt; dopiero w latach 90. zidentyfiowano piątego – Johna Cairncrossa) szpiegów radzieckich, absolwentów elitarnej uczelni angielskiej. W Moskwie miał okazję po raz pierwszy skonfrontować swe wyobrażenia o najszczęśliwszym ustroju, któremu z takim oddaniem służył, z rzeczywistością, dlatego popadł w depresję i alkoholizm, choć dzięki troskliwości →Andropowa, któremu pomagał w tym →Kaługin, postarano się zapewnić mu najlepsze warunki życia oraz wykorzystać jego kompetencję jako konsultanta KGB.

Zmarł 11 V 1988 w Moskwie, pochowany z honorami wojskowymi na cmentarzu w Kuncewie, filii Cmentarza Nowodziewiczego. (JS)

PIATAKOW Gieorgij Leonidowicz (1890–1937), działacz polityczny i gospodarczy: *„Dla mnie nie ma życia poza partią..."*

Urodził się 6 VIII. W szeregach bolszewickich od 1910. Na emigracji od 1914. W 1917 przewodniczący Rady Kijowskiej. Członek Najwyższej Rady Gospodarki Narodowej (WSNCh). Przewodniczył w procesie moskiewskim przeciwko eserowcom w 1922. W 1923, razem z →Radkiem, przebywa w Niemczech w celu pobudzania procesu rewolucyjnego. W leninowskim *Testamencie* (*Liście do Zjazdu*) wymieniony wśród czołowych bolszewików, ewentualnych pretendentów do zajęcia kierowniczego stanowiska w partii. W czasie walk o sukcesję po przywódcy bolszewików opowiedział się po stronie →Trockiego. Jako zastępca komisarza ludowego przemysłu ciężkiego odegrał główną rolę w tworzeniu koncepcji pierwszej pięciolatki, sprawując faktyczną kontrolę nad całym przemysłem ciężkim. Wyróżnił się drakońskimi metodami eksploatacji robotników, wprowadzając pracę w niedzielę, eliminując, poprzez wysiedlenia z osad robotniczych, rodziny zatrudnionych, pozbawiając ich kart żywnościowych. Od 1929 na czele radzieckich banków. Pochwalił wyrok na uczestników procesu 1936 (→G. Zinowiew, →Kamieniew): *„Brak słów, by w pełni wyrazić swe oburzenie i wstręt. To ludzie, którzy utracili wszelkie ludzkie cechy"*. Przeżywał brak zaufania partii, która nie powierzyła mu przewodnictwa w tym procesie. By odzyskać to zaufanie, obiecał osobiście rozstrzelać swą żonę „trockistkę". Uznawał za dogmat wypowiedzianą przez Trockiego zasadę, iż *„w ostateczności partia ma zawsze rację"*, zatem przesądem okazywały się osobiste przekonania. *„Tak* – zapewniał – *będę uważał za czarne to, co uważałem i co wydawało mi się białe, ponieważ dla mnie nie ma życia poza partią, poza zgodą z nią"*. Tę zgodę osiągnął w I 1937, na drugim z moskiewskich procesów, gdy uznany za przywódcę Równoległego Antyradzieckiego Centrum Trockistowskiego, przyznał się, pod wpływem tortur, do wielu zbrodniczych czynów przeciwko władzy radzieckiej.

Skazany na śmierć i rozstrzelany 30 I 1937. (JS)

PIECHA Edyta Stanisławowna (ur. 1937), pieśniarka estradowa polskiego pochodzenia, nazywana „królową Petersburga".

Urodziła się 31 VII w górniczym miasteczku na północy Francji, w polskiej rodzinie robotniczej. Po II wojnie przyjechała z rodziną do Polski. Ukończyła liceum pedagogiczne, uczyła się języka rosyjskiego w Gdańsku. W 1955 przyjechała do Leningradu z grupą młodzieży i pozostała w ZSRR na zawsze. Studiowała psychologię na Uniwersytecie Leningradzkim. W 1958 wyszła za mąż za kompozytora A. Broniewickiego, który stworzył dla niej wokalno-instrumentalny zespół „Drużba". Piecha z sukcesem zadebiutowała w moskiewskim Konserwatorium znaną polską piosenką *Czerwony autobus* (u nas kojarzony z Marią Koterbską). Grupa „Drużba" istniała i odnosiła sukcesy do 1976 – w ciągu 20 lat Piecha uzyskała ogromną popularność w ZSRR, stała się jednym z symboli miasta nad Newą. W wieku 28 lat wystąpiła w paryskiej „Olimpii". W 1976 stworzyła własny zespół estradowy i wyszła powtórnie za mąż za sportowca i pułkownika KGB, z którym również się rozwiodła. W 1970–76 grała w filmach *Los rezydenta* Wieniamina Dormana, *Niepoprawny kłamca*, *Brylanty dla dyktatury proletariatu* Grigorija Kromanowa. Jest autorką książki *Pieśń o Niebieskim ptaku*. W 1988 została „ludową artystką ZSRR", nagrodzona Orderem Przyjaźni Narodów. W 1997 dostała medal „Za Zasługi wobec Ojczyzny" IV klasy i hucznie świętowała swoje „100-lecie" (40-lecie kariery + 60. urodziny) na Placu Zamkowym w Petersburgu. W całonocnym sierpniowym koncercie wzięły udział wielkie tłumy petersburżan i turystów. W 1994 wyszła po raz trzeci za mąż za muzyka i polityka Władimira Polakowa, z którym w 1999 wydała wspólną płytę. (GP)

PIEŃKOWSKI Oleg Wasilewicz (1912–63), *„najcenniejszy ze szpiegów zwerbowanych kiedykolwiek przez Amerykanów w walce z Rosjanami"*.

Współpracował zarówno z CIA, jak i wojskowym wywiadem angielskim. W ciągu 16 miesięcy swej działalności, w 1961–62, podczas 13 spotkań w Moskwie i 17 za granicą przekazał 111 kaset (ponad 500 kadrów), około 500 stron ultrasekretnych dokumentów dotyczących gotowości bojowej Armii Radzieckiej oraz danych na temat systemu rakiet strategicznych i operacyjno-taktycznych. Informacje dotyczyły też pozycji ZSRR w czasie kryzysu berlińskiego 1961 oraz

kubańskiego 1962. W drugim przypadku umożliwił stronie amerykańskiej identyfikację radzieckich rakiet ofensywnych sfotografowanych przez samoloty U-2. Był bliskim przyjacielem dowódcy jednostek rakietowych i artylerii lądowej, głównego marszałka lotnictwa S. Wariencowa.

Aresztowany 22 X 1962, skazany i rozstrzelany 11 V 1963. (JS)

PIETROW-WODKIN Kuźma Siergiejewicz (1878–1939), malarz, mistrz koloru, portretu i martwej natury.

Urodził się 5 XI w Chwałyńsku w guberni saratowskiej, w rodzinie szewca. W 1893–97 uczył się malarstwa i rysunku technicznego w Samarze i Petersburgu, w 1897–1905 studiował w moskiewskiej Szkole Malarstwa, Rzeźby i Architektury u Władimira Sierowa i Konstantina Korowina. Członek grupy „Mir Iskusstwa" (por. →Diagilew). W 1901 terminował w Monachium u słoweńskiego malarza Antona Ažbe, w 1906 – pracował nad rysunkiem w szkole na Montparnassie w Paryżu. Tworzył pod wpływem europejskich symbolistów. W 1906–13 wykonał *Akt kobiecy widziany z tyłu*, *Bawiących się chłopców* (obraz przełomowy, którego oryginalność wynika z umieszczenia najzwyklejszych zjawisk na umownym sferycznym tle), *Pławienie czerwonego konia* (uważane za arcydzieło), *Młodość*. Obraz *Sen* (1910), przedstawiający dwie nagie kobiety obserwujące nagiego mężczyznę we śnie, wywołał ogólnorosyjski skandal. Zauroczony wczesnym włoskim Renesansem i rosyjską ikoną, tworzył obrazy religijne (*Matka Boża złe serca łagodząca*, 1912, *Trójca Św.*, 1915, *Madonna z dzieciątkiem*, 1923) i dzieła poświęcone macierzyństwu (*Matka*, 1913). Uwznioślał wizerunek prostej kobiety-matki. Jego obrazy: *Matka* (1915) i *1918 rok w Piotrogrodzie* (1920) rozpatrywane są jako upostaciowanie „rosyjskiej Madonny". Przedstawiał radość życia na tle natury (*Spragniony wojownik*, 1915, *Poranek. Kąpiące się, Południe. Lato* – 1917). Malował także martwą naturę (*Jabłka na czerwonym tle*, 1917, *Skrzypce*, *Martwa natura z różami*, *Poranna martwa natura*, *Śledź* – 1918). W 1921 odwiedził Samarkandę i Taszkient, malował tamtejsze pejzaże, stworzył słynny obraz *Głowa uzbeckiego chłopca*. W 1922 wykonał znany portret →Achmatowej. W latach władzy radzieckiej organizował nowy system kształcenia artystycznego, wykładał w Instytucie Malarstwa, Rzeźby i Architektury w Piotrogrodzie. Rewolucję przedstawiał jako zbiorowy heroiczny akt o znaczeniu planetarnym (*Po walce*, 1923, *Pierwsza manifestacja*, 1927, *Śmierć komisarza*, 1928). W 1925 pracował we Francji (*Poranek w pokoju dziecięcym*, *Dziewczyna na plaży. Dieppe*). W latach 30. zbliżył się ku socrealizmowi (*1919. Alarm*, *W. Lenin*, *Wiosna*, *Kołchoźnica nad jeziorem Ilmeń*, 1934–36).

Kuźma Pietrow-Wodkin, Autoportret, 1926–1927

Zmarł 15 II 1939 w Leningradzie. Spoczywa w prestiżowej części Cmentarza Wołkowego „Mostki Literackie". (GP)

PIETRUSZEWSKA Ludmiła Stiefanowna (ur. 1938), dramaturg i prozaik, kontynuatorka tradycji Czechowa i →Trifonowa.

Urodziła się 26 V w Moskwie. W 1961 ukończyła wydział dziennikarstwa Uniwersytetu Moskiewskiego, pracowała w radiu i telewizji. Pisze od połowy lat 60., pierwsze dwa opowiadania opublikowała w piśmie „Awrora". W latach 70. tworzyła dramaty. Jej sztuki – odrzucane przez teatry państwowe – wzbudzały zainteresowanie teatrów studyjnych i reżyserów „nowej fali". W sezonie 1981–82 w repertuarze →Lubimowa w Teatrze na Tagance pojawiła się *Miłość*. W 1983 w studyjnych teatrach Moskwy pokazywano *Lekcje muzyki* i *Szklankę wody*. Nieoficjalnie wystawiano sztukę *Cinzano* (premiera w Tallinie, potem w moskiewskim Teatrze-Studiu „Człowiek", 1987). Zyskała wielkie uznanie po wystawieniu *Trzech kobiet w błękicie* w moskiewskim Teatrze „Lenkom" (1985, reż. Mark Zacharow), *Mieszkania Kolombiny* w teatrze „Sowriemiennik", *Urodzin Smirnowej* w Teatrze im. M. Jermołowej (1986–87, reż. Roman Wiktiuk) i *Moskiewskiego chóru* w MChAT-cie im. A. Czechowa (1988, reż. →Jefriemow). W 1988 opublikowała pierwszy zbiór opowiadań *Nieśmiertelna miłość*. Opisywała okrutną i nieludzką rzeczywistość („czernucha"); w wykładzie wygłoszonym w Harvardzie (1991) mówiła, że „*każde przetworzenie nieszczęścia przez sztukę wywołuje tym silniejsze katharsis i chęć powrotu do życia, im bardziej jest harmonijne owo przetworzenie nieszczęścia i cierpienia*". W latach 90. jej twórczość ewoluuje w kierunku łagodnego liryzmu, pisze „bajki dla całej rodziny", w których Dobro zwycięża Zło (opowiadanie *Maleńka czarodziejka*, 1996). W 1994 wydała „dziennik wiejski" pt. *Karamzin*, poetycki zachwyt nad harmonijnym pięknem Życia i Natury, nawiązujący do Rousseau, Szekspira i Gogola. W 1996 ujrzały światło dzienne *Dzieła zebrane* Pietruszewskiej w 5 tomach. W rozmowach chętnie powołuje się na swe polskie korzenie. W „ojczyźnie przodków" była po raz pierwszy w 1991 na Festiwalu Mrożkowskim, gdzie wystawiano jej *Cinzano*. Teatr „Atelier" w Sopocie ma w repertuarze tę sztukę, wzbogaconą o songi autorstwa Agnieszki Osieckiej. (GP)

PILNIAK Boris Andriejewicz (właśc. Vogau, 1894–1938), pisarz, prekursor prozy ornamentalnej (*Nagi rok*, *Wołga wpada do Morza Kaspijskiego*).

Urodził się 11 X w Możajsku. Ojciec, lekarz weterynarii, pochodził z Niemców nadwołżańskich, matka – z rodziny saratowskich kupców. W 1915 osiadł w Kołomnie pod Moskwą – *genius loci* historycznego miasta wywarł istotny wpływ na jego twórczość. W 1920 ukończył Moskiewski Instytut Handlowy. W 1921 wydał *Nagi rok*, pierwszą rosyjską powieść o Październiku. Rewolucję 1917 ukazywał jako zwycięstwo anarchicznego żywiołu słowiańskiego, uosobionego w bolszewickich „skórzanych kurtkach". W powieści *Maszyny i wilki* (1924) chciał opisać kosmiczny wymiar rewolucji technicznej. W jego powieściach panuje „*anarchizm narracyjny*", „*zatracają się wszelkie więzi, giną normy, zacierają hierarchie i tracą znaczenie jakiekolwiek*

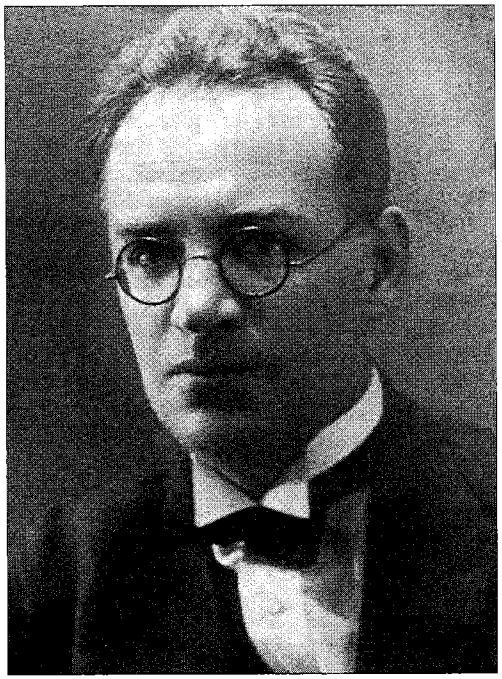

Boris Pilniak

wartości, uznawane dotychczas za jedyne i niepodważalne, świat jest chaosem" (E. Korpała-Kirszak). W 1922–23 jeździł do Niemiec i Anglii, w 1926 – do Chin i Japonii. W 1926 naraził się na ostry atak partyjnej prasy po wydaniu *Opowieści niezgasłego księżyca* o śmierci legendarnego komisarza →Frunzego, zgładzonego na stole chirurgicznym (prawdopodobnie na rozkaz →Stalina). Po opublikowaniu w Berlinie powieści *Mahoń* (1929) musiał zrezygnować z funkcji przewodniczącego Wszechrosyjskiego Związku Pisarzy. Dla rehabilitacji wydał powieść *Wołga wpada do Morza Kaspijskiego* (1930) o wielkiej budowie Nowej Rzeki. W 1931 przemierzył autem Amerykę od Pacyfiku po Atlantyk, w 1933 wydał publicystyczną powieść *O'key. Romans amerykański*. Był – obok Demiana Biednego, Wsiewołoda Iwanowa, Aleksandra Małyszkina, →Erenburga, Aleksandra Afinogenowa – jednym z pierwszych szczęśliwych posiadaczy daczy pisarskiej w Pieriedielkinie. Idea stworzenia laboratorium twórczego w „podmoskiewskiej Szwajcarii" zrodziła się w umyśle →Gorkiego pod koniec lat 20. W latach 30. państwo wyłożyło na budowę domów z ogródkami ponad 1,5 mln rubli. Na I Zjeździe Pisarzy (1934) wszedł do zarządu Związku. Jednak władze nigdy nie uznały go za swego. W październiku 1937 został aresztowany w Pieriedielkinie i oskarżony o udział w „grupach trockistowskich", przygotowujących zamachy na Stalina i →Jeżowa, oraz o szpiegostwo na rzecz Japonii. W śledztwie „przyznał się" do wszystkiego.

21 IV 1938 sąd pod przewodnictwem Wasilija Ulricha skazał go na karę śmierci przez rozstrzelanie. Wyrok na 44-letnim pisarzu wykonano bezzwłocznie. Dopiero w 1976 opublikowano w ZSRR okrojone *Dzieła wybrane* Pilniaka. (GP)

PIMIEN (Siergiej Michajłowicz Izwiekow, 1910–90), patriarcha Moskwy i Wszechrusi (1971–90).

Urodził się 27 VII we wsi Bogorodskoje koło Moskwy. Śluby zakonne złożył w 1927. Dwukrotnie aresztowany, przebywał w obozie po 1937 i w 1944–45. W czasie wojny walczył na froncie jako oficer. Po wyjściu z łagru pracował w Muromie, Odessie, Rostowie. W 1949–53 przełożony Monasteru Pieczerskiego w Pskowie, do 1957 Ławry Troice-Siergiejewskiej. Arcybiskup Tuły (1961–62), metropolita Leningradu i Ładogi (1961–63). Patriarcha Moskwy i Wszechrusi od 30 V 1971. W tej funkcji wyróżniał się

wyjątkową biernością wobec potrzeb wierzących i sytuacji Kościoła instytucjonalnego. Do niego, 13 III 1972, skierował →Sołżenicyn swój *List wielkopostny*, protestując przeciwko serwilistycznemu stosunkowi hierarchii do ateistycznego państwa. Z podobnymi listami i apelami zwracało się do niego wielu duchownych i świeckich prawosławnych, one również pozostawały bez odpowiedzi. Potępiając posłusznie apartheid w Afryce Południowej oraz „imperializm", hierarchia pod kierownictwem Pimiena nie dostrzegała represyjnego i dyskryminacyjnego stosunku władzy radzieckiej do własnych obywateli, gwałcenia formalnie gwarantowanych w konstytucji praw wolności sumienia i wyznania. W 1988 spotkał się z →Gorbaczowem z okazji rozpoczęcia uroczystości jubileuszu 1000-lecia Chrztu Rusi. Jubileusz ten, choć zorganizowany jeszcze w typowo radzieckim stylu, stał się pierwszą okazją do wyjścia Cerkwi z przymusowego getta.

Zmarł 3 V 1990 roku w Moskwie, pochowany w Troice-Siergiejewskiej Ławrze. (JS)

PLECHANOW Gieorgij Walentinowicz (1856–1918), filozof, ojciec marksizmu rosyjskiego.

Urodził się 11 XII we wsi Gudałówka w guberni tambowskiej, w rodzinie drobnego właściciela ziemskiego. W 1874–76 uczył się w Instytucie Górnictwa w Petersburgu. W 1876 wstąpił do rewolucyjno-narodnickiej organizacji „Ziemia i Wola". Po rozłamie wśród narodników wszedł w skład mniej skrajnego „Czarnego Podziału", potępiał terroryzm grupy „Wola Ludu". W 1880 wyemigrował z Rosji. Na początku lat 80. – powołując się na „konieczność historyczną" i „naukowość socjalizmu" – nawrócił się na marksizm. Wraz z Pawłem Akselrodem, Wierą Zasulicz, Lwem Deutschem założył w Genewie marksistowską grupę „Wyzwolenie Pracy". W 1882–98 stworzył teoretyczne podstawy rosyjskiego marksizmu w pracach: *Socjalizm i walka polityczna*, *Nasze rozbieżności*, *Przyczynek do rozwoju monistycznego pojmowania dziejów*, *O roli jednostki w historii*. Od 1889 był członkiem II Międzynarodówki. Uczestniczył w powstaniu SDPRR (Socjaldemokratyczna Partia Robotnicza Rosji), w 1901–05 był członkiem redakcji nielegalnej marksistowskiej gazety „Iskra". Na II Zjeździe SDPRR poparł →Lenina, ale już w październiku 1903 przyłączył się do grupy ugodowych mienszewików. Rewolucję 1905 uznawał za niepotrzebną awanturę, a Lenina krytykował za „blankizm" i rewolucyjny maksy-

Gieorgij Plechanow

malizm. Podczas I wojny światowej, wbrew bolszewikom, nawoływał do obrony kraju przed Niemcami. W marcu 1917 wrócił do Rosji, wzywał wszystkie warstwy do zgody narodowej. Potępił przewrót bolszewicki, gdyż był przekonany o konieczności dłuższej przerwy między rewolucją burżuazyjną a proletariacką. W 1918 wyjechał z Piotrogrodu na leczenie do Finlandii.

Zmarł 30 III 1918 w Pitkijarwi (Finlandia). Na jego prace teoretyczne często powoływali się zarówno Lenin, jak i →Stalin. Jednakże krytyczny osąd bolszewizmu dokonany przez Plechanowa był zawsze uznawany w ZSRR za „mienszewickie odchylenie". (GP)

PLISIECKA Maja Michajłowna (ur. 1925), primabalerina Teatru Wielkiego (rola Odetty-Odylii w *Jeziorze łabędzim*, *Umierający łabędź* Camille'a Saint-Saënsa, Carmen w *Carmen-Suicie* →Szczedrina-Bizeta), największa balerina 2. poł. XX w.

Urodziła się 20 XI w Moskwie, jako córka aktorki kina niemego Rachel Messerer. Dzieciństwo spędzała na Spitzbergenie, gdzie jej ojciec był konsulem i szefem kopalń węglowych. W 1938 został rozstrzelany, a matka trafiła do więzienia. Młoda Plisiecka uczyła się w Moskiewskiej Szkole Baletowej (1934–43). W 1943–90 w Teatrze Wielkim. Gdy w 1960 ze sceny odeszła →Ułanowa, Plisiecka została primabaleriną Teatru. Łabędzią bezcielesność poprzedniczki zastąpiła kobiecą namiętnością. Ówczesna minister kultury →Furcewa po obejrzeniu w 1967 *Carmen-Suity* Szczedrina-Bizeta narzekała, iż Plisiecka „*z bohaterki ludu hiszpańskiego zrobiła kobietę lekkich obyczajów*". Niezadowolenie władz wywoływały także jej interpretacje taneczne we własnej choreografii rosyjskiej klasyki: *Anny Kareniny* (1972), *Mewy* (1980), *Damy z pieskiem* (1985) do muzyki jej męża, Szczedrina. Od połowy lat 70. występowała w spektaklach zespołów zagranicznych, m.in. w „Balecie XX wieku" Maurice'a Béjarta (specjalnie dla niej wystawiona *Isadora*, ponadto: *Bolero* i *Leda*, 1975–79), w paryskim „Odeonie" (1985), Operze Rzymskiej (1985), „Teatro Colon" w Buenos Aires (1990). W czasie „pieriestrojki" otrzymała wraz z mężem obywatelstwo Litwy. Po konflikcie z dyrektorem Teatru Wielkiego udała się na artystyczną emigrację. W 1983–84 kierowała baletem Opery Rzymskiej, w 1988–90 stała na czele zespołu Narodowego Baletu Hiszpanii. Otrzymała wiele odznaczeń: Nagrodę Anny Pawłowej (Paryż 1962), Nagrodę Leninowską (1964), Złoty Medal Paryża z rąk Jacques'a Chiraca (1977), Francuski Krzyż Komandorski (1985), Order Legii Honorowej od François Mitteranda (1986), Via Condotti (Rzym 1989), Order Króla Juana-Carlosa (1990). Jest doktorem *honoris causa* Sorbony (1985) i Uniwersytetu Moskiewskiego (1993). W 1993 i 1995 odbyły się w Moskwie dwa jubileuszowe benefisy Plisieckiej, tańczyła w balecie *Wariatka z Chaillot* wg Jeana Giraudoux, *Isadorze* w choreografii Béjarta i pełnej ekspresji *Carmen-Suicie*. Wielokrotnie odwiedzała Polskę, po raz ostatni w 1997. Od kilku lat wraz z trupą Giedyminasa Tarandy prezentuje na scenach całego świata wieczór baletowy, w którym tańczy m.in. suitę *Umierający łabędź*, będącą wizytówką jej niepowtarzalnego kunsztu. Mieszka z mężem w Monachium i tam pracuje. (GP)

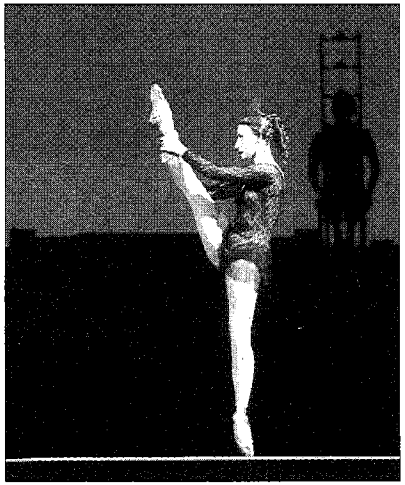

Maja Plisiecka

PŁATONOW Andriej (właśc. Andriej Płatonowicz Klimientow, 1899–1951), jeden z największych pisarzy rosyjskich XX w.

Urodził się 29 VIII w Woroneżu, gdzie ukończył miejscową politechnikę. Przez trzy lata pracował jako inżynier elektryk i meliorator. Uprawiał dziennikarstwo, krytykę literacką, reportaż, dał się też poznać jako poeta. W 1927 przeniesiono go do Moskwy. Dokonał kilkudziesięciu wynalazków z dziedziny elektroniki. Ze względu na niezwykłość swej wizji artystycznej nie mógł liczyć na uznanie krytyki oficjalnej oraz literackiego establishmentu, będąc stale obiektem brutalnych napaści, egzystując też, najczęściej w nędzy, poza środowiskami twórczymi. Największym tytułem do jego pośmiertnej sławy okazały się napisane pod koniec lat 20., lecz opublikowane znacznie później i poza granicami ZSRR, powieści (opowieści) *Czewengur* i *Wykop*. Oryginalność talentu, typ bohatera, niepowtarzalny język pozwoliły autorowi stworzyć obraz rzeczywistości radykalnie odmienny od wersji propagandowej, choć autor zdawał się chyba nie mieć pełnej świadomości obiektywnej wymowy politycznej swych dzieł. Był pierwotnie zafascynowany zwycięstwem rewolucji bolszewickiej, traktując ten fakt jako triumf dobra i sprawiedliwości. *Czewengur* ukazuje budowę komunizmu, pojmowanego w duchu doktrynalnej ortodoksji, z odrzuceniem „burżuazyjnej" moralności. Realizacja utopii przez garstkę fanatyków, ludobójcza eliminacja wrogów, bierne oczekiwanie na nastanie wiecznej komunistycznej szczęśliwości muszą skończyć się katastrofą. Przedstawiona w *Wykopie* budowa „zjednoczonego ogólnoproletariackiego domu" urasta do symbolu absurdalnej utopii niszczącej ludzkie wartości. Hasła komunistycznego kolektywizmu stają się podstawą systemu uprzywilejowania funkcjonariuszy kosztem bezwolnej masy. Skutecznym narzędziem realizacji wizji artystycznej jest tu bohater. Człowiek prosty, w swym „prymitywizmie" dosłownie traktujący hasła doktryny i w ten sposób obnażający ich zbrodniczy i antyludzki charakter. Autentycznie ludowy bohater demaskował też hipokryzję oficjalnie głoszonej „ludowości" socrealizmu, literatury powołanej do istnienia na zasadzie partyjnego dyktatu. Szczególną wiarygodność historyczną przedstawia język *Wykopu*, precyzyjnie oddający charakter partyjnej nowomowy. Klisze nowomowy demoralizują człowieka, przyzwyczajają go do sytuacji, w której tracą moc normalne odruchy ludzkie, a zbrodnia, określana hasłem „*likwidacji wroga klasowego*", staje się zbiorowym obłędem. Demoralizująca tresura ideologiczna w imię budowy ziemskiego raju, szczęścia osiąganego za wszelką cenę, najczęściej kosztem jednostki, odbierają sens ludzkiej egzystencji. Fikcją staje się też kultywowany w nowym ustroju obrządek biurokratycznej sprawozdawczości (*Miasto Gradow*, 1928), złowrogich cech aktualności nabierała historia bezsensownej inwestycji Piotra I (*Śluzy epifańskie*, 1926). Stale obecny jest w jego prozie przejmujący liryzm, skupienie uwagi na dramatyzmie intymnych ludzkich reakcji. Narzucająca się dzisiejszym czytelnikom politycznie demaskatorska wymowa dzieł pisarza niekoniecznie musiała być jego jedyną intencją. Wynikała w nie mniejszym stopniu z fascynacji Płatonowa wielką utopią oryginalnego filozofa rosyj-

skiego Nikołaja Fiodorowa, „*Jej myślą przewodnią było przezwyciężenie dezintegracji współczesnego człowieka* (...), *wyobcowania, oderwania od przyrody, nierówności duchowej i społecznej, skłócenia jednostek, narodów i kontynentów*" (W. i R. Śliwowscy). Bezustannie był piętnowany przez krytykę oficjalną, negatywnie o jego twórczości wypowiedział się też →Stalin. Zarzucano mu „szkalowanie" rzeczywistości radzieckiej i niezgodność z wymogami socrealizmu. Sława, a przez wielu podzielana opinia największego pisarza rosyjskiego XX w., stała się udziałem Płatonowa od lat 60.

Nie był represjonowany, ale w łagrze znalazł się jego syn, od którego zaraził się nabytą tam gruźlicą. Umarł w Moskwie 5 I 1951. (JS)

PODGORNY Nikołaj Wiktorowicz (1903–83), działacz państwowy, przewodniczący Prezydium Rady Najwyższej ZSRR.

Urodził się 18 II w Karlowce na Ukrainie. Pracował jako inżynier w przemyśle cukrowniczym, potem działał w aparacie partyjnym, szybko przechodząc kolejne szczeble hierarchii. W 1957–63 I sekretarz KP Ukrainy, w 1963–65 sekretarz KC KPZR, po upadku →Chruszczowa przewodniczący Prezydium Rady Najwyższej ZSRR. Przysłowiowy prymityw, torpedował, na ile był w stanie, jakiekolwiek próby zmian gospodarczych. Usunięty w 1977 przez →Breżniewa, który zapragnął powiększyć liczbę piastowanych przez siebie godności.

Zmarł 12 I 1983 w Moskwie. (JS)

POKROWSKI Michaił Nikołajewicz (1868–1932), historyk-marksista, działacz państwowy.

Urodził się 17 VIII w Moskwie. Po ukończeniu wydziału historyczno-filologicznego Uniwersytetu Moskiewskiego pozostawiony „w celu przygotowania do stanowiska profesorskiego". Uczeń wybitnych historyków, W. Kluczewskiego i P. Winogradowa. Pierwotnie pod wpływem „marksizmu legalnego" (→Struwe), od 1905 członek SDPRR, współpracownik bolszewickich gazet i periodyków. Na emigracji wykładowca w szkołach partyjnych dla robotników (Capri, Bolonia). Współpracował również z wydawaną przez →Trockiego „Prawdą". Po rewolucji lutowej w Moskwie współpracownik „Izwiestii", aktywny w strukturach wojskowych bolszewików, w 1918 uczestnik rokowań pokojowych z Niemcami w Brześciu Litewskim. Od V 1918 do śmierci zastępca ludowego komisarza oświaty i kultury, odpowiedzialny za politykę rządu w szkolnictwie i na uczelniach wyższych. Kierował archiwami radzieckimi, szef wielu utworzonych po 1917 uczelni, powołanych do kształcenia nowych kadr, od 1921 rektor Instytutu Czerwonej Profesury, od 1929 członek rzeczywisty Akademii Nauk ZSRR. Poglądy jego bez zastrzeżeń akceptował →Lenin. Autor podstawowych dla historiografii marksistowskiej dzieł na temat Rosji, jego podręczniki obowiązywały w ZSRR do połowy lat 30. W 1934–35 dokonano jednak gruntownej rewizji obrazu rosyjskiej przeszłości imperialnej w stronę jej rehabilitacji. Zrehabilitowano też rosyjski patriotyzm. Stalinowski *Krótki kurs historii WKP(b)* stanowić odtąd będzie jedynie dopuszczalną wykładnię najnowszych dziejów kraju, a „pokrowszczyzna", marksistowska ocena Rosji kolonialnej jako „więzienia narodów", wobec neoimperializmu stalinowskiego zostanie poddana druzgocącej krytyce. Wielu jego uczniów i kontynuatorów padło ofiarami terroru lat 30.

Zmarł 10 IV 1932 w Moskwie, urna z prochami została złożona w murze kremlowskim. (JS)

POPŁAWSKI Stanisław Gilarowicz (właśc. Siergiej Fiodorowicz Gorochow, 1902–73), radziecki generał w polskiej armii.

Urodził się 22 IV w Wiendiczanach koło Mohylewa. W Armii Czerwonej od 1923. W 1938 ukończył Akademię Wojskową im. M. Frunze, pozostając w niej jako wykładowca. W czasie II wojny światowej dowódca pułku, szef sztabu i dowódca dywizji, od 1943 dowódca korpusu. W 1944 odkomenderowany do pracy w Wojsku Polskim, dowódca 2. (1944) i 1. (1944–45) Armii, w 1947–50 zwierzchnik wojsk lądowych, w 1955 generał armii, w 1949–56 wiceminister obrony narodowej, poseł na Sejm, członek KC PZPR. W VI 1956 dowódca oddziałów wojska i KBW pacyfikujących robotników Poznania. Po powrocie do ZSRR I zastępca głównego inspektora, od 1958 w grupie generalnego inspektora ministerstwa obrony.

Zmarł 9 III 1973 w Moskwie. (JS)

POPOW Gawriił Charitonowicz (ur. 1936), ekonomista, jeden z liderów ruchu demokratycznego końca lat 80., pierwszy mer Moskwy.

Urodził się 31 X w Moskwie, w rodzinie greckiej. Absolwent Uniwersytetu Moskiewskiego; cała jego kariera akademicka związana była z uczelnią macierzystą. W 1977–80 dziekan wydziału ekonomiki oraz redaktor miesięcznika „Woprosy Ekonomiki". Od końca lat 80. jeden z radykalnych krytyków gospodarki socjalistycznej, w 1987 po raz pierwszy (w recenzji z powieści W. Dudincewa *Białe odzienia*) na jej określenie użył zwrotu „system nakazowo-rozdzielczy". Jego poglądy na transformację gospodarczą w Rosji silniejsze były jednak w wymiarze krytycznym, we wskazywaniu negatywów systemu „zastoju" aniżeli w propozycjach pozytywnych. Wyznając ideę „sprawiedliwości społecznej", był przekonany o możliwości zrealizowania utopii sprawiedliwej prywatyzacji oraz ewolucyjnego, „sterowanego przejścia do gospodarki rynkowej", nie miał wątpliwości co do skuteczności interwencjonizmu państwowego, a może nawet i „rynku socjalistycznego". Typowy przedstawiciel „dzieci XX Zjazdu", przeświadczonych, iż socjalizm posiada spore i wciąż nie wykorzystane rezerwy, w związku z czym reformy liberalne winny być syntezą kapitalizmu klasycznego oraz socjaldemokratycznej polityki egalitaryzmu. Jako profesor prestiżowej uczelni posiadał doskonałe stosunki z elitą starego systemu (m.in. z zięciem →Chruszczowa i zięciem →Kosygina), stąd jego pragmatycznie kompromisowe stanowisko wobec nomenklatury radzieckiej. Stał się zwolennikiem jej „miękkiego" przejścia do elity kierowniczej systemu postkomunistycznego. Jako specjalista w zakresie teorii zarządzania przyswajał nauce radzieckiej wiele niemarksistowskich, „burżuazyjnych" idei, które okazały swą przydatność pod koniec lat 80. Członek Grupy Międzyregionalnej deputowanych w łonie KPZR, jeden z przywódców ruchu „Demokratyczna Rosja". W 1990 wybrany na przewodniczącego rady miejskiej Moskwy, 12 VI 1991 na mera stolicy. Zrezygnował ze swej funkcji w 1992, utrzymując nadal bardzo dobre stosunki ze swym następcą, →Łużkowem. (JS)

POSKRIOBYSZEW Aleksandr Nikołajewicz (1891–1965), sekretarz →Stalina.

Wiedza o tej potężnej postaci z otoczenia Stalina jest skromna. Pochodził z Wiatki, był synem szewca, z zawodu – felczerem. W KC partii pracował już od 1922, w 1928 został kierownikiem specjalnego działu w kancelarii Stalina, odsunięty w wyniku starań →Berii w XI 1952. Niebywale pracowity, po 16 godzin spędzał w gabinecie swego gospodarza, przez wiele lat ciesząc się olbrzymim zaufaniem szefa. Znaczenie tego sekretarza było większe niż wielu członków Biura Politycznego, własnoręcznie bowiem do-

konywał selekcji całej informacji docierającej na Kreml, miał też wpływ na dobór petentów stających przed obliczem najważniejszej osoby w państwie. Był członkiem KC partii, deputowanym do Rady Najwyższej, w czasie wojny został nawet generałem. W ostatnim okresie życia Stalin nie ufał nikomu, szczególnie lekarzom, wypijał jednak bez obawy napary z ziół przygotowywane przez swego sekretarza-felczera. Zaufanie to miało wszakże „stalinowskie" granice, a niezastąpiony sekretarz został poddany normalnemu sprawdzianowi. Podczas antysemickiej kampanii 1949 aresztowano jego żonę, Żydówkę, matkę trojga dzieci. Gdy mąż prosił Stalina o jej zwolnienie, usłyszał odpowiedź: *„Nie mam na to wpływu, nic nie mogę zrobić. W NKWD wszystko wyjaśnią"*. I „wyjaśnili", bo w lipcu 1952 pani Poskriobyszew została rozstrzelana za „szpiegostwo", co wcale nie odbiło się na lojalności jej owdowiałego męża wobec szefa.

Zmarł 3 XII 1965 w Moskwie, pochowany na Cmentarzu Nowodziewiczym. (JS)

POWERS Francis Gary (1929–77), pilot amerykańskiego samolotu wywiadowczego U-2, bohater skandalu dyplomatycznego.

Urodził się 17 VIII w Jenkins, w stanie Kentucky. W 1951 wstąpił do lotnictwa USA. Od 1956 zatrudniony w ultratajnym programie lotniczym CIA U-2. Jego jednostka stacjonowała w Turcji. Katapultował, zestrzelony przez rakietę radziecką 1 V 1960 koło Swierdłowska (Jekatierinburga). Aresztowany, skazany „za szpiegostwo" na 10 lat więzienia, w 1962 wymieniony na szpiega Rudolfa Abela. Był to niespodziewany sukces radzieckiej obrony przeciwlotniczej, loty samolotów U-2 nad terytorium ZSRR – na wysokości 19–21 km – odbywały się bowiem regularnie. W 1955 USA, chcąc wzmocnić zaufanie między dwoma mocarstwami i w obawie przed tajnymi przygotowaniami radzieckimi do wojny z „imperializmem", zaproponowały program „otwartego nieba", zakładający wzajemną powietrzną inspekcję, odrzucony jednakże przez Moskwę. To skłoniło Amerykanów do realizacji misji wywiadowczej U-2, która będzie miała umożliwić wkrótce odkrycie rakiet radzieckich na Kubie. Incydent z V 1960 miał poważne konsekwencje dyplomatyczne. Po pierwszej wizycie →Chruszczowa w USA, w 1959, między ZSRR i Zachodem zdawał się utrwalać duch „pokojowego współistnienia". W zgodzie z nim, na 16 V 1960 postanowiono zwołać w Paryżu konferencję czterech mocarstw. Skończyła się fiaskiem, na samym jej początku bowiem Chruszczow zażądał od prezydenta USA publicznych przeprosin za lot Powersa oraz zaprzestania operacji wywiadowczych, na co Eisenhower zareagował negatywnie. Po powrocie do Moskwy przywódca radziecki uznał, iż prezydent USA *„bardziej nadaje się na kierownika domu dziecka niż na prezydenta..."*

Powers zginął w 1977 podczas katastrofy helikoptera. (JS)

PRIMAKOW Jewgienij Maksimowicz (ur. 1928), premier Federacji Rosyjskiej.

Urodził się 29 X w Kijowie, ale wychował w Tbilisi. W 1953 ukończył studia orientalistyczne. W 1959 wstąpił do KPZR i pozostał w niej aż do jej rozwiązania. Pracował w centrali radiowej, w 1962–70 korespondent „Prawdy" w krajach arabskich. W 1970 zastępca dyrektora Instytutu Gospodarki Światowej i Stosunków Międzynarodowych (IMEMO), w 1974 członek-korespondent Akademii Nauk, dyrektor IMEMO w 1985. Był wśród funkcjonariuszy partyjnych popierających wybór →Gorbaczowa na sekretarza generalnego KPZR, od 1985 jego doradca. Przewodniczący Rady Związku Prezydium Rady Najwyższej ZSRR w 1989–91 i zastępca szefa KGB. Podejmował próbę przeciwdziałania wojnie przeciwko Irakowi w 1990. W 1991 został kierownikiem wywiadu zagranicznego FR. W 1996 następca →Kozyriewa, zwolennik twardej polityki zagranicznej, przeciwnik rozszerzania NATO na wschód, orędownik sojuszu z radykalnymi krajami Bliskiego Wschodu oraz związku Białorusi z Rosją. 11 IX 1998 został przez Dumę zatwierdzony na premiera rządu FR. W niezwykle trudnym dla Rosji okresie kryzysu gospodarczego usiłował znaleźć rozwiązanie problemów powstałych po krachu finansowym z 17 VIII 98. W utworzonym przez niego „gabinecie kompromisu" znaleźli się zarówno przedstawiciele partii komunistycznej, zwolennicy zwiększenia roli państwa w gospodarce, jak i przedstawiciele kierunku liberalnego, co pozwalało „konserwować" stan dotychczasowej chwiejnej równowagi między grupami ekonomicznego i politycznego nacisku i nie podejmować reformatorskich inicjatyw w sferze gospodarczej. Odwołany ze stanowiska przez →Jelcyna 12 V 1999, mimo iż cieszył się poparciem 65% ludności. Podstawowym jego mankamentem w oczach prezydenta było to, iż stał się dla niego alternatywą, uniezależniając się od Kremla i tworząc mechanizmy współpracy między komunistyczną większością Dumy, nomenklaturą reprezentującą interesy dawnego aparatu KGB oraz kompleksu zbrojeniowego. (JS)

PROCHOROW Aleksandr Michajłowicz (ur. 1916), fizyk, współtwórca pierwszego generatora (masera) amoniakalnego, laureat Nagrody Nobla (1964, wspólnie z →Basowem i Amerykaninem Charlesem Hardem Townesem).

Urodził się 11 VII w Atherton w Australii, w rodzinie rosyjskiego emigranta-rewolucjonisty. W 1923 przyjechał z rodzicami do ZSRR. W 1939 ukończył Uniwersytet Leningradzki. W 1941–45 walczył na froncie. W 1946–82 pracował w Instytucie Fizyki im. P. Lebiediewa w Moskwie (w 1954–76 kierownik). Od 1959 profesor Uniwersytetu Moskiewskiego, członek Akademii Nauk ZSRR (1966) i Amerykańskiej Akademii Umiejętności w Bostonie. Laureat Nagrody Nobla w dziedzinie fizyki (1964). W 1969–79 redaktor naczelny 3. wydania Wielkiej Encyklopedii Radzieckiej. Występował aktywnie przeciwko →Sacharowowi – w 1983 wraz z członkami Akademii Nauk: Gieorgijem Skriabinem, Andriejem Tichonowem i Anatolijem Dorodnicynem opublikował oszczerczy artykuł w „Izwiestijach" pt. *Gdy traci się honor i wstyd*. Od 1983 dyrektor Instytutu Fizyki Ogólnej Akademii Nauk. Laureat Nagrody Leninowskiej (1959), Państwowej (1980) i Złotego Medalu im. Michaiła Łomonosowa Akademii Nauk ZSRR (1988). (GP)

PROKOFIEW Siergiej Siergiejewicz (1891–1953), kompozytor, jeden z największych twórców XX w., dyrygent i pianista, twórca symfonii, oper (*Miłość do trzech pomarańczy*) i baletów (*Romeo i Julia*), baśni symfonicznych (*Piotruś i Wilk*), muzyki do filmów →Eisensteina, w 1918–32 na emigracji.

Urodził się 23 IV we wsi Soncowka w guberni jekaterynosławskiej, w rodzinie agronoma. W 1904–14 studiował w klasie fortepianu i dyrygentury w petersburskim Konserwatorium. W 1915–16 napisał balet *Błazen* i *Suitę Scytyjską*, stworzył operę *Gracz* wg Dostojewskiego. Po październiku 1917, dzięki poparciu →Łunaczarskiego, uzyskał paszport zagraniczny, w maju 1918 odpłynął przez Syberię i Japonię do Ameryki. W 1919 stworzył swą najbardziej znaną operę *Miłość do trzech pomarańczy* (ze słynnym *Marszem*). W 1922 mieszkał w Alpach Bawarskich, w 1923 przeniósł się do Pa-

ryża, gdzie skomponował *II Symfonię*. W 1926 ukończył operę *Ognisty anioł* wg Walerija Briusowa, wystawioną dopiero w 1955 w Wenecji. Cały czas posiadał radziecki paszport i nie utrzymywał kontaktów z emigracją polityczną. W 1927 odbył tryumfalne tournée po ZSRR, w maju moskiewski Teatr Wielki wystawił *Miłość do trzech pomarańczy*. W 1928 skomponował balet *Syn marnotrawny*, głośna premiera miała miejsce w Paryżu (1929). W 1932 wrócił z rodziną do ZSRR, osiadł w Moskwie. Łunaczarski mówił do niego: *„Pan jest rewolucjonistą w sztuce, a my w życiu – powinniśmy razem pracować"*. Skomponował muzykę do filmu Aleksandra Fajncymmera *Car szaleniec* (1934, wg →Tynianowa) i do sztuki →Tairowa *Egipskie noce*. Współpracował z →Eisensteinem, komponując muzykę do *Aleksandra Newskiego* (1938, *„symfoniczny obraz bitwy na lodowej tafli jeziora"*, przerobiony potem na samodzielną kantatę), *Iwana Groźnego* (1945). W 1930, 1932 i 1934 koncertował w Warszawie i Wilnie. W 1934 napisał muzykę do baletu *Romeo i Julia*, początkowo odrzuconą przez Teatr Wielki (premiera odbyła się 22 XII 1946 z →Ułanową w niezapomnianej roli Julii). Żył w strachu przed aresztowaniem. W 1937–39 skomponował *Kantatę na dwudziestolecie Października* i *Zdrawicę* z okazji 60. urodzin →Stalina (wykonaną na „Warszawskiej Jesieni" w 1963 przez Orkiestrę Moskiewskiego Radia pod batutą Giennadija Rożdiestwienskiego). W 1938 odbył ostatnie tournée po USA. W 1940 wystawił w moskiewskim Teatrze Opery im K. Stanisławskiego operę *Siemion Kotko* o niemieckiej okupacji Ukrainy w 1918 (pierwotny projekt musiał ulec gruntownej przeróbce ze względu na ówczesną przyjaźń ZSRR–Niemcy). Podczas wojny stworzył głośną *V symfonię* i rozpoczął pracę nad operą na motywach powieści *Wojna i pokój*, kontynuowaną do 1950. Po wstrząsie mózgu w 1945 przestał dyrygować, osiadł w Nikolinej Górze koło Zwienigorodu. W 1943–47 otrzymywał kolejno 5 Nagród Stalinowskich (m.in. za *VII Sonatę*, balet *Kopciuszek* i *Sonatę skrzypcową f-moll*). Jednak w 1948 w *Rezolucji o operze „Wielka przyjaźń"* jego muzyczne dzieło zostało oficjalnie potępione. Głównym atakującym był →Chriennikow, który *Odę na koniec wojny* Prokofiewa potępiał już za to, że do jej wykonania potrzeba było za dużo instrumentów (16

Siergiej Prokofiew

kontrabasów, 8 harf i 4 fortepiany). Kompozytor dokonał aktu samokrytyki, pisząc w liście do Zjazdu Kompozytorów, że nie udało mu się przezwyciężyć wpływów zachodniego formalizmu. W 1950 napisał socrealistyczne oratorium *Na straży pokoju*, w 1951 otrzymał szóstą Nagrodę Stalinowską. W listopadzie 1952 odbyła się w Moskwie premiera *VII Symfonii*. Członek Akademii Santa Cecilia w Rzymie (1934) i Szwedzkiej Królewskiej Akademii Muzyki (1947).

Zmarł 5 III 1953 w Moskwie. Ponieważ w tym samym dniu umarł Stalin, były ogromne problemy z organizacją pogrzebu. Ostatecznie pochowano go na Cmentarzu Nowodziewiczym. Pośmiertnie przyznano mu jeszcze Nagrodę Leninowską (1957). (GP)

PROTAZANOW Jakow Aleksandrowicz (1881–1945), reżyser filmowy, współtwórca kina niemego w Rosji (obok Władimira Gardina).

Urodził się 4 II w Moskwie. Ukończył Moskiewską Szkołę Handlową. W 1907 zadebiutował w kinie jako scenarzysta. W 1909–18 zrealizował ok. 80 filmów, w tym nieme ekranizacje rosyjskiej klasyki: *Wojna i pokój* (wspólnie z Gardinem) i *Ojciec Sergiusz* wg Lwa Tołstoja, *Nikołaj Stawrogin* wg Dostojewskiego, *Dama pikowa* wg Puszkina. Jego głównym aktorem był →Mozżuchin, o którym mówiono, że „gra niebieskimi oczami", a także Igor Iljinski, jeden z najlepszych komików ZSRR. W 1920–23 Protazanow pracował na emigracji w Paryżu i Berlinie, niestety, bez powodzenia. Po powrocie zrealizował *Aelitę* (1924) wg →Tołstoja, pierwszy radziecki film z gatunku *science fiction* (aktorski debiut Iljinskiego w roli śledczego Krawcowa). Wielkim powodzeniem cieszyły się jego komedie powstałe w 1925–29: *Krojczy z Torżka*, *Proces o trzy miliony*, *Don Diego* i *Pelagia*. Propagandowy antyklerykalny *Odpust na św. Jorgena* (1929) opowiadał o oszukiwaniu naiwnych pielgrzymów przez „obłudnych księży" (w roli włóczęgi Franca Szulca wystąpił Iljinski). Protazanow ekranizował także dzieła pisarzy współczesnych, w 1927–28 powstały: *Czterdziesty pierwszy* wg Borisa Ławrieniowa i *Biały orzeł* wg *Gubernatora* Leonida Andriejewa z →Kaczałowem w roli głównej. W kinie dźwiękowym zrealizował antyfaszystowską komedię *Marionetki* (1934) i *Pannę bez posagu* wg Aleksandra Ostrowskiego (1936). W 1940–43 reżyserował film o udziale Baszkirów w chłopskim powstaniu Jemieliana Pugaczowa pt. *Saławat – wódz Baszkirów* oraz komedię o uzbeckim bohaterze narodowym pt. *Przygody Nasreddina*.

Zmarł 8 VIII 1945 w Moskwie. Jego filmy do dziś cieszą się powodzeniem w Rosji. (GP)

PUDOWKIN Wsiewołod Iłłarionowicz (1893–1953), reżyser filmowy, współtwórca radzieckiego kina psychologicznego (*Matka*, *Koniec Sankt-Petersburga*).

Urodził się 28 II w Penzie. W 1914 przerwał studia biologiczne na Uniwersytecie Moskiewskim, aby pójść na front. Odniósł rany i dostał się do niewoli, skąd uciekł i wrócił do Rosji (1918). Pracował w Moskwie jako chemik i plakacista. Po obejrzeniu *Nietolerancji* Davida Warka Griffitha (1919) poświęcił się filmowi. Od 1920 uczył się w „Goskinoszkole", był pomocnikiem →Gardina, występował w jego filmach *Sierp i młot*, *Ślusarz i kanclerz*. W 1922–24 przeszedł do eksperymentalnej pracowni →Kuleszowa i zagrał w *Niezwykłych przygodach Mr Westa w krainie bolszewików*. Jego debiutem reżyserskim była komedia *Gorączka szachów* (1925), opowieść o powszechnym zauroczeniu „królewską grą" podczas turnieju międzynarodowego, w którym wystąpił arcymistrz José Raul Capablanca. Następny film, popularnonaukowa *Mechanika mózgu* (1926), był poświę-

cony teoriom →Pawłowa. Światową sławę przyniosła mu ekranizacja *Matki* Gorkiego (1926), porównywana z *Pancernikiem Potiomkinem* →Eisensteina. Obok aktorów profesjonalnych – Nikołaja Batałowa i Wiery Baranowskiej – obsadził tu „naturszczyków", co przydało filmowi autentyczności. Ukazywał realistycznie slumsy wielkiego miasta, a w scenach rewolucyjnych (partia końcowa, w której pokazano rozpędzenie demonstracji przez Kozaków, oraz śmierć tytułowej bohaterki) zastosował technikę „montażu rytmicznego". Na 10-lecie Października zrealizował *Koniec Sankt-Petersburga*, metaforyczną opowieść o upadku „miasta carów" w 1914–17. W 1929 powstała *Burza nad Azją* o walce Mongołów z obcymi kolonizatorami. Pierwszym dźwiękowym filmem Pudowkina był *Dezerter* (1933) poświęcony ruchom robotniczym w Niemczech. W 1939–41 zrealizował dwie historyczne epopeje: *Minin i Pożarski* (film „na czasie", a więc antypolski, husarze leżą zabici na polu bitwy, skrzydła połamane...) oraz *Suworow* (Nagroda Stalinowska, 1941). Już po wojnie zakończył historyczny obraz *Admirał Nachimow*, potępiony w uchwale KC WKP(b) z 4 IX 1946 – wraz z drugimi częściami *Wielkiego życia* Leonida Łukowa i *Iwana Groźnego* Eisensteina, *Prostymi ludźmi* →Kozincewa i Leonida Trauberga – za *„niedostateczną znajomość rzeczywistości radzieckiej"*. Występował również jako aktor, m.in. w pierwszej części *Iwana Groźnego*, gdzie zagrał „jurodiwego". Pisał teoretyczne rozprawy o kinie, tłumaczone na wiele języków.

Zmarł 30 VI 1953 w Moskwie, spoczywa na Cmentarzu Nowodziewiczym. (GP)

PUGACZOWA Ałła Borisowna (ur. 1949), królowa radzieckiej i rosyjskiej estrady.

Urodziła się 15 IV w Moskwie. W 1964–69 uczyła się w Szkole Muzycznej im. Michaiła Hippolitowa-Iwanowa w Moskwie, nagrywała piosenki dla radia. W 1974 zdobyła nagrodę na V Wszechzwiązkowym Konkursie Artystów Estrady. W 1975 wystąpiła w Bułgarii na festiwalu „Złoty Orfeusz" z piosenką *Arlekino* – zdobyła Grand Prix i ogromną popularność. W 1978 zdobyła Bursztynowego Słowika na festiwalu w Sopocie, podbiła publiczność szlagierem *Wsio mogut koroli*. Wprowadziła na estradę radziecką rytm i muzykę ulicy, co ostro kłóciło się z obowiązującym dotychczas ckliwym patetyzmem. Prasa oskarżała ją o prowokację i wulgarność. W latach 80. zdobyła sławę w Szwecji i Finlandii, gdzie sprzedawano jej angielską płytę „Soviet Superstar". W Finlandii zamierzano nawet nazwać jej imieniem prom bałtycki, jednak temu ostro się sprzeciwiło Ministerstwo Kultury ZSRR. W 1986 wystąpiła w koncertach dobroczynnych na rzecz ofiar Czarnobyla. W 1988 założyła własny Teatr Pieśni, w obiekcie sportowym „Olimpijski" organizowała coroczne „Spotkania Bożonarodzeniowe". W czasach →Gorbaczowa zajęła się biznesem. Produkuje perfumy „Ałła" i redaguje pismo o tej samej nazwie, posiada własne studio nagrań i dom w centrum Moskwy. W grudniu 1991 otrzymała tytuł „ludowej artystki ZSRR" (już wtedy nie istniejącego). Podczas „Owacji Gwiazd 1993" obdarzono ją tytułem „Żywej Legendy". Zarabia wielkie pieniądze za występy we wszystkich częściach dawnego ZSRR, np. za dwa koncerty na Syberii uzyskała astronomiczne honorarium 11 milionów rubli, mercedesa i willę z ochroną na czas pobytu. W 1994 wyszła po raz czwarty za mąż za Filippa Kirkorowa (ur. 1967, „rosyjski Michael Jackson"). Kompletną klapą zakończył się za to jej występ z autorską pieśnią *Primadonna* na Konkursie Piosenki Eurowizji w Dublinie (1997). W kwietniu 1999 hucznie świętowała 50. urodziny – telewizja ORT-1 przez 4 dni wyświetlała filmy o niej. Wpływowy tygodnik „Moskowskije Nowosti" stwierdził nawet, że *„kto nie kocha Pugaczowej, ten nie kocha Ojczyzny"*. Jelcyn udekorował ją orderem „Za zasługi dla Ojczyzny". (GP)

PUTIN Władimir Władimirowicz (ur. 1952), pułkownik KGB, premier Federacji Rosyjskiej, kolejny „następca" prezydenta →Jelcyna.

Jedna z najbardziej tajemniczych postaci establishmentu politycznego Rosji. Z „cienia" wyszedł, gdy pojawił się w Moskwie w 1996. Wcześniej, w 1975, uzyskał dyplom prawnika uniwersytetu w Leningradzie. Jest również absolwentem Akademii Wywiadu Zagranicznego, a zdobytą tu wiedzę zastosował, pracując jako rezydent siatki szpiegowskiej na terenie Niemiec Zachodnich. Do Leningradu wrócił w 1980, obejmując obowiązki doradcy przewodniczącego rady miejskiej, później zastępcy pierwszego mera Sankt-Petersburga, →Sobczaka. Po jego przegranej w kolejnych wyborach przechodzi do pracy w stolicy, błyskawicznie pnąc się po kolejnych szczeblach kariery w otoczeniu prezydenta FR: najpierw jako zastępca szefa jego kancelarii, kierownik wydziału kontrolnego oraz pierwszy zastępca przewodniczącego administracji (Pawła Borodina). W 1998 staje na czele Federalnej Służby Bezpieczeństwa, dokonując w niej głębokiej czystki kadrowej. Od III 1999 został równocześnie sekretarzem prezydenckiej Rady Bezpieczeństwa. Po dymisji →Stiepaszyna, 9 VIII 1999 mianowany p.o. premiera, wkrótce zaaprobowany przez Dumę i Radę Federacji. B. Jelcyn uczynił go oficjalnie swym „następcą", wyrażając nadzieję, iż „jest (on) zdolny do skupienia wokół siebie ludzi, którzy poprowadzą Rosję w XXI wiek". Ponieważ 10 VIII Dagestan został przez fundamentalistów ogłoszony „niepodległą republiką islamską", nowy premier stanął wobec konieczności rozwiązania kolejnego kryzysu kaukaskiego. Po zgnieceniu rebelii w Dagestanie Moskwa rozpoczęła drugą wojnę czeczeńską pod hasłem stworzenia antyterrorystycznego „kordonu sanitarnego" wokół Iczkerii, w wymiarze operacyjnym wzorowaną na niedawnej akcji NATO przeciwko Jugosławii. Akcja lotnictwa federalnego i formacji pancernych już w pierwszych dniach przyniosła zniszczenia materialne, pociągnęła wiele ofiar wśród ludności cywilnej, powodując exodus dziesiątków tysięcy uchodźców. Jeśli pierwsza wojna czeczeńska (1994–96) miała być w zamiarze inicjatorów „małą zwycięską wojenką" podbudowującą niski prestiż prezydenta w perspektywie jego wyboru na drugą kadencję, ta również, oprócz celów deklarowanych, miała cel polityczny: umocnić prestiż nowego premiera i umożliwić mu zajęcie stanowiska gospodarza Kremla w roku 2000. Już 31 XII 1999 przejął obowiązki prezydenta Federacji Rosyjskiej. (JS)

PYRJEW Iwan Aleksandrowicz (1901–68), reżyser i scenarzysta, autor filmów propagandowych (*Legitymacja partyjna*) i adaptacji Dostojewskiego.

Urodził się 17 XI we wsi Kamień nad Obem w Kraju Ałtajskim. Jako młody chłopak walczył na froncie I wojny światowej, w 1918 służył w Armii Czerwonej na Uralu. W 1922 przyjechał do Moskwy wraz z →Aleksandrowem. W 1923 ukończył wydział aktorski Państwowych Warsztatów Eksperymentalnych i kontynuował naukę na wydziale reżyserskim. Pracował jako aktor w Pierwszym Robotniczym Teatrze Proletkultu u →Eisensteina i w Teatrze W. Meyerholda. Jako reżyser zadebiutował antyfilisterską komedią *Obca kobieta* (1929). W propagandowej *Legitymacji partyjnej* (1936) nawoływał do czujności komunistów wobec działań „klasowo obcych" dywersantów. Zrealizował komedie muzyczne: *Bogata narzeczona* (1938) i *Dziewczęta górą!* (1939, o młodych kołchoźnicach-trakto-

rzystkach, pokonujących trudy pracy na roli z pieśnią na ustach). Bohaterami *Świniarki i pastucha* (1941) uczynił wołogdziankę i dagestańskiego chłopaka, którzy zakochali się w sobie na wszechzwiązkowej wystawie rolniczej. Film zdobył olbrzymią popularność podczas wojny. Także kolejne dzieła Pyrjewa należały do gatunku komedii muzycznej: *O szóstej wieczorem po wojnie* (1944), *Pieśń tajgi* (1948) i *Kozacy z Kubania* (1950). Za każde z tych dzieł otrzymywał kolejno Nagrody Stalinowskie, w sumie uzbierał ich aż 6 (1941–43, 1946, 1948, 1951). W 1950–54 deputowany Rady Najwyższej. W 1957–60 kierował Biurem Organizacyjnym Związku Pracowników Kinematografii. W 1958–69 zrealizował filmy wg Dostojewskiego: *Idiotę*, *Białe noce* i *Braci Karamazow*, uważanych za jeden z lepszych jego filmów.

Zmarł 7 II 1968 w Moskwie, pochowany na Cmentarzu Nowodziewiczym. (GP)

R

RACHMANINOW Siergiej Wasiljewicz (1873–1943), kompozytor, pianista i dyrygent, kontynuator wielkiej tradycji rosyjskiej muzyki klasycznej, od 1917 na emigracji.

Urodził się 1 IV w „szlacheckim gnieździe" Siemionowo w guberni nowogrodzkiej, w rodzinie byłego huzara grodzieńskiego. W 1882 po licytacji rodzinnego majątku przeniósł się z rodziną do Petersburga, rozpoczął naukę w Konserwatorium. W 1885–92 pobierał nauki w Konserwatorium w Moskwie w klasie fortepianu, od 1889 – w klasie „teorii muzyki dla kompozytorów" u Siergieja Taniejewa. W 1904–06 dyrygent Teatru Wielkiego, w ciągu dwóch sezonów dyrygował 91 spektaklami (wykonano m.in. 11 oper, w tym *Aleko* z 1892, *Skąpy rycerz* i *Franczeska z Rimini* z 1904 – autorstwa Rachmaninowa, *Damę pikową* Piotra Czajkowskiego, *Życie za cara* Michaiła Glinki, *Kniazia Igora* Aleksandra Borodina), w których m.in. występowali: →Szalapin oraz wielka solistka Teatru Wielkiego, Aleksandra Nieżdanowa. W 1905–17 skomponował *II Symfonię*, poemat symfoniczny *Wyspa umarłych* wg obrazu Arnolda Böcklina (oba utwory powstały w Dreźnie), *Liturgię*, *Etiudy-obrazki*, *Romanse*, *III Koncert* na fortepian z orkiestrą, *Nocne czuwanie* na chór *a cappella*, utwór

Siergiej Rachmaninow

chóralny wg poematu *Dzwony* Edgara Allana Poe. Przed 1917 występował jako dyrygent orkiestr symfonicznych, najbardziej cenione były jego wykonania *IV Symfonii* Beethovena i *II Symfonii* Borodina. 25 III 1917 w moskiewskim Teatrze Wielkim dał ostatni koncert w Rosji na rzecz Armii Rosyjskiej. W grudniu 1917 przyjechał na tournée do Szwecji, co okazało się początkiem emigracji. Po koncertach w Sztokholmie i Kopenhadze wyjechał do Ameryki (1918). Cykl koncertów w 1919–25 przyniósł mu i wielką sławę, i majątek. Od 1925–26 mieszkał i koncertował w Europie (Francja, Szwajcaria), skomponował *IV Koncert fortepianowy*, *Trzy pieśni rosyjskie*. W Szwajcarii na brzegu jeziora wybudował dom i nazwał go „Sienar" (od „Siergiej i Natalia Rachmaninowie"). W 1934 skomponował *Rapsodię na temat Paganiniego* na fortepian i orkiestrę, w 1935–36 stworzył ekspresyjno-romantyczną *III Symfonię*. W 1936 odbył tournée po Europie (rozpoczął od Warszawy). Współpracował z →Fokinem przy wystawieniu baletu *Paganini* (1939). Przed wejściem Niemców do Paryża wyjechał do Ameryki. W listopadzie 1941 zorganizował koncert dobroczynny, z którego cały dochód przeznaczył na pomoc medyczną dla Armii Czerwonej. Swoje *credo* artystyczne zawarł w ostatnim wywiadzie dla prasy w grudniu 1941: „*W muzyce kompozytora powinna znaleźć odzwierciedlenie ojczyzna kompozytora, jego miłość, wiara, książki, obrazy, które wywarły na nim wrażenie.* (...) *Jestem kompozytorem rosyjskim, to moja ojczyzna określiła mój temperament i mój światopogląd*". Choroba uniemożliwiła mu twórczą aktywność, próbował się leczyć psychoanalizą.

Zmarł 28 III 1943 w swoim domu w Beverly Hills. Od początku lat 90. w Moskwie organizuje się konkursy muzyków-wykonawców jego imienia. (GP)

RADEK Karol Bernardowicz (właśc. Sobelsohn, 1885–1939), działacz SDKPiL, jeden z czołowych bolszewików, działacz Kominternu, publicysta.

Urodził się we Lwowie. Gdy miał 5 lat, zmarł mu ojciec i pozostawał na utrzymaniu matki. Wydalony z tarnowskiego gimnazjum za agitację socjaldemokratyczną. Po zdaniu eksternistycznej matury podejmuje studia na wydziale prawa Uniwersytetu Jagiellońskiego (1902), ale wkrótce wyjeżdża do Szwajcarii, gdzie wstępuje do zagranicznej organizacji SDKPiL. W 1905 w Warszawie prowadzi agitację wśród robotników. Dwukrotnie aresztowany, pracuje w Łodzi. W 1907 wydalony do Austro-Węgier. W 1908 w Niemczech współpracuje z lewicową frakcją miejscowej socjaldemokracji. Po rozłamie w SDKPiL (1911) zwolennik orientacji probolszewickiej, uczestnik konferencji lewicy (Zimmerwald, Kiental – 1915, 1916). Pertraktował z władzami niemieckimi na temat wyjazdu →Lenina do Rosji, przyjechał razem z nim do Sztokholmu. Pośredniczył w przekazaniu niemieckich pieniędzy dla bolszewików; członek delegacji radzieckiej na rozmowach z Niemcami w sprawie zawarcia pokoju między obu państwami. Jeden z liderów „komunistów lewicowych", zwolenników maksymalizacji procesu rewolucyjnego w skali światowej. Od XI 1917 emisariusz w Niemczech, współanimator nieudanej rewolucji 1918, członek i jeden z przywódców KP Niemiec. Aresztowany, przez pewien czas przebywał w berlińskim więzieniu Moabit. Po powrocie do Rosji członek kierownictwa Kominternu. W czasie wojny z Polską bezskutecznie tłumaczył kierownictwu bolszewickiemu, iż nadzieje na rewolucję proletariacką nad Wisłą są iluzoryczne. W 1923 jeszcze raz przebywa w Niemczech w celu dokonania przewrotu komunistycznego. Po powtórnym niepowodzeniu odsunięty od spraw Kominternu. W 1925 rektor Komunistycznego Uniwersytetu mas pracujących Wschodu. W okresie walk frakcyjnych po stronie →Trockiego, na XV Zjeździe WKP(b) wydalony z partii. W 1928 skazany na 3 lata zesłania, ale po publicznym wyrażeniu skruchy amnestionowany i przyjęty ponownie do partii. Współautor konstytucji „stalinowskiej" z 1936. Płodny publicysta, czołowe pióro dziennikarstwa początku lat 30. Jego artykuł *Budowniczy społeczeństwa socjalistycznego*, opublikowany w „Prawdzie" z 1 I 1934, był pierwszym panegirykiem na cześć →Stalina. Tekst ten okazał się przykładem dla innych pochlebców, podobnie jak i obelżywe napaści tego samego pióra na oskarżonych w procesach moskiewskich. Był też Radek świadkiem oskarżenia na pierwszym z nich (VIII 1936). O zwolennikach →G. Zinowiewa i →Kamieniewa pisał jako o „*bandzie krwawych morderców*". Jego felietony, jak i późniejsze samokrytyki, stawały się stylistycznym wzorem dla mniej zdolnych stalinowskich paszkwilantów-donosicieli. Gdy sam trafił na ławę oskarżonych, wyjątkowo gorliwie i z dużą inwencją artystyczną współpracował z organami represji, denuncjując swych sojuszników i przyjaciół. Skwapliwie przyznał się, iż był agentem japońskim, planował zabicie Stalina, chciał restaurować kapitalizm w ZSRR, a w zmowie z Trockim zamierzał zwrócić Niemcom Ukrainę. Wygląd małpy harmonizował u niego z leninowskim nihilizmem moralnym. Mówił po rosyjsku z silnym akcentem polskim, nosił duże bokobrody, wzorując się na swym „ukochanym poecie" – Mickiewiczu. Na drugim z moskiewskich procesów (nad Równoległym Antyradzieckim Centrum Trockistowskim, I 1937) za wzorowe zachowanie skazano go tylko na 10 lat łagru.

19 V 1939 zabity przez kryminalistów w Wierchnieuralsku. (JS)

RAJKIN Arkadij Isaakowicz (1911–87), aktor, mim i humorysta estradowy, zwany „radzieckim Chaplinem".

Urodził się 24 X w Rydze, w rodzinie robotnika portowego. W 1930–35 studiował w Instytucie Sztuk Scenicznych w Leningradzie. Pracował w leningradzkim Teatrze Młodzieży Robotniczej (TRAM), wkrótce przemianowanym na Teatr im. Leninowskiego Komsomołu. Od 1938 występował na estradzie jako konferansjer, w 1939 został laureatem I Konkursu Artystów Estrady w Moskwie, parodiując m.in. Chaplina. Od 1939 aktor i kierownik artystyczny Teatru Miniatur. Był mistrzem jednoaktówkowych transformacji, występował jako aktor, pieśniarz, tancerz, mim i cyrkowiec. Podczas wojny grał na froncie i w szpitalach wojennych. Po wojnie brał udział w popularnych spektaklach Teatru Miniatur: *W osiemdziesiąt dni dookoła świata* (1951), *Śmiać się to nie grzech* (1953), *Pory roku* (1956), *Miłość i trzy pomarańcze* (1959). Dzięki telewizji zdobył olbrzymią popularność w ZSRR. W 1957–69 występował na tournée w Polsce, Bułgarii, na Węgrzech, w Czechosłowacji, Rumunii, NRD, Berlinie Zachodnim i Anglii. W 1980 laureat Nagrody Leninowskiej. W 1981 przeniósł się z Teatrem Miniatur do Moskwy. Tu zaprezentował spektakl *Pokój domowi twemu* (1984), z którym wystąpił także w USA. 24 X 1987 stanął po raz ostatni na scenie.

Zmarł 17 XII 1987 w Moskwie. Spoczywa na Cmentarzu Nowodziewiczym. (GP)

RANIEWSKA Faina Gieorgijewna (1896–1984), aktorka teatralna i filmowa, znana z odwagi, bezkompromisowej uczciwości i ciętego języka.

Urodziła się 27 VIII w Taganrogu. Jej ojciec był żydowskim kupcem drugiej gildii. Nie otrzymała wykształcenia aktorskiego, debiutowała w teatrze letnim pod Moskwą. Przez 15 lat grała na prowincji: w Rostowie nad Donem, w objazdowym

Pierwszym Radzieckim Teatrze na Krymie, w Baku i Smoleńsku. Wystąpiła w *Wiśniowym sadzie* Czechowa, *Mandacie* →Erdmana, *Lubowi Jarowej* Konstantina Treniowa. Od 1931 występowała w moskiewskim Teatrze Kameralnym, od 1933 – w Centralnym Teatrze Armii Czerwonej. Wielką sławę przyniosła jej tytułowa rola w *Wassie Żeleznowej* Gorkiego (1936), gdzie objawiła talent aktorki dramatyczno-komediowej. W 1943–82 pracowała w Teatrze Dramatu (obecnie Teatr im. W. Majakowskiego), w Moskiewskim Teatrze im. A. Puszkina i Teatrze im. Mossowietu. Grała spekulantkę w *Sztormie* Władimira Billa-Biełocerkowskiego (1951), Euchenię w *Drzewa umierają stojąc* Alejandro Casony (1958), Felicjatę w *Prawda dobra, ale szczęście lepsze* Aleksandra Ostrowskiego (1980). W 1969–82 występowała jako Lucy Cooper w *Reszta jest milczeniem* Lise Delamare w reżyserii →Efrosa. Już w 1934 zadebiutowała w filmie (u młodego →Romma w *Baryłeczce* wg Maupassanta). Najlepsze filmowe kreacje stworzyła w *Podrzutku* Konstantina Judina i Tatiany Łukaszewicz (1939), *Marzeniu* Romma (1941), *Weselu* Isidora Annienskiego wg Czechowa (1944), *Kopciuszku* Nadieżdy Koszewierowej wg Szwarca (1947), *Aleksandrze Matrosowie* Leonida Łukowa (1948), *One mają Ojczyznę* Władimira Legoszyna i Aleksandra Fajncymmera (1950). Była jedną z najwszechstronniejszych aktorek XX wieku. Potrafiła odtwarzać zarówno śmieszne ekscentryczki, poczciwe mieszczki i nieszczęśliwe gospodynie z podupadłych hoteli, jak i okrutne macochy oraz bezwzględne niemieckie faszystki. W 1949–51 otrzymała dwukrotnie Nagrodę Stalinowską.

Zmarła 19 VI 1984 w Moskwie, pochowana na Cmentarzu Nowodziewiczym. (GP)

RASPUTIN Walentin Grigorjewicz (ur. 1937), pisarz, przedstawiciel „prozy wiejskiej" (*Pożegnanie z Matiorą, Pożar*), w latach 90. „narodowy komunista".

Urodził się 15 III we wsi Ust'-Uda w obwodzie irkuckim. W 1959 ukończył wydział historyczno-filologiczny na uniwersytecie w Irkucku, pracował jako dziennikarz na Syberii. Sławę uzyskał po publikacji w 1970–76 w piśmie „Nasz Sowriemiennik" trzech powieści: *W ostatnią godzinę*, *Żyj i pamiętaj*, *Pożegnanie z Matiorą*, w których pokazywał tragiczne zderzenie patriarchalno-religijnej tradycji Rosji z niszczycielską cywilizacją ZSRR. Opisywał zarówno podłość charakterów, jak i ludzki heroizm. W powieści *W ostatnią godzinę* młodzi ludzie niecierpliwie oczekują śmierci starej matki, a w *Żyj i pamiętaj* żona dochowuje heroicznej wierności swemu mężowi-dezerterowi. W wybitnym *Pożegnaniu z Matiorą* opisał śmierć wsi syberyjskiej, zalewanej wodą sztucznego jeziora – obraz ten traktowano jako symbol losów Rosji w czasach →Breżniewa. W 1985 opublikował „pieriestrojkowy" *Pożar*, w którym przestrzegał przed ekologicznymi konsekwencjami tworzenia sztucznych mórz i zawracania biegu rzek. Wkrótce przeszedł na pozycje narodowo-komunistyczne. W 1990 został jeszcze powołany przez →Gorbaczowa do Rady Prezydenckiej, ale 23 VII 1991 podpisał – wspólnie z Jurijem Bondariewem, Aleksandrem Prochanowem, →Ziuganowem i in. – opublikowane w piśmie „Sowietskaja Rossija" *Słowo do narodu*, które w istocie stanowiło wezwanie do „sierpniowego puczu". W latach 90. – podobnie jak inny „pisarz wiejski" →Biełow – nawołuje do „duchowego odrodzenia" i powrotu do „gleby rosyjskiej", co jego zdaniem nie jest możliwe po upadku ZSRR. W listopadzie 1998 był jednym z bohaterów Zjazdu Narodowo-Patriotycznego Związku Rosji, podczas którego doszło do zjednoczenia komunistów z nacjonalistami. (GP)

RERICH (Roerich) Nikołaj Konstantinowicz (1874–1947), malarz, filozof i poeta, znawca kultur Wschodu, od 1917 poza Rosją.

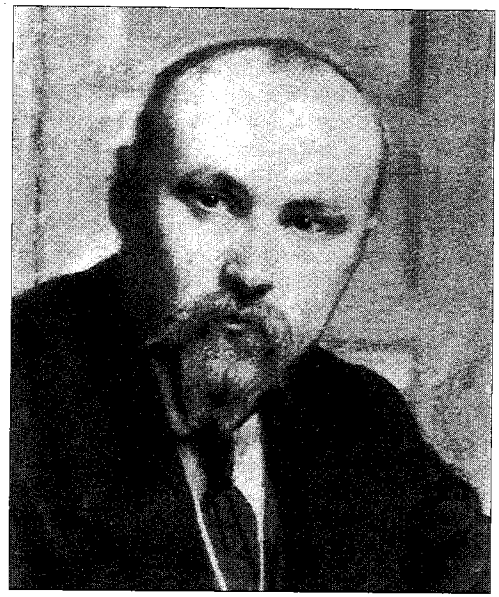

Nikołaj Rerich

Urodził się 9 X w Petersburgu, w rodzinie notariusza. W 1893–97 studiował w Akademii Sztuk Pięknych i na wydziale prawa uniwersytetu w Petersburgu. Od 1905 wystawiał obrazy w Pradze, Paryżu, Londynie, Berlinie, Brukseli, Rzymie i Wenecji. Od 1910 kierował grupą „Mir Iskusstwa". Zamiłowanie do starożytności słowiańskich znalazło odbicie m.in. w jego cyklu mityczno-archeologicznym *Początek Rusi. Słowianie*. Współpracował z →Diagilewem, w 1908–14 był autorem scenografii m.in. do *Pskowianki* Nikołaja Rimskiego-Korsakowa, *Tańców połowieckich* z opery *Kniaź Igor* Aleksandra Borodina. W 1912 napisał libretto, zaprojektował kostiumy i scenografię do *Święta wiosny* →Strawińskiego. Rewolucja 1917 zastała go w Finlandii, gdzie malował mityczne pejzaże skandynawskie (*Karelia. Wieczne oczekiwanie*). W 1920–23 odwiedził USA, wyjechał do Bombaju (1923), odbył wyprawę do Indonezji i na Cejlon (1925), rozpoczął prace nad malarskim cyklem *Nauczyciele Wschodu* (Konfucjusz, Budda, Mahomet, Mojżesz). W 1925–28 podróżował przez Himalaje do Azji Centralnej; swą wyprawę opisał w filozoficznym dzienniku (*Serce Azji*, *Ałtaj–Himalaje*), malował pejzaże Himalajów. Podczas II wojny światowej sformułował zasady ochrony dóbr kultury (tzw. Pakt Rericha, w którym aktywnie uczestniczył Einstein), antycypował idee podpisanej w 1954 Konwencji Haskiej. Mieszkał w Indiach, w 1934–35 przedsięwziął ekspedycję do Mandżurii i odwiedził północno-zachodnie Chiny. Ideał harmonijnego życia wywodził z nauk mędrców indyjskich; na jego poglądy filozoficzne wywarł także wpływ Lew Tołstoj. W rozprawach filozoficznych (*Dzierżawa światła*, *Wrota ku przyszłości*) twierdził, że jedynym sposobem na wyzwolenie człowieka ze szkodliwych przesądów jest twórczość i kultura, w których rozum wzbogacają porywy serca.

Zmarł 13 XII 1947 w dolinie Kulu, w indyjskim stanie Pendżab. Zgodnie z testamentem znaczna część jego indyjskiego malarskiego dziedzictwa trafiła do ZSRR. (GP)

RIAZANOW Eldar Aleksandrowicz (ur. 1927), popularny reżyser filmowy (*Dworzec dla dwojga*, *Niebiosa obiecane*).

Urodził się 18 XI w Moskwie. W 1950 ukończył Państwowy Instytut Filmowy WGIK w klasie →Kozincewa. Debiutował w 1956 głośnym odwilżowym musicalem *Noc sylwestrowa*, o konflikcie młodej dziewczyny z biurokratą radzieckim

Ogurcowem, znakomicie wykreowanym przez Igora Iljinskiego. W 1962 weszła na ekrany heroiczna komedia *Ballada husarska* o Nadieżdie Durowej, walczącej w 1812 z Napoleonem. W 1966 zrealizował tragikomedię *Złodziej samochodów* o Dietoczkinie-Janosiku, odbierającym auta nieuczciwym obywatelom. W roli oszusta Dimy Siemicwietowa wystąpił popularny aktor Andriej Mironow, który zagrał jeszcze u Riazanowa w komedii trickowej *Niezwykłe Przygody Włochów w Rosji* (1973). W 1980 powstała komedia *Garaż*, w 1982 – *Dworzec dla dwojga*, niezwykle popularny melodramat o kelnerce Wierze i moskiewskim pianiście Płatonie, którzy zakochali się w sobie na małej stacji kolejowej między Moskwą a Ałma-Atą. Wielkim przebojem w ZSRR stał się w 1984 *Okrutny romans* Riazanowa (wolna adaptacja dramatu Aleksandra Ostrowskiego *Panna bez posagu*). Światowy rozgłos uzyskała nakręcona w momencie rozpadu ZSRR tragikomedia *Niebiosa obiecane* o wspólnocie nędzarzy z podmoskiewskiego śmietnika, marzących o powszechnym braterstwie ludzi. W dramatycznej końcówce filmu – miast oczekiwanego UFO, mającego ich zabrać do niebios obiecanych – pojawia się czołg zrównujący z ziemią świętą górę nędzarzy pod dacze dla „nowych Rosjan". Riazanow bierze aktywny udział w życiu publicznym. Przed wyborami w 1993 ostrzegał przed komunistami, po wygraniu wyborów przez →Żyrinowskiego współtworzył – wraz z Wiktorem Astafjewem, →Okudżawą, →Rostropowiczem, →Lubimowem, →Bonner, →Kowalowem i Ałesiem Adamowiczem – Antyfaszystowski Front Intelektualistów. W grudniu 1994 – m.in. z Bellą Achmaduliną, →Wojnowiczem, Jurijem Dawydowem, Jurijem Kariakinem – podpisał list do →Jelcyna z protestem przeciwko wojnie w Czeczenii. W 1996 zrealizował komedię *Witaj durniu!*, traktowaną jako satyra na Żyrinowskiego. W 1997 na siedemdziesięciolecie urodzin Riazanowa telewizja ORT 1 wyświetliła w „Złotej Serii" wszystkie jego filmy. (GP)

RICHTER Swiatosław Teofilowicz (1915–97), pianista, największy rosyjski wykonawca 2. poł. XX w.

Urodził się 20 III w Żytomierzu, w rodzinie ukraińskiego pianisty, rozstrzelanego w czasach stalinowskich. W 1933–37 pracował jako koncertmistrz w Teatrze Opery i Baletu w Odessie. W 1937–46 studiował w Konserwatorium w Moskwie w klasie Gienricha Neuhausa. Do początku lat 60. nie wypuszczano go z ZSRR. W kraju wykonywał muzykę współczesną, m.in. dedykowaną mu *VII Sonatę* →Prokofiewa i utwory Aleksandra Skriabina. W 1950 laureat Nagrody Stalinowskiej, w 1961 – Leninowskiej. Na wniosek →Furcewej →Chruszczow wyraził zgodę na jego zagraniczne tournée. W 1960–62 koncertował w USA, Niemczech, Francji, Austrii, Polsce (w Warszawie, gdzie wykonywał utwory →Szostakowicza). Odniósł wielki sukces, szczególnie w Ameryce (przed nim z takim powodzeniem koncertował tu po wojnie tylko jeden pianista radziecki, →Gilels). W 1967 wystąpił po raz pierwszy w Berlinie Zachodnim – grał *II Koncert fortepianowy* Brahmsa. Wspólnie z Benjaminem Brittenem wykonywał *Sonatę na cztery ręce* Mozarta (1967). Na przełomie lat 60. i 70. grał w Berlinie i Moskwie *Potrójny koncert* Beethovena, razem z →Ojstrachem i →Rostropowiczem. Od końca lat 70. wykonywał pieśni Schuberta z niemieckim barytonem Dietrichem Fischer-Dieskauem. W 1981 rozpoczął cykl koncertów „Wieczory Grudniowe" w Białej Sali Muzeum Sztuk Pięknych im. A. Puszkina w Moskwie, do których sam układał program i dobierał wykonawców. W corocznych festiwalach – „Wiek Mozarta", „Czajkowski i Lewitan", „Obrazy Anglii. Tradycje i fantazje" – brali udział m.in. wiolonczelistka Natalia Gutman („*wcielenie szlachetności w sztuce*" wg Richtera), altowiolista Jurij Baszmiet, skrzypkowie: Gidon Kremer, Oleg Kagan, kwartet Borodina. W 1997 – już po śmierci Richtera – odbyło się „Romantyczne Intermezzo", poświęcone muzyce Schuberta, Mendelssohna i Brahmsa, podczas którego wystąpił pianista Ignat Sołżenicyn, syn pisarza. Richter kilkakrotnie odwiedzał Polskę, w 1992 grał w Filharmonii Narodowej w Warszawie. W 1995 otrzymał Nagrodę Państwową Federacji Rosyjskiej. Ostatnie lata życia spędził w Paryżu, przez 2 lata nie występował publicznie. Posiadał wielki dar autoironii i samokrytycyzmu: „*Sonata g-dur Schuberta to mój ulubiony utwór, ale nagranie mego wykonania nie zrobiło na mnie żadnego wrażenia*"... „*Nie podobam się sobie*" (z filmu *Richter nieujarzmiony*, 1998).

W lipcu 1997 wrócił do Moskwy, gdzie zmarł 1 VIII. Jego zwłoki wystawione w Białej Sali Muzeum Sztuk Pięknych żegnała cała kulturalna Rosja. Spoczywa na Cmentarzu Nowodziewiczym. (GP)

RIEMIZOW Aleksiej Michajłowicz (1877–1957), pisarz, jeden z największych nowatorów prozy rosyjskiej.

Urodził się 24 VI w Moskwie. Rozpoczęte w 1894 studia na Uniwersytecie Moskiewskim (wydział nauk przyrodniczych oraz historia i ekonomika) dwa lata później przerywa aresztowanie za udział w demonstracji studenckiej. Wydalony z uniwersytetu i w 1897 zesłany do Penzy. Za agitację polityczną zesłany do Ust'-Sysolska (obecnie Syktywkar), w 1901 do Wołogdy. Wyemigrował w 1921, poprzez Estonię i Berlin dotarł do Paryża, gdzie osiadł na stałe. W 1948, pod wpływem podzielanej przez wielu emigrantów powojennej sympatii do zwycięskiego ZSRR, przyjął obywatelstwo radzieckie, ale na powrót do ojczyzny nie zdecydował się. W 1905 publikuje powieść *Staw*, nawiązuje stosunki z elitą ówczesnej literatury rosyjskiej. Kolejne jego dzieła (*Za słońcem*, 1907, *Siostry krzyżowe*, 1910, *Piąta plaga*, 1912, *Rosja wichrem niesiona*, 1927, *Podstrzyżonymi oczami*, 1951) były przyjmowane z reguły negatywnie, szokowało nowatorstwo jego artystycznej wizji świata, odrzucanie konwencji gatunkowych, nowy język. „Syntetyczna proza" Riemizowa „*kontynuuje tradycję XIX-wieczną, wytyczając kierunki rozwoju prozy XX wieku*" (H. Waszkielewicz), realizm wzbogacając subiektywizmem w uniwersalistycznym, ponadczasowym wymiarze problemowym. Z twórczością współgrała niezwykła osobowość autora, „nawiedzonego" odmieńca, u którego pierwiastek teatralizowanej błazenady, inspirowanej ludową kulturą śmiechu, prymatem rzeczywistości psychicznej nad realną, łączył się z przenikliwością obserwacji, pozwalającą dostrzegać prawdę kamuflowaną kostiumem stereotypu. Swe główne dzieła prozatorskie (*Staw*, *Siostry krzyżowe*) nasyca reminiscencjami literackimi, konfrontacja z klasyką – głównie z Dostojewskim – pozwala autorowi ukazać różne poziomy świadomości, ludzkich wyobrażeń o świecie i życiu poprzez skaz, specyficzną narrację, zmitologizowaną staroruską i folklorystyczną przeszłość. Ta nowa poetyka pozwalała na nowo i w subiektywnie relatywizowanym wymiarze odczytywać filozoficzne problemy stawiane w *Braciach Karamazow* oraz *Zbrodni i karze*. Panoramicznym oglądem przełomowych wydarzeń 1917 jest *Ruś wichrem niesiona*, „*ostatni ruski latopis indywidualnej świadomości*" (H. Waszkielewicz). Indywidualny los rozpięty między historią „zewnętrzną" a subiektywnymi doznaniami, między jawą a snem, daje nowatorski i niezwykle sugestywny obraz wydarzeń epoki, przyczyniając się równocześnie do tworzenia nowej formy literackiej, kontynuowanej przez całą plejadę wybitnych pisarzy ro-

syjskich XX stulecia (→Biełyj, →Zamiatin, →Pilniak). Jeden z ulubionych autorów Józefa Czapskiego.

Przez całe życie towarzyszył mu niedostatek, na emigracji żył w głębokiej nędzy, prawie całkowicie ociemniały zakończył życie 21 XI 1957 w Paryżu. (JS)

RIEPIN Ilja Jefimowicz (1844–1930), malarz, największy realista w malarstwie rosyjskim, od 1917 poza Rosją.

Urodził się 24 VII w Czugujewie w guberni charkowskiej, w rodzinie wojskowego osadnika. Do 1862 malował ikony dla wiejskich cerkwi. W 1864–70 studiował w petersburskiej Akademii Sztuk Pięknych, malował obrazy religijne (*Wskrzeszenie córki Jaira*). W 1873 na Światowej Wystawie w Wiedniu wystawił *Burłaków na Wołdze*. W 1878 został członkiem Towarzystwa Pieriedwiżników, uczestniczył w Światowej Wystawie w Paryżu. Malował sceny ludowe (*Pożegnanie rekruta*, *Procesja w guberni kurskiej*) i rewolucyjne (*Nie oczekiwali*, *Odmowa spowiedzi przed straceniem*). W 1885 stworzył swe największe płótno historyczne pt. *Car Iwan Groźny z synem Iwanem 16 XI 1581*, na którym car-zabójca ze zwierzęcym strachem w oczach przytula do piersi zakrwawioną głowę zamordowanego syna. Po ostrej krytyce sfer rządowych obraz został usunięty z Galerii Tretiakowskiej. W 1887–88 powstał *Oracz* (Lew Tołstoj w Jasnej Polanie) i *Portret Lwa Tołstoja*, w 1888–91 – *Zaporożcy piszący list do sułtana tureckiego*, w 1891–1901 – portrety malarzy: Wiktora Wasniecowa i Walentina Sierowa, mecenasa sztuki Pawła Tretjakowa, *Aresztowanie agitatora*, *Jesienny bukiet*, *Autoportret*. W 1903 Riepin zamieszkał w Kuokkali, w Finlandii, jego posiadłość „Penaty" odwiedzali: →Gorki, →Majakowski, →Korolenko, →Czukowski, →Jewrieinow. W 1905–13 namalował *Samospalenie Gogola*, *Manifestację*, *Czarnomorską wolnicę*, *Puszkina na egzaminie w Liceum*, *Pojedynek*. W 1916–18 stworzył *Epokę Puszkina*, portret Majakowskiego (*Poeta-futurysta*), *Portret Kiereńskiego*, *Bydło imperializmu*, *Dezertera*. Rewolucji bolszewickiej nie zaaprobował i zdecydował się pozostać w odciętej od Rosji fińskiej Kuokkali. W swych późnych obrazach ukazywał człowieczy wymiar chrześcijańskiej religii – w 1922 namalował *Golgotę* i *Poranek po Zmartwychwstaniu*, w 1926 – *Sołochę* i *Portret córki Wiery*.

Ilja Riepin, Autoportret, 1894

Zmarł 29 IX 1930 na emigracji w Kuokkali (dziś Riepino w obwodzie leningradzkim). Od lat 30. radziecka propaganda szczyciła się nim jako „malarzem radzieckim", skrzętnie przemilczając fakt, iż Riepin – wielki humanista – nie zdecydował się na powrót do „ojczyzny światowego proletariatu". (GP)

RODCZENKO Aleksandr Michajłowicz (1891–1956), malarz awangardowy i grafik, mistrz nowoczesnej fotografii, prekursor reklamy.

Urodził się 5 XII w Petersburgu. Ojciec – chłop bezrolny, potem teatralny rekwizytor, matka – praczka, pochodząca z rodziny starowierców. W 1910–14 uczył się w Szkole Sztuk Pięknych w Kazaniu. Za swego mistrza uważał →Tatlina, którego poznał w 1916. Przed 1917 brał udział – obok m.in. Tatlina i →Malewicza – w wystawach malarzy-abstrakcjonistów. Po rewolucji 1917 sekretarz artystyczny Młodej Federacji Lewicy. W 1917–18 stworzył cykl *Kompozycji geometrycznych*, bronił malarstwa skrajnie indywidualistycznego, powołując się na anarchistyczną filozofię Maxa Stirnera. Współpracował z futurystycznym pismem „LEF", posługiwał się techniką collage'u i fotomontażu. „Nawrócił się" na konstruktywizm. W 1921 zerwał ze sztuką bezprzedmiotową na rzecz „twórczości produktywistycznej". W 1920–31 wykładał w Wyższych Warsztatach Artystyczno-Technicznych WChUTEMAS, które kształciły artystów-konstruktorów. Kreślił wizje 48-piętrowych drapaczy chmur, mostów-gigantów, marzył o żegludze powietrznej i podwodnych łodziach. Projektował filiżanki do herbaty, znaki firmowe, na plakatach reklamował akcje firm, książki, żarówki, kalosze, piwo, a nawet smoczki dla niemowląt. Na papierkach do zawijania cukierków (serie „Przywódcy rewolucji" i „Czerwona Moskwa") umieszczał dowcipne agitki →Majakowskiego (w latach 20. projektował konstruktywistyczne okładki do jego tomików). Od 1922 współpracował z →Wiertowem przy realizacji kronik: *Kinoprawda* i *Szósta część świata*. W 1927–28 brał udział w realizacji filmów: *Dziennikarka* →Kuleszowa, *Moskwa w Październiku* Borisa Barneta, *Albidum* Leonida Oboleńskiego. W 1929 zaprojektował kostiumy i scenografię do sztuki Majakowskiego *Pluskwa* w Teatrze →Meyerholda. Od 1924 zajmował się fotografią, do 1931 był członkiem grupy „Oktiabr'", z której usunięto go za „formalizm". Tworzył prace reportażowe, w latach 30. do swoich tematów włączył sport, cyrk, balet i defilady świąteczne. W 1933–41 przygotował kilkanaście propagandowych cyklów fotograficznych dla pisma „SSSR na strojkie": *Kanał Białomorski*, *Radzieckie złoto*, *Kanał Wołga–Moskwa*, *Dwadzieścia lat Rosyjskiej Państwowej Komisji Elektryfikacyjnej*. Po wojnie powrócił do malarstwa sztalugowego, do końca życia pracował nad portretami Majakowskiego i graficzną oprawą jego książki *Dobrze*. Z nazwiskiem Rodczenki zrosły się określenia „walczący funkcjonalista", „negujący estetykę", „apostoł filozofii przedmiotów użytkowych".

Zmarł 3 XII 1956 w Moskwie. Obecnie jego dzieło przeżywa renesans w Europie i świecie. (GP)

ROKOSSOWSKI Konstantin Konstantinowicz (1896–1968), dowódca wojskowy, marszałek radziecki i polski.

Urodził się 21 XII w Wielikich Łukach, w zubożałej rodzinie szlacheckiej o rodowodzie polskim. W Armii Czerwonej od 1918, podczas wojny domowej dowódca oddziału kawalerii. Absolwent Akademii Wojskowej im. M. Frunze (1929). W okresie rozprawy z elitą wojskową aresztowany jako „szpieg japoński i polski", poddany torturom. Wybito

mu przednie zęby, dwukrotnie wieziono na rozstrzelanie, ale do niczego się nie przyznał. Wyszedł na wolność w 1941. Jeden z najbardziej utalentowanych dowódców radzieckich okresu wojny z Niemcami, znany też z ludzkiego stosunku do żołnierzy. Dowodzona przez niego 16. Armia odnosiła sukcesy w obronie Moskwy w XII 1941. Kierował odcinkiem dońskim zamykającym pierścień okrążenia armii niemieckiej pod Stalingradem, dowodził frontem centralnym w gigantycznej i decydującej bitwie pancernej tej wojny, na Łuku Kurskim. Stał na czele 1. i 2. Frontu Białoruskiego. Od 1944 marszałek. Na rozkaz →Stalina zatrzymał ofensywę na Warszawę, by umożliwić Niemcom rozprawę z powstaniem. Uniemożliwiał też samolotom alianckim, wysyłanym z misją niesienia pomocy zaopatrzeniowej dla powstańców, lądowanie na obszarze wolnym od Niemców. Bohater Związku Radzieckiego w 1944 i 1945. Dowodził Defiladą Zwycięstwa na Placu Czerwonym 24 VI 1945. W 1949–56 minister obrony narodowej PRL, marszałek Polski i wicepremier. Podczas wydarzeń polskiego Października 1956 zwolennik zbrojnego rozstrzygnięcia konfliktu. Na żądanie strony polskiej odesłany do ZSRR. Po powrocie wiceminister oraz główny inspektor Ministerstwa Obrony ZSRR.

Zmarł 3 VIII 1968 w Moskwie, urnę z jego prochami umieszczono w murze kremlowskim. (JS)

Michaił Romm

ROMM Michaił Iljicz (1901–71), reżyser filmowy (*Lenin w Październiku*, *Dziewięć dni jednego roku*, *Zwyczajny faszyzm*) i pedagog.

Urodził się 24 I w Irkucku, w rodzinie żydowskiego lekarza i zesłańca. W 1911 wyjechał z matką do Moskwy, w 1917 rozpoczął naukę w szkole rzeźby. W 1918–21 służył w Armii Czerwonej. Potem kontynuował studia rzeźbiarskie (1921–24). Pisał scenariusze, w 1934 nakręcił niemą *Baryłeczkę* wg Maupassanta, wysoko ocenioną przez →Gorkiego i Romain Rollanda. W 1937 zrealizował *Bohaterów pustyni* o walce czerwonoarmistów z turkmeńskimi kontrrewolucjonistami (basmaczami) na pustyni Kara-Kum. W 1937–39 nakręcił *Lenina w Październiku* i *Lenina w 1918 roku*. Premiera pierwszego filmu w moskiewskim Teatrze Wielkim była oklaskiwana 6 X 1937 przez całe Biuro Polityczne ze →Stalinem na czele. Jednak wkrótce Romm dostał polecenie dokręcenia scen z aresztowaniem Rządu Tymczasowego i ze szturmem na Pałac Zimowy. W 1943 weszło na ekrany propagandowe *Marzenie* Romma, popierające agresję ZSRR na Polskę. W tym samym roku reżyser protestował w liście do →Stalina przeciwko antysemickim decyzjom personalnym, podejmowanym przez Komitet ds.

Kinematografii. W 1944 zrealizował antyfaszystowski *Numer 217* (Nagroda Stalinowska w 1946 i wyróżnienie na I MFF w Cannes). W 1947–50 nakręcił dwa pamflety polityczne: *Harry Smith odkrywa Amerykę* i *Tajną misję*. W 1941–51 pięciokrotny laureat Nagrody Stalinowskiej. Od 1949 wykładał w Państwowym Instytucie Filmowym WGIK, wychował →Czuchraja, →Szukszyna, →Tarkowskiego, →N. Michałkowa. W 1951–53 reżyserował dwuczęściowy film o admirale Fiodorze Uszakowie, w 1962 – *Dziewięć dni jednego roku* o moralnych perypetiach młodych fizyków w czasie „odwilży", zapoczątkowanej przez →Chruszczowa (→Batałow i →Smoktunowski w rolach głównych). W latach 60. mężnie zwalczał próby restauracji stalinizmu w życiu społecznym i kinematografii. W 1962 na konferencji Instytutu Historii Sztuki mówił z oburzeniem o działalności pisma „Oktiabr'", które ostro napadało na →Pudowkina i →Eisensteina i publikowało druzgocące recenzje z filmów odwilżowych: *Pokój przychodzącemu na świat* Aleksandra Ałowa, *Niewysłany list* i *Lecą żurawie* →Kałatozowa, *A jeśli to miłość?* Julija Rajzmana, *Dziewięć dni jednego roku*. W 1966 – wspólnie z →Kapicą, →Jefriemowem, pisarzem Wiktorem Niekrasowem, →Plisiecką – podpisał list do →Breżniewa z protestem przeciwko próbom rehabilitacji Stalina. Ogólnoświatowy rozgłos zdobył filmem *Zwyczajny faszyzm* (1965), zmontowanym z hitlerowskich kronik propagandowych.

Zmarł 1 XI 1971 w Moskwie, spoczywa na Cmentarzu Nowodziewiczym. (GP)

ROSTROPOWICZ Mstisław Leopoldowicz (ur. 1927), wirtuoz wiolonczeli i dyrygent, wykonawca utworów →Szostakowicza i →Prokofiewa, od 1974 poza Rosją, kawaler najwyższego odznaczenia Rosji – Orderu św. Andrzeja Apostoła.

Urodził się 27 III w Baku. Jego polski przodek, Hannibal Władysław Roztropowicz, pieczętował się herbem Bogoria. W 1943–46 uczył się w moskiewskim Konserwatorium (od 1960 profesor).

Mstisław Rostropowicz

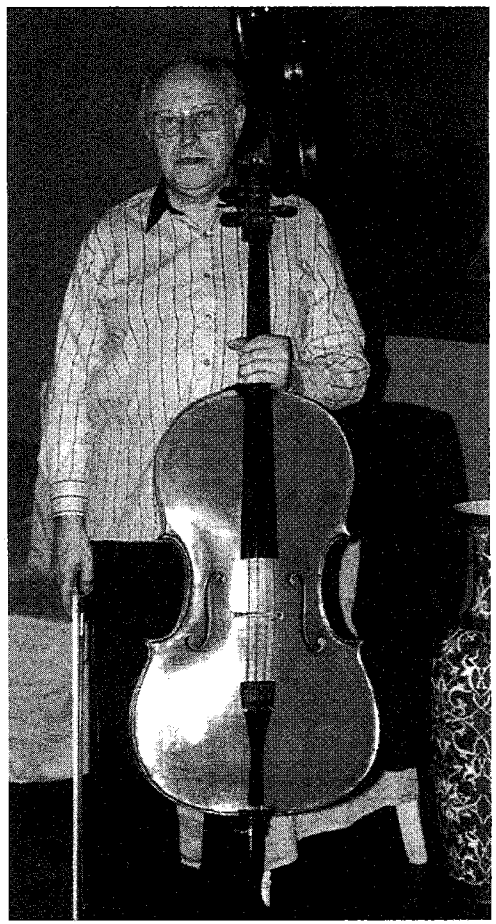

W 1961 został honorowym członkiem Królewskiej Akademii Muzycznej w Londynie. Jako wiolonczelista i dyrygent (opera P. Czajkowskiego *Eugeniusz Oniegin* w Teatrze Wielkim w Moskwie) uzyskał międzynarodową sławę. Laureat Nagrody Stalinowskiej (1951) i Leninowskiej (1964). Na przełomie lat 60. i 70. wykonywał w Berlinie i Moskwie *Koncert potrójny* Beethovena wspólnie z →Richterem i →Ojstrachem. Wspomagał dysydentów. W 1969 w swoim domu w Żukowce pod Moskwą dał na 5 lat schronienie →Sołżenicynowi. Dziś mówi: „*Załamała się wtedy moja wiara w ludzi. Nawet najbliżsi przyjaciele nie pozdrawiali mnie wtedy na ulicy, bo się bali*". W 1974 nakazano mu wyjazd z ZSRR, w 1978 odebrano jemu i jego żonie, wybitnej śpiewaczce Galinie Wiszniewskiej, radzieckie obywatelstwo i odznaczenia państwowe (w 1990 próbowano im zwrócić obywatelstwo, ale nie przyjęli; podróżowali po świecie z paszportami Monaco i Szwajcarii). Rostropowicz stał się ambasadorem rosyjskiej muzyki w wolnym świecie. Uzyskał obywatelstwo Szwajcarii (1982). Od 1977 główny dyrygent Narodowej Orkiestry Symfonicznej w Waszyngtonie. W 1994 w wywiadzie dla polskiego pisma „Studio" mówił: „*...po 17 latach kierowania National Symfony Orchestra każde pojawienie się symfonii Szostakowicza w programie mojego koncertu wywołuje olbrzymie emocje. Sądzę, że jeśli chodzi o muzykę Szostakowicza, to wyedukowałem Waszyngton całkiem dobrze*". W 1988 po wielu latach braku kontaktu z krajowymi kompozytorami wykonał utwór →Szczedrina *Stichira*, poświęcony milenium Chrztu Rusi. W 1988 po kataklizmie trzęsienia ziemi w Armenii dał w Europie serię koncertów na rzecz poszkodowanych. W 1990 przyjechał na tournée do kraju, był tu witany z największymi honorami. Podczas puczu w sierpniu 1991 stanął po stronie →Jelcyna, dwie noce spędził w oblężonym przez komunistów Białym Domu. Poparł Jelcyna w jego konflikcie z Radą Najwyższą (1993). W 1996 koncertował w Niżnym Nowogrodzie jako gość IV Międzynarodowego Festiwalu im. →Sacharowa i zorganizował w Moskwie premierę *Lady Makbet mceńskiego powiatu* →Szostakowicza. W 1998 został ambasadorem pokoju UNESCO, z rąk prezydenta Francji Jacques'a Chiraca otrzymał Order Legii Honorowej w stopniu komandora i został doktorem *honoris causa* Uniwersytetu Humanistycznego w Petersburgu. Jest nadal pełen twórczej werwy i entuzjazmu. We wrześniu 1998 był gościem Penderecki na festiwalu „Kraków 2000". Do 1994 otrzymał 22 państwowe odznaczenia w różnych krajach oraz 36 doktoratów honorowych (w tym Akademii Muzycznej w Warszawie). Razem z żoną, Wiszniewską, posiada domy w Anglii, USA, Moskwie i Petersburgu. (GP)

RUDIENKO Roman Andriejewicz (1907–81), oskarżyciel radziecki na procesie norymberskim 1945–46, prokurator generalny ZSRR.

Urodził się 30 VII w Nosowce, w guberni czernihowskiej. Prawnik z wykształcenia, od 1929 pracował w organach bezpieczeństwa na Ukrainie, główny prokurator republiki w 1944–53. Sędzia w procesie szesnastu Polaków w VI 1945; bardzo aktywny w akcji zwalczania polskiego podziemia. Od 1953 prokurator generalny ZSRR, przeprowadził pierwsze przesłuchanie →Berii w nocy 8/9 VII 1953. Informował →Chruszczowa przygotowującego tajny referat na XX Zjazd o bezzasadności wyroków sądowych ferowanych w latach 30. W tajnej notatce do władz partyjnych pisał o rozprawie nad uczestnikami demonstracji robotniczej w Nowoczerkasku (1–3 VI 1962), podczas której 7 osób skazano na śmierć, pozostałym wymierzono kary od 15 do 20 lat więzienia. Podczas samych zajść zginęło ponad 20 osób. Współdziałał ściśle

z →Andropowem w wydalaniu z kraju →Sołżenicyna.

Zmarł 21 I 1981 w Moskwie. (JS)

RYKOW Aleksiej Iwanowicz (1881–1938), działacz partyjny i państwowy, premier radziecki, ofiara terroru stalinowskiego.

Urodził się 25 II w Saratowie, w rodzinie chłopskiej. W 1900 ukończył gimnazjum klasyczne. Wprawdzie rozpoczął studia na wydziale prawa uniwersytetu w Kazaniu, lecz ich kontynuację uniemożliwiły wczesne zainteresowania działalnością rewolucyjną. Pod koniec 1902 jedzie do Szwajcarii, gdzie po spotkaniu z →Leninem staje się zawodowym rewolucjonistą. Wkrótce zaznaczają się różnice między nim a twórcą bolszewizmu, ponieważ jest zwolennikiem sojuszu wszystkich partii lewicowych. Do rewolucji lutowej wielokrotnie aresztowany, więziony i zsyłany. Na konferencji SDPRR(b) w IV 1917 wspólnie z →Kamieniewem formułuje podstawy przyszłego „bolszewizmu prawicowego", będącego alternatywą leninowskiej koncepcji walki z Rządem Tymczasowym i zbrojnej metody przejęcia władzy. Po październiku 1917 wchodzi do pierwszego rządu (Sownarkomu – Rady Komisarzy Ludowych) Lenina jako komisarz ludowy (minister) spraw wewnętrznych, którą to funkcję sprawuje tylko 9 dni. Zrezygnował, występując z KC partii, w proteście przeciwko monopolowi władzy jednej partii i opowiadając się za koalicyjną formułą rządów. Po porażce „bolszewizmu prawicowego" nadal należy do elity bolszewickiej. W 1918–21 oraz 1923–24 kieruje Radą Najwyższą Gospodarki Narodowej (WSNCh), od 1921 pełni funkcję zastępcy przewodniczącego Rady Komisarzy Ludowych oraz szefa Rady Pracy i Obrony (STO). Po śmierci Lenina staje na czele rządu centralnego, równocześnie kierując rządem Republiki Rosyjskiej. W czasie represji przeciwko Cerkwi w VI 1923 przyjął →Tichona na jego prośbę, interweniując na rzecz złagodzenia szczególnie brutalnych prześladowań wierzących. W 1931–36 komisarz łączności. Jako jeden z pierwszych krytykuje błędność komunizmu wojennego, postulując decentralizację gospodarki. Podczas walk frakcyjnych w czasie choroby Lenina staje po stronie →Stalina przeciwko →Trockiemu. Jego nazwisko związane jest, od 1923, z produkcją pierwszej radzieckiej wódki. Było to przyznanie się do fiaska socjalistycznej prohibicji, bolszewicy uznawali bowiem alkohol za „kapitalistyczny przeżytek" („rykowka" miała 20% alk.). Od 1924 u boku Stalina, uczestnik bloku antytrockistowskiego. W okresie likwidacji NEP-u opowiada się za kolektywizacją wsi, choć jest zwolennikiem umiarkowanej polityki godzenia interesów wsi i miasta, jednakże na lipcowym plenum KC (1928) otwarcie występuje z krytyką Stalina. Wkrótce „opozycja prawicowa" (oprócz Rykowa →Bucharin i szef centrali związkowej M. Tomski) ponosi klęskę. Wielokrotne pokajalne występy nie odnoszą skutku i 20 XII 1930 traci stanowisko przewodniczącego Rady Komisarzy Ludowych, wkrótce usunięty z Biura Politycznego KC, a 30 III 1931 mianowany komisarzem łączności („poczt i telegrafów"). Na XVII Zjeździe WKP(b) w 1934 razem z innymi członkami byłej opozycji wygłasza panegiryki na cześć Stalina. Podczas plenum lutowo-marcowego 1937 aresztowany. W śledztwie, całkowicie złamany, przyznaje się do zarzucanych mu zbrodni, m.in. kontaktów z polskim kontrwywiadem i planów oderwania Białorusi od ZSRR.

Podczas trzeciego publicznego procesu moskiewskiego (nad Prawicowo-Trockistowskim Blokiem Antyradzieckim, 2–13 III 1938) skazany na śmierć i rozstrzelany. Represjom poddano też rodzinę: żona zmarła w więzieniu, córce Natalii przyszło spędzić wiele lat w więzieniach i na zsyłkach. Podobny

był los jego siostry, a jej męża rozstrzelano. (JS)

RYŻKOW Nikołaj Iwanowicz (ur. 1929), działacz gospodarczy, premier.

Urodził się 28 IX w obwodzie donieckim. Absolwent Politechniki Uralskiej. W fabryce budowy maszyn w Uralsku zajmował kolejne stanowiska od majstra do dyrektora. W 1971–75 dyrektor zjednoczenia „Urałmasz", w 1975 wiceminister ciężkiego budownictwa maszynowego i urządzeń transportowych, w 1979–82 pierwszy zastępca przewodniczącego Państwowej Komisji Planowania (Gospłanu). Równocześnie kariera partyjna aż do członka Biura Politycznego KC w 1985. W 1985–90 premier rządu ZSRR. Sceptycznie odnosił się do idei gospodarczej „pieriestrojki", uznając za priorytet doprowadzenie do ekonomicznej równowagi, wedle zasady: „najpierw stabilizacja, potem reformy". Ze stanowiska zrezygnował z powodu ataku serca. W 1991 kandydat na prezydenta RSFRR, przegrał z →Jelcynem. Umiarkowany pragmatyk-konserwatysta. (JS)

S

SABLIN Walerij Michajłowicz (1939–76), tragiczny idealista, kapitan marynarki wojennej, przywódca „buntu" na statku „Storożewoj".

Urodził się 1 I w Leningradzie. Absolwent uczelni wojskowej (1960) i Akademii Wojskowo-Politycznej (1973). Zastępca dowódcy krążownika „Storożewoj" do spraw politycznych, cieszący się ogromnym autorytetem załogi. 8 XI 1975, nazajutrz po paradzie okrętów z okazji 58. rocznicy rewolucji październikowej w Rydze, z grupą oddanych sobie marynarzy przejął dowództwo nad pozbawionym rakiet i uzbrojenia statkiem z zamiarem dotarcia do Leningradu, skąd przez telewizję miał ogłosić swój program naprawy sytuacji w kraju: ograniczenia władzy oligarchii partyjnej, walki z korupcją, przywrócenia wolności słowa i wolnych wyborów. Informacja o „buncie" dotarła jednak do dowództwa, statek został zbombardowany przez lotnictwo, a Sablin aresztowany. W śledztwie zarzucono mu „wrogie państwu radzieckiemu zamiary: zmianę ustroju państwowego i społecznego oraz rządu", a w czasie przesłuchań poddano torturom, wybito przednie zęby, ale do imputowanych mu zarzutów nie przyznał się, całą winę za niesubordynację załogi biorąc na siebie. Jeszcze przed rozprawą KGB podjęło tajną (podpisaną przez →Andropowa, →Rudienkę, ministra obrony oraz przewodniczącego Sądu Najwyższego i uzgodnioną z członkami Biura Politycznego) decyzję, kwalifikującą czyn Sablina jako „zdradę Ojczyzny". Skazany na karę śmierci przez rozstrzelanie. Prośba o ułaskawienie została odrzucona. Zrehabilitowany w 1997.

Wyrok wykonano 3 VIII 1976 w Leningradzie. Historia wystąpienia Sablina utrzymywana była w najściślejszej tajemnicy, a gdy wyszła na jaw, zainspirowała Toma Clancy'ego do napisania książki, na podstawie której powstał scenariusz słynnego amerykańskiego thrillera *Polowanie na „Czerwony Październik"*. (JS)

SACHAROW Andriej Dmitrijewicz (1921–89), fizyk i obrońca praw człowieka, polityk, laureat pokojowej Nagrody Nobla (1975).

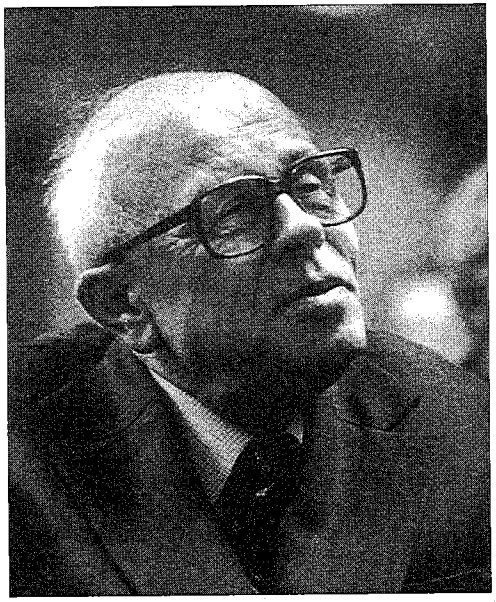

Andriej Sacharow

Urodził się 21 V w Moskwie, w rodzinie nauczyciela fizyki. W 1938 rozpoczął naukę na wydziale nauk fizycznych Uniwersytetu Moskiewskiego (dyplom zdobył w 1942 podczas pobytu na ewakuacji w Aszchabadzie). Pracował w fabryce zbrojeniowej w Uljanowsku. W 1948 na wniosek →Kurczatowa włączony wraz z →Tammem do prac nad bombą termojądrową (w 1950 doprowadzono do kontrolowanej reakcji termojądrowej). Od 1953 członek rzeczywisty Akademii Nauk, laureat Nagrody Stalinowskiej (1953, wraz z Tammem; otrzymał ogromną wówczas sumę 500 tys. rubli) i Leninowskiej (1956). Wkrótce jednak zerwał z wygodnym oficjalnym życiem. W 1957–63 występował przeciw próbom jądrowym w powietrzu, na ziemi i pod wodą. Był jednym z intelektualnych ojców ruchu obrony praw człowieka. W 1968 opublikował za granicą broszurę *Rozważania o postępie, pokojowym współistnieniu i wolności intelektualnej*, wydaną w wielu językach w 20-milionowym nakładzie. Twierdził, że problemy polityczno-ekonomiczne ZSRR zostaną rozwiązane dopiero wtedy, gdy będzie się o nich mówić w sposób otwarty i demokratyczny. Za główne zagrożenie dla ludzkości uznał niebezpieczeństwo wojny atomowej, głód, zanieczyszczenie środowiska w skali globalnej, rasizm, nacjonalizm, militaryzm i reżimy dyktatorskie. Pisał, że okrutne rządy opierają się na antyintelektualnych mitach walki klas i proletariackiej nieomylności, mitach rasy i narodu, ziemi i krwi. Potępiał niedawny proces →Siniawskiego i Julija Daniela, „hańbą" określił aresztowanie →A. Ginzburga i Jurija Gałanskowa oraz skazanie →Bukowskiego i Wiktora Chaustowa. Z aprobatą odniósł się do etycznych podstaw socjalizmu; twierdził, że w XX-wiecznej rywalizacji socjalizmu z kapitalizmem „padł remis", a dalszy rozwój ludzkości winien polegać na wzajemnym wzbogacaniu się obu ustrojów. W 1970 zakładał Komitet Obrony Praw Człowieka, występował w obronie więźniów politycznych w ZSRR, walczył o prawa narodów (Tatarów krymskich, Kurdów). Od lat 70. stał się obiektem ostrej nagonki władz. Z pozycji oświeceniowo-liberalnych wystąpił w 1974 z krytyką *Listu do przywódców Związku Radzieckiego* →Sołżenicyna. Podziwiał jego niezłomność, ale odrzucał antyokcydentalne „słowianofilstwo", pochwałę rosyjskiego autorytaryzmu oraz tezę, że współczesna Rosja nie dojrzała do demokracji. W XII 1979 wystąpił z publicznym protestem przeciwko agresji ZSRR na Afganistan. W efekcie został pozbawiony odznaczeń państwowych i zesłany do miasta Gorki (dziś Niżny Nowogród). Wraz z żoną →Bonner spędził tu prawie 7 lat, odizolowany od świata

w peryferyjnej dzielnicy Szczerbinki. W grudniu 1986 wrócił do Moskwy na fali „pieriestrojki", został ponownie wybrany na członka Prezydium Akademii Nauk ZSRR. Odmówił za to przyjęcia odebranych mu państwowych nagród aż do czasu rehabilitacji wszystkich skazanych za przekonania w latach 70. i 80. W 1988 Parlament Europejski ustanowił Nagrodę im. Sacharowa za działalność na rzecz obrony praw człowieka. W 1989 razem z żoną został przyjęty na audiencji przez Jana Pawła II. W 1989 wybrany do Rady Najwyższej ZSRR, stał się nieoficjalnym przywódcą międzyregionalnej grupy niezależnych deputowanych. Był jedną z najbardziej znanych osób w państwie, wywierał wpływ na charakter „pieriestrojki". Jednak jego publiczne wystąpienia wywoływały sprzeciw nie tylko „betonu partyjnego", lecz także →Gorbaczowa, który na I Zjeździe odebrał mu nawet głos przez odłączenie mikrofonu na mównicy. Ostatnim politycznym dziełem Sacharowa był projekt Konstytucji Związku Republik Europy i Azji jako *„dobrowolnego związku suwerennych republik Europy i Azji"*. Demokratyczny sposób sprawowania władzy w nowym Związku miał się opierać na ekonomicznych *„zasadach wolnego rynku i konkurencji"*.

Zmarł 14 XII 1989 w Moskwie, pochowany na Cmentarzu Wostriakowskim. (GP)

SAWINKOW Boris Wiktorowicz (1879–1925), terrorysta i pisarz, członek Organizacji Bojowej eserowców, antybolszewik.

Urodził się 31 I w Charkowie, w rodzinie prokuratora wojskowego. Po 1881 jego ojciec został przeniesiony do Warszawy w charakterze sędziego. Boris uczył się w I Gimnazjum Męskim, nawiązał kontakty z nielegalną Polską Partią Socjalistyczną. Mówił po polsku z warszawskim akcentem, studiował kulturę i historię Polski. W 1897 rozpoczął naukę na wydziale prawa Uniwersytetu Petersburskiego. Po 2 latach relegowano go za działalność polityczną (w 1898 poparł studentów Warszawy protestujących przeciwko odsłonięciu pomnika Michaiła Murawjowa-Wieszatiela). Naukę kontynuował w Berlinie i Heidelbergu, przestudiował prace Maxa Stirnera i Friedricha Nietzschego. W 1900 wrócił do Rosji, pisał o konieczności wykształcenia zawodowej elity rewolucjonistów. W 1902–03 był na zesłaniu w Wołogdzie, wstąpił do partii socjalistów-rewolucjonistów. W 1903 uciekł za granicę, w Genewie poznał Jewno Azefa, z którym przygotował zamach na ministra spraw wewnętrznych Wiaczesława Plehwego (zabity w 1904). Brał udział w zamachach na kolejnych carskich dygnitarzy: wielkiego księcia Sergiusza i popa

Boris Sawinkow

Gieorgija Gapona (zabici w 1905–06). W maju 1906 aresztowany w Sewastopolu, wkrótce jednak uciekł z więzienia. Trafił do Helsinek, gdzie utrzymywał przyjacielskie kontakty z Azefem przygotowującym zamachy na ministra Piotra Stołypina i cara →Mikołaja I. W 1908 Azefa zdemaskowano jako carskiego agenta. Sawinkow tymczasem objawił talent literacki, wydał w Rosji pod pseudonimem Wiktor Ropszyn powieść *Koń płowy* o psychologii terroryzmu i napisał biograficzne *Wspomnienia terrorysty* (1909). W powieści *To czego nie było* (1910–11) wyraził rozczarowanie co do mizernych efektów terroru politycznego. Wojnę 1914–18 spędził we Francji, w korespondencjach z Paryża informował Rosję o „okrucieństwach Teutonów". Jednocześnie zwalczał pacyfistyczną i proniemiecką politykę →Lenina. Po rewolucji lutowej wrócił do kraju, przez →Kierenskiego został mianowany komisarzem Frontu Południowo-Zachodniego. Popierał →Korniłowa, chcąc objąć posadę ministra w jego rządzie. Po Październiku wystąpił przeciw bolszewikom, planował nawet zabicie Lenina i →Trockiego, agitował wśród chłopów na prowincji, w VII 1918 zorganizował antybolszewickie powstania w Jarosławlu nad Wołgą, Muromiu i Rybińsku. Przez Japonię wyemigrował do Europy, gdzie organizował pomoc dla →Kołczaka i →Denikina. W 1920 przybył do Warszawy, od Józefa Piłsudskiego otrzymał propozycję sformowania zbrojnych formacji antybolszewickich. Współpracował z organizatorem białej partyzantki na Białorusi, Stanisławem Bułak-Bałachowiczem, założył Ludowy Związek Obrony Ojczyzny i Wolności, nawoływał do antybolszewickiej rewolucji. W 1921 po nocie protestacyjnej rządu radzieckiego zmuszony do wyjazdu z Polski. Trafił do Paryża, gdzie poszukiwał pomocy u Mussoliniego. W 1924 opublikował powieść *Koń wrony* o okrucieństwach wojny domowej. Zwabiony przez agentów Czeka do ZSRR, w sierpniu 1924 został aresztowany w Mińsku. Trafił do wewnętrznego więzienia OGPU na Łubiance. Sąd pod przewodnictwem Wasilija Ulricha skazał go na karę śmierci, zamienioną na 10 lat więzienia.

Zginął 7 V 1925 na Łubiance. Wg wersji oficjalnej popełnił samobójstwo. Jednak →Szałamow i →Sołżenicyn twierdzą na podstawie przekonywających łagrowych świadectw, że został wypchnięty z więziennego okna. (GP)

SCHNITTKE Alfred Garrijewicz (1934–98), kompozytor, uznawany za jedną z trzech głównych postaci współczesnej muzyki rosyjskiej (obok Edisona Denisowa i →Gubajdulinej), polistylista.

Urodził się 24 XI w Engelsie koło Saratowa, w rodzinie niemieckiego Żyda i rosyjskiej Niemki z Powołża. W 1946–48 przebywał w Wiedniu (ojciec pracował w okupacyjnej gazecie „Österreichische Zeitung"). Po powrocie do Rosji uczył się dyrygentury, w 1953–58 studiował w moskiewskim Konserwatorium. W 1957–58 napisał oratorium *Nagasaki*, skrytykowane za „brak realizmu". W latach 60. komponował utwory dla chórów i orkiestr: *Muzykę na fortepian i orkiestrę kameralną*, *Pianissimo*, *Sonatę na skrzypce i orkiestrę kameralną*. Od lat 60. pisał muzykę do filmów: *Wujaszka Wani* →Michałkowa-Konczałowskiego, *Agonii* →Klimowa, *Wniebowstąpienia* Łarisy Szepitko. W 1971–75 stworzył balet *Labirynty*, *I Symfonię*, sceniczną kompozycję *Der gelbe Klang* do libretta →Kandinsky'ego i *Requiem* wg *Don Carlosa* Schillera. Na Zjeździe Kompozytorów w 1975 jako jedyny członek zarządu nie poparł kandydatury →Chriennikowa na stanowisko sekretarza. Podpisał list do Rady Najwyższej ZSRR, domagając się przywrócenia obywatelstwa →Rostropowiczowi i Galinie Wiszniewskiej. W 1973–93 tworzył oprawę muzyczną do *Księżniczki Turandot* Bertolda Brechta, *Polowania na kaczki* Aleksandra Wampiłowa i *Doktora Żywagi* →Pasternaka, skomponował *II Symfonię* (1979). W wieku 48 lat ochrzcił się w Kościele katolickim w Wiedniu. Poszukiwał tu ponadnarodowego uniwersalizmu, ale sądził, że ten uniwersalizm można odnaleźć tylko w Kościele w Europie. Jego *Symfonie* od *III* do *VII* wykonywano w 1981–94 w Lipsku, Moskwie, Amsterdamie i Nowym Jorku. W 1986 skomponował balet do dramatu Ibsena *Peer Gynt*. Był autorem 4 koncertów skrzypcowych i 2 wiolonczelowych. W 1990–94 napisał operę *Życie z idiotą* do libretta Wiktora Jerofiejewa i *Historię doktora Johanna Fausta*, wystawione w Amsterdamie i Hamburgu. O szlagierach mówił: *„...to najlepsza maska dla wszelkiego diabelstwa, to sposób wniknięcia w duszę. Dlatego nie widzę innego sposobu wyrażenia zła w muzyce niż poprzez szlagier"*. Od 1997 mieszkał i pracował w Niemczech, ostatnią, *VIII Symfonię* skomponował już w ciężkiej chorobie. W ostatnich latach życia był przykuty do łóżka i stracił głos. *„Mam odczucie, że niektóre idee zostały mi jak gdyby podarowane – nie ode mnie pochodzą. Np. finał »Pierwszego koncertu wiolonczelowego« (1985). Albo »Sanctus« w »Requiem« – ta część mi się przyśniła... nie taka jaka zwykle bywa – pompatyczna. U mnie »Sanctus« jest ciche... To był dar"*. Jest jednym z najczęściej wykonywanych kompozytorów współczesnych na świecie, nagrał wiele płyt.

Zmarł 3 VIII 1998 w Hamburgu. Pochowano go w obrządku prawosławnym na Cmentarzu Nowodziewiczym w Moskwie. (GP)

SIEMICZASTNYJ Władimir Jefriemowicz (ur. 1924), działacz komsomolski, szef KGB.

Znany głównie jako aktywista komsomolski. W 1946–50 sekretarz i I sekretarz KC Komsomołu na Ukrainie. W 1958–59 I sekretarz KC Komsomołu i w tym charakterze bardzo przypadł do gustu →Chruszczowowi brutalnymi atakami na →Pasternaka, a premią za to było kierownictwo KGB, 1961–67. Usłużnie informował przywódcę o najdrobniejszych przejawach nieprawomyślności. 27 V 1963 skierował do niego donos na →Żukowa z powodu „niepartyjnych nastrojów i wypowiedzi" sędziwego marszałka, pracującego wtedy nad swoimi wspomnieniami. Pilnie śledził nastroje w partii, dlatego bez zastrzeżeń zapewnił poparcie KGB dla zamiaru obalenia Chruszczowa. Utracił stanowisko po ucieczce →Alliłujewej, potem I sekretarz KC partii w Azerbejdżanie. (JS)

SIEMIONOW Nikołaj Nikołajewicz (1896–1986), fizykochemik, laureat Nagrody Nobla w dziedzinie chemii (1956).

Urodził się 15 IV w Saratowie. W 1917 ukończył uniwersytet w Piotrogrodzie. Od 1931 – dyrektor Instytutu Fizykochemii Akademii Nauk ZSRR, od 1932 – członek Akademii Nauk. Prowadził badania w dziedzinie kinetyki chemicznej, był twórcą teorii reakcji łańcuchowej (1934) i wybuchu cieplnego mieszanek gazowych. Laureat Nagrody Nobla w dziedzinie chemii (1956, wspólnie z angielskim fizykochemikiem Cyrilem Normanem Hinshelwoodem). W 1941–49 dwukrotny laureat Nagrody Stalinowskiej, w 1976 – Leninowskiej, w 1970 – Złotego Medalu im. Michaiła Łomonosowa. W 1961–66 – kandydat na członka KC KPZR, w 1960–70 – deputowany Rady Najwyższej. W dziedzinie politycznej oscylował między oportunizmem a dozwolonym opozycjonizmem. Po upadku →Chruszczowa (1964) uzyskał zgodę wyższych sfer partyjnych na publikację artykułu przeciwko →Łysence. Tekst – autorstwa m.in. →Kowalowa – ujrzał światło dzienne w piśmie „Nauka i Żyzń" i dał początek oficjalnej krytyce

„łysenkizmu". W latach 70. wziął udział w niesławnej nagonce na →Sacharowa. Niewątpliwe sukcesy odnosił natomiast jako nauczyciel, wychował m.in. światowej sławy fizyka Jakowa Zeldowicza i współtwórcę radzieckiej bomby atomowej, Julija Charitona.

Zmarł 25 IX 1986 w wieku 90 lat w Moskwie, pochowany na Cmentarzu Nowodziewiczym. (GP)

SIERGIJ (Iwan Nikołajewicz Stragorodskij, 1867–1944), patriarcha Moskwy i Wszechrusi, inicjator „siergizmu".

Urodził się 11 I w Arzamasie, ukończył Akademię Duchowną w Petersburgu, wśród duchowieństwa i świeckich miał reputację wybitnego teologa. Godność biskupią otrzymał w 1901, kierując od tej pory wieloma diecezjami. Rektor petersburskiej Akademii Duchownej. Przewodniczył słynnym debatom religijno-filozoficznym w stolicy, których celem było nawiązanie kontaktu między Cerkwią a świecką elitą intelektualną. Po śmierci →Tichona, od 1937 jako „strażnik tronu patriarszego", pełnił jego obowiązki, przez 17 lat stojąc na czele prawosławia rosyjskiego. Na przełomie 1926–27 kilka miesięcy spędził w więzieniu. 29 VII 1927 wystąpił z deklaracją lojalności wobec władzy bolszewickiej, 4 lata później na konferencji prasowej potępił zagraniczne doniesienia o prześladowaniach za wiarę w ZSRR, choć martyrologia Cerkwi była faktem. Deklaracja Siergija stała się początkiem rozłamu w społeczności wierzących. Dla jednych (→Krachmalnikowa) była to „herezja siergizmu", zdrada ideałów chrześcijańskich, dla pozostałych – jedyna szansa ratowania prawosławia jako legalnej instytucji. Prześladowania ustały z wybuchem wojny. Już w pierwszym jej dniu Siergij zaapelował o opór wobec najeźdźcy, „obronę świętych rubieży Ojczyzny". Cerkiew ogłosiła zbiórkę środków na wyposażenie dla armii. Pod wpływem wojny dokonuje się ideologiczna ewolucja systemu w stronę wartości patriotycznych: we IX 1941 zamknięto antyreligijne wydawnictwa i czasopisma, zlikwidowano Związek Wojujących Bezbożników. Krokiem kolejnym było spotkanie kremlowskie 4 IX 1943 Siergija w towarzystwie dwóch biskupów (późniejszego patriarchy →Aleksija I i Nikołaja) ze →Stalinem i →Mołotowem, na którym to spotkaniu zapada decyzja o prawnej legalizacji Cerkwi. Otrzymuje ona szansę oficjalnego działania za cenę absolutnej lojalności politycznej. Wkrótce, 8 IX, Siergij został kolejnym patriarchą – moskiewskim i Wszechrusi. Na wniosek Stalina zaakcentowano nawiązanie do dalekiej przeszłości, gdyż →Tichon był patriarchą „całej Rosji". Względnej normalizacji stosunków z prawosławiem towarzyszy podobna normalizacja sytuacji radzieckich wyznawców islamu. W X 1943 w Taszkiencie utworzono centralną strukturę odpowiedzialną za kierowanie problemami dotyczącymi wyznawców tej konfesji.

Siergij zmarł 15 V 1944 w Moskwie. (JS)

SIEROW Iwan Aleksandrowicz (1905–90), czołowy przedstawiciel aparatu bezpieczeństwa i jeden z największych katów w dziejach tej instytucji.

W 1939–41 komisarz spraw wewnętrznych Republiki Ukraińskiej, organizator (13–14 VI 1941) deportacji ludności ze wschodnich terenów Polski w głąb ZSRR. W 1940 główny nadzorca i reżyser „wyborów" w trzech krajach bałtyckich przed włączeniem ich do ZSRR. W 1941–54 pierwszy zastępca przewodniczącego Ludowego Komisariatu Bezpieczeństwa Państwowego. W tym charakterze w IV 1941 zorganizował koło Chabarowska prowokację „Młyn". Podejrzewanych o szpiegostwo ludzi przerzucano przez rzekomą granicę japońską, „Japończycy" poddawali ich torturom, zmuszając do współpracy, następnie, już jako „szpiedzy japońscy", przerzucani na stronę radziecką, gdzie byli rozstrzeliwani za „działalność wywrotową". W wyniku tej operacji zginęło ponad 150 osób. Niezwykle zasłużony w deportacji Niemców nadwołżańskich we wrześniu 1941, Bałtów, Czeczeńców i Inguszów w 1943. Po wojnie zastępca przewodniczącego organizacji SMIERSZ. Jako doradca Ministerstwa Bezpieczeństwa Państwowego był odpowiedzialny za uwięzienie szesnastu przywódców Polskiego Państwa Podziemnego, jak i za zbrodnie NKWD w Polsce tuż po wojnie. Organizator masowych przesiedleń na terenie Ukrainy, wywózki małych narodów oskarżonych o kolaborację z Niemcami w czasie II wojny światowej. W 1954–58, po dokonanej z jego udziałem likwidacji →Berii, szef KGB. Podczas powstania węgierskiego 1956 organizator operacji ujęcia członków rządu Imre Nagya. W 1958–62 kierował centralą wywiadu wojskowego (GRU – Głównej Centrali Wywiadowczej). (JS)

SIMONOW Konstantin (właśc. Kirił) Michajłowicz (1915–79), pisarz wojenny (*Żywi i martwi*) i literacki funkcjonariusz.

Urodził się 28 XI w Piotrogrodzie, jako syn arystokratki i carskiego oficera. Dzieciństwo spędził z matką i ojczymem w Riazaniu i Saratowie. Do 1935 pracował w moskiewskiej fabryce samolotów i wytwórni filmowej „Mosfilm". W 1935–38 studiował w Instytucie Literackim im. M. Gorkiego. W latach 30. pisał sztuki (*Historia jednej miłości*), poematy historyczne (*Klęska na Lodowym Polu*, *Suworow*) i wiersze o wojnie domowej w Hiszpanii (*Generał*). W marcu 1941 Teatr im. Leninowskiego Komsomołu wystawił jego sztukę *Chłopak z naszego miasta*, sławiącą męstwo i patriotyzm w obliczu nadchodzącej wojny. Był korespondentem frontowym gazety „Krasnaja Zwiezda". Wielką popularność zdobyły jego liryki wojenne *Czy pamiętasz, Alosza, ów szlak od Smoleńska...* oraz *Czekaj na mnie*, wiersz o żołnierskiej miłości (porównywany z podobną pieśnią *Tiomnaja nocz* →Bernesa i często krytykowany za „*niepatriotyczny sentymentalizm*"). Tworzył także wiersze w agitacyjnym „stylu 1941 roku" (*Zabij go*), ballady heroiczne (*Syn artylerzysty*), patriotyczne dramaty (*Rosjanie*) i szkice wojenne (*Dni i noce*). Podczas wojny dwukrotny laureat Nagrody Stalinowskiej (1942–43), kolejne 4 nagrody dostawał w 1946–50 (m.in. za antyamerykańską sztukę *Kwestia rosyjska*, napisaną w okresie „walki z kosmopolityzmem"). W 1946–54 zastępca sekretarza generalnego Związku Pisarzy ZSRR, w 1946–50 i 1954–58 redaktor naczelny pisma „Nowyj Mir", w 1952–56 – kandydat na członka KC KPZR. W 1958 włączył się w niesławną kampanię przeciw →Pasternakowi. W 1959 wydał swą najlepszą powieść, wojenną trylogię *Żywi i martwi* (m.in. o klęsce Armii Czerwonej w 1941–42, co do tej pory było tematem tabu). Wojenny temat kontynuował w powieściach o bitwie stalingradzkiej (*Nikt nie rodzi się żołnierzem*, 1964) i o Białoruskiej Operacji 1944 „Bagration" (*Ostatnie lato*, 1971). Jako literacki funkcjonariusz wypowiadał się publicznie w sprawach →Sołżenicyna i →Sacharowa. W 1962 opublikował w tygodniku „Litieraturnaja Gazieta" apologię *Jednego dnia Iwana Denisowicza*, w 1967 był jeszcze zwolennikiem wydania *Oddziału chorych na raka*, ale w 1973 złożył podpis w „Prawdzie" pod listami potępiającymi obu obrońców praw człowieka. W 1974 laureat Nagrody Leninowskiej. W tym samym roku po perypetiach z cenzurą wydano jego frontowe dzienniki *Różne dni wojny*. Jego wspomnienia *W oczach człowieka mego pokolenia (Rozmyślania o Stalinie)*, napisane w ostatnich miesiącach życia ukazały się w piśmie „Drużba Narodow" dopiero w 1988.

Zmarł 28 VIII 1979 w Moskwie. Zgodnie z wolą zmarłego jego prochy rozsypano nad miejscami szczególnie pamiętnych dla niego bitew II wojny światowej. (GP)

SINIAWSKI Andriej Donatowicz (1925–97), pisarz i krytyk, od 1973 na emigracji, przedstawiciel liberalnego skrzydła rosyjskiej diaspory we Francji.

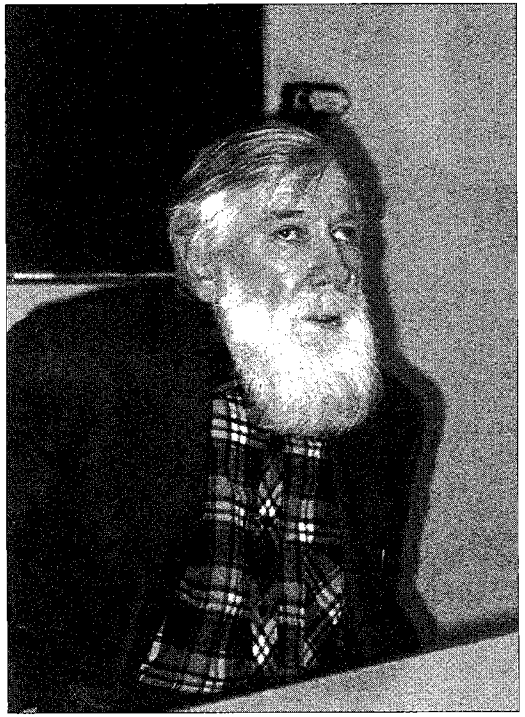

Andriej Siniawski, Kraków 1993. Fot. Halina Waszkielewicz

Urodził się 8 X w Moskwie, w rodzinie inżyniera i działacza partyjnego (w 1951 jego ojciec został aresztowany jako „amerykański szpieg"). Walczył jako żołnierz w obronie przeciwlotniczej pod Moskwą. W 1949 ukończył wydział filologiczny na Uniwersytecie Moskiewskim. Od 1952 uniwersytecki docent po obronie dysertacji o →Gorkim. Pisał o →Achmatowej, →Pasternaku, →Bablu, awangardzie rosyjskiej. W 1958, gdy wystąpił w obronie zaszczutego Pasternaka, usunięto go z uniwersytetu. W 1955–56 napisał opowiadanie *W cyrku*, powieść *Sąd idzie* i krytyczny artykuł *Co to jest realizm socjalistyczny*. Swe teksty przesyłał na Zachód – od 1959 ukazywały się we Francji (m.in. w „Bibliotece Kultury") pod pseudonimem „Abram Terc" (wybranym na przekór oficjalnemu antysemityzmowi). Nawiązywał do satyrycznej tradycji Gogola. W 1959–65 napisał kolejne opowiadania: *Lokatorzy*, *Grafomani*, polityczną satyrę *Lubimow* i groteskę *Pchenc*. W 1965 został „zdemaskowany" jako autor publikujący tajnie poza granicami ZSRR (m.in. po „pracach ustaleniowych" radzieckich uczonych, por. →Winogradow) i postawiony w stan oskarżenia. Osądzony w głośnym procesie wspólnie z Julijem Danielem, który publikował na Zachodzie jako Nikołaj Arżak. Oskarżeni nie okazali żadnej skruchy; skazano ich odpowiednio na 7 i 5 lat łagru. Dysydenci (→A. Ginzburg) sporządzili *Białą księgę* z procesu, rozpowszechnianą w „samizdacie" i wydaną na Zachodzie. Siniawski odbywał wyrok w Autonomicznej Republice Mordwińskiej, w 1971 zwolniony przedterminowo. „...*Siniawski siedział w łagrze z Litwinami, Łotyszami, Estończykami. Miał z nimi bardzo dobre układy, choć pochodził – by tak rzec – z narodu okupantów. Ale on im wszystkim dawał wolny wybór. Wypuszczał z Sojuza lekką ręką*" (żona pisarza, Maria Rozanowa, w wywiadzie dla „Tygodnika Powszechnego" w 1993). W 1973 otrzymał zgodę na wyjazd z ZSRR. Mieszkał w Paryżu, wykładał literaturę francuską na Sorbonie. W 1975–76 wydał *Przechadzki z Puszkinem* i *W cieniu Gogola*, uznane przez znaczną część emigracji za „*szarganie narodowych świętości*". Od 1978 – po głośnym konflikcie z redaktorem „Kontinientu" →Maksimowem – wydawał wraz z Rozanową pismo „Sintaxis". W 1982–84 opublikował książkę o Wasiliju Rozanowie i beletryzowane wspomnienia *Dobranoc*, w których „*połączył elementy eseju, beletrystyki i autobiografii, zwłaszcza wspomnień obozowych*" (A. Drawicz). Po raz pierwszy odwiedził kraj w 1989, tuż po śmierci Daniela (radziecka administracja zadbała, żeby na pogrzeb nie zdążył). Jako liberał i centrysta był zwolennikiem →Gorbaczowa. Konserwatywne skrzydło emigracji (→Sołżenicyn) oskarżało go o kosmopolityzm. Podobne zarzuty dochodziły z kraju po upadku ZSRR. Chciano postąpić z nim tak, jak muzułmanie z Salmanem Rushdim. Kilkakrotnie odwiedził Polskę, najważniejsza wizyta miała miejsce w Warszawie i Krakowie jesienią 1993 tuż po zbrojnym konflikcie →Jelcyna z Radą Najwyższą. W wywiadzie dla „Tygodnika Powszechnego" potępił prezydenta, mówiąc, że żadne państwo nie może lekceważyć prawa i nawet z komunistami trzeba walczyć metodami demokratycznymi.

Zmarł 25 II 1997 w Fontenay-aux-Roses pod Paryżem i tam go pochowano. (GP)

SKOBCOWA Jelizawieta Jurjewna (po pierwszym mężu – Kuźmina-Karawajewa, w klasztorze – matka Maria, 1891–1945), poetka, myślicielka i mniszka-męczennica, od 1920 na emigracji.

Urodziła się 20 XII w Rydze, w rodzinie prawnika. W 1895 rodzina wraz z nią przeniosła się do Anapy nad Morzem Czarnym. W 1906–13 mieszkała w Petersburgu; w gimnazjum była członkiem rewolucyjnego kółka przy bolszewickiej Socjaldemokratycznej Partii Robotniczej Rosji [SDPRR(b)]. W 1909–11 studiowała filozofię na Kursach Bestużewa (organizowanych specjalnie dla kobiet, które nie miały dostępu do państwowych wyższych uczelni), słuchała wykładów →Łosskiego, →Franka, →Petrażyckiego. Jako pierwsza kobieta w dziejach Rosji zdała eksternistycznie egzaminy z teologii na Akademii Duchownej w Petersburgu (1910). W 1912 zadebiutowała jako poetka, w 1916 wydała zbiór *Rut*. Uczestniczyła w literackich spotkaniach Na Wieży u →Iwanowa i w zebraniach Stowarzyszenia Religijno-Filozoficznego, propagującego religijny renesans w marksistowsko-pozytywistycznej Rosji przed 1917. Spotykała się z →Błokiem, →Achmatową, →Mandelsztamem, →Tołstojem. Entuzjastycznie przyjęła rewolucję lutową, wiosną 1917 wstąpiła do partii eserowców. W lutym 1918 wybrana naczelnikiem kaukaskiego miasta Anapa. Jednak w 1920 wyemigrowała z Rosji wraz z drugim mężem, kozackim działaczem, Skobcowem. Od 1923 mieszkała w Paryżu, spotykała się z →Bierdiajewem, Siergiejem Bułgakowem, współzakładała Prawosławny Instytut Teologiczny, weszła w skład rady Rosyjskiego Studenckiego Chrześcijańskiego Ruchu (RSChD). W 1927–29 wydała prawosławne pouczenia pt. *Żniwa ducha. Żywoty świętych* oraz mini-monografie o Aleksieju Chomiakowie, Dostojewskim i Władimirze Sołowjowie. W 1932 wstąpiła do klasztoru, ku czci św. Marii Egipskiej przyjęła zakonne imię Maria. Prowadziła działalność dobroczynną, zakładała noclegownie, stołówki i szpitale. Podczas wojny działała we francuskim Ruchu Oporu, ukrywała radzieckich jeńców i francuskich patriotów, pomagała Żydom w Paryżu – w 1943 aresztowało ją gestapo.

Zginęła 31 III 1945 w komorze gazowej w obozie Ravensbrück. (GP)

SLIPYJ Josyf (właśc. Kobiernicki, 1892–1984), zwierzchnik ukraińskich grekokatolików.

Urodził się 17 II. Od 1922 profesor, później rektor greckokatolickiego lwowskiego seminarium duchownego, w 1939–44 arcybiskup tytularny i koadiutor arcybiskupa →Szeptyckiego, od 1944 arcybiskup Lwowa. W 1945 aresztowany przez NKWD wśród 12 innych biskupów unickich. Jedyny spośród nich ocalał, do 1963 w więzieniach i łagrach. Po interwencji papieża Jana XXIII zwolniony, wyjechał na stałe do Rzymu. Od 1965 kardynał, arcybiskup większy Lwowa, głowa Kościoła bizantyjsko-ukraińskiego, członek Kongregacji ds. Kościołów Wschodnich. Krytykował Watykan, odmawiający mu prawa do godności patriarchy; na zwołanym w 1971 soborze ogłosił się patriarchą Ukraińskiego Kościoła Katolickiego.

Zmarł w Rzymie 7 IX 1984. Jego następcą został Myrosław Lubacziwskij, który przybył do Lwowa 30 III 1991. (JS)

SMOKTUNOWSKI Innokientij Michajłowicz (1925–94), aktor teatralny i filmowy, zwany „rosyjskim Hamletem".

Urodził się 28 III we wsi Tatjanowka w obwodzie tomskim. Aktorstwa uczył się w studiu filmowym w Krasnojarsku. Od 1946 występował na scenach teatrów w Norylsku, Stalingradzie i Moskwie. W 1957–60 grał w leningradzkim Wielkim Teatrze Dramatycznym u →Towstonogowa. Rozgłos zdobył w 1957 rolą księcia Myszkina w *Idiocie*. Od 1957 występował w kinie, sukces odniósł w roli fizyka Kulikowa w *Dziewięciu dniach jednego roku* →Romma (1962). Światową sławę przyniosła mu tytułowa kreacja w *Hamlecie* →Kozincewa (1964, Nagroda Leninowska w 1965). W 1970–83 odtwarzał z psychologiczną głębią charakterystyczne postacie w filmach: *Czajkowski* (rola tytułowa), *Zbrodnia i kara* (śledczy Porfiry Pietrowicz), *Wujaszek Wania* (Wojnicki), *Małe tragedie* (Salieri i Baron). Od 1967 pracował w MChAT-cie (por. →Stanisławski), w 1976–84 wystąpił w *Iwanowie* i *Mewie* Czechowa oraz w sztuce *Państwo Gołowlewowie* wg Michaiła Sałtykowa-Szczedrina, w 1992 – w *Kolacji na cztery ręce* Paula Barza. Zagrał tytułową rolę w rosyjsko-ukraińskim filmie Leonida Horowca *Damski krawiec* (1991) o ostatnich godzinach życia żydowskiego krawca Izaaka, który nazajutrz, 29 IX 1941, zginie wraz z tysiącami współbraci w Babim Jarze pod Kijowem (por. →Jewtuszenko). W 1993 zagrał rolę starego arystokraty w polskim filmie Stefana Chazbijewicza *Podróż na Wschód* (1993) wg Hermanna Hessego. Ostatni film z jego udziałem, *Białe święto* Władimira Naumowa, pokazano już pośmiertnie na moskiewskim festiwalu „Nowe Kino Rosyjskie" w maju 1995.

Zmarł 3 VIII 1994 w Moskwie, pochowany na Cmentarzu Nowodziewiczym. (GP)

SNIEŻNIEWSKI Andriej Władimirowicz (1904–87), profesor psychiatrii, wymyślił „zespół schizofrenii bezobjawowej", wykorzystywany przez KGB do prześladowań dysydentów.

Urodził się 20 V w Kostromie. W 1925 ukończył psychiatrię na Uniwersytecie Kazańskim. Od 1938 w Moskwie. W 1950–51 dyrektor i naczelny lekarz Instytutu Psychiatrii Sądowej im. Władimira Serbskiego. W 1951–64 dziekan wydziału psychiatrii w Instytucie Podnoszenia Kwalifikacji. W 1962 objął kierownictwo Instytutu Psychiatrii Akademii Nauk Medycznych ZSRR. Był święcie przekonany, iż każdy człowiek jest potencjalnym schizofrenikiem. Wymyślił więc *„zespół schizofrenii bezobjawowej"* (inne określenie: *„schizofrenia apatyczna"*), dzięki czemu władze mogły zamykać w „psichuszkach" całkowicie zdrowych dysydentów. W szpitalach psychiatrycznych „leczono" m.in. pierwszych autorów „samizdatu" (Aleksandra Jesienina-Wolpina, Michaiła Naricę i Walerija Tarsisa), gen. →Grigorienkę (diagnoza chorobowa: *„mówił o swych przekonaniach z afektem i niewzruszonym przeświadczeniem o słuszności swego postępowania"*), →Bukowskiego, →Gorbaniewską i →Nowodworską. W 1973 wystąpił jako świadek podczas procesu Piotra Jakira i Wiktora Krasina, dowodząc, że w szpitalach psychiatrycznych ZSRR przebywają sami chorzy ludzie. Podobne diagnozy wspierał o wiele bardziej cyniczny niż Snieżniewski prof. Wiktor Morozow: *„Dla nikogo nie jest tajemnicą, iż bywa schizofrenia bez schizofrenii"*. W 1974–76 Snieżniewski został Bohaterem Pracy Socjalistycznej i otrzymał Nagrodę Państwową ZSRR. Jako naczelny psychiatra ZSRR w pełni zasłużył sobie – obok Morozowa, Daniiła Łunca i Marata Wartaniana – na miano *„zdrajcy Hipokratesa"* (wg J. Nikołajewa). (GP)

SOBCZAK Anatolij Aleksandrowicz (ur. 1937), prawnik, działacz polityczny, pierwszy mer Sankt-Petersburga.

Urodził się 10 IX w syberyjskim mieście Czita, jego dziadek był Polakiem. Absolwent wydziału prawa Uniwersytetu Leningradzkiego, gdzie kontynuował karierę naukową. Delegat na Zjazd Deputowanych Ludowych. W czasie słynnych obrad tego forum (25 V–9 VI 1989) wyróżniał się błyskotliwymi przemówieniami, stając się – obok →Gorbaczowa i →Sacharowa – jednym z głównych bohaterów pierwszego postkomunistycznego parlamentu. Zajmował również czołowe miejsce wśród liderów Międzyregionalnej Grupy Deputowanych Ludowych w łonie KPZR, prototypu pierwszej partii opozycyjnej w ZSRR. W powszechnej euforii demokratycznej jako jeden z nielicznych podkreślał konieczność myślenia o wadze spraw ogólnopaństwowych. Przewodniczył komisji powołanej do zbadania źródeł „krwawej niedzieli" w Tbilisi, 9 IV 1989. Podczas puczu sierpniowego 1991 opowiedział się za →Jelcynem. W 1991 wybrany na mera miasta nad Newą, które wtedy odzyskuje swoją pierwotną nazwę – Sankt-Petersburg. Urząd sprawował do 1996, przegrywając wybory ze swym zastępcą, W. Jakowlewem. Oskarżany o korupcję (w jego obronie występowały autorytety moralne, m.in. →Lichaczow, →Starowojtowa, znany pisarz Daniił Granin), nakaz jego aresztowania wydano w 1997. Przez półtora roku przebywał w Paryżu, powrócił 12 VII 1999, zapowiadając wznowienie aktywności politycznej. (JS)

SOŁŻENICYN Aleksandr Isajewicz (ur. 1918), pisarz-prorok i myśliciel konserwatywny, laureat literackiej Nagrody Nobla (1970), w 1974–94 na przymusowej emigracji.

Urodził się 11 XII w Kisłowodsku na Kaukazie. Ojciec, zmarły 6 miesięcy przed narodzinami syna, pochodził z chłopskiej rodziny z regionu Stawropola, matka – z bogatego rodu ukraińskich ziemian z Kubania. Dzieciństwo spędził w Rostowie nad Donem. W 1936–41 studiował na wydziale fizyczno-matematycznym uniwersytetu w Rostowie. Od października 1941 walczył na froncie jako dowódca oddziału zwiadowczo-nasłuchowego. Był jeszcze wtedy zagorzałym marksistą, studiującym przy huku dział za oknem *Kapitał* Marksa. W 1945 został aresztowany na froncie w Prusach Wschodnich za krytyczne uwagi o →Stalinie wyrażone w liście do kolegi. Skazano go na 8 lat łagru; pierwszą część wyroku odbył w łagrze w Nowym Jeruzalem

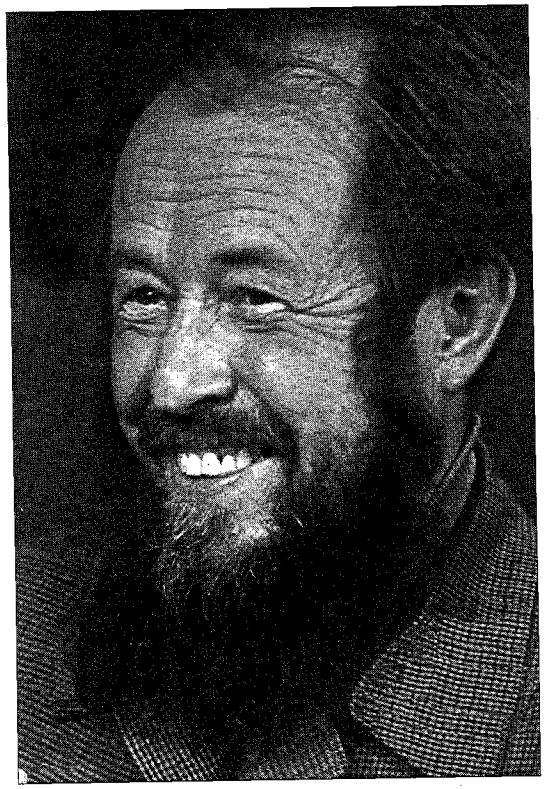

Aleksandr Sołżenicyn

pod Moskwą, potem przebywał w „szaraszce" Marfino, gdzie władze eksploatowały umysłową pracę więźniów-uczonych. W 1949 przeniesiono go do obozu w Ekibastuzie, w północnym Kazachstanie, gdzie był szefem brygady murarskiej. Już w łagrze zbierał materiały do przyszłych dzieł i zapamiętywał nie zapisane fragmenty. W 1953 wyszedł z obozu; udał się na „wieczne zesłanie" w pustynne okolice Kazachstanu. W 1955 leczył się na raka w szpitalu w Taszkiencie. W 1956 zrehabilitowany przez Sąd Najwyższy ZSRR, wrócił do Rosji Środkowej, pracował jako nauczyciel w szkole w Riazaniu. Od 1957 pisał powieści: *Krąg pierwszy*, *Czerwone koło*, *Oddział chorych na raka*, a także *Archipelag GUŁag*. W 1962 za osobistą zgodą →Chruszczowa wydał w „Nowym Mirze" rozrachunkową łagrową opowieść *Jeden dzień Iwana Denisowicza*, która stała się wielką literacką sensacją. W 1965 skonfiskowano mu rękopisy, od 1967 rozpoczęto przeciwko niemu zorganizowaną kampanię, w której najaktywniejsi byli „koledzy" ze Związku Pisarzy (→Szołochow, Aleksander Kornijczuk, Konstantin Fiedin, Aleksiej Surkow). W 1968–69 po publikacji na Zachodzie *Oddziału chorych na raka* i *Kręgu pierwszego* Sołżenicyn został usunięty ze Związku Pisarzy. W 1970 dostał literacką Nagrodę Nobla, którą władze uznały za policzek wymierzony państwu radzieckiemu. W 1971–72 usunięto z bibliotek i oddano na przemiał wszystkie jego utwory, wcześniej oficjalnie publikowane w ZSRR. Obok →Sacharowa stał się najważniejszą postacią ruchu dysydenckiego. W 1972 zwrócił się z *Posłaniem wielkopostnym* do cerkiewnego patriarchy →Pimena, zarzucając mu bojaźliwe milczenie w obliczu prześladowań prawosławnych w ateistycznym państwie. We wrześniu 1973 wysłał na stosowny adres *List do przywódców Związku Radzieckiego*, nawołując adresatów do porzucenia ideologii marksistowskiej i rezygnacji z panowania nad Europą Wschodnią. W 1973 opublikował w Paryżu I tom *Archipelagu GUŁag*, ujawniając światu zbrodniczą istotę komunizmu. Utwór przetłumaczono na większość języków (po polsku wydany w Bibliotece Kultury przez Jerzego Giedroycia, w tłumaczeniu Michała Kaniowskiego, czyli Jerzego Pomianowskiego). W 1974 współuczestniczył – obok m.in. →Szafarewicza, Michaiła (Melika) Agurskiego, Jewgienija Barabanowa – w edycji antymarksistowskiego zbioru *Spod zwalisk*, nawiązującego tematyką do *Drogowskazów* (→Gerszenzon). Na początku 1974 aresztowany, pozbawiony obywatelstwa i wydalony z ZSRR. Przez Niemcy trafił na krótko do Zürichu, potem – do Ameryki. W 1976–94 jako bezpaństwowiec mieszkał z rodziną w miasteczku Cavendish w stanie Vermont (USA). Pracował nad wielotomową epopeją *Czerwone koło*, gdzie objaśniał historyczno-ideowe podłoże bolszewizmu. Nie widzi żadnej istotnej różnicy między rewolucją lutową a przewrotem bolszewickim, →Kierenskiego uważa za poprzednika → Lenina. W 1978 wielki rozgłos uzyskało jego przemówienie harwardzkie, w którym ostro skrytykował ateizm i konsumpcjonizm współczesnej cywilizacji Zachodu. Od tego czasu stał się celem ataku liberalnej prasy Zachodu. Po wyborze Karola Wojtyły pisał do paryskiej „Kultury", iż *„nowy papież, pochodzący z silnej duchem Polski"* pomoże Rosjanom w umocnieniu wiary chrześcijańskiej, *„tylko ona bowiem może uratować ludzkość"*. W sierpniu 1980 przysłał list strajkującym robotnikom na Wybrzeżu, w którym dziękował za *„wspaniały przykład, jaki dają narodom gnębionym przez komunistów"*. Jego pierwszą poważną reakcję na „pieriestrojkę" →Gorbaczowa stanowiła broszura *Jak odbudować Rosję?* (1990), w której opowiedział się za rosyjską demokracją samorządową, zorganizowaną na wzór „ziemstwa" z epoki cara Aleksandra II. Domagał się natychmiastowego rozwiązania Związku Radzieckiego, ale chciał, by w przyszłym Związku Rosyjskim dobrowolnie pozostały Białoruś z Ukrainą. Od 1988 jego dzieła znów były publikowane w ZSRR, w 1989 unieważniono akt wykluczenia go ze Związku Pisarzy, w 1990 przywrócono mu obywatelstwo. 16 X 1993 został przyjęty przez Jana Pawła II na prywatnej audiencji w Watykanie w 15. rocznicę pontyfikatu. W V 1994 wrócił do Moskwy po parotygodniowej podróży specjalnym pociągiem przez Daleki Wschód i Syberię. Nową sytuację w kraju ocenił negatywnie. W prezydenckich wyborach 1996 wzywał do skreślenia →Ziuganowa i →Jelcyna, co miało doprowadzić do nowych wyborów. W 1997 został członkiem rzeczywistym Rosyjskiej Akademii Nauk i ustanowił literacką nagrodę dla *„popierania pisarzy żyjących w Rosji i piszących po rosyjsku, za utwory powstałe i opublikowane w okresie porewolucyjnym, o wielkiej randze artystycznej i sprzyjające samopoznaniu Rosji"*. Latem 1998 opublikował kasandryczną książkę *Rosja w zapaści*. 11 XII 1998 świętował 80. urodziny, odmówił przyjęcia z rąk Jelcyna najwyższego odznaczenia Rosji – Orderu św. Andrzeja Apostoła.

Mieszka z żoną w wiejskim domu pod Moskwą. (GP)

SORGE Richard (1895–1944), słynny szpieg i dziennikarz, bezskutecznie informujący Moskwę o planowanej napaści Niemiec.

Urodził się 4 X w Baku; syn inżyniera zatrudnionego w przemyśle naftowym, wnuk sekretarza K. Marksa. W 1910 rodzina Sorge wróciła do Niemiec. Brał udział w walkach I wojny światowej, wrażenia frontowe uczyniły z niego radykała. W X 1919 wstępuje w szeregi Komunistycznej Partii Niemiec; agitował robotników i marynarzy przeciwko „tyranii kapitalistycznej", redagował gazetę partyjną, zatrudniony w szkole jako nauczyciel historii. Zwolniony za poglądy, pracował jako górnik. W 1925 wstąpił do partii bolszewickiej. W różnych krajach (W. Brytania, USA) organizował siatki szpiegowskie na rzecz ZSRR. W 1933 w Moskwie, gdzie spo-

tkał →Bierzina, odbywał studia w szkole GRU (Główna Centrala Wywiadowcza). Wysłany do Chin celem zbierania informacji o armii Czang Kaj-szeka, po czym powrócił do Niemiec. W 1934 wstąpił do NSDAP, zdobywając zaufanie wysokich funkcjonariuszy gestapo i Abwehry. Do Tokio wysłano go jako korespondenta kilku ważnych gazet niemieckich. W stolicy Japonii uzyskał stanowisko attaché prasowego ambasady niemieckiej, prowadząc burzliwe życie wielkoświatowca-donżuana, mając też dostęp do wszystkich sekretów i planów hitleryzmu, które przesyłał na Kreml. Jako pierwszy uprzedzał ZSRR o inwazji, podając jej dokładną datę oraz ilość dywizji niemieckich gotowych do walki, ale →Stalin uznał to za „prowokację". Moskwa dała jednak wiarę jego informacji, iż Japończycy nie zaatakują ZSRR, co umożliwiło w XII 1941 przerzucenie 40 tys. żołnierzy z Syberii na zachód i uratowanie stolicy.

We IX 1941 zdemaskowany przez wywiad japoński, dwa lata później skazany na śmierć, powieszony 7 XI 1944. W Moskwie nie tylko zignorowano większość otrzymanych z Tokio meldunków, ale też nie podjęto żadnej interwencji po aresztowaniu ich nadawcy. Już po wyroku Japończycy trzykrotnie próbowali dokonać jego wymiany, ale z Moskwy za każdym razem nadchodziła odpowiedź: „Nazwisko Richard Sorge nie jest nam znane". W X 1942 NKWD aresztowało jego żonę, która po wielu latach zmarła w łagrze. Do 1964 praktycznie nikt o nim w ZSRR nie wiedział, dopiero projekcja filmu amerykańskiego *Kim pan jest, doktorze Sorge?* na zamkniętym pokazie kremlowskim rozpoczęła jego pośmiertną sławę w kraju, któremu służył i który go zdradził. Otrzymał tytuł Bohatera Związku Radzieckiego, postaci tej i jej niezwykłej karierze poświęcono książki, artykuły, filmy oraz pomniki i dziesiątki ulic. (JS)

SPASSKI Boris Wasiljewicz (ur. 1937), szachista, mistrz świata w 1969–72, od 1976 we Francji.

Urodził się 30 I w Leningradzie. W 1955 roku został najmłodszym arcymistrzem w dziejach szachów. Po zwycięstwie nad Tigranem Petrosjanem został 10. z kolei mistrzem świata (1969). Szachy traktuje jak religię („*bardzo surowe, ortodoksyjne i sprawiedliwe*"). W 1972 nie zgodził się na udział „specjalistów" z KGB w ekipie na swój mecz z Bobby Fischerem. Gdy rywal spóźnił się do Reykjaviku, nie przyjął możliwości wygrania meczu walkowerem. Po porażce miał przez 9 miesięcy zakaz startów zagranicznych. Opowiadano wtedy anegdotę, jak po głośnym meczu trafił do łagru nowy przybysz. Zapytany przez starego zeka o wynik rywalizacji, odpowiedział: „*Niestety, przegrałem*". Spasski był znany z opozycji wobec władzy komunistycznej, za swoich ulubionych pisarzy uznaje Dostojewskiego i →Sołżenicyna. W 1976 poślubił pracownicę Ambasady Francuskiej w Moskwie i wyjechał do Francji. Nie zrzekł się jednak radzieckiego paszportu. W 1992, mimo sankcji ONZ wobec Jugosławii, rozegrał na czarnogórskiej Wyspie św. Stefana i w serbskim Belgradzie mecz z Fischerem. Zarzucono mu wtedy, że sięga po „*zakrwawione pieniądze*". Dziś mieszka we Francji i szkoli młodych szachistów. (GP)

SPIRIDONOWA Maria Aleksandrowna (1884–1941), przywódczyni partii eserowców lewicowych, przedstawicielka maksymalizmu rewolucyjnego.

Urodziła się 16 X w Tambowie. Już w gimnazjum podjęła współpracę z organizacją eserowską. Aresztowana po raz pierwszy w 1905. 16 I 1906, wykonując zadanie partii, zabiła G. Łużenowskiego, dowódcę oddziału pacyfikującego buntujących się chłopów guberni tambowskiej. Na miejscu usiłowała popełnić samobójstwo, ale została ujęta przez policję. Pod wpływem protestów społecznych wyrok śmierci przez powieszenie został zamieniony na bezterminową katorgę. Uwolniona na mocy jednej z pierwszych decyzji Rządu Tymczasowego. Lewicowy radykalizm i wiara w „masy" zbliża ją do bolszewików. Wskutek poparcia ich przewrotu i udziału w II Zjeździe Rad wykluczona z szeregów socjalistów-rewolucjonistów, na co reaguje zakładając nową partię – eserowców lewicowych (internacjonalistów). Solidaryzuje się z rozpędzeniem Zgromadzenia Ustawodawczego i podpisaniem pokoju brzeskiego (1918) z Niemcami. Lewicowych eserowców łączyła romantyczna wiara w „żywiołowość" mas, egzaltowanie histeryczny stosunek do często samobójczego rewolucyjnego ofiarnictwa. W parze z tym szedł elementarny brak zdrowego rozsądku i pogarda dla myślenia politycznego. Dzięki temu stawali się łatwym obiektem manipulacji ze strony bolszewików. Ideowy maksymalizm Spiridonowej zrodzić musiał konflikt z formacją, która „dialektycznie" realizowała programy, przedrewolucyjne hasła demokracji oraz obrony interesów ludzi pracy. Szczególnie gwałtowny protest Spiridonowej wywołały terrorystyczne metody zastosowane przez rząd wobec chłopów wiosną 1918 oraz preferowanie interesów miasta kosztem wsi. Podczas sprowokowanego przez bolszewików „powstania eserowców" aresztowana 7 VII 1918, skazana na rok więzienia, wkrótce jednak amnestionowana. Odtąd występuje zdecydowanie przeciwko partii →Lenina, oskarżając ją o antydemokratyczne metody i oligarchizm, jest za likwidacją Sownarkomu i Czeki. Wielokrotnie aresztowana i zsyłana (Samarkanda, Taszkient). 7 I 1938 skazana na 25 lat więzienia, m.in. za organizowanie zamachu na →Woroszyłowa. Więziona odtąd w Jarosławlu i Orle.

Rozstrzelana razem z kilkoma współtowarzyszami 11 IX 1941 w Lesie Miedwiediewskim koło Orła, w momencie zbliżania się Niemców do Moskwy. (JS)

STACHANOW Aleksiej Grigorjewicz (1905–77), górnik z Donbasu, inicjator ruchu współzawodnictwa socjalistycznego.

Urodził się 3 I koło Orła. Stał się sławny na cały kraj 1 IX 1935 za sprawą superrekordu – 1475% wydobycia węgla podczas jednej zmiany. Polecenie uzyskania rekordu, dzieła całej brygady, otrzymał od sekretarza kopalnianej organizacji partyjnej, a inicjatywa ruchu wyszła od komisarza przemysłu ciężkiego →Ordżonikidze, który oświadczył, iż dotychczasowy system pracy hamuje rozwój górnictwa, sugerując, iż rezerwy tkwią w „udarniczestwie", systemie współzawodnictwa pracy. Precedensem darmowej „społecznej" pracy obywateli stały się czyny sobotnie – „subbotniki". Pierwszy miał miejsce 12 IV 1919 w Moskwie, w 1920 w imprezie tej wziął udział →Lenin, uczestnicząc w sprzątaniu Kremla. Od 1970 do tradycji weszły wszechzwiązkowe komunistyczne czyny. „Udarniczestwo" zrodziło się w połowie lat 20., w 1938 wprowadzono tytuł „Bohatera pracy socjalistycznej". KC WKP(b), natychmiast po rekordzie Stachanowa, zaaprobował „inicjatywę klasy robotniczej", samego „inicjatora" odznaczono, nagrodzono mieszkaniem i samochodem osobowym. Wyczyn stachanowski stał się dla władz okazją do podnoszenia norm produkcji od 15 do 50%, eksploatacji robotników, czego najczęstszym efektem była dezorganizacja pracy, awarie, marnotrawstwo materiałów. Na fali stachanowszczyzny rozpoczęto kampanię przeciwko „pseudospecjalistom", fachowcom mającym wątpliwości co do ekonomicznego sensu odgórnie zadekretowanego ruchu. Zjawisko było pochodną nie tylko tragicznego stanu organizacji pracy w „gospodarce socjalistycznej", ale też partyjnego woluntaryzmu, myślenia, iż nie istnieją

obiektywne prawa produkcji, bo wszystko zależy od władz. „*Czas wreszcie* – mówił 4 II 1931 na I konferencji pracowników przemysłu socjalistycznego →Stalin – *skończyć ze zgniłym nastawieniem niemieszania się do produkcji. Czas przyswoić sobie odmienne nastawienie: ingerować we wszystko*". Po 1935 doszło we wszystkich gałęziach przemysłu do powstania arystokracji przodowników, zarabiających często 10-krotnie więcej, niż wynosiła średnia płaca, kierowanych jednak z reguły do „pracy społecznej". Marionetki te używane były w imprezach propagandowych, „wybierane" do władz, zasiadające we wszystkich prezydiach, ale też nienawidzone przez zwykłych robotników. Przedstawiciele „nowego tayloryzmu" nierzadko byli obiektami napaści, nawet zabójstw. Stachanowszczyzna stała się również obowiązkowym elementem systemu pracy w krajach „obozu socjalistycznego" po 1945. W okresie „pieriestrojki" ujawniono oszustwa stachanowszczyzny i metody kreowania jej inicjatora. Zmarł 5 XI 1977 w Moskwie. (JS)

STALIN Józef Wissarionowicz (właśc. Dżugaszwili, 1878–1953), przywódca polityczny, najwierniejszy kontynuator dzieła →Lenina.

Urodził się 6 XII w gruzińskiej miejscowości Gori jako czwarte dziecko szewca i praczki. Po ukończeniu szkoły parafialnej uczył się w Tyflisie (Tbilisi) w seminarium duchownym, z którego w 1899 został wykluczony za zainteresowania Marksem i Darwinem. Od 1898 aktywista Socjaldemokratycznej Partii Robotników Rosji (SPRR) orientacji bolszewickiej, w 1901 schodzi do podziemia. Aresztowany w 1903, na zesłaniu, z którego ucieka, prowadząc nadal agitację rewolucyjną w Gruzji i w Baku. W 1906 ożenił się z Katarzyną Swanidze (†1909), z którą miał syna Jakuba. Jego działalność oraz organizacja „eksów" (ekspropriacji, napadów na instytucje publiczne celem zdobycia środków na działalność partyjną) zwracają uwagę Lenina. W 1912 dokooptowany zaocznie do KC partii na jej praskiej konferencji. W liście z Krakowa (II 1913) Lenin nazywa goszczącego tu Stalina „cudownym Gruzinem". Wcześniej w Wiedniu, z pomocą →Bucharina, pisze *Marksizm i problem narodowy*, stając się ekspertem partii w tej dziedzinie. Pod koniec II 1913 kolejny raz aresztowany i zesłany na Syberię, skąd wraca po rewolucji lutowej. W Piotrogrodzie współredaguje „Prawdę", prezentując umiarkowany stosunek do Rządu Tymczasowego i sprzeciwiając się radykalizmowi Leninowskich *Listów z daleka*. Członek ścisłego kierownictwa powołanego przez partię do przejęcia władzy. W rządzie Lenina komisarz ludowy do spraw narodowości. Podczas wojny domowej komisarz na wielu odcinkach frontu, w 1919–22 komisarz Inspekcji Robotniczo-Chłopskiej (Rabkrin). W 1919 żeni się z Nadieżdą Alliłujewą. Od wojny domowej narastają konflikty Stalina z →Trockim, w poważnym stopniu przyczynił się do osłabienia frontu warszawskiego podczas wojny z Polską, mając niemały wkład w klęskę kampanii. W IV 1922 zostaje sekretarzem generalnym partii (gensekiem, w 1918–25 partia przybiera nazwę RKP(b) – Rossijskaja Kommunisticzeskaja Partija bolszewikow, potem WKP(b) – Wsiesojuznaja Kommunisticzeskaja Partija bolszewikow, od XIX Zjazdu w 1952 – KPZR), stopniowo i z pomocą licznych przybudówek aparatu (Biuro Organizacyjne, Sekretariat KC) przekształca to stanowisko w centrum władzy państwowej. Talenty organizacyjne, podejrzliwość, brutalność, intryganctwo oraz niepohamowana żądza władzy umożliwiają mu usunięcie z kierownictwa i z partii bolszewików formacji leninowskiej. Realizuje istotę leninizmu, odrzucając jego utopijne założenia (internacjonalizm, egalitaryzm), redukując do zera

rolę partii (przez ponad 13 lat nie odbywały się jej zjazdy), elastycznie stosując leninowską filozofię przemocy i „klasowej" moralności. Po mistrzowsku reżyseruje konflikty („frakcje", „odchylenia") między konkurentami, na miejsce pokonanych wysuwając oddanych sobie ludzi. Świadom, iż spójność państwa może być zagrożona ze strony narodów nierosyjskich, ogranicza autonomię republik, walcząc z „odchyleniem nacjonalistycznym", toteż ofiarami pierwszych czystek padają przedstawiciele mniejszości etnicznych w aparacie partyjnym. Z leninowskiej „awangardy" partia, wedle słów jej przywódcy, staje się „*zakonem kawalerów mieczowych*", organizacją o wojskowej subordynacji. Leninowska dialektyka w rękach Stalina okazuje się uniwersalnym narzędziem służącym maksymalnej, „dialektycznej" relatywizacji wszystkich kategorii i haseł, przekształcaniu każdego pojęcia w jego przeciwieństwo. Na XVI Zjeździe partii (1930), odnosząc się do marksistowskiej tezy o obumieraniu państwa, obwieszcza, iż polega to „*na najwyższym rozwoju władzy państwowej w celu przygotowania warunków obumierania władzy państwowej*". Ustanawiając ścisłą kontrolę nad Biurem Politycznym i organami bezpieczeństwa (OGPU, NKWD), dzięki zniszczeniu NEP-u, forsownej industrializacji („stalinowskie pięciolatki") i kolektywizacji rolnictwa na przełomie lat 20.–30., dokonała się „druga rewolucja". W jej efekcie powstał system absolutnej władzy jednostki i totalitarnej kontroli państwa nad społeczeństwem, wedle sformułowanej przez Stalina zasady, iż należy „*ingerować we wszystko*", a „*kadry decydują o wszystkim*". Filozofię instrumentalnego traktowania jednostki ogłasza on podczas przyjęcia kremlowskiego dla uczestników parady zwycięstwa 25 VI 1945, określając zwykłych obywateli jako „*śrubki w maszynie społecznej*". Jego teza z 1928, iż w miarę budownictwa socjalizmu zaostrza się walka klas, narzuca permanentną mobilizację, stan napięcia, tworząc psychozę sprzyjającą terrorowi fizycznemu i psychicznemu. Procesy polityczne ze sfabrykowanymi oskarżeniami z końca 20.–początku lat 30. oraz moskiewskie „spektakle" z 1936–38 doprowadzają do moralnej dyskredytacji i fizycznego unicestwienia opozycji, a nowa wersja przeszłości partii [*Krótki kurs historii WKP(b)*, 1938] kreuje stalinizm jako jedynie dopuszczalną ortodoksję bolszewizmu, Stalina zaś ogłasza arcygeniuszem wszechczasów. Kult jego osoby zaczyna się podczas obrad XIV Zjazdu partii (1925), gdy po raz pierwszy powitały go „*nie milknące oklaski przechodzące w owację*", a nazwę Stalingrad parę miesięcy wcześniej

Józef Stalin

otrzymał Carycyn. Kult ten osiąga poziom kulminacyjny od 50. rocznicy urodzin (1939, datę urodzenia na 1878 skorygowano dopiero później) przywódcy ZSRR. Zadaniem urzędowych panegirystów było nie tylko sławienie arcygeniuszu *„przywódcy mas pracujących całego świata"*; ale i – co dotyczyło fotografików i portrecistów – tuszowanie jego fizycznych defektów (m.in. niskiego wzrostu – 162 cm). W drugiej połowie lat 30. ostatecznie zrywa z leninowskim internacjonalizmem, rehabilitując przeszłość Rosji imperialnej, czego zapowiedzią była teoria *„budowy socjalizmu w jednym kraju"*, czyniąca z ZSRR wzór do naśladowania dla innych partii komunistycznych. Sprzeczna z marksizmem retoryka patriotyczna ulegnie spotęgowaniu podczas wojny z Niemcami (1941–45), do której ZSRR przystąpił osłabiony wskutek wymordowania w 1937–38 elity Armii Czerwonej. Lekceważący liczne ostrzeżenia o zbliżającym się ataku Niemiec do 3 VII Stalin zachowywał milczenie, znajdując się w skrajnej rozpaczy. Drakońskie metody zastosowane jednak przez niego, jako wodza naczelnego – najpierw marszałka, potem generalissimusa – odwracają niekorzystny rozwój wydarzeń. Dzięki zwycięstwu w wojnie ZSRR staje się światowym supermocarstwem, a komunizm wkracza w nowy etap ekspansji. Przeciwdziałając rozprzężeniu, które spowodowała wojna, przywraca ideologiczną zwartość, ogranicza „kosmopolityczne" wpływy, rozpętuje kampanię antysemicką. Sowietyzacja krajów Europy Środkowo-Wschodniej, blokada Berlina i wojna w Korei to kolejne etapy eksportu stalinizmu poza granice ZSRR oraz rosnącego izolacjonizmu „obozu" od Zachodu. Ostatnie lata życia w psychice Stalina to wzrost manii prześladowczej, psychozy podejrzliwości, dokumentowane kolejnymi czystkami („sprawa leningradzka", „sprawa lekarzy"). Ostatni w jego życiu XIX (1952) Zjazd partii (która przyjmuje nazwę KPZR, a jej sekretarz generalny staje się I sekretarzem) zapowiada powtórkę Wielkiego Terroru lat 30. Fakt, iż na czele wielkiego państwa znalazł się bandyta, ujawniał bliźniacze pokrewieństwo panującego w nim systemu z nazizmem.

Śmierć „ojca narodu" 5 III 1953 wywołała histerię rozpaczy w społeczeństwie, nierzadkim zjawiskiem było składanie mu żałobnych hołdów na klęczkach. Podczas uroczystości pogrzebowych, 9 III, na moskiewskim Placu Czerwonym, setki ludzi zostało zadeptanych przez oszalały z rozpaczy tłum, a śmierć tę odbierano jako koniec świata. Jego ciało umieszczono w Mauzoleum, obok mumii Lenina. Przejawy hołdu miały miejsce również w krajach socjalistycznych. W Polsce Katowice stały się Stalinogrodem, a warszawski Pałac Kultury i Nauki przyjął imię Józefa Stalina. Destalinizacja zaczęła się od XX Zjazdu KPZR (1956). Zgodnie z decyzją XXII Zjazdu, 31 X 1961, jego ciało zostało usunięte z Mauzoleum, umieszczone w murze kremlowskim, a miasto Stalingrad przemianowane na Wołgograd. Stał się symbolem „deformacji słusznej idei". Jednak dopiero „pieriestrojka" pozwoliła obiektywnie i wszechstronnie spojrzeć na tę postać i jej doniosłość w historii XX stulecia. (JS)

STANISŁAWSKI Konstantin Siergiejewicz (właśc. Aleksiejew, 1863–1938), reżyser teatralny, założyciel Moskiewskiego Teatru Artystycznego MChT, twórca szkoły realistyczno-psychologicznej.

Urodził się 17 I w Moskwie, w rodzinie bogatego fabrykanta i mecenasa sztuki. Grał w domowym teatrze „Kółko Aleksiejewów" i na scenach amatorskich. W 1885 przyjął pseudonim „Stanisławski". W 1898 wraz z →Niemirowiczem-Danczenką założył Moskiewski Teatr Artystyczny (MChT, od 1920 Moskiewski

Akademicki Teatr Artystyczny MChAT). W 1898–99 wystawił *Cara Fiodora* i *Śmierć Iwana Groźnego* hr. Aleksieja Tołstoja w duchu maksymalnej wierności realiom. W 1898 wspólnie z Niemirowiczem-Danczenką zrealizował *Mewę* – był to pierwszy wielki sukces Czechowa w teatrze i zarazem początek realistyczno-psychologicznej „szkoły Stanisławskiego" („iluzja codzienności"). W 1899–1917 wystawił na deskach MChT-u *Trzy siostry* i *Wiśniowy sad* Czechowa, *Na dnie* →Gorkiego, *Mirandolinę* Goldoniego, *Życie człowieka* Leonida Andriejewa, *Niebieskiego ptaka* Maeterlincka, *Miesiąc na wsi* Turgieniewa, *Wieś Stiepanczikowo* wg Dostojewskiego. Był wierny zasadzie *mimesis*, którą jego oponenci (→Meyerhold, →Tairow) określali lekceważąco jako „naturalizm". W 1912 stworzył Pierwsze Studio MChT-u; przy współpracy z reżyserem Leonem Sulerżyckim eksperymentował nad swoim „systemem". Od 1918 kierował Studiem Operowym Teatru Wielkiego, od 1926 – Studiem Operowo-Dramatycznym im. K. Stanisławskiego. Śpiew łączył z aktorstwem, plastyką i akcją sceniczną (w 1922 wystawił *Eugeniusza Oniegina* Piotra Czajkowskiego, w 1926–29 – *Carską narzeczoną* Nikołaja Rimskiego-Korsakowa, *Borysa Godunowa* Modesta Musorgskiego, w 1935 – *Carmen* Bizeta). W latach 20. zrealizował na scenach MChAT-u *Rewizora* Gogola i *Gorące serce* Aleksandra Ostrowskiego; pod jego nadzorem powstały głośne *Dni Turbinów* →Bułhakowa i *Pociąg pancerny 14-69* Wsiewołoda Iwanowa. W latach 30. – gdy ze scen MChAT-u Czechowa wyrugował Gorki – zrealizował niewiele premier (*Martwe dusze* Gogola w adaptacji Bułhakowa, 1932, *Talenty i wielbiciele* Ostrowskiego, 1933, i *Świętoszek* Moliera, wystawiony w 1939, już po śmierci Stanisławskiego). Był autorem „katechizmów aktorstwa" (*Praca aktora nad sobą* i *Praca aktora nad rolą*). Jego metoda uległa z czasem, zwłaszcza

Konstantin Stanisławski

w ZSRR, kanonizacji, wbrew intencjom twórcy, który uważał ją za otwartą i dynamiczną.

Zmarł 7 VIII 1938 w Moskwie. Pochowano go na Cmentarzu Nowodziewiczym. System Stanisławskiego wywarł ogromny wpływ na rozwój światowego teatru (Jerzy Grotowski: *„Byłem zawsze uczniem Stanisławskiego i zacząłem swoją drogę tam, gdzie Stanisławski skończył, ponieważ umarł"*). (GP)

STAROWOJTOWA Galina Nikołajewna (1946–98), przedstawicielka demokratycznych sił Rosji.

Urodzona 17 V w Czelabińsku. Studiowała psychologię i etnografię, uzyskała doktorat z historii. Wykładowca Uniwersytetu Leningradzkiego, 17 lat pracowała w Instytucie Etnografii Akademii Nauk ZSRR; etnopsycholog, wybitna znawczyni kwestii stosunków narodowościowych i konfliktów międzyetnicznych, szczególnie na obszarze kaukaskim. Jest

autorką szeregu prac i ekspertyz na te tematy. W 1991–92 była doradcą prezydenta →Jelcyna do spraw narodowościowych. Po puczu sierpniowym 1991 przez pewien czas rozpatrywano jej osobę jako kandydata na pierwszego rosyjskiego cywilnego ministra obrony. Na zjeździe „Demokratycznej Rosji", której była członkiem, wysunęła projekt ustawy lustracyjnej przewidującej zakaz wykonywania pewnych zawodów dla *„aktywnych przedstawicieli reżimu totalitarnego"*. Zdecydowany przeciwnik inwazji na Czeczenię, jako jedyna przed podjęciem tej operacji w wywiadzie radiowym przepowiedziała, iż skończyć się ona musi haniebną klęską Rosji. Podjęła się próby mediacji między skłonnym do rozmów i kompromisu →Dudajewem a nieustępliwą Moskwą. Znalazła się w politycznej izolacji, broniąc prawa wszystkich narodów dawnego ZSRR do samostanowienia. Była też wśród bardzo niewielu deputowanych Dumy podzielających aspiracje państw Europy Środkowo-Wschodniej do członkostwa w NATO. W 1988 wybrana do Rady Najwyższej ZSRR i odtąd zyskała sławę jednego z najwybitniejszych parlamentarzystów rosyjskich, znanego z wybitnej inteligencji, kompetencji oraz odwagi głoszenia własnych, często niepopularnych poglądów.

20 XI 1998 została zastrzelona w Petersburgu, na klatce schodowej swojego domu. Pochowana na cmentarzu Ławry Aleksandra Newskiego. Zabójstwo to było kolejnym mordem politycznym (obok ojca →Mienia w 1990, dziennikarza gazety „Moskowskij Komsomolec" Dmitrija Chołodowa w 1994, dziennikarza telewizyjnego Władisława Listjewa w 1995 i piętnującej korupcję w Kałmucji Łarisy Judinej w 1998). (JS)

Galina Starowojtowa

STIEKŁOW Jurij Michajłowicz (właśc. Nachamkes, 1873–1941), stary bolszewik, pierwszy redaktor dziennika „Izwiestija".

Urodził się 27 VIII w Odessie, w rodzinie żydowskiej. W 1893 wstąpił do partii socjaldemokratycznej. W 1894 został aresztowany; przebywał na zesłaniu w Jakucji, skąd uciekł za granicę. W 1900 poznał →Lenina, wszedł w skład redakcji „Iskry". W 1903 po II Zjeździe SDPRR przystąpił do partii bolszewików. W 1912–17 jako członek frakcji socjaldemokratycznej paraliżował prace IV Dumy Państwowej. W czasie rewolucji lutowej był członkiem Rady Piotrogrodzkiej, popierał dwuwładzę Rządu Tymczasowego oraz Rad Delegatów Robotniczych i Żołnierskich. Jego książkę o Nikołaju Czernyszewskim Lenin rekomendował →Gorkiemu. Monografia o Michaile Bakuninie (1913) wywołała po 1917 protest badaczy radzieckich, którzy nie chcieli uznać anarchisty i narodnika za współtwórcę rosyjskiej socjaldemokracji. Od 1925 był pierwszym redaktorem pisma „Nowyj Mir". W 1938, nieomal

w przeddzień zaplanowanego przez →Stalina wielkiego jubileuszu jego rewolucyjnej działalności, został aresztowany. Z Łubianki trafił do Omska, stąd do Saratowa, gdzie spotkał go Aleksander Wat. Na pytanie polskiego pisarza-łagiernika, czy zeznania na procesach moskiewskich były wymuszane, odpowiadał: *„Na co tortury? Wszyscy mieliśmy ręce unurzane we krwi, w gównie!... Po łokcie"*. Prosił, żeby po powrocie do Polski Wat opisał, *„jak umierał stary Stiekłow"*. W napisanym po 20 latach eseju *Śmierć starego bolszewika* polski pisarz stwierdził, że Stiekłow *„nagrzeszył wiele, a miał szczęście i męstwo odkupić to protestem i mężnym cierpieniem"*.

Zmarł 15 IX 1941w więzieniu w Saratowie. (GP)

STIEPASZYN Siergiej Wadimowicz (ur. 1952), „strażak", jeden z organizatorów wojny czeczeńskiej, minister sprawiedliwości, premier.

Urodził się 2 III w Port Arturze (chińskim porcie wojennym, noszącym oryginalną nazwę Lüshun, zdobytym na Japończykach w 1945; w 1955 Port Artur wrócił do Chin) jako syn oficera marynarki wojennej. Absolwent Akademii Wojskowo-Politycznej im. W. Lenina, służył w oddziałach specjalnych MSW w Baku i Nagornym Karabachu. W 1986 obronił pracę doktorską (kandydacką) na temat „partyjnego kierowania strażą pożarną w czasie oblężenia Leningradu" i stąd jego „strażacki" przydomek. Od 1990 członek parlamentu, w 1991–93 przewodniczący parlamentarnego komitetu obrony i bezpieczeństwa. W 1991 mianowany wiceministrem bezpieczeństwa, 3 lata później stanął na czele Federalnej Służby Kontrwywiadu. W 1994–5 wchodził w skład grupy operacyjnej mającej na celu likwidację „bandyckich formacji" w Czeczenii. Jego podwładni przygotowali nieudolną próbę opanowania Groznego. Ujęci przez bojowników →Dudajewa uczestnicy ataku przyznali się, iż nie byli „ochotnikami", lecz żołnierzami Armii Rosyjskiej. W VI 1995 dowodził równie niefortunną akcją w Budionnowsku przeciwko oddziałowi Szamila Basajewa. Po kolejnej klęsce swej misji podał się do dymisji. W VII 1997 mianowany ministrem sprawiedliwości, od 1998 kierował MSW, pod koniec IV 1999 został wicepremierem w rządzie →Primakowa, pełniąc przypuszczalnie, jako człowiek znany z ultralojalności wobec prezydenta, rolę „nadzorcy" nad ekipą w dużym stopniu zdominowaną przez siły komunistyczne. Po dymisji Primakowa wyznaczony przez →Jelcyna na kandydata na nowego szefa rządu. Zatwierdzony przez Dumę 19 V 1999. Odwołany ze stanowiska przez prezydenta 9 VIII 1999. (JS)

STRAWIŃSKI Igor Fiodorowicz (1882–1971), kompozytor (balety: „starorusko-dionizyjskie" *Święto wiosny* i „grecko-appoliński" *Apollo i Muzy*, katolicka *Msza*, a także *Symfonia w trzech częściach*), jeden z największych twórców XX wieku, od 1914 poza Rosją.

Urodził się 17 VI w Oranienbaumie, w rodzinie o polskich korzeniach (w przyszłości będzie się pieczętował herbem Sulima). Jego ojciec był pierwszym basem cesarskiego Teatru Maryjskiego w Petersburgu. Od 1901 studiował prawo na uniwersytecie w Petersburgu (ukończył w 1905). W 1903–08 pobierał lekcje kompozycji u swego jedynego nauczyciela, Nikołaja Rimskiego-Korsakowa. Nawiązał kontakty z grupą „Mir Iskusstwa", na zamówienie →Diagilewa napisał muzykę do rosyjskiej baśni *Ognisty ptak* (premiera w paryskiej Operze w 1910, w choreografii →Fokina). W 1911 napisał muzykę do baletu o „rosyjskim Pierrocie" pt. *Pietruszka* (pajac – słynna rola Wacława Niżyńskiego). Od 1910 mieszkał w Szwaj-

Igor Strawiński

carii; jeździł do rodzinnego majątku w Uściługu na Wołyniu, gdzie pracował nad rytualnym widowiskiem *Święto wiosny* (właśc. *Święta wiosna*, obrazy pogańskiej Rusi w 2 częściach). Premiera 23 V 1913 w Teatrze Champs-Elysées zakończyła się największym skandalem w dziejach muzyki (konserwatywnie nastrojeni słuchacze nie przyjęli nowej formy, doszło nawet do bójek). *„Nigdy nie słyszano muzyki brutalniejszej, dzikszej, napastliwszej, o bardziej chaotycznych pozorach. Muzyki walącej się na słuchacza z gwałtownością kataklizmu, jak rozpętana siła przyrody"* (R. Vlad). Jednak już w kwietniu 1914, po wykonaniu pod batutą Pierre'a Monteux w Paryżu, uznano *Święto wiosny* za arcydzieło. Strawiński z twórcy muzyki *„fauve"* („dzikiej") przekształcił się prędko w klasyka, w 1914 ukończył *Słowika*, baśń liryczną w 3 aktach wg Andersena. Lata 1914–20 spędził w Szwajcarii, napisał burleskę *Lis*, a także *Wesele* („rosyjskie sceny choreograficzne ze śpiewem i muzyką") i *Historię żołnierza* (wg Aleksandra Afanasjewa) z elementami jazzu. W 1920–39 mieszkał w Paryżu. W 1920 wystawił neoklasyczny balet *Pulcinella* na motywach z Giovanniego Battisty Pergolesiego i z dekoracjami Picassa, w 1928 – alegoryczny *Pocałunek wróżki* (wg Andersena). Lata 1926–34 stanowią „grecką fazę" jego twórczości, powstały wtedy: balet *Apollo i Muzy*, opera-oratorium *Oedipus Rex* i „opera-balet" *Persefona* (cykl zamknie się w 1947 baletem *Orfeusz*). W swej twórczości łączył pogańsko-mitologiczną greckość z chrześcijaństwem, jest autorem trzech chórów *a capella* dla liturgii prawosławnej (*Pater Noster* z 1926, *Credo* z 1932 i *Ave Maria* z 1934). Nawiązującą do Starego Testamentu *Symfonię psalmów* (1930) sam opatrzył uwagą: *„skomponowana ku Bożej chwale"*. W 1939 wyjechał do Ameryki (od 1945 obywatel USA). W 1940–45 wydał *Symfonię in C* oraz *Symfonię w trzech częściach*. W 1944–48 napisał kantatę na chór męski i orkiestrę *Babel*, nawiązującą do Ksiąg Mojżeszowych, oraz katolicką *Mszę* na chór mieszany i podwójny kwintet instrumentów blaszanych (premiera w mediolańskiej La Scali w 1948). W ZSRR nazywano go wówczas *„sługusem amerykańskiego imperializmu i pachołkiem Kościoła katolickiego"*. Ostatnie dzieła to: *Potop* (1961–62) wg misteriów średniowiecznych, *Abraham i Izaak* (1962–63), ballada na baryton i orkiestrę kameralną, oraz *Requiem Canticles* na kontralt i baryton solo, chór i orkiestrę kameralną (1965–66). W 1962 odbył tryumfalne tournée po ZSRR – wizycie towarzyszyła partyjna pompa, sędziwemu kompozytorowi udzielił audiencji →Chruszczow. W 1965 Strawiński odwiedził Polskę – z pochodzeniem wiązał swe sympatie do katolicyzmu, choć do końca życia pozostał prawosławnym (inaczej niż jego dzieci, które przeszły na katolicyzm). Przeszedł ewolucję od „stylu rosyjskiego" do dodekafonicznej „muzyki serialnej", ale swe największe dzieła stworzył w środkowym „okresie europejsko-neoklasycznym", zamkniętym operą *Żywot rozpustnika* (1948–51).

Zmarł 6 IV 1971 w swym mieszkaniu na Fifth Avenue w Nowym Jorku. 15 IV jego szczątki przeniesiono do Wenecji i po prawosławnym obrzędzie żałobnym w bazylice św. Jana i Pawła, sprawowanym przez archimandrytę ormiańskiego w obecności duchownych katolickich, protestanckich i anglikańskich, pochowano obok Diagilewa na cmentarzu na wyspie San Michele. (GP)

STRUGACKI Arkadij Natanowicz (1925–91); STRUGACKI Boris Natanowicz (ur. 1933), bracia-pisarze, autorzy najpopularniejszych w ZSRR powieści fantastyczno-naukowych.

Arkadij urodził się 28 VIII w Batumi, Boris – 15 IV w Leningradzie. Ich ojciec był historykiem sztuki, matka – nauczycielką. Arkadij w 1943–49 studiował język japoński w Wojskowym Instytucie Języków Obcych w Moskwie. Do 1955 służył jako tłumacz w dywizji na Dalekim Wschodzie. Po demobilizacji był redaktorem w Moskwie. Boris w 1950–55 studiował astronomię na uniwersytecie w Leningradzie, pracował w Obserwatorium Astronomicznym Akademii Nauk w Pułkowie. W 1956–91 pisali wspólnie powieści fantastyczno-naukowe. Zaczynali od utopii technologicznej, przekraczając normatywną „teorię granicy" dla *science fiction* („realistyczna władza" zalecała opis wynalazków możliwych do zrealizowania w ciągu 15 lat...). Pisali utopijne powieści o rozwiniętym komunizmie (*Powrót. Południe XX wiek*, 1962) i krytykowali dehumanizację technokratycznego świata (*Próba ucieczki*, *Daleka tęcza* i *Trudno być bogiem*, 1962–63). Kpili z przeróżnych Krain Głupców, rządzonych przez biurokratycznych tępaków (*Poniedziałek zaczyna się w sobotę* i *Zachłanne rzeczy wieku*, 1965), groteskowo odmalowywali ponury świat „przyziemnego totalitaryzmu" (*Ślimak na zboczu* i *Przenicowany świat*, 1966–69). W *Grodzie skazanym* (1975, publ. w 1988–89) nawiązywali do historii pokolenia „szestidiesiatników" (por. →Aksionow), w powieści *Miliard lat przed końcem świata* (1976–77) dali opis degrengolady świata leningradzkich uczonych. Niektóre ich utwory były wydawane wyłącznie w „samizdacie" (*Brzydkie łabędzie*, 1972), inne – publikowane w niskich nakładach – były natychmiast przechwytywane przez obieg niezależny (*Bajka o Trójce*, 1968). Wg *Pikniku na skraju drogi* (1972) powstał film *Stalker* (reż. →Tarkowski). Ich ostatnim wspólnym utworem była realistyczna sztuka *Żydzi miasta Pitra* o inteligencji w okresie „pieriestrojki".

Arkadij zmarł 12 X 1991 w Moskwie. Boris mieszka obecnie w Petersburgu, często komentuje dla „Gazety Wyborczej" polityczne wydarzenia w Rosji. (GP)

STRUWE Piotr Bierngardowicz (1870–1944), filozof, ekonomista i polityk, od 1920 na emigracji.

Urodził się 7 II w Permie nad Kamą na Uralu, w starej rodzinie rosyjsko-niemieckiej. W 1885 ukończył eksternistycznie wydział prawa uniwersytetu w Peters-

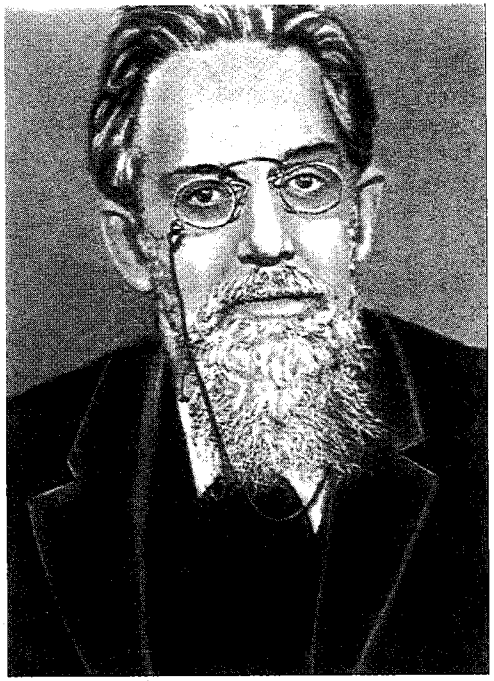

Piotr Struwe

burgu. Jego praca *Krytyczne uwagi w kwestii ekonomicznego rozwoju Rosji* (1894) odegrała istotną rolę w rozwoju nierewolucyjnego („legalnego") marksizmu w Rosji. W 1900 zerwał z marksizmem i przeszedł do partii liberalnych kadetów. W 1902–05 redagował emigracyjne „Oswobożdienije". Był deputowanym II Dumy Państwowej (1907). Wziął udział w trzech idealistycznych manifestach światopoglądowych: *Problemy idealizmu* (1902), *Drogowskazy* (1909; por. →Gerszenzon) i *Z otchłani* (1918). Po rewolucji lutowej pracował jako dyrektor departamentu ekonomicznego MSZ. Rewolucję październikową uznał za narodową klęskę. Współpracował z →Denikinem, organizował Armię Ochotniczą, był członkiem rządu →Wrangla. Wykorzystując okręty floty francuskiej, umożliwił ucieczkę z Krymu ok. 200 tys. białych emigrantów. W 1920 sam porzucił Rosję, mieszkał w Pradze, Belgradzie i Paryżu. Na emigracji reaktywował pismo „Russkaja Mysl" (1921–24; 1927), gazety „Wozrożdienije" (1925–27) i „Rossija" (1928). Wykładał socjologię na uniwersytetach Belgradu i Suboticy (1928–42). W filozofii był empirykiem-encyklopedystą, rezygnującym z każdej nie potwierdzonej przez fakty teorii. W okresie emigracyjnym zajmował się nauką o państwie demokratyczno-chrześcijańskim. Najważniejsze prace: *Uwagi o pluralizmie* (1923), *Metafizyka i socjologia. Uniwersalizm i syngularyzm w filozofii antycznej* (1935), *Duch i słowo* (publ. 1981). Do końca życia pozostał wrogiem bolszewizmu.

Zmarł 22 II 1944 w Paryżu. (GP)

SUDOPŁATOW Pawieł Aleksandrowicz (1907–96), funkcjonariusz organów bezpieczeństwa, najbardziej zasłużony specjalista od „krwawych operacji".

O istnieniu tej postaci dowiedziano się dopiero pod koniec jej życia. Urodził się w Melitopolu. Od 1921 był pracownikiem Czeki-OGPU-NKWD-KGB, 10 lat później stanął na czele tajnych służb, mających na celu zamordowanie →Trockiego, co było jednym z największych marzeń →Stalina. W 1941, po napaści Niemiec na ZSRR, otrzymał od niego polecenie, by za pośrednictwem ambasadora Bułgarii, Iwana Stamienowa, nawiązać kontakt z agresorem w celu zawarcia pokoju. W 1942–46 kierował laboratorium KGB produkującym trucizny wypróbowywane następnie na ludziach skazanych na śmierć. Od 1946 na czele działu DF (dywersja i falsyfikacja), specjalizującego się w dywersyjnej i dezinformacyjnej działalności wywiadu poza granicami ZSRR. W VIII 1953, w ramach pospiesznej rozprawy z poplecznikami →Berii, skazany na 15 lat więzienia. Po odsiedzeniu kary, w II 1992 całkowicie uniewinniony na podstawie ustawy „o rehabilitacji ofiar represji politycznych". Sensacją stały się jego wspomnienia (najpierw w wersji angielskiej w 1994, dwa lata później w rosyjskiej, polski przekład *Wspomnień niewygodnego świadka* w 1999), w których informuje o kulisach wielu wydarzeń, m.in. o morderstwach politycznych, które organizował, o szczegółach kampanii antysemickiej lat 40. czy szpiegostwie atomowym ZSRR. W wywiadach udzielanych przed śmiercią wyrażał dumę ze swych dokonań, żałował lat straconych w więzieniu, mógł bowiem swej ojczyźnie *„przynieść jeszcze wiele pożytku"*. (JS)

SUSŁOW Michaił Andriejewicz (1902–82), „szara eminencja" aparatu partyjnego przez prawie 40 lat.

Urodził się 21 XI we wsi Szachowskoje w guberni symbirskiej, w rodzinie chłopskiej. Przed wstąpieniem do partii (1921) aktywista komsomolski. Ukończył Instytut Gospodarki Narodowej im. G. Plechanowa (1921–24) oraz Instytut Czerwonej Profesury. Wykładał w Uniwersytecie Moskiewskim i Akademii Przemysłowej, pracował w Centralnej Komisji Kontroli Partyjnej oraz Ludowej Komisji Kontroli Robotniczo-Chłopskiej. Bardzo gorliwy w organizacji czystek partyjnych lat 30. W 1939–44 pierwszy sekretarz komitetu obwodowego partii w Stawropolu, w 1944 przewodniczący Biura KC partii do spraw Republiki Litewskiej, animator terroru i rozpraw z tamtejszym antyradzieckim ruchem partyzanckim. W 1947 sekretarz KC WKP(b) oraz kierownik wydziału Agitacji i Propagandy, tę funkcję piastuje aż do śmierci. W 1948 na czele Kominformu, w 1949–50 redaktor naczelny „Prawdy". Na XIX Zjeździe partii (1952) postulował *„bezwzględną walkę z reakcyjną ideologią burżuazyjną i jej przenikaniem do naszej nauki, literatury i sztuki (...), z osobami płaszczącymi się przed reakcyjną kulturą burżuazyjną..."* W okresie powojennym jeden z reżyserów akcji „antykosmopolitycznej", kampanii przeciwko twórcom (→Achmatowa), redagował rezolucje partii „O czasopismach »Zwiezda« i »Leningrad«", „O repertuarze teatrów dramatycznych" itp. W okresie →Breżniewa postać nr 2 w kierownictwie partyjnym, nadzorca propagandy, kultury, cenzury, nauki. Jako odpowiedzialny za sprawy międzynarodowe i stosunki z partiami komunistycznymi współdecydował o zerwaniu z Tito (1948), o interwencji na Węgrzech w 1956 i Czechosłowacji w 1968. Główny inkwizytor i strażnik ortodoksji, gorliwy tropiciel herezji w ideologii i kulturze. Specjalista od zbierania materiałów kompromitujących czołowych działaczy partyjnych i państwowych. Uzasadniał usunięcie →Żukowa, →Chruszczowa, w 1965–66 podejmował próby rehabilitacji →Stalina, przewodniczący komisji partyjnej do spraw sytuacji w Polsce po zwycięstwie „Solidarności". W okresie pogłębiającej się starczej niemocy Breżniewa wchodził – razem z →Andropowem, →Gromyką i →Ustinowem – do grupy decydującej o najważniejszych kierunkach polityki wewnętrznej i zewnętrznej państwa, choć rola jego była znacznie mniejsza od pozostałej trójki. W 1967 wnioskował przejęcie kierownictwa KGB przez →Andropowa, sprzyjał też awansowi →Gorbaczowa. Typowy „człowiek w futerale" partyjnej elity, przerażony możliwością zmian, starający się uratować jak najwięcej ze stalinowskiej tradycji. W życiu prywatnym człowiek niezwykle skromny, osobowość szara i bezbarwna, klasyk partyjnej nowomowy.

Zmarł 25 I 1982 w Moskwie, pochowany pod murem kremlowskim. (JS)

SWIERDŁOW Jakow Michajłowicz (właśc. Jeszua-Solomon Mowszewicz, 1885–1919), jeden z czołowych przywódców bolszewickich, inicjator morderstwa byłego cara →Mikołaja II i jego rodziny.

Urodził się 23 V w Nowogrodzie. Przerwał naukę w gimnazjum i podjął pracę w aptece. Od 1901 członek SPRR. W tymże roku po raz pierwszy aresztowany. Zorganizował w swym mieście podziemną drukarnię. Prowadził pracę partyjną w Kostromie, Kazaniu, Jekatierinburgu. Kolejne aresztowania, m.in. w 1910 zesłany na 3 lata do Kraju Narymskiego, skąd uciekł. W 1911 ponownie zesłany. Na praskiej konferencji partii bolszewickiej (1912) dokooptowany do składu jej KC. W II 1913 zesłany na 5 lat do Kraju Turuchańskiego, gdzie spotykał się m.in. ze →Stalinem. Po rewolucji lutowej uczestnik wszystkich konferencji i zjazdów partyjnych, od V 1917 członek KC. Jeden z kierowników wojskowej organizacji przejęcia władzy. Po ustąpieniu →Kamieniewa przewodniczący Wszechrosyjskiego Centralnego Komitetu Wykonawczego (WCIK – Wsierossijskij Centralnyj Ispołnitielnyj Komitiet). Pod jego kierownictwem ta nominalnie najwyższa władza Rad nie miała jeszcze, jak później, znaczenia dekoracyjnego, odgrywając ważną rolę ustawodawczą. 5 I 1918 otwierał pierwsze posiedzenie Zgromadzenia Ustawodawczego, kierując następnie jego rozpędzeniem. Podczas nieobecności lub niedyspozycji →Lenina przewodniczył posiedzeniom kierowniczych gremiów partii. Faktyczny twórca radzieckiego aparatu państwowego, współautor i współwykonawca głównych decyzji komunizmu wojennego, maksymalizacji terroru, inicjator i autor apelu o „czerwonym terrorze" po zamachu na Lenina. Bezpośrednio odpowiedzialny za likwidację byłego cara i jego rodziny w Jekatierinburgu (od 1924 przemianowanego na Swierdłowsk). 24 I 1919 zredagował decyzję o likwidacji kozactwa, zalecającą: *„Przeprowadzić masowy terror przeciwko bogatym kozakom, likwidując ich całkowicie"*. Idealnie współpracował z Leninem, obaj tworzyli harmonijny tandem. Jego przedwczesna śmierć wytworzyła dotkliwą wyrwę w elicie partyjnej, którą zapełnił Stalin.

Zmarł 13 III 1919 w Moskwie, w następstwie komplikacji pogrypowych. Pochowany pod murem kremlowskim. (JS)

SZAFAREWICZ Igor Rostisławowicz (ur. 1923), matematyk o światowej renomie, dysydent, reprezentant prawicowego fundamentalizmu.

Urodził się 3 VI w Żytomierzu, absolwent matematyki Uniwersytetu Moskiewskiego i wykładowca tej uczelni. Od początku lat 70. w ruchu dysydenckim, członek Komitetu Praw Człowieka (razem z →Sacharowem, W. Czalidze i A. Twierdochlebowem), występuje w obronie więźniów sumienia, jeden z autorów wydanego na Zachodzie zbioru *Spod zwalisk* (1974). W przeciwieństwie do nurtu demokratyczno-liberalnego w łonie ugrupowań dysydenckich reprezentował opcję narodowo-patriotyczną. Na przełomie lat 70. i 80. powstają jego główne prace publicystyczne, postulujące odrodzenie Rosji w duchu prawosławnego fundamentalizmu. Zło bolszewizmu i utopii socjalistycznej jest dla niego efektem eksperymentatorskiego awanturnictwa ustrojowego, realizowanego przez „mały naród", mniejszość etniczną, duchowo i moralnie obcą większości Rosjan. Winę za ludobójstwo stalinowskie i „koszarowy socjalizm" ponoszą, oprócz zdeklarowanych „rusofobów", również zachodnia lewica intelektualna oraz myśl liberalna, idee „postępu", oderwane od gleby i ducha narodowej tożsamości, zakładające transformację ludzkiej zbiorowości wedle arbitralnych i zmiennych teorii naukowych. Doniosłą rolę w umocnieniu systemu bolszewickiego, według Szafarewicza, odegrali również zachodni bankierzy pochodzenia żydowskiego (Rotschild, Brodski). Szczególną jego negację wywołuje kult cywilizacji technologicznej, ponieważ *„eliminuje* (ona) *z życia wszystko, co żywe, zastępując je tworami sztucznymi"*. Podobną groźbę stanowi fetysz obiektywizmu eliminujący jedyne autentyczne źródło wiedzy – przeżycie subiektywne. Z tej postawy wyrasta radykalna negacja przez Szafarewicza cywilizacji w ogóle, europocentryzmu i progresizmu. Odwołująca się do ksenofobicznych i antysemickich emocji jego publicystyka czerpie inspirację z „idei rosyjskiej", wedle której Rosja stanowi odmienny od Zachodu organizm duchowy. Nie znała ona inkwizycji i eksterminacji obcych plemion, obcy też był jej zawsze materializm, konsumpcjonizm, wybujały indywidualizm oraz rodzący duchową pustkę racjonalizm. Zachodniej unifikacji Rosja przeciwstawia harmonię osobowości integralnej, czerpiącej siłę ze zbiorowości narodu i „miękkiego", tolerancyjnego prawosławia. W tej sytuacji zagrożeniem dla Rosji są również pretensje Ameryki do przewodzenia światu, arogancja kultury sukcesu, hedonizmu i moralnego zagubienia. (JS)

SZAJMIJEW Mintimir Szaripowicz (ur. 1937), przywódca Tatarstanu, pionier rosyjskiego regionalizmu.

Urodził się 2 I w tatarskiej wiosce Aniakowo. W 1990 Rada Najwyższa republiki ogłosiła deklarację niepodległości, a Tatarstan rozpoczął „paradę suwerenności" (wg wyrażenia →Gorbaczowa). Pozytywnie zareagował na pucz moskiewski z VIII 1991. Ma opinię przebiegłego i skutecznego polityka, umiejętnie realizującego interesy tatarskiej ludności swojej republiki, która pod jego rządami osiąga znaczne sukcesy gospodarcze. Prezydentem Tatarstanu został 12 VII 1993; zwyciężył też w wyborach na drugą kadencję, uzyskując 24 III 1997 „radzieckie" poparcie elektoratu – 97%. Od 15 II 1994 republika Tatarów kazańskich jest faktycznie niezależnym państwem w ramach Federacji Rosyjskiej, z wyjątkiem kompetencji w zakresie spraw obrony, polityki zagranicznej (ale nie – gospodarczej) i emisji pieniądza. Polska ma z nią dwustronną (zawartą przez premiera Cimoszewicza) umowę o dostawie ropy naftowej. (JS)

SZALAPIN Fiodor Iwanowicz (1873–1938), śpiewak operowy, bas, genialny samorodny talent, od 1922 na emigracji.

Urodził się 13 II w Kazaniu, w rodzinie chłopa z guberni wiackiej. Terminował u szewca, tokarza, ślusarza, śpiewał w chórach cerkiewnych. W 1890 w objaz-

Fiodor Szalapin

dowym teatrze w Ufie zaśpiewał partię Stolnika w *Halce* Moniuszki, w 1895 zadebiutował w Teatrze Maryjskim rolą Mefistofelesa w *Fauście* Charles'a Gounoda. W 1896–98 wystąpił w Moskwie w *Pskowiance* Nikołaja Rimskiego-Korsakowa, *Chowańszczyźnie* i *Borysie Godunowie* Modesta Musorgskiego. Od 1899 był solistą Teatru Maryjskiego i Teatru Wielkiego w Moskwie. W 1901 śpiewał w mediolańskiej La Scali tytułową partię w *Mefistofelesie* Arriga Boita (obok Enrica Carusa i pod batutą Artura Toscaniniego). W 1908 zagrał główną rolę w wystawionym w Paryżu przez →Diagilewa *Borysie Godunowie*. W 1910 uzyskał tytuł „Solisty Jego Wysokości" – lewicowa prasa krytykowała go za „*padanie na twarz przed carem*". Przywiązywał wagę do charakteryzacji, gestu i kostiumu, co czyniło z niego aktora operowego. 30 XI 1914 wystąpił w Warszawie, przeznaczając dochód na pomoc dla ofiar wojny. 7 XI 1917 wystąpił w *Don Carlosie* Verdiego w prywatnej operze Aleksandra Aksarina w Piotrogrodzie – podczas przedstawienia rozległy się rewolucyjne wystrzały z „Aurory" i Szalapin kończył występ przy pustej sali. Po 1917 zajął się organizacją piotrogrodzkich teatrów; w 1918 otrzymał tytuł „Pierwszego Ludowego Artysty". Mimo to w 1922 nie powrócił do kraju z zagranicznego tournée, zamieszkał w Paryżu. W latach 20.–30. ugruntował światową sławę. Wykonywał partie w *Rusałce* Aleksandra Dargomyżskiego, *Iwanie Susaninie* Michaiła Glinki, *Aleko* →Rachmaninowa, *Demonie* Antona Rubinsteina, *Cyruliku sewilskim* Rossiniego, *Don Giovannim* Mozarta. W 1921–29 na scenie Metropolitan Opera. Słynny w partiach Iwana Groźnego, Borysa Godunowa, Mefistofelesa, Don Basilia, Filipa II. W 1927 zbierał środki dla dzieci rosyjskich bezrobotnych w Paryżu – władze ZSRR oceniły akcję jako „białogwardyjską" i pozbawiły Szalapina tytułu „ludowego artysty". W 1932 wydał „antyradzieckie" wspomnienia *Maska i dusza* oraz zagrał tytułową rolę w dźwiękowym filmie *Don Kichot* w reżyserii Georga Wilhelma Pabsta, wg scenariusza Paula Morana: „*Filmowcy to tacy ludzie, których bez przesady można nazwać idiotami*". Miał nieznośne maniery i był bohaterem wielu skandali. O Ameryce mówił: „*...to wstrętny kraj (...) Sztuki tam w ogóle nie ma żadnej*". O Włochach w La Scali: „*To straszne, okropne nieuki (...) i plebs, i arystokraci*". Dawał wiele koncertów na cele dobroczynne. Wraz z Toscaninim wybrany na członka Akademii Muzycznej w Sztokholmie (1935). W 1937 występował w Warszawie w *Borysie Godunowie* – było to jego ostatnie przedstawienie operowe.

Zmarł 12 IV 1938 w willi pod Paryżem. W 1984 jego prochy przeniesiono na Cmentarz Nowodziewiczy w Moskwie. (GP)

SZAŁAMOW Warłam Tichonowicz (1907–82), pisarz-łagiernik, autor *Opowiadań kołymskich*, uznawanych za klasykę literatury obozowej.

Urodził się 1 VII w Wołogdzie, w rodzinie liberalizującego popa. W dzieciństwie czytał →Sawinkowa, jego ulubionymi bohaterami byli rosyjscy rewolucjoniści. W 1926–29 studiował „prawo radzieckie" na Uniwersytecie Moskiewskim. W 1929 został skazany na 3 lata łagru za kolportaż listu →Lenina do XII Zjazdu Partii („testament Lenina") – wyrok odbywał przy budowie kombinatu chemicznego nad rzeką Wiszerą (Ural). W 1932 wrócił do Moskwy. W 1937 znów został aresztowany za „kontrrewolucyjną działalność trockistowską"; skazano go na 5 lat Kołymy. Tu otrzymał kolejny 10-letni wyrok za to, że ośmielił się nazwać emigranta →Bunina „*klasykiem literatury rosyjskiej*". Przeszedł przez wszystkie kręgi piekła kołymskiego: zbierał igliwie cedrowca dla fabryki witamin, był górnikiem w kopalniach węgla i złota, łagrowym „oświatowcem" i felczerem. Po zwolnieniu (1951) udał się na 2-letnie zesłanie w okolice Ojmiakonu (Jakucja). Pisał wiersze łagrowe, przez które nawiązał kontakty z →Pasternakiem. Od 1953 pracował w zakładach torfowych w obwodzie kalinińskim. W 1956 po rehabilitacji powrócił do Moskwy. W 1957–77 wydał kilka zbiorków poezji, w 1973 został przyjęty do Związku Pisarzy. W 1954–82 pracował nad kolejnymi cyklami prozy obozowej: *Opowiadania kołymskie*, *Lewy brzeg*, *Mistrz łopaty*, *Szkice ze świata przestępczego*, *Wskrzeszenie modrzewia*, *Rękawiczka albo OK-2*. Inaczej niż dla →Sołżenicyna (który jednak nie znał ostatnich kręgów „łagrowego piekła"), doświadczenie obozowe miało dla Szałamowa charakter wyłącznie negatywny, w łagrze wygrywał zawsze ten, kto był silniejszy i bardziej okrutny. Jego utwory trafiały do „samizdatu", potem na Zachód. Jest największym – obok Sołżenicyna i →Władimowa – rosyjskim pisarzem łagrowym, a zarazem mistrzem stylu i zwięzłości, idącym śladami Czechowa i →Babla. W 1980 dostał nagrodę francuskiego PEN-Clubu. Ostatnie 3 lata życia spędził w moskiewskim domu starców, w 1981 został siłą przetransportowany do szpitala psychiatrycznego w Moskwie.

Tu zmarł 18 I 1982. Spoczywa na cmentarzu w Kuncewie. (GP)

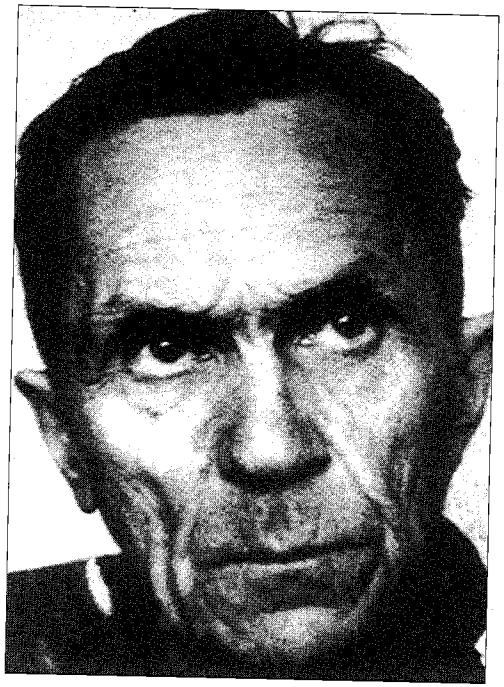

Warłam Szałamow

SZCZARAŃSKI Natan (właśc. Anatolij Borisowicz, ur. 1948), działacz opozycji demokratycznej w ZSRR.

Urodził się 20 I w Doniecku, w rodzinie dziennikarza. Po studiach w 1972 podjął pracę w moskiewskim Instytucie Nafty i Gazu. Po odmowie w 1973 prawa wyjazdu do Izraela stał się najbardziej znanym liderem ruchu Żydów-„otkazników" (ros. *otkaz* – odmowa), którym władze nie zezwalały na wyjazd. Współdziałał z etnicznymi Niemcami pragnącymi wyjechać do RFN, z dysydentami ukraińskimi oraz ruchem zielonoświątkowców. Od 1976 aktywny uczestnik ruchu helsińskiego. Aresztowany 15 III 1977 z oskarżenia o szpiegostwo, wrogą działalność przeciwko ZSRR oraz „antyradziecką propagandę i agitację". W 1978 skazany na 13 lat więzienia. W II 1986 zwolniony i deportowany z kraju. 13 II na moście Glienecke pod Berlinem wymieniono go na kilku szpiegów radzieckich, wśród których był również Polak Marian Zacharski, który na konto Układu Warszawskiego wykradł Amerykanom wiele bezcennych tajemnic rakietowych. Trzy lata później Szczarański został odznaczo-

ny przez prezydenta USA Ronalda Reagana Medalem Wolności. W Izraelu stworzył Forum Syjonistyczne, organizację mającą sprzyjać asymilacji imigrantów z Rosji, a w 1995 stanął na czele formacji politycznej – Ruch Wychodźców z ZSRR, który w wyniku wyborów 1996 wszedł do Knesetu i koalicji rządowej Beniamina Netaniahu. Szczarański został wtedy ministrem przemysłu i handlu. W I 1997 złożył oficjalną wizytę w Rosji, odwiedzając też miejsce swego odosobnienia – moskiewskie więzienie Lefortowo, które określi jako swoją „Alma mater". W 1999 wszedł do koalicji stworzonej przez nowego premiera, Ehuda Baraka, zajmując stanowisko ministra spraw wewnętrznych. (JS)

SZCZEDRIN Rodion Konstantinowicz (ur. 1932), kompozytor, twórca oper (*Martwe dusze*) i baletów (*Anna Karenina, Dama z pieskiem*), mąż →Plisieckiej.

Urodził się 16 XII w Moskwie, w rodzinie historyka muzyki. W 1950 rozpoczął naukę w moskiewskim Konserwatorium. Sławę zdobył jako student po skomponowaniu baletu *Konik-garbusek* (1958). W 1965–69 wykładowca Konserwatorium. W swej muzycznej twórczości czerpie motywy z literatury rosyjskiej. Specjalnie dla swej żony, Plisieckiej, napisał cztery balety: *Carmen-Suitę* na motywach z Bizeta (1967), *Annę Kareninę* (1972) wg Lwa Tołstoja, *Mewę* (1980) i *Damę z pieskiem* wg Czechowa (1985). Autor oper: *Nie tylko miłość* (1961), na motywach opowiadań Siergieja Antonowa, i *Martwe dusze* (1976) wg Gogola (ta druga długo cieszyła się sławą ostatniej opery rosyjskiej, dopiero w 1999 Siergiej Słonimski przygotował *Zmory Iwana Groźnego*, wystawione w Samarze pod batutą →Rostropowicza). Napisał *Poetorię* do wierszy →Wozniesienskiego, tworzył kameralne utwory do wierszy Puszkina, →Twardowskiego, a także koncert na orkiestrę *Ozornyje czastuszki*. Autor oratorium *Lenin w sercu narodu*, laureat Nagrody Państwowej (1972) i Leninowskiej (1984). W hołdzie Bachowi, na 300-lecie jego urodzin, napisał *Muzykę dla miasta Köthen* na orkiestrę kameralną (1984). W latach „pieriestrojki" uzyskał wraz z żoną obywatelstwo Litwy. W 1987–88 napisał kameralny utwór *Geometria dźwięku* oraz *Stichirę*, poświęconą milenium Chrztu Rusi. W 1997 powstał hymn na dzwony i orkiestrę *Sława! Sława!*, dedykowany Rostropowiczowi. Honorowy członek Towarzystwa F. Liszta i Bawarskiej Akademii Sztuk Pięknych. Wraz z Plisiecką mieszka i tworzy w Monachium. (GP)

SZCZUSIEW Aleksiej Wiktorowicz (1873–1949), architekt, twórca Mauzoleum Lenina i hotelu „Moskwa".

Urodził się 8 X w Kiszyniowie. W 1891–97 uczył się w Petersburskiej Akademii Sztuk Pięknych. Początkowo tworzył w „stylu neorosyjskim". W 1914–26 zaprojektował moskiewski Dworzec Kazański, nawiązujący formą do architektury starego Kazania. W 1918–23 uczestniczył w opracowaniu planu architektonicznego „Nowa Moskwa". W 1926–29 dyrektor Galerii Tretiakowskiej. Wg jego projektu zbudowano Mauzoleum Lenina na Placu Czerwonym (1924–30) i hotel „Moskwa" (1932–35). W 1931–33 odbył się konkurs na projekt Pałacu Rad, który miał stanąć na miejscu zburzonej świątyni Chrystusa Zbawiciela. W gigantycznym konkursie uczestniczyło 450 osób, m.in. emigrant Naum Gabo, Walter Gropius, Erich Mendelsohn, Le Corbusier, nadesłano prawie 300 projektów. Zgłosił się także Szczusiew, ale jego projekt nie zyskał uznania. Komisja – w której skład wchodzili: →Mołotow, →Woroszyłow, →Gorki, →Stanisławski – wybrała ponury projekt Borisa Jofana (twórcy słynnego „domu nad rzeką Moskwą", opisanego przez →Trifonowa) pt. *Wyzwolony Proletariusz*. Po uwagach Stalina – który nakazał zwiększyć budowlę z 220 do 420 metrów, aby przewyższyła wieżę Eiffla i Empire State Building, i zwieńczyć ją 75-metrową postacią Lenina – projekt okazał się niewykonalny. W 1943 Szczusiew został członkiem Akademii Nauk ZSRR. W 1946 dobudował nowy korpus do XIX-wiecznego gmachu NKWD na Łubiance. W efektownym wystroju stacji metra „Komsomolskaja" (otwartej w 1952, już po jego śmierci) wykorzystał elementy rosyjskiej architektury XVII-wiecznej. W 1941–52 czterokrotny laureat Nagrody Stalinowskiej.

Zmarł 24 V 1949 w Moskwie; pochowany na Cmentarzu Nowodziewiczym. (GP)

SZELEPIN Aleksandr Nikołajewicz (1918–94), szef KGB.

Urodził się w Woroneżu. W 1936–39 studiował w moskiewskim Instytucie Historii, Filozofii i Literatury. Do partii wstąpił w 1940, ściśle współpracując z organami bezpieczeństwa. W 1952–58 I sekretarz KC Komsomołu, organizator VI Światowego Festiwalu Młodzieży w Moskwie w 1957, który stał się oznaką pierwszej szczeliny w „żelaznej kurtynie" i postępów „pokojowego współistnienia" oraz otwarcia ZSRR na kraje Zachodu i Trzeciego Świata. W XII 1958 został przewodniczącym KGB na miejsce →Sierowa. W 1959 skierował do →Chruszczowa notę, w której proponował zniszczenie, „*jako nie posiadających ani operacyjnego, ani historycznego znaczenia*", przechowywanych w KGB od 1940 materiałów na temat osób z „*byłej Polski burżuazyjnej*" zamordowanych w Katyniu. Podstawowe uzasadnienie propozycji: „*jakiś nieprzewidziany przypadek może doprowadzić do ujawnienia przeprowadzonej operacji z wszystkimi niekorzystnymi dla naszego państwa konsekwencjami*". Tego samego roku w tajnym komunikacie z 18 IV alarmował KC partii w związku z udziałem wielu pracowników naukowych, profesorów i artystów w praktykach religijnych, proponując, by zastosować wobec nich „*odpowiednie środki oddziaływania*". Polecił zamordować →Banderę. W 1962–65 stał na czele Komitetu Kontroli Partyjno-Państwowej, co stanowiło znakomite narzędzie do przeprowadzenia pałacowego zamachu stanu. We wszystkich szczegółach przygotował i przeprowadził obalenie Chruszczowa. Znany z poglądów stalinowskich i uprzedzeń antysemickich, ponury, nigdy nie uśmiechający się „żelazny Olek" aspirował do przywództwa partyjnego. Nie zrealizował jednak swych planów, ponieważ zrażał swym stalinowskim radykalizmem. Wybrano „nie mającego większych ambicji" →Breżniewa. W 1965–75 kierował radzieckim ruchem związkowym. W 1975 odwiedził Anglię na czele delegacji związkowej, spotykając się z wielką dezaprobatą tamtejszej opinii publicznej, co stało się kresem jego kariery. (JS)

SZEMIAKIN Michaił Michajłowicz (ur. 1943), malarz i rzeźbiarz-nonkonformista, od 1971 na emigracji.

Urodził się 4 V w Moskwie. Lata 1945–57 spędził w NRD, gdzie jego ojciec był wojskowym komendantem. W 1957 rozpoczął naukę w Szkole Artystycznej przy Akademii Sztuk Pięknych w Leningradzie; usunięto go za brak szacunku dla sztuki socrealistycznej. Pracował kilka lat jako robotnik w Ermitażu, zajmował się samokształceniem, malował obrazy surrealistyczne. Potem trafił do „psichuszki", gdzie w 1961 wziął udział w wystawie malarskiej, zorganizowanej dla potrzeb studentów psychiatrii. Po uwolnieniu wyjechał na Kaukaz, potem przywdział na krótko mnisi habit w Monasterze Pskowsko-Pieczerskim w okolicach Pskowa. Po powrocie do Leningra-

du skupił wokół siebie artystyczne „kółko Szemiakina". W 1962 miał wystawę w pomieszczeniach redakcji literackiego miesięcznika „Zwiezda". KGB skonfiskowało jego obrazy z wystawy na dwóchsetlecie Ermitażu (1964). W 1967 założył z kolegami grupę malarską „Petersburg", propagował sztukę chrześcijańską („metafizyczny syntetyzm"). W 1971 miał głośną wystawę w Paryżu, po czym został wydalony z ZSRR. Lata 1971–81 spędził w Paryżu, zdobył europejską sławę. W 1981 wyjechał do Nowego Jorku, w 1984 został przyjęty do miejscowej Akademii Nauk. Na wystawach w Ameryce, Europie i Rosji pokazywał cykle: *Petersburski karnawał*, *Aniołowie śmierci*, *Metafizyczne głowy*, *Satyryczne metamorfozy*. Obsesją jego twórczości jest transformacja życia w śmierć; w 1992 wykonał rzeźbę-autoportret w brązie w formie trójgłowego jeźdźca (*Przeszłość, teraźniejszość, przyszłość*). W 1991 w twierdzy Pietropawłowskiej odsłonięto jego pomnik Piotra I, w 1995 – naprzeciw petersburskiego więzienia „Kriesty" – monument ofiar bolszewizmu.

Mieszka w Ameryce, często przyjeżdża do Rosji. (GP)

SZEPTYCKI Andrzej (Roman Aleksander, 1865–1944), greckokatolicki arcybiskup lwowski, metropolita halicki, zwierzchnik ukraińskich unitów.

Urodził się 29 VII. Uczestnik ukraińskiego ruchu narodowego i niepodległościowego, występował jako obrońca praw Ukraińców, potępiał przemoc jako środek osiągania celów politycznych. Po wybuchu wojny z Niemcami zwolennik współpracy ukraińsko-niemieckiej, lecz od 1941 zaniechał tej idei, wiele wysiłku wkładając w pokojowe rozwiązywanie konfliktu polsko-ukraińskiego.

Zmarł 1 XI 1944 we Lwowie. (JS)

SZESTOW Lew Isaakowicz (właśc. Jehuda Leib Szwarcman, 1866–1938), filozof religijny, przyjaciel fideistycznej Jerozolimy i wróg racjonalistycznych Aten.

Urodził się 12 II w Kijowie, w rodzinie bogatego żydowskiego kupca. W 1884 zaczął studia matematyczne na Uniwersytecie Moskiewskim; przeniósł się na prawo, które ukończył w 1889 w Kijowie. Sympatyzował z ruchem narodnickim, jego dysertacja o statusie prawnym robotników w Rosji została skonfiskowana przez cenzurę. W 1891–96 – podobnie jak

Portret Lwa Szestowa, B. Grigoriew

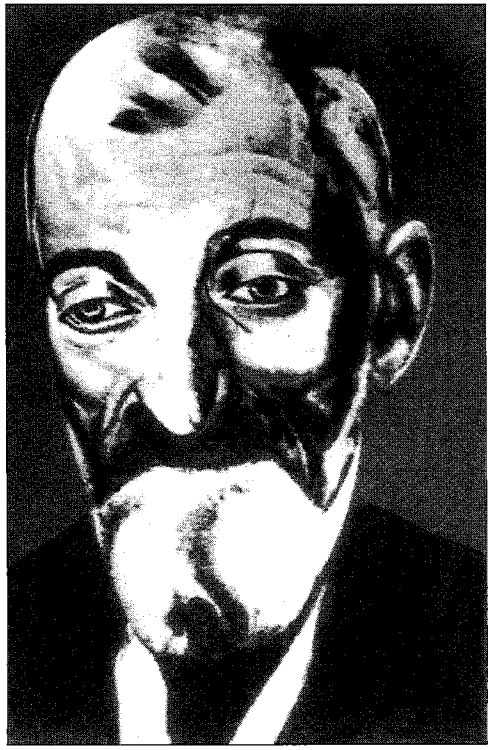

→Bierdiajew, →Frank, →Struwe, Siergiej Bułgakow – przeszedł ewolucję od marksizmu do idealizmu. W 1896–98 podróżował po Europie. W 1898 na prośbę ojca wziął udział w II Kongresie Syjonistów, jednak nigdy nie poczuł sympatii do tego ruchu. Zajął się filozofią, w 1898–1905 opublikował książki o Szekspirze i jego krytyku, Georgu Brandesie, Friedrichu Nietzschem i Lwie Tołstoju oraz głośną i skandaliczną ze względu na swój antytradycjonalizm *Apologię nieoczywistości*. Żywił przekonanie, że filozofia wyłożona systemowo nigdy nie zdoła opisać istoty Boga i człowieka. Swoje poglądy wykładał za pomocą impresji i dygresji, toteż nazywano go „*filozofem bez filozofii*". Odniósł się wrogo do Października, w 1919 wyjechał z kraju. W 1920 wydał w Berlinie broszurę *Co to jest bolszewizm?*, potępiającą reakcyjność i despotyzm nowej władzy. Przez 16 lat wykładał filozofię w Paryżu, cieszył się uznaniem francuskich intelektualistów-agnostyków (Albert Camus uzna go później za jednego z ojców egzystencjalizmu). Na emigracji (1923–38) powstały jego najważniejsze dzieła: *Potestas clavium*, *Na szalach Hioba*, *Kierkegaard i filozofia egzystencjalna*, *Ateny i Jerozolima*, *Sola fide*. Jako uczeń Tertuliana, Lutra i Pascala był apologetą zasady „*wierzę, bo to absurd*" i wrogiem wywodzącej się od św. Anzelma „*wiary poszukującej zrozumienia*". Jego myśl pozostaje w głębokiej sprzeczności z próbą pogodzenia wiary z rozumem, której rzecznikami na rosyjskim XX-wiecznym gruncie byli: →Łosski, →Florenski, →Frank, →Struwe.

Zmarł 19 XI 1938 w Paryżu, pochowany w rodzinnym grobowcu w Boulogne. Irracjonalno-religijny szestowizm, który przeżył już swój renesans w Europie i w Polsce, obecnie cieszy się sporą popularnością w Rosji. (GP)

SZEWARDNADZE Eduard Amwrosiewicz (ur. 1928), minister spraw zagranicznych ZSRR okresu „pieriestrojki", przywódca niepodległej Gruzji.

Urodził się 25 I w gruzińskiej wsi Mamati. Ukończył szkołę partyjną oraz, w 1959, Instytut Pedagogiczny w Kutaisi. Pierwotnie pełnił różne funkcje w Komsomole, dochodząc do stanowiska kierownika organizacji republikańskiej. W 1960 członek KC KPZR Gruzji, w 1965–72 minister spraw wewnętrznych Gruzji. Wypowiedział wojnę totalną korupcji, która opanowała całą republikę, a której „ojcem chrzestnym" był I sekretarz partii republiki W. Mżawanadze. W 1972 obala go, zajmując jego stanowisko. Polityk skuteczny i zręczny, w okresie breżniewowskim prezentujący klasyczne wzory wschodniego pochlebstwa. 5 X 1977 zwracał się do przywódcy ZSRR: „*Nie można dziś nie wspomnieć człowieka, który tak wysoko wzniósł się w oczach współczesnych i tak organicznie zrósł z naszym narodem i naszą partią. Wczoraj z trybuny Rady Najwyższej zwycięsko brzmiał nad całym światem jego zadziwiająco bliski, pełen ludzkiego ciepła głos, jego drogocenne słowa i wyważone opinie, przenikające do ludzkich serc i umysłów (...), leninowska naukowa głębia, bolszewicki internacjonalizm, wysoki humanizm, wrodzone umiłowanie człowieka, misja kolektywisty i demokraty oraz rewolucjonisty z powołania, stała gotowość przyjęcia na siebie największej odpowiedzialności przed narodem i partią, niezłomny charakter, serce przepełnione miłością do ludzi – oto czym dla nas jest drogi Leonid Iljicz Breżniew*". Coraz bardziej niedołężny i dziecinniejący Leonid Iljicz był niezwykle wrażliwy na takie hołdy, dlatego Gruzin awansuje, zostając zastępcą członka Biura Politycznego KC KPZR w 1978, a członkiem pełnym w 1985. Wkrótce nadejdzie punkt kulminacyjny jego kariery, gdy zostanie ministrem spraw zagranicznych ZSRR. Należał do grona przyjaciół →Gorbaczowa, pierwszy też

oświadczył przyszłemu przywódcy: „*Nie możemy tak dłużej żyć*", zachęcając go do reform. Znając katastrofalny kryzys państwa, w stopniu widocznym na przykładzie własnej republiki, próbował postawić na inicjatywę indywidualną, wykazywał też zrozumienie dla kultury, popierając słynny film → Abuładze. Jako minister spraw zagranicznych ZSRR zerwał ze sztywną linią →Gromyki, współtworząc całkiem nowy klimat w stosunkach z Zachodem. Pierwszy dostrzegł niekonsekwencje polityki Gorbaczowa i presję sił konserwatywnych. 20 XII 1990 na sesji Zjazdu Deputowanych Ludowych złożył rezygnację, oświadczając: „*Nadchodzi dyktatura, oświadczam to z całkowitą odpowiedzialnością*". W XI 1991 wrócił na poprzednie stanowisko, ale piastował je krótko wobec rozpadu ZSRR. Po obaleniu pierwszego prezydenta Gruzji, Zwiada Gamsahurdii, przybył do Tbilisi, ratując kraj przed chaosem i grożącą mu dezintegracją terytorialną. Jedna z kluczowych postaci politycznych Zakaukazia, współarchitekt trwałego uniezależnienia go od imperialnego wpływu Rosji i zbliżenia z Europą. (JS)

SZEWCZENKO Arkadij Nikołajewicz (1930–98), dyplomata.

Urodził się na Ukrainie. W 1954 ukończył prestiżowy moskiewski Instytut Stosunków Międzynarodowych. Protegowany →Gromyki i jego doradca, jedna z największych gwiazd dyplomacji radzieckiej. Pełniąc funkcję zastępcy sekretarza generalnego ONZ, przeszedł w 1978 na stronę USA, co stało się wielką sensacją, okazując się też ogromnym ciosem dla prestiżu ZSRR. Schyłek epoki breżniewowskiej był okresem, gdy zjawisko „niewozwraszczenstwa", odmowy powrotu obywateli radzieckich (dyplomatów, uczonych, sportowców, artystów) do kraju ze względów politycznych, stawało się prawie normą. Po swej ucieczce Szewczenko oświadczył, iż od dwóch lat współpracował z CIA. We wspomnieniach szczegółowo przedstawił stosunki w łonie radzieckiej elity politycznej.

Zmarł 28 II 1998 w USA. (JS)

SZKŁOWSKI Wiktor Borisowicz (1893–1984), pisarz i krytyk, współtwórca szkoły formalnej w literaturoznawstwie.

Urodził się 25 I w Petersburgu, w rodzinie nauczyciela matematyki szkoły powiatowej, potem wykładowcy Wyższych Kursów Artyleryjskich. Studiował na wydziale filologicznym Uniwersytetu Piotrogrodzkiego. W 1914 opublikował rozprawę *Wskrzeszenie słowa* o poezji futurystów: →Majakowskiego, Wielimira Chlebnikowa i Aleksieja Kruczonycha. Od 1916 członek Piotrogrodzkiego Towarzystwa Badania Języka Poetyckiego (OPOJAZ), kuźni rosyjskiej „szkoły formalnej", gdzie współpracował z →Tynianowem, Borisem Eichenbaumem, Wiktorem Żyrmunskim, →Jakobsonem, Borisem Tomaszewskim, Lwem Jakubinskim. Interesował się prozą i mechanizmami układów fabularnych. Twierdził, że literatura zawdzięcza swe istnienie „chwytom", te zaś pełnią funkcję „udziwnienia", które przeciwdziała nawykom i schematom języka codziennego. Podczas I wojny światowej dostał powołanie na front: „*Byłem synem Żyda-przechrzty, nie miałem prawa do awansu i poszedłem do kompanii samochodowej; to było lepsze niż samobójstwo w piechocie*" (*Ze wspomnień*, tł. A. Galis). Burzliwe i zagmatwane były jego losy w czasie rewolucji 1917. Wiadomo, że był na froncie perskim i tureckim, latem 1917 z rąk białego generała →Korniłowa otrzymał za dzielność Krzyż św. Jerzego, potem związał się z bojową organizacją eserowców, uprawiał podjazdową partyzantkę na tyłach czerwonych – w późniejszych wspomnieniach *Byli sobie* (1961) będzie to wszystko bardzo gmatwał i zaciemniał. W 1920 wrócił do Piotrogrodu, patronował literackiej grupie „Bracia Serafiońscy", do której należeli m.in.: →Zoszczenko, Wsiewołod Iwanow, Konstantin Fiedin, Wieniamin Kawierin, współpracował z futurystycznym LEF-em. W 1922 – słusznie obawiając się, jako były eserowiec, aresztowania przez bolszewików – uciekł przez Finlandię do Niemiec. Uczestniczył w życiu kulturalnym „rosyjskiego Berlina", spotykając tu „półemigrantów" z ZSRR (→Biały, →Tołstoj) i wydając swe pierwsze utwory prozatorskie: *Podróż sentymentalną* oraz *Zoo. Listy nie o miłości albo Trzecia Heloiza* (oba w 1923). Był szantażowany przez Czeka, w 1923 otrzymał zgodę na powrót do ZSRR, zamieszkał w Moskwie. W 1925 wydał tom formalistycznych rozpraw *O teorii prozy*, ale już w 1930 – wypierając się swych modernistycznych sympatii – opublikował oportunistyczny artykuł *Pomnik naukowego błędu*. W 1933 brał udział – obok m.in. →Gorkiego, Tołstoja, W. Iwanowa – w niesławnej ideologicznej wyprawie ponad stu pisarzy nad Kanał Białomorski. Ale zarazem miał odwagę przyjaźnić się ze źle widzianym →Mandelsztamem, a w 1940 jego książka *O Majakowskim* została oficjalnie skrytykowana za nadmiar sympatii wobec futuryzmu. W 1965 występował w obronie →Siniawskiego i Julija Daniela. Uchodzi za jedną z ciekawszych postaci kina radzieckiego, z którym był związany od czasu napisania scenariuszy do *Według prawa* (1926) →Kuleszowa i *Miłości we troje* Abrama Rooma (1927). W 1939 przygotował scenariusz do filmu *Minin i Pożarski* →Pudowkina. Za książkę *Eisenstein* otrzymał Nagrodę Państwową (1979).

Zmarł 5 XII 1984 w Moskwie. (GP)

SZOŁOCHOW Michaił Aleksandrowicz (1905–84), pisarz, laureat Nagrody Nobla w 1965.

Urodził się 24 V w miejscowości Krużylino nad Donem, ale całe życie spędził w stanicy Wioszeńskiej. W czasie wojny domowej był dowódcą oddziału przeprowadzającego konfiskatę chłopskiego zboża. W latach 20. zadebiutował tomami *Opowiadania znad Donu* i *Lazurowy step*. W 1928 ukazał się pierwszy tom jego epopei *Cichy Don* (ostatni, czwarty w 1934), sagi o tragicznych losach Kozaczyzny dońskiej, jedno z największych dzieł literatury światowej XX stulecia, uhonorowane Nagrodą Nobla. Kanwą historyczną ludzkich dramatów i tragedii są tu wydarzenia I wojny światowej, wojny domowej, w szczególności antybolszewickiego powstania wiosną 1919. Zaskoczeniem dla czytelnika jest obiektywna prawda o epokowych wydarzeniach przedstawionych w utworze pisarza radzieckiego. Główna postać epopei, Grigorij Mielechow, jego ideowe zagubienie i tragiczny finał symbolizują dzieje Kozaczyzny w przełomowym okresie jej dziejów. Prawda psychologii indywidualnej i rekonstrukcji niedawnych wydarzeń histo-

Michaił Szołochow

rycznych, sugestywność sylwetek niepowtarzalnych indywidualności, zmysłowość i liryzm w warstwie przeżyć uczuciowych, a również drastyczność scen i zdarzeń czynią z *Cichego Donu* historyczny fresk, którego uogólniająca wymowa wykracza poza odtwarzane wydarzenia historyczne. Epopeja kreuje sytuację „wojny i pokoju", łącząc Tołstojowską wiarygodność epizodów bitewnych z codziennością życia poddawanego presji historii. Ukazując konflikty polityczne początku lat 20., w pierwszym rzędzie walkę bolszewików ze zwolennikami starej Rosji, pisarz obiektywnie przedstawia racje stron, unikając czarno-białego schematu, który wkrótce stanie się kanonem estetyki socrealizmu. Obiektywizm ten panuje również w indywidualnych losach bohaterów, prezentacji skomplikowanych motywacji ich zachowań. Dzięki temu jest *Cichy Don* harmonijnym połączeniem uniwersalizmu niezmiennych ludzkich losów i prawdy epoki, rytmu codzienności, plastycznego odtworzenia kolorytu lokalnego w specyfice zachowań, niezwykle bogatym języku, obyczajowości, klimacie materialno-duchowej kultury kozackiej. Odbiega on zdecydowanie poziomem od pozostałej twórczości pisarza, szczególnie od *Zoranego ugoru*, którego część pierwsza ukazała się między 3 i 4 tomem *Cichego Donu*, a druga opublikowana została w warunkach „odwilży" (1959–60). Od poziomu jego głównego dzieła znacznie odbiega również opowiadanie *Los człowieka* (1955–57) czy nie dokończony utwór *Oni walczyli za ojczyznę* (1942). Ta okoliczność zrodziła wersję (podzielaną m.in. przez →Sołżenicyna), iż autorem *Cichego Donu* był Fiodor Kriukow, pisarz znany ze swych utworów ukazujących życie dońskich Kozaków, natomiast Szołochow miał znaleźć jego rękopis i opublikować jako własny. Wersja ta nie doczekała się jednak jednoznacznego potwierdzenia. Jako kontrast artystyczny odbierana była prawda historyczna *Cichego Donu* i schematyzm *Zoranego ugoru*, ukazującego okres kolektywizacji rolnictwa w wymiarze wiejskiej „walki klasowej". Podejrzenia zdawały się prawdopodobne również przez nadgorliwy koniunkturalizm Szołochowa w okresie powojennym. Głosił, iż pisarze radzieccy piszą zawsze *„od serca"*, to znaczy *„po partyjnemu"*, albowiem *„serca ich należą do partii"*. Atakował →Pasternaka i →Sołżenicyna, z aprobatą powitał wyrok na →Siniawskiego i Daniela, uczestniczył we wszystkich partyjnych kampaniach propagandowych, a zażenowanie wzbudzał poziom jego wystąpień publicznych. Ma jednak i odmienne karty w swej biografii. W 1933 pisał do →Stalina listy, w których przedstawił brutalne metody konfiskat żywności ludności wiejskiej, skazanej wskutek tego na głód.

Zmarł w 21 I 1984 w stanicy Wioszeńskiej. (JS)

SZOSTAKOWICZ Dmitrij Dmitrijewicz (1906–75), kompozytor, jeden z największych symfonistów XX wieku.

Urodził się 25 IX w Petersburgu, w rodzinie o polskich korzeniach. Dziad był polskim powstańcem 1863. W 1919 rozpoczął naukę w piotrogrodzkim Konserwatorium. W 1923–25 zarabiał na życie jako taper w niemym kinie. W 1927 wystartował w I Konkursie Pianistycznym im. F. Chopina w Warszawie. Przed wyjazdem – na wypadek, gdyby nie wygrał – pocieszał go →Tuchaczewski: *„Ja też przegrałem w Warszawie i głowy mi nie urwano"*. W 1927–29 napisał operę *Nos* wg Gogola, zdjętą z afisza po interwencji →Kirowa. W 1929–31 skomponował dla →Meyerholda muzykę do *Pluskwy* →Majakowskiego i do filmów *Nowy Babilon* →Kozincewa i Leonida Trauberga oraz *Złotych gór* Siergieja Jutkiewicza. W 1932 zakończył operę *Lady Makbet mceńskiego powiatu* (premiera w 1934).

W Leningradzie w ciągu 5 miesięcy wystawiano ją ponad 30 razy, w Moskwie w ciągu 2 pierwszych sezonów – ponad 90. Pokazy odbywały się w Sztokholmie, Pradze, Londynie, Zürichu i Kopenhadze. Sukces zamienił się w klęskę, gdy w styczniu 1936 spektakl w Teatrze Wielkim obejrzeli →Stalin ze →Żdanowem. Nazajutrz ukazał się w „Prawdzie" artykuł *Chaos zamiast muzyki*, potępiający *Lady Makbet* za „formalizm" i „wulgarny naturalizm". Po 10 dniach ukazała się podobna recenzja o kołchozowym balecie *Jasny strumień*. Spodziewając się aresztu, kompozytor przyjął krytykę i napisał dla rehabilitacji *V Symfonię*. W oblężonym przez Niemców Leningradzie rozpoczął pracę nad *VII Symfonią Leningradzką*, ukończoną w grudniu 1941 po ewakuacji do Kujbyszewa. W lipcu 1942 odbyła się głośna premiera radiowa w USA pod batutą Artura Toscaniniego. Napisana zaraz po wojnie *IX Symfonia* znów została potępiona w słynnej *Rezolucji o operze „Wielka przyjaźń" Wano Muradelego* (1948). Szostakowicz musiał się pokajać. Za oratorium *Pieśń o lasach* i muzykę do filmu *Upadek Berlina* (1949) otrzymał w 1950 czwartą Nagrodę Stalinowską (trzy pierwsze w 1941–42 i 1946, w 1952 – piąta, w 1968 – Nagroda Państwowa). W 1957 napisał *XI Symfonię „Rok 1905"* (Nagroda Leninowska w 1958). W 1961 wstąpił do KPZR i ukończył *XII Symfonię „Rok 1917"* poświęconą →Leninowi. I część *XIII Symfonii*, opartą na wierszu →Jewtuszenki *Babi Jar*, poświęcił pamięci Żydów zamordowanych pod Kijowem. W 1962 przerobił *Lady Makbet* i nadał jej nowy tytuł *Katarzyna Izmajłowa*. W 1963 napisał muzykę do filmu Kozincewa *Hamlet* i do poematu Jewtuszenki *Stracenie Stiepana Razina*. Jesienią 1966 napisał *7 romansów* do wierszy →Błoka (prawykonawcy w 1967: Galina Wiszniewska, →Rostropowicz i →Ojstrach). Ciężko chory stworzył w szpitalu *XIV Symfonię* o wielkiej potędze śmierci (1969) – skrytykowaną za „niepoprawny pesymizm" przez →Sołżenicyna (premiera 6 XI 1969, Moskiewska Orkiestra Kameralna pod batutą Rudolfa Barszaja). W 1970 powstała ostatnia *XV Symfonia* (premiera 8 I 1972, pod batutą syna kompozytora, Maksima Szostakowicza). W 1973 podpisał się pod opublikowanym w „Prawdzie" listem potępiającym →Sacharowa. Na pytanie Rostropowicza, dlaczego podpisuje oficjalne protesty, odrzekł, że *„zawsze składa autograf do góry nogami"*. Powtarzał, że *„ten reżim jest wieczny"*; ale z opublikowanych w 1979 jego rozmów z Sołomonem Wołkowem wynika, że czuł się w ZSRR jak ptak w klatce.

Zmarł 9 VIII 1975 w szpitalu kremlowskim. Nekrolog w „Prawdzie" podpisało Biuro Polityczne z →Breżniewem na czele. Pochowano go na Cmentarzu Nowodziewiczym. W 1995 moskiewska Fundacja Dobroczynna Jurija Baszmieta ustanowiła Międzynarodową Nagrodę im. Szostakowicza. Rok 1996 został ogłoszony przez UNESCO „rokiem Szostakowicza". (GP)

SZUKSZYN Wasilij Makarowicz (1929–74), prozaik (*Wsiowi ludzie*, *Przyszedłem dać wam wolność*), aktor i reżyser filmowy (*Kalina czerwona*), w latach 60. i 70. postać kultowa.

Urodził się 25 VII w siole Srostki na Ałtaju. W 1933 jego ojciec został rozstrzelany jako kułak. Młody Szukszyn najpierw pracował w kołchozie, potem wyruszył w świat. Był ślusarzem w fabryce w Rosji Środkowej, w 1949–52 służył we flocie. W 1953–54 kierował szkołą wieczorową w Srostkach. Zdał egzamin do Państwowego Instytutu Filmowego WGIK, w 1954–61 studiował reżyserię w klasie →Romma. W 1958 zagrał główną rolę w filmie →Chucyjewa *Bądź moim synem*. W 1960 wcielił się w postać wykolejonego kołchoźnika w filmie *Zwykła*

historia Jurija Jegorowa. W 1963 opublikował *Wsiowych ludzi*, cykl opowiadań o rozterkach ludzi ze wsi, rzuconych w otchłań miasta. W 1964 zadebiutował jako reżyser filmem *Jest taki chłopak*, o przygodach „na trasie" prostodusznego kierowcy z Ałtaju, Paszki Kołokolnikowa. Również w ałtajskiej wiosce powstał *Wasz syn i brat* (1965), oparty na autorskich opowiadaniach Szukszyna. W 1965 opublikował ocenzurowaną *Rodzinę Lubawinów*, chłopską sagę rodzinną z lat 20. (w całości wydaną dopiero podczas „pieriestrojki"). W 1969–72 zrealizował *Dziwnych ludzi*, filmową opowieść o współczesnych dziwakach-jurodiwych, i *Pogwarki* o Iwanie Rastorgujewie, kombajniście z Ałtaju, nie potrafiącym się odnaleźć w miejskim uzdrowisku. Laureat Nagrody Państwowej (1971) za rolę dyrektora kombinatu w „ekologicznym" filmie *Nad jeziorem* →Gierasimowa. W 1971 wydał *Przyszedłem dać wam wolność*, „antyrewolucyjną powieść" o Stiepanie Razinie, XVII-wiecznym chłopskim buntowniku (filmu o Stiepanie Razinie nakręcić mu nie pozwolono, koledzy-reżyserzy zgodnie twierdzili, że w scenariuszu brakuje „samoświadomości klasowej" bohatera). Europejską sławę przyniósł mu film *Kalina czerwona* (1974, Nagroda Leninowska pośmiertnie w 1976) o złodzieju Jegorze Prokudinie, przeżywającym odrodzenie moralne i ginącym z ręki dawnych kompanów. Szukszyn odtwarzał także główne role w swoich filmach (*Pogwarki*, *Kalina czerwona*). Jego ostatnią aktorską kreacją była postać sympatycznego żołnierza Łopachina w *Oni walczyli za Ojczyznę* (1975) →Bondarczuka.

Zmarł na atak serca 2 X 1974, w wieku 45 lat, w kabinie parowca „Dunaj", w pobliżu stanicy Kletskaja koło Wołgogradu, podczas kręcenia zdjęć do filmu *Oni walczyli za Ojczyznę*. Spoczywa na Cmentarzu Nowodziewiczym. Jego śmierć opłakiwała cała Rosja. W rocznicowym filmie wyświetlonym przez ORT1 w lipcu 1999 na 70-lecie urodzin Szukszyna jego żona, aktorka Lidia Fiedosiejewa-Szukszyna, córki i niektórzy przyjaciele zgodnie twierdzili, ze został otruty wpuszczonym przez dziurkę od klucza gazem wywołującym zawał serca (podobno w kabinie unosił się „cynamonowy" zapach tego gazu). (GP)

SZUSZKIEWICZ Stanisław Stanisławowicz (ur. 1934), białoruski działacz polityczny i uczony.

Urodził się 15 XII w Mińsku. Rodzina ojca miała korzenie polskie. Absolwent miejscowego uniwersytetu (1957), fizyk i matematyk. Przeszedł wszystkie szczeble kariery naukowej oraz administracyjnej w macierzystej uczelni: dziekan wydziału matematyczno-fizycznego, prorektor. Jako przewodniczący Rady Najwyższej swojej republiki 8 XII 1991 na terenie Puszczy Białowieskiej podpisał, wraz z →Jelcynem i →Krawczukiem, dokument powołujący do życia Wspólnotę Państw Niepodległych, co oznaczało koniec istnienia ZSRR. Po dojściu do władzy Aleksandra Łukaszenki w 1994 jego zdecydowany przeciwnik, zwolennik samodzielności państwowej Białorusi i jej demokratycznego rozwoju. (JS)

SZWARC Jewgienij Lwowicz (1896–1958), pisarz, autor baśni dla dorosłych i dramatów (*Człowiek i jego cień*, *Smok*), porównywany z →Bułhakowem i →Erdmanem.

Urodził się 21 X w Kazaniu, w rodzinie rosyjsko-żydowskiej. Jego ojciec, lekarz, był członkiem nielegalnych kółek rewolucyjnych. W 1913–16 młody Szwarc studiował prawo na Uniwersytecie Moskiewskim. W 1919–21 zajmował się aktorstwem i konferansjerką w Rostowie nad Donem i Piotrogrodzie, w 1922 był sekretarzem →Czukowskiego. W 1923–24 pracował jako dziennikarz w Zagłębiu Donieckim. W 1925–31 współpracował z →Marszakiem w leningradzkim oddziale Państwowego Wydawnictwa Literatury dla Dzieci. Utrzymywał związki z ugrupowaniem literackim „Bracia Serafiońscy" (→Zoszczenko) i oberiutami (→Charms). W 1928 zajął się pisarstwem. W czasach, gdy w imię „naukowego realizmu" oficjalnie zwalczano wszelkie bajki dla dzieci, tworzył baśniowe dramaty o wymowie etycznej. W 1934 powstał *Nagi król* dla leningradzkiego „Music-Hallu", w 1937–38 – *Czerwony kapturek* i *Królowa śniegu*, dramatyczne przypowieści na motywach z Andersena. Baśń dla dorosłych *Człowiek i jego cień* (1940) została zdjęta z afisza zaraz po premierze. Był kierownikiem literackim Teatru Komedii, współpracował z Siergiejem Jutkiewiczem w wytwórni filmów dla dzieci. Z oblężonego Leningradu trafił do Azji Środkowej. W 1943–44 stworzył swą najgłośniejszą sztukę *Smok* (opis „zrobaczywienia dusz ludzkich" w ustroju totalitarnym). Po premierze w reżyserii Nikołaja Akimowa (1944) *Smok* został uznany za „baśń szkodliwą" i pozostawał na indeksie aż do 1962 (światowa premiera miała miejsce w Teatrze Ludowym w Nowej Hucie). Inscenizację *Nagiego króla* w moskiewskim teatrze „Sowriemiennik" (reż. Akimow, 1962) uznawano za symbol końca odwilży. Szwarc był także autorem filmowych scenariuszy do *Kopciuszka* i *Kaina XVIII* Nadieżdy Koszewierowej (1947–63) oraz *Don Kichota* (1957) →Kozincewa.

Zmarł 15 I 1958 w Leningradzie, pochowany na Cmentarzu Bogosłowskim. W latach 60. jego baśnie-dramaty były grane z powodzeniem w teatrach ZSRR (reż. Akimow, →Jefriemow), na scenach Polski, NRD, RFN, Szwajcarii i Izraela. (GP)

T

TABAKOW Oleg Pawłowicz (ur. 1935), aktor teatralny i filmowy, dyrektor Teatru Tabakowa.

Urodził się 17 VIII w Saratowie, w rodzinie biochemika i lekarki. W 1957 ukończył aktorstwo w Szkole-Studiu MChAT-u. Razem z →Jefriemowem założył w 1956 Teatr „Sowriemiennik". W 1957 wystąpił w odwilżowym spektaklu *Wiecznie żywi* Wiktora Rozowa i zadebiutował w kinie. Grał w teatralnej komedii *Wszystko na sprzedaż* →Aksionowa, *Zwykłej historii* Ilji Gonczarowa, *Bałałajkinie i spółce* wg Michaiła Sałtykowa-Szczedrina, *Pięciu wieczorach* Aleksandra Wołodina, *Nagim królu* →Szwarca. W 1967 laureat Nagrody Państwowej. W 1970–77 dyrektor Teatru „Sowriemiennik". W 1974 założył w celu kształcenia młodzieży własny Teatr-Studio przy Pałacu Pionierów (od 1986 Teatr Tabakowa, od niedawna popularnie zwany „Tabakierką" – jest jednym z najbardziej znanych teatrów stolicy). W 1983 przeszedł do MChAT-u, od 1986 rektor tutejszej Szkoły-Studia. Wystawiał *Szalonego Jourdaina* →Bułhakowa i *Rewizora* Gogola. Zdobył ogólnokrajową popularność jako aktor filmowy, m.in. główną rolą w *Kilku dniach z życia Obłomowa* (1980) →N. Michałkowa. Grał także Nikołaja Rostowa w *Wojnie i pokoju* (1965–67) →Bondarczuka i Biełkina w filmie *Wystrzał* (1967) wg Puszkina. W 1997 przygotował sztukę Aleksandra Ostrowskiego *I koń się potknie*, występował na scenie w *Sublimacji miłości*, *Kolacji*, *Ostatnich* (Teatr Tabakowa) i *Amadeuszu* (MChAT im. A. Czechowa). Osiąga znaczące sukcesy – w tym również finansowe – w kształceniu młodych aktorów. W porozumieniu z Uniwersytetem Harvarda założył prywatną „Letnią Szkołę Stanisławskiego". Mieszka i pracuje w Moskwie. (GP)

TAIROW Aleksandr Jakowlewicz (właśc. Kornblit, 1885–1950), reżyser teatralny, współtwórca Wielkiej Reformy Teatru.

Urodził się 6 VII w Równem na Ukrainie, w rodzinie nauczycielskiej. W 1904–13 studiował prawo w Kijowie i Petersburgu. Karierę teatralną rozpoczął w 1906

jako aktor w Teatrze Wiery Komissarżewskiej. W 1908 reżyserował *Hamleta* w Objazdowym Teatrze Pawła Gajdeburowa, potem widowisko sceniczne *Eros i Psyche* Jerzego Żuławskiego. W 1911–12 pracował w Nowym Teatrze Dramatycznym Arnolda Reineke w Petersburgu. Był zwolennikiem teatru aktorskiego, odrzucał naturalizm →Stanisławskiego i teatr umowny →Meyerholda. W 1914 założył w Moskwie Teatr Kameralny, postulował „reteatralizację teatru". W 1914–16 wystawił *Siakuntalę* Kalidasy i tragedię Innokientija Annienskiego na motywach antycznych *Famira Kifared* (*Thamarys Kitharodos*). Propagował „neorealizm", oddzielał scenę od publiczności i odrzucał ideę „teatru nadążającego za życiem", co po rewolucji październikowej przysporzyło mu licznych kłopotów. Po 1917 – dopóki się tylko dało – jak ognia wystrzegał się tematyki rewolucyjnej. W 1917–21 wystawił *Salome* Oscara Wilde'a, *Zamianę* Paula Claudela, *Adriannę Lecouvreur* Eugène'a Scribe'a i Ernesta Legouvé (30 lat w repertuarze). W latach 20. *Człowieka, który był czwartkiem* Chestertona, *Świętą Joannę* Shawa, *Kosmatą małpę*, *Pożądanie w cieniu wiązów* i *Cesarza Jonesa* Eugène'a O'Neilla, *Dzień i noc* Charlesa A. Lecocqa, *Antygonę* Waltera Hasenclevera, *Purpurową wyspę* →Bułhakowa, *Operę za trzy grosze* Brechta, *Fedrę* Racine'a (pokazywana w wielu krajach, słynna tytułowa kreacja Alisy Koonen). Wystawiał również operetki, m.in. *Giroflé-Girofla* Lecocqa (1922). W latach 30. zmuszono go do uwzględniania w repertuarze sztuk autorów radzieckich, wystawił *Tragedię optymistyczną* Wsiewołoda Wiszniewskiego, *Dzieci słońca* →Gorkiego. Po premierze opery Aleksandra Borodina z tekstem *Bohaterowie* Demiana Biednego (1936) Tairow i jego teatr stali się obiektem nagonki. W ramach represji Teatr Kameralny połączono na 2 lata z Teatrem Realistycznym Nikołaja Ochłopkowa. W latach 40. pewien rozgłos miały inscenizacje *Madame Bovary* wg Flauberta (1940) i *Starca* Gorkiego, gdzie główną rolę zagrał Paweł Gajdeburow. W 1949 Tairow został ostatecznie odsunięty od kierowania Teatrem Kameralnym, który w 1950 przestał istnieć. Życiową partnerką Tairowa, a zarazem jego wybitną aktorką była Alisa Koonen (1889–1974), która współzakładała Teatr Kameralny i zagrała tu swe wszystkie główne role. Po rozwiązaniu Teatru i śmierci Tairowa porzuciła scenę.

Tairow zmarł 25 IX 1950 w klinice psychiatrycznej w Moskwie. Pochowano go na Cmentarzu Nowodziewiczym. (GP)

TAMM Igor Jewgienjewicz (1895–1971), fizyk, współtwórca teorii „promieniowania →Czerenkowa", laureat Nagrody Nobla (1958).

Urodził się 20 VII we Władywostoku. W 1913–14 studiował na uniwersytecie w Edynburgu, w 1918 ukończył wydział matematyczno-fizyczny Uniwersytetu Moskiewskiego. Zajmował się polityką, w 1917 odszedł z partii mienszewików. Spotykał się osobiście z →Leninem. Podczas wojny domowej kilkakrotnie przechodził linię frontu, był aresztowany przez wywiad →Denikina i przez patrole Czeka. W 1924–41 i 1954–57 wykładał na Uniwersytecie Moskiewskim (w 1941 zmuszony do opuszczenia uczelni za sympatię dla „antymaterialistycznej teorii względności" Einsteina). Po wojnie sprzeciwiał się stanowczo antysemityzmowi (mówił, że „*prawdziwy rosyjski inteligent nigdy nie jest antysemitą*"). Bronił niezależności fizyki i biologii, krytykował →Łysenkę. Wielką popularnością cieszyły się jego publiczne wykłady w Muzeum Politechniki. W 1948 na wniosek →Kurczatowa stworzył specjalną grupę do skonstruowania radzieckiej bomby wodorowej. Razem z →Sacharowem został przeniesiony do specjalnego obiektu poza Moskwą, gdzie w 1950 doprowadził do kontrolowanej reakcji termojądrowej.

W 1953 powrócił do Instytutu Fizyki Akademii Nauk, kierował wydziałem fizyki teoretycznej. Od 1953 członek Akademii Nauk, w 1946–53 dwukrotny laureat Nagrody Stalinowskiej. W 1958 otrzymał Nagrodę Nobla w dziedzinie fizyki. Od 1959 członek zagraniczny PAN.

Zmarł 12 IV 1971 w Moskwie, pochowany na Cmentarzu Nowodziewiczym. (GP)

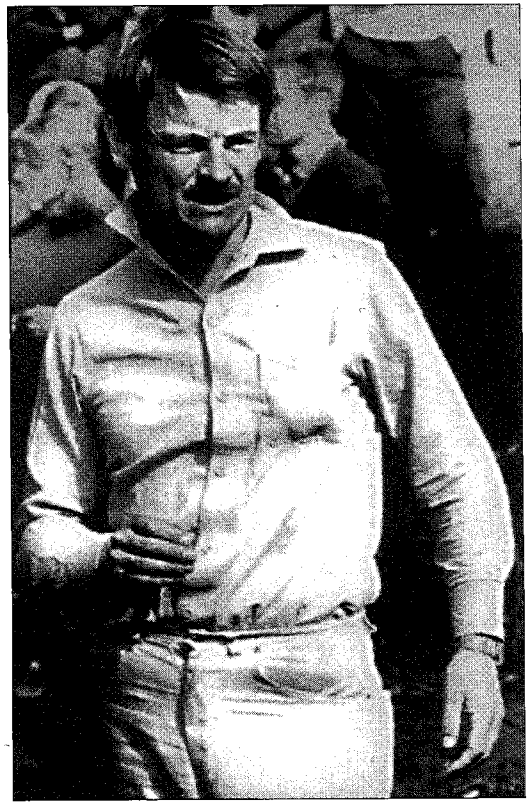

Andriej Tarkowski

TARKOWSKI Andriej Arsienjewicz (1932–86), reżyser filmowy, twórca *Andrieja Rublowa*, *Stalkera*, *Nostalgii*, od 1984 na emigracji.

Urodził się 4 IV we wsi Zawrażje nad Wołgą w obwodzie iwanowskim. (Ojciec, Arsienij Tarkowski, wybitny liryk, neoklasyk, porzucił rodzinę, gdy syn miał 4 lata). Od 1944 mieszkał w Moskwie, uczęszczał do szkoły muzycznej, w 1951–52 uczył się języka arabskiego w Instytucie Orientalistyki. W 1956–61 studiował w Państwowym Instytucie Filmowym WGIK w pracowni →Romma. W 1962 zrealizował liryczne *Dziecko wojny* wg opowiadania Władimira Bogomołowa *Iwan* (Złoty Lew na XXII MFF w Wenecji, główne nagrody na festiwalach w San Francisco i Acapulco, nagroda Klubu Polskich Krytyków Filmowych w Warszawie, nagroda „Czarcia Łapa" w Lublinie, 1962–64). W 1961–65 powstał najwybitniejszy film Tarkowskiego *Andriej Rublow*, epicki obraz z okresu późnych wojen tatarskich o rosyjskim malarzu ikon, traktowany również jako ponadczasowa przypowieść o artyście przeżywającym stan religijnej iluminacji. W 1969 film uzyskał nagrodę FIPRESCI na XXII MFF w Cannes, w kraju przeleżał na półce aż do 1971. Główną rolę odtwarzał ulubiony aktor Tarkowskiego, Anatolij Sołonicyn, który wystąpił jeszcze w trzech kolejnych jego filmach, zrealizowanych przed 1982. W 1971–74 powstał film *Solaris* wg Stanisława Lema (nagroda Jury Ekumenicznego na XXV MFF w Cannes, 1972) i autobiograficzny „portret artysty z czasów młodości" pt. *Zwierciadło*. W 1978–79 powstał głośny *Stalker* wg powieści →A. i B. Strugackich, *Piknik na skraju drogi*, mroczna opowieść o Ziemi po katastrofie kosmicznej (Nagroda FIPRESCI na MFF Fantastyczno-Naukowych w Madrycie, 1981). W 1979 odwiedził Polskę; spotkał się z przyjaciółmi: Beatą Tyszkiewicz i Andrzejem Wajdą. W 1980 w czasie pobytu we Włoszech nakręcił dla RAI dokument *Tempo di viaggio* (*Czas podróży*). W 1982 wyjechał ponownie do Włoch. Wobec braku warunków do artystycznej samorealizacji w ZSRR (cierpiał tam również materialny niedostatek) zdecydował się od 1984 pozostać na emigracji; w 1985 otrzymał mieszkanie od władz Florencji. We Włoszech powstała elegijna *Nostalgia* (1983) o rosyjskim poecie zbierającym w Italii materiały do biografii XVIII-wiecznego kompozytora rosyjskiego. Bohater – podobnie jak sam reżyser – odczuwa na wygnaniu tęsknotę za krajem ojczystym, wyniszczającą jego umysł i ciało. Ponadto, jak to już było w *Zwierciadle*, w charakterze poetyckiego akompaniamentu Tarkowski wykorzystał w filmie wiersze swego ojca. W ostatnim roku życia Tarkowski chorował na raka płuc, leczył się w klinikach francuskich i niemieckich (leczenie opłaciła wdowa po →Wysockim, Marina Vlady). Ostatni jego film *Ofiarowanie* – medytacja o artyście-odkupicielu, uznawana za testament reżysera – powstał w Szwecji (Nagroda FIPRESCI, Nagroda Jury Ekumenicznego i Specjalna Nagroda Jury w Cannes, 1986).

Zmarł 29 XII 1986 w Paryżu, pochowany na rosyjskim cmentarzu w Sainte-Geneviève-des-Bois. Od 1995 w Moskwie odbywa się MFF „Stalker", poświęcony obronie praw człowieka i obywatela. W Polsce w 1999 opublikowano pierwsze w świecie pełne wydanie jego *Scenariuszy* i *Dzienników* z 1970–86. (GP)

TARLE Jewgienij Wiktorowicz (1875–1955), historyk, twórca wielkorusko-stalinowskiej „szkoły patriotycznej", która zastąpiła „szkołę marksistowsko-klasową" →Pokrowskiego.

Urodził się 8 XI w Kijowie, w rodzinie żydowskiego kupca. W 1892 rozpoczął studia na uniwersytecie w Odessie, rok później przeniósł się na Uniwersytet św. Włodzimierza w Kijowie. W wieku 20 lat ochrzcił się w obrządku prawosławnym w soborze św. Sofii w Kijowie. Od 1903 pracował jako prywat-docent na Uniwersytecie Petersburskim. W 1911 opublikował monografię *Klasa robotnicza Francji w epoce rewolucji*, w 1913 – *Blokadę kontynentalną*, w 1916 – *Ekonomiczne życie królestwa Italii za panowania Napoleona I*. Od 1913 profesor na uniwersytecie w Jurjewie (Tartu), od 1918 – na uniwersytecie w Piotrogrodzie. Po rewolucji odmówił emigracji do Francji (chociaż proponowano mu katedrę na Sorbonie) i świeżo zdobywającej niepodległość Estonii, gdzie w 1917 był profesorem uniwersytetu w Jurjewie (w 1224–1893 – Dorpat, od 1919 – Tartu). Od 1923 pracował w archiwach Belgii i Francji, w 1927 przygotował pracę *Europa w epoce imperializmu*. Od 1927 członek Akademii Nauk. W 1930 trafił do więzienia po tym, jak oskarżeni w procesie „Partii Przemysłowej" („Prompartia") stwierdzili, że upatrzyli go sobie na ministra spraw zagranicznych w białym rządzie. Skazano go na 5 lat zesłania do Kazachstanu, jednak już w 1932 został zwolniony. W 1936 wydał *Napoleona*, w 1939 – *Talleyranda*. Gwałtowna krytyka pierwszej książki natychmiast ucichła, gdy w „Prawdzie" ukazał się apologetyczny „wstępniak". Otrzymał list pochwalny od →Stalina, który lubił, gdy uczeni podkreślali rolę „silnych jednostek" w procesie historycznym. W 1941–43 napisał *Wojnę krymską*. Swym autorytetem (*Najazd Napoleona na Rosję*) podpierał nacjonalistyczne tezy o Rosji-przedmurzu, broniącym Europę przed Mongołami, Napoleonem i Hitlerem. Jego zdaniem, Rosja okazała się też zwycięzcą w I wojnie światowej. W 1942–46 trzykrotny laureat Nagrody Stalinowskiej. Jego prace są znakomicie napisane

i, bez względu na ich ideologiczne nastawienie, chętnie czytane do dzisiaj.

Zmarł 5 I 1955 w Moskwie. (GP)

TATLIN Władimir Jewgrafowicz (1885–1953), malarz awangardowy, ojciec konstruktywizmu, po rewolucji 1917 głosiciel „maszynowego romantyzmu".

Urodził się 28 XII w Moskwie. Uczył się w Szkole Malarstwa, Rzeźby i Architektury u Władimira Sierowa i Konstantina Korowina (1902–03, 1909–10) i w Szkole Artystycznej w Penzie (1904–09). Jako malarz był związany z futuryzmem i kubizmem, w 1911–17 stworzył *Handlującego rybami*, *Rybaka*, *Żeglarza*, akty kobiece, *Kompozycję*. Ilustrował poematy futurystycznego poety Wielimira Chlebnikowa, opracowywał scenografię i kostiumy do sztuk i oper narodowych (*Iwan Susanin* Michaiła Glinki, 1913). Zdecydowanie poparł rewolucję październikową (podobnie jak →Malewicz, →Rodczenko, →Majakowski). Był jednym z ojców-założycieli artystycznego ruchu konstruktywistów, projektował rzeczy codziennego użytku do produkcji masowej. W 1919–21 wykonał słynny, ostatecznie nie zrealizowany projekt *Pomnika ku czci III Międzynarodówki*. Jest to nachylona pod kątem 45 stopni spirala z żelaza i szkła o planowanej wysokości 400 m, popularnie zwana wieżą Tatlina; →Erenburg określił ją jako *„marzenie na jawie"* nowej architektury, a →Szkłowski powiadał, iż *„jest zbudowana z żelaza, szkła i Rewolucji"*. W 1918–30 wykładał w Wyższych Warsztatach Artystyczno-Technicznych WChUTEMAS w Moskwie, Akademii Sztuk Pięknych w Piotrogrodzie, Instytucie Artystycznym w Kijowie i Wyższym Instytucie Artystyczno-Technicznym WChUTEIN w Moskwie. Podobnie jak Rodczenko i →Lisicki, poszukiwał *„mostu między sztuką a przemysłem"*, w piotrogrodzkiej fabryce „Nowy Lessner" chciał zorganizować laboratorium, gdzie robotnicy tworzyliby pod jego dyktando „artystyczne maszyny". W 1930–31 stworzył projekt samolotu „Letatlin", dziś przechowywany w Muzeum Historii Lotnictwa w Moskwie, *„przedziwny pojazd, unoszący się w powietrzu siłą pracy mięśni nóg człowieka i dzięki wyrafinowaniu kształtów rozpiętych nad jego ramionami skrzydeł"* (A. Turowski). Malewicz i →Kandinsky zarzucali Tatlinowi „maszynowy romantyzm", w obronie antyutylitarnego „czystego konstruktywizmu" występowali również bracia: Antoine Pevsner i Naum Gabo. Po stronie „produktywizmu" Tatlina stanęli: Rodczenko i Lisicki. W 1929 wykonał ilustracje do utworów →Charmsa, w 1930 – zaprojektował katafalk na żałobne uroczystości Majakowskiego. Był autorem scenografii i kostiumów do ponad 80. sztuk teatralnych (*Komik XVII stulecia* Aleksandra Ostrowskiego w MChAT-cie II, 1935, *Sprawa* Aleksandra Suchowo-Kobylina w Centralnym Teatrze Armii Czerwonej, 1939–40). W 1940 powstał *Portret Wielimira Chlebnikowa rysowany z pamięci*. W ostatnich 13 latach życia niczego nie malował, żył w zapomnieniu.

Zmarł 31 V 1953 w Moskwie. Dziś jest uznawany za jednego z wybitniejszych rosyjskich malarzy XX wieku. (GP)

TICHON (Wasilij Iwanowicz Bieławin, 1865–1925), patriarcha Moskwy i całej Rosji.

Urodził się w miejscowości Klin w guberni pskowskiej, syn duchownego. Absolwent seminarium w Pskowie i Akademii Duchownej w Petersburgu. W 1891 złożył śluby zakonne, archimandryta od 1892. Rektor seminarium w Chełmie, biskup lubelski od 1898. Od 1899 biskup Alaski i Aleutów, opiekun prawosławnych w USA z rezydencją w San Francisco i Nowym Jorku. W 1905 arcybiskup. Po powrocie z USA arcybiskup Jarosławia, Wilna i Litwy. Z początkiem I wojny

światowej wrócił do Moskwy, wszedł w skład Świętego Synodu, zostając arcybiskupem, następnie metropolitą Moskwy. Na soborze 28 X 1917 wybrany na patriarchę Moskwy i całej Rosji (tytuł „Wszechrusi" został zaproponowany później, przez →Stalina), pierwszym w tej godności od czasów Piotra I. Po zwycięstwie bolszewików Cerkiew, z pogwałceniem dekretu Sownarkomu z 5 II 1918 o oddzieleniu jej od państwa, została poddana brutalnej akcji policyjnej. Zachowując neutralność polityczną podczas wojny domowej, patriarcha zaprotestował przeciwko prześladowaniom i grabieżom majątku kościelnego. Okólnik ludowego komisariatu sprawiedliwości z 25 VIII 1920 likwidował wszystkie relikwie, co stało się okazją do obelżywej kampanii ateistycznej. Plądrowanie i zamykanie świątyń, przeszukiwanie ich podczas nabożeństw, drwiny z religii i duchownych w obecności wiernych, zapędzanie „pasożytów"-popów do przymusowych i poniżających prac oraz zabójstwa wielu z nich stały się codziennością. Zwracając się do →Lenina (7 XI 1918), Tichon pisał: *„Krew naszych braci, bestialsko zamordowanych z twego rozkazu płynie rzekami i woła o pomstę do nieba (...). Obiecałeś wolność, ale jej nie dałeś, wykorzystując swą władzę dla prześladowania bliźnich i unicestwiania niewinnych"*. Poddano go kampanii zniesławień i oskarżeń o „kontrrewolucję" oraz „wysługiwanie się obcym wywiadom", przedstawiano jako „mordercę i kata z rękami zbroczonymi krwią". Wobec głodu na Powołżu, będącego rezultatem leninowskiej polityki rolnej, 28 II 1922 patriarcha zaapelował do duchowieństwa o przeznaczenie skarbów cerkiewnych na rzecz potrzebujących, z wyjątkiem obiektów kultu. Zaprotestował jednak, gdy władze prowokacyjnie wydały dekret o konfiskacie wszystkich kosztowności kościelnych, łącznie z przedmiotami kultu. Akcja, zgodnie z intencją władz, wywołała opór wierzących („bunt" w miasteczku Szuja, 15 III 1922). Pretekst wykorzystano, w skierowanym do →Mołotowa liście z 19 III Lenin zaleca konfiskatę skarbów cerkiewnych *„z szaloną i bezwzględną energią"*, dodając: *„Im większą liczbę przedstawicieli reakcyjnego duchowieństwa i reakcyjnej burżuazji uda nam się z tej okazji rozstrzelać, tym lepiej"*. Równocześnie władze zorganizowały akcję rozłamową wśród wierzących i duchowieństwa (→Wwiedeński). Patriarchę umieszczono w areszcie domowym, następnie, w V–VI 1923, uwięziono na Łubiance. Został zwolniony po ukazaniu się 16 VI 1923 wydanej w jego imieniu deklaracji lojalności wobec władzy radzieckiej. Cieszył się ogromnym autorytetem społecznym.

Zmarł w niejasnych okolicznościach, 7 IV 1925, w 1989 ogłoszony świętym przez sobór Cerkwi prawosławnej. By „nie drażnić" władzy radzieckiej, decyzję umotywowano nie jego duchową wielkością, walką o cześć i honor prześladowanego Kościoła, lecz spełnianą funkcją. Świętym został więc za to, iż był „arcypasterzem" (*„swiatitielem"*). (JS)

TICHONOW Wiaczesław Wasiljewicz (ur. 1928), aktor filmowy, „rosyjski Kloss" (głośna rola agenta Stirlitza w filmie *Siedemnaście mgnień wiosny*).

Urodził się 8 II w Posadzie Pawłowskim koło Moskwy. Już w 1948 zagrał w filmie *Młoda Gwardia* →Gierasimowa. W 1950 ukończył Państwowy Instytut Filmowy WGIK, odtworzył w kilku filmach banalne role przystojniaków („bohaterów błękitnych"). Swą aktorską klasę pokazał dopiero w *Dwóch rywalkach* Stanisława Rostockiego (1957) wg Siergieja Antonowa. W 1959–63 znowu kreował „dzielnych frontowców i marynarzy" w *Majowych gwiazdach*, *Miczmanie Paninie* i *Tragedii optymistycznej*. W 1965 odkrył go →Bondarczuk, powierzając mu rolę księcia Bołkońskiego

w *Wojnie i pokoju*. Kolejny sukces odniósł w 1968 rolą nauczyciela w *Dożyjemy do poniedziałku* Rostockiego. Wielkim świętem w ZSRR była premiera serialu wg powieści Juliana Siemionowa *Siedemnaście mgnień wiosny* (1973), w którym Tichonow zagrał podwójnego agenta Stirlitza, rozpracowującego od wewnątrz kwaterę główną Hitlera. W 1975 wystąpił obok →Szukszyna w wojennym filmie Bondarczuka *Oni walczyli za Ojczyznę* wg →Szołochowa. W 1977 znów zagrał w filmie Rostockiego *Biały Bim Czarne Ucho* wg opowiadania Gawriiła Trojepolskiego. W 1979 wyświetlono dokument *Zawód – aktor filmowy*, poświęcony kolejnym etapom twórczości Tichonowa. Laureat Nagrody Państwowej (1970) i Leninowskiej (1980). W 1994 odtworzył drugorzędną rolę starego profesora w *Spalonych słońcem* →N. Michałkowa. We współczesnym *Wypracowaniu na Dzień Zwycięstwa* (reż. Siergiej Ursulak) wcielił się w weterana wojny, z trudem próbującego odnaleźć swe miejsce w nowej rzeczywistości. W plebiscycie dziennika „Komsomolskaja Prawda" na Nowy Rok 1998 został uznany za najprzystojniejszego mężczyznę Rosji. W lutym 1998 hucznie obchodził swe 70. urodziny i 50-lecie działalności aktorskiej. Telewizja znów wyświetliła na kilku kanałach *Siedemnaście mgnień wiosny*. (GP)

TIERIESZKOWA Walentina Władimirowna (ur. 1937), pierwsza kosmonautka świata.

Urodziła się 6 III w Myslennikowie, w obwodzie jarosławskim. Pracownica w zakładach tekstylnych i fabryce opon samochodowych. Jako członek aeroklubu z dużą ilością skoków spadochronowych w 1962 znalazła się w grupie przygotowującej kosmonautów. Jako pierwsza w świecie kobieta w dniach 16–19 VI 1963 odbyła lot na statku „Wostok-6". Wyszła za mąż za trzeciego z radzieckich kosmonautów, Adriana Nikołajewa, po to, by urodzić „kosmiczne" dziecko. Od 1968 przewodnicząca Komitetu Kobiet Radzieckich. (JS)

TIMIRIAZIEW Klimient Arkadjewicz (1843–1920), biolog; materialista i darwinista, twórca rosyjskiej szkoły fizjologii roślin.

Urodził się 3 VI w Petersburgu. W 1865 ukończył uniwersytet. W 1870 osiedlił się w Moskwie. W 1871–92 profesor Piotrowskiej Akademii Rolniczej (obecnie Akademia Rolnicza im. K. Timiriaziewa), od 1878 profesor Uniwersytetu Moskiewskiego. Pracował nad fotosyntezą, oddychaniem i odżywianiem roślin, był współtwórcą rosyjskiej agrochemii. Jako autor *Historycznej metody w biologii* i *Zarysu teorii Darwina* przyczynił się do spopularyzowania ewolucjonizmu w Rosji. Odniósł się entuzjastycznie do rewolucji październikowej. Swą książkę *Nauka a demokracja* wysłał z dedykacją →Leninowi, który z kolei podziękował mu za *„uwagi krytyczne wobec burżuazji i w obronie władzy radzieckiej"*. W 1919 w artykule *Darwin i Marks* opisał oddziaływanie zasady doboru naturalnego w przyrodzie i w dziejach człowieka. Należał do grupy antyfilozoficznych mechanicystów (Lubow Akselrod-Ortodoks, Władimir Sarabianow, Iwan Skworcow-Stiepanow), którzy rozciągali działanie praw przyrodniczych na wszelkie dziedziny bytu i myślenia. Już po jego śmierci w 1929, na II Wszechzwiązkowej Konferencji Marksistowsko-Leninowskich Instytutów Naukowych mechanicyzm został ostatecznie odrzucony za „wulgarny ewolucjonizm" i „pozytywizm".

Timiriaziew zmarł 28 IV 1920 w Moskwie, spoczywa na Cmentarzu Wagańkowskim. W 1924 na bulwarze Twerskim koło Bramy Nikickiej w Moskwie wystawiono mu pomnik (dłuta Siergieja Mierkurowa), który do dziś stanowi jeden z ważniejszych orientacyjnych punktów stolicy. (GP)

TOŁSTOJ Aleksiej Nikołajewicz (1882–1945), „czerwony hrabia", pisarz.

Urodził się 29 XII w Nikołajewsku w guberni saratowskiej, w rodzinie starej zbiedniałej arystokracji rosyjskiej. Debiutował w okresie I wojny światowej, korespondent frontowy gazety „Russkije Wiedomosti". Uznanie krytyków i czytelników zdobył prozą ukazującą życie ziemiaństwa prowincjonalnego, upadających „szlacheckich gniazd". Twórczość ta wyróżniała się na tle ówczesnej literatury atrakcyjnością fabuły, bogactwem języka, plastycznością sylwetek bohaterów i zmysłowością kreowanego świata. Wrogo odniósł się do przewrotu bolszewickiego, dlatego w 1918 porzucił głodującą Moskwę, wyjechał do Odessy, a stamtąd wiosną 1919 udał się do Konstantynopola. W Paryżu rozpoczął pracę nad powieścią *Droga przez mękę*, ukazującą doprowadzone do 1917 roku losy inteligencji rosyjskiej, przeżywającej skrajne duchowe zagubienie. Od 1921 mieszkał w Berlinie, nawiązując kontakt ze środowiskami propagującymi ideę pogodzenia się z bolszewizmem i powrotu do ZSRR. W 1923 powrócił, przejawiając bezgraniczną dyspozycyjność wobec władz. Mająca pierwotnie wymiar antybolszewicki trylogia *Droga przez mękę* była przez niego korygowana zgodnie z wymogami koniunktury politycznej oraz uzupełniona powieścią *Chleb. Obrona Carycyna* (1937), ukazującą, wbrew prawdzie historycznej, heroiczne wyczyny →Stalina podczas wojny domowej. W pamflecie powieściowym *Emigranci* (1931) dał dowód odcięcia się od swej przeszłości. Wziął udział w komisji katyńskiej, której zadaniem było udowodnienie, iż mordu na polskich oficerach dopuścili się *„patentowani niemiecko-faszystowscy mordercy"*. Skwapli-

Portret Aleksieja Tołstoja, P. Konczałowski, 1940–1941

wie głosił każdy pogląd, którego od niego oczekiwano, adorował system stalinowski, w 1939 stwierdził, iż bohater *Biesów* (powieści źle widzianej ze względu na jej antyrewolucjonizm) Dostojewskiego, Mikołaj Stawrogin, to *„szpieg i szkodnik"*. „Czerwonego hrabiego" chętnie „eksportowano" na imprezy międzynarodowe, dając dowód liberalizmu władzy proletariackiej. Po śmierci →Gorkiego pełnił funkcję przewodniczącego Związku Pisarzy Radzieckich, od 1937 był deputowanym do Rady Najwyższej. Kilkakrotny laureat Nagrody Stalinowskiej. W utworach historycznych (*Iwan Groźny: Orzeł i orlica*, 1941–42 i *Trudne lata*, 1943 oraz *Piotr Pierwszy*, 1929–45) w postaciach okrutnych rosyjskich despotów gloryfikował despotę aktualnie panującego, na wyraźne jego zamówienie. Łączył wielki talent, benedyktyńską pracowitość, życiowy hedonizm i brak zasad. →Achmatowa określała go jako „pełnego uroku łajdaka", →Bunin zaś po lekturze znakomitego w sensie artystycznym i sugestywnie odtwarzającego epokę historyczną *Piotra Pierwszego* napisał do autora: *„Aloszka, choć jesteś kanalią, ale pisarzem wybitnym..."* W okresie wojny zasłynął publicystyką patriotyczną, której przykładem klasycznym był utrzymany w duchu propagandy ideologicznej *Rosyjski charakter*.

Zmarł 23 II 1945 w Moskwie. (JS)

TOWSTONOGOW Gieorgij Aleksandrowicz (1915–89), reżyser i pedagog teatralny.

Urodził się 28 IX w Tbilisi. W 1938 ukończył naukę w Państwowym Instytucie Sztuki Teatralnej (GITIS) w Moskwie. Wrócił do Tbilisi, do 1946 reżyser miejscowych teatrów i nauczyciel w Instytucie Teatralnym im. Szoty Rustawelego. W 1946–49 reżyser Centralnego Teatru Dziecięcego w Moskwie. Od 1949 w Leningradzie. W 1950–56 główny reżyser Leningradzkiego Teatru im. Lenkomu. W Akademickim Teatrze Dramatu im. A. Puszkina zrealizował *Tragedię optymistyczną* (1955) Wsiewołoda Wiszniewskiego. Od 1956 do końca życia kierował Wielkim Teatrem Dramatycznym im. M. Gorkiego (BDT), czyniąc z niego jedną z najlepszych scen rosyjskich. Do historii teatru rosyjskiego weszły role aktorów z nim współpracujących: →Smoktunowskiego (książę Myszkin w *Idiocie* wg Dostojewskiego, 1957), Siergieja Jurskiego (Czacki w *Mądremu biada* Aleksandra Gribojedowa, 1962), Jewgienija Lebiediewa (Bystronogi w *Historii konia* wg Lwa Tołstoja, 1975) i Walerija Iwczenki (Tariełkin w operze Aleksandra Kolkera na motywach *Śmierci Tariełkina* Aleksandra Suchowo-Kobylina, 1983). Towstonogow uważał się za spadkobiercę →Stanisławskiego i →Meyerholda, nawiązywał również do teatru Brechta i →Tairowa. Jego reżyserię określa się jako *„sztukę syntezy różnych kierunków i stylów"*, która miała *„zawsze charakter oryginalny, w każdym przedstawieniu odmienny"* (inaczej niż u „jednostylowców": →Efrosa i →Lubimowa). *„Zaletą inscenizacji Towstonogowa było nowe, wolne od wszelkich sztamp odczytanie tekstu"* (K. Osińska). W 1963 na jego zaproszenie Erwin Axer wystawił w BDT *Karierę Arturo Ui* Brechta, ze scenografią Ewy Starowieyskiej i Konrada Swinarskiego, z muzyką Zbigniewa Turskiego (w roli tytułowej występował gościnnie Tadeusz Łomnicki). Większość przedstawień w BDT była jego autorstwa – *Barbarzyńcy* (1959) →Gorkiego, *Pięć wieczorów* (1959) i *Starsza siostra* (1961) Aleksandra Wołodina, *Trzy siostry* (1965) Czechowa, *Rewizor* (1972) Gogola, *Zaorany ugór* (1964) i *Cichy Don* (1977) wg →Szołochowa, *Amadeusz* Petera Shaffera (1983). Głośne były jego interpretacje *Mieszczan* (1966) i *Letników* (1976) Gorkiego oraz *Wujaszka Wani* (1982) Czechowa, gdzie zastanawiał się nad rolą inteligencji w historii Rosji. Współpracował z warszawskim Teatrem Współczesnym (*Pamiętnik szubrawca* Aleksandra Ostrowskiego w 1965), Teatrem Narodowym w Budapeszcie, Teatrem Narodowym w Helsinkach, Teatrem Thalia w Hamburgu i Schiller-Theater w Berlinie Zachodnim. Od 1957 wykładał w Leningradzkim Instytucie Teatru, Muzyki i Kinematografii. W 1966–74 deputowany Rady Najwyższej ZSRR. W 1950–52 dwukrotny laureat Nagrody Stalinowskiej, w 1968–78 – Nagrody Państwowej, w 1958 – Nagrody Leninowskiej. Jest autorem książek: *O profesji reżysera* (1967), *Klasyka a współczesność* (1975), *Lustra sceny* (1980, polska edycja 1984).

Zmarł 23 V 1989 w Leningradzie. Spoczywa na Cmentarzu Tychwińskim w Ławrze Aleksandra Newskiego. Od 1992 BDT nosi jego imię. (GP)

TREPPER Leopold (1904–81), szpieg radziecki.

Urodził się 23 II w Nowym Targu. W momencie rozpoczęcia I wojny światowej jego rodzina przeniosła się do Wiednia, gdzie Leopold uczył się w gimnazjum żydowskim. Po dwóch latach powrócił do Nowego Targu, rozpoczynając działalność w organizacji syjonistycznej. W 1921 Trepperowie osiedlają się w Dąbrowie Górniczej. Rozpoczyna tu aktywność rewolucyjną, często odwiedzając Kraków, gdzie uczęszcza na wykłady psychologii i socjologii na Uniwersytecie Jagiellońskim. Uczestnik krwawych krakowskich zajść z policją w 1923. W 1924 wyjechał do Palestyny, wstępując w szeregi partii komunistycznej, za co dwukrotnie trafia do więzienia. Na polecenie gubernatora angielskiego w 1929 wydalony z Palestyny. We Francji kontynuuje swą działalność jako wydawca gazety komunistów żydowskich „Der Morgen". Latem 1932 przyjechał do Moskwy, gdzie ukończył studia na Komunistycznym Uniwersytecie mniejszości narodowych. Pierwsze zadanie szpiegowskie zrealizował w 1936, na terenie Belgii (dla kamuflażu założył tu firmę „Wspaniałe płaszcze zagraniczne") i Francji. Po jego sukcesie powrócił w 1937 do Moskwy, w roku następnym z fałszywym paszportem znalazł się w Brukseli, rozpoczynając organizowanie siatki wywiadowczej na Europę Zachodnią i Skandynawię. Z początkiem II wojny światowej siatka Treppera, pod nazwą „Czerwona orkiestra", zbiera informacje dotyczące głównie Niemiec, uzyskując dokładne dane o ich przygotowaniach do wojny z ZSRR. W I, II i w połowie V 1941 jego szyfrogramy przekazują szczegóły o dyslokacjach dywizji niemieckich ku granicy radzieckiej. Od 1940 do końca 1942 „Czerwona orkiestra" nadała do Moskwy około półtora tysiąca informacji, dotyczących przemysłu wojennego Niemiec, ultrasekretnych danych technicznych o rodzajach broni (czołgów, samolotów), planów sztabu generalnego Wehrmachtu, liczby dywizji, jak również stenogramów z narad u Hitlera. Pomogły one w odparciu Niemców spod Moskwy w XII 1941 i zwycięstwie stalingradzkim. W przeddzień ataku Niemiec na ZSRR informował o tym planie centralę. Gestapo wpadło jednak na trop „Czerwonej orkiestry" i 24 XI 1942 w Paryżu został ujęty jej szef. W areszcie prowadził podwójną grę. Z pomocą przechwyconej przez Niemców radiostacji poinformował Moskwę o swej sytuacji. 13 IX 1943 uciekł z więzienia, ukrywając się do wyzwolenia Paryża. W I 1945 wrócił do ZSRR, gdzie czekało go więzienie, w jego siatce bowiem było „zbyt dużo Żydów". W 1947 został skazany na 15 lat więzienia, w 1952 skrócono mu wyrok do 10 lat, w V 1954 zrehabilitowano i wypuszczono na wolność. W IV 1957 powrócił na stałe do Polski, gdzie stanął na czele wydawnictwa żydowskiego „Idisch Buch" i Stowarzyszenia Społeczno-kulturalnego Żydów Polskich. Po wpływem wydarzeń marcowych 1968

rodzina Treppera opuściła Polskę, udając się do Izraela. On sam pozwolenie na wyjazd uzyskał dopiero w 1973. Swoje życie opisał w książce *Wielka gra* (1975), przetłumaczonej na 20 języków. Najbardziej, obok →Sorgego, skuteczny szpieg radziecki.

Zmarł w Jerozolimie w III 1981. (JS)

TRIFONOW Jurij Walentinowicz (1925–81), prozaik, autor psychologicznych „opowieści moskiewskich" (*Zamiana, Dom nad rzeką Moskwą*).

Urodził się 28 VIII w Moskwie, w rodzinie starego rewolucjonisty-bolszewika. Lata 1926–28 spędził w Helsinkach, gdzie ojciec był attaché handlowym ambasady radzieckiej. Potem mieszkał z rodziną w domu nad rzeką Moskwą, przeznaczonym dla elity partyjnej. W 1937–38 ojciec padł ofiarą czystek stalinowskich, a matka trafiła na 8 lat do łagru. Wychowaniem młodego Trifonowa zajęła się babka. W 1942 ukończył średnią szkołę w Taszkiencie, pracował w fabryce samolotów w Moskwie. Tu wstąpił do Komsomołu, w 1944 – nie zaznaczywszy w ankiecie, iż jest synem „wroga ludu" (i uwierzyli! – przydał się „rosyjski bałagan"...) – rozpoczął naukę w Instytucie Literackim im. Gorkiego w Moskwie. Studia ukończył w 1949, przedstawiając jako pracę dyplomową parę rozdziałów powieści *Studenci*. Utwór – opublikowany w 1950 w piśmie „Nowyj Mir" u →Twardowskiego – przyniósł mu wielką sławę i Nagrodę Stalinowską (w wieku dojrzałym Trifonow będzie się wstydził, że w ogóle napisał tę drętwą, „bezkonfliktową powieść"). Poszukując środków do życia, zajął się na kilkanaście lat dziennikarstwem sportowym. W 1963 wrócił do literatury, opublikował odwilżowe *Pragnienie* o budowie kanału w pustynnej Turkmenii, w 1965–66 – dokumentalne opowiadanie *Odblask ogniska* o losach ojca, rozstrzelanego w czasach →Jeżowa. Rozgłos przyniosły mu wydawane w 1969–76 „opowieści moskiewskie": *Zamiana*, *Bilans wstępny*, *Długie pożegnania*, *Drugie życie*, *Dom nad rzeką Moskwą*. Opisywał tu powszednie życie moskiewskiego inteligenta-liberała, próbującego, choć nie zawsze skutecznie, zachować duchową niezależność w świecie terroru i zakłamania epoki →Stalina i →Breżniewa. Wbrew oficjalnej ideologii Trifonow uważał, iż „*żadne sprawiedliwe cele społeczne nie mogą być osiągnięte przez terror*". W 1973 wydał historyczną powieść *Niecierpliwość*, krytycznie przedstawiającą działalność XIX-wiecznej terrorystycznej grupy „Wola Ludu". Często jeździł za granicę, ale nie chciał emigrować. W powieści *Stary* (1978) podjął ostrożną próbę rehabilitacji ofiar wojny domowej, poprzez ukazanie historii zamordowanego w 1921 przez bolszewików charyzmatycznego kozackiego komandarma II Armii Konnej, Filippa Mironowa. W 1981 już pośmiertnie ukazała się powieść *Czas i miejsce* o losie pisarza w państwie totalitarnym. Inne dzieła Trifonowa były publikowane dopiero za →Gorbaczowa. Powieść *Zniknięcie* (1987) opowiada o represjach, jakie dotknęły starych bolszewików w latach 30., a zbiór *Przewrócony dom* (1989) zawiera szkice podróżne z Rzymu, Paryża i Nowego Jorku, połączone ze wspomnieniami o życiu codziennym w ZSRR.

Zmarł 28 III 1981 w Moskwie, spoczywa na Cmentarzu Nowokuncewskim. (GP)

TROCKI Lew Dawydowicz (właśc. Lejba Bronstein, 1879–1940), dowódca powstania zbrojnego w październiku 1917, autor zwycięstwa w wojnie domowej 1918–21.

Urodził się 26 X 1979 w Janowce w guberni chersońskiej, w zasymilowanej rodzinie kolonisty żydowskiego. W 1888 został przez krewnych zabrany do Odessy, gdzie ukończył gimnazjum realne. Jest to okres intensywnego samokształcenia, nacechowany dużym krytycyzmem

do coraz modniejszego w Rosji marksizmu. W 1897 rozpoczął studia na wydziale matematycznym Uniwersytetu Odeskiego, ale główną jego pasją staje się działalność rewolucyjna. Jest jednym z założycieli socjaldemokratycznego Południoworosyjskiego Związku Robotniczego. W I 1898 po raz pierwszy uwięziony, od tej pory staje się żarliwym marksistą. W 1899 skazany na czteroletnią katorgę. Wykorzystuje ją na intensywną działalność publicystyczną i krytycznoliteracką (teksty o Zoli, Ibsenie, Przybyszewskim). W 1902 ucieka z zesłania, przedostając się za granicę. W Londynie nawiązuje kontakt z →Leninem, który angażuje go jako publicystę „Iskry". Erudyta-poliglota, „młody orzeł marksizmu" wyrasta na głównego sojusznika przywódcy bolszewizmu, jednakże w wyniku II Zjazdu SPRR (1903) dochodzi między nimi do zerwania. Oponuje przeciwko centralizmowi leninowskiej partii „nowego typu", w pracy *Nasze zadania polityczne* (1904) prognozując, iż przy utrzymaniu bolszewickiego „koszarowego reżimu" nieuchronna stanie się dyktatura jednostki. Pracuje nad kwestiami teorii marksistowskiej, zajmując pozycję pośrednią między bolszewizmem i mienszewizmem. W 1904, w Monachium, spotyka →Helphanda (Parvusa), autora teorii „rewolucji nieustającej" („permanentnej"), której odtąd staje się gorącym zwolennikiem. W II 1905 wraca do Rosji, najpierw do Kijowa, wiosną do Petersburga, gdzie, wraz z przebywającym tu Parvusem, odgrywa czołową rolę w wydarzeniach pierwszej rewolucji rosyjskiej. Po 22 XI 1905 wchodzi do prezydium petersburskiej Rady Delegatów Robotniczych, faktycznie obejmując jej kierownictwo. 3 XII aresztowany wraz z kierownictwem Rady, osadzony w twierdzy Pietropawłowskiej. „*Ostatecznie* – napisze w autobiografii – *nie mogę skarżyć się na moje więzienia. Były dla mnie dobrą szkołą*". W więzieniu opracował teorię rewolucji proletariackiej, wedle której socjalizm w jednym kraju jest niemożliwy do osiągnięcia bez rewolucji światowej. Na odbytym w IX–X 1906 procesie Rady petersburskiej wygłosza antycarską mowę, która wzbudziła zachwyt prokuratora, choć nie uchroniło go to przed dożywociem, które miał spędzić poza kołem podbiegunowym. Po ucieczce z dalekiego Obdorska bierze udział w V Zjeździe SPRR (Londyn, 1907), gdzie po raz pierwszy spotyka →Stalina. W tym okresie staje się jednym z liderów socjalistycznych Europy. W X 1907 osiedla się w Wiedniu, od 1909 do 1913 redaguje „Prawdę" (do XI 1909 ukazywała się we Lwowie; kradzież tytułu przez Lenina, „inaugurującego" ten partyjny organ w 1912, była jednym z licznych powodów konfliktów między dwoma najwybitniejszymi bolszewikami), usiłując doprowadzić do zjednoczenia wszystkich frakcji lewicy rosyjskiej. Różnice między Trockim i Leninem miały swe źródło również w kwestii narodowej. Przywiązanie do państw narodowych uznawał Trocki niezmiennie za przeżytek, postulując utworzenie Stanów Zjednoczonych Europy po zakończeniu wojny, podczas gdy Lenin na te sprawy miał pogląd „dialektyczny". W okresie I wojny światowej stopniowo odchodził od mienszewizmu, zbliżając się do bolszewizmu. Do Rosji powrócił 4 V 1917 już jako żarliwy zwolennik stanowiska leninowskiego. Staje się bohaterem rewolucyjnych mityngów, a jego talent krasomówczy przyciąga olbrzymie tłumy. Przewiduje nieuchronność rozprawy z przeciwnikami, pochwalając terror jakobiński: „*Siła rewolucji francuskiej* – powtarza – *tkwiła w maszynie skracającej głowy wrogów ludu. To dobry wynalazek*". Po wydarzeniach 3–4 VII 1917 aresztowany, w więzieniu przebywa do 9 IX. 26 IX w imieniu bolszewików staje na czele Rady Piotrogrodzkiej. Stanowisko to wykorzystuje m.in. do stworzenia Komitetu Wojskowo-Rewolucyjnego, instrumentu

przejęcia władzy. Z wyjątkowym mistrzostwem, łącząc grę wystąpień publicznych i zakulisowych intryg, realizuje poszczególne etapy bolszewickiego zamachu stanu. Odegrał pierwszoplanową rolę podczas II Zjazdu Rad, który formalnie legitymizował przewrót. Jego pomysłem jest nazwa „komisarz ludowy", jak i określenie rządu bolszewickiego – Rady Komisarzy Ludowych (Sownarkom). Ze względu na swe żydowskie pochodzenie odrzucił propozycję Lenina przyjęcia stanowiska premiera (przewodniczącego Sownarkomu) lub szefa resortu spraw wewnętrznych, przejął natomiast odpowiedzialność za kontakty z zagranicą. Kierował delegacją rządową podczas rozmów pokojowych z Niemcami w Brześciu Litewskim. Po zawarciu pokoju zrezygnował ze stanowiska komisarza ludowego spraw zagranicznych, a 2 IX 1918 zdecydował się na zwierzchnictwo nad siłami zbrojnymi republiki, decydujące o losach nowego państwa wobec rozpoczętej wojny domowej. Kipiący energią i przemierzający kraj w słynnym pociągu pancernym komisarz sił lądowych i morskich („narkomwojenmor") stworzył od podstaw Armię Czerwoną, wprowadził bezwzględną dyscyplinę, przywrócił karę śmierci. Wbrew oporowi wielu bolszewików angażował byłych oficerów armii carskiej, których lojalność mieli gwarantować zakładnicy spośród ich rodzin. Jego pomysłem był, zastosowany przez Stalina w 1941, system oddziałów zaporowych, uniemożliwiających żołnierzom ucieczkę przed nieprzyjacielem oraz instytucja komisarzy-nadzorców partyjnych przy dowódcach, jak i, wspólnie z Leninem, obozów koncentracyjnych (rozkaz z 8 VIII 1918). Uczestniczył w opracowaniu i realizacji najważniejszych operacji wojny domowej, które zapewniły bolszewikom zwycięstwo. W tym czasie doszło do wielu konfliktów między nim i Stalinem. Zaostrzą się one w połowie lat 20. Przejawiał wielką aktywność w rozwiązywaniu problemów, które stawały przed nową władzą. Wyjście z nich widział zawsze w przymusie, podporządkowaniu związków zawodowych rządowi, maksymalnej centralizacji życia państwowego i jednostkowej odpowiedzialności. Filozofia przemocy, którą wyznawał – *„wyłącznie siła!"* to jego dewiza – wyrastała z przekonania o nienadążaniu czynnika subiektywnego za obiektywnym stanem rozwoju historycznego. *„Budownictwo socjalizmu* – stwierdzał – *to w swej istocie świadome budownictwo planowe* (...), *dążenie do racjonalizacji międzyludzkich stosunków* (...), *podporządkowane ich rozumowi uzbrojonemu w naukę"*. Był jednym z największych, oprócz →Bucharina, entuzjastów „produkcji nowego człowieka", przekonanym, iż jego „przebudowa" po obaleniu kapitalizmu przyjmie charakter totalny. *„Człowiek* – pisał w pracy *Literatura i rewolucja – zacznie wreszcie osiągać stan harmonijności* (...). *Będzie dążył do opanowania* (...) *procesów własnego organizmu: oddychania, krążenia krwi, trawienia, rozmnażania* (...). *Nawet byt czysto fizjologiczny stanie się zespołowo doświadczalny. Gatunek ludzki* (...) *znów wkroczy w stadium radykalnej przebudowy* (...). *Człowiek stanie się bez porównania silniejszy, mądrzejszy, subtelniejszy* (...). *Formy życia nabiorą dynamicznej teatralności. Przeciętny gatunek ludzki wzniesie się na wyżyny Arystotelesa, Goethego, Marksa. A spoza tego pasma gór wyłonią się nowe szczyty"*. Inspiracją dla tej inżynierii transformacyjnej były dla niego, oprócz klasyków marksizmu, w równym stopniu idee F. Nietzschego, Z. Freuda i →Pawłowa. Był zdeklarowanym zwolennikiem „czystki odgórnej", „socjalizmu zmilitaryzowanego", ograniczania spontaniczności, albowiem *„przestawszy być żywiołowe, życie przestanie być stagnacyjne"*. Wróg bezwzględny religijnego „opium". Bezgranicznie przekonany o słuszności doktryny marksistowskiej, uważał, iż dla jej realizacji stosować należy wszelkie metody. Odpowiadając – w książce *Terroryzm i komunizm*, 1920 – na zarzuty K. Kautskiego, uznał prawa człowieka za godne politowania *„powtórki ze spirytualizmu chrześcijańskiego"*, a jednostkę za leniwe, pozbawione inicjatywy zwierzę. W swojej autobiografii ubolewał nad *„głupotą, cechującą ludzkość"*, nie pojmującą oczywistości nieuchronnych procesów historycznych. Gdzie indziej napisze o *„dumnych, pozbawionych ogonów małpach, zwanych ludźmi"*. Jako komisarz ludowy transportu wprowadził w podległym mu resorcie dyktaturę wojskową, był projektodawcą „militaryzacji pracy". Światopogląd jego był opartym na wulgarnym materializmie redukcjonizmem, toteż konsekwentnie negował podmiotowość duchową jednostki. *„Psychologia dla nas* – twierdził – *sprowadza się w ostateczności do fizjologii, jak ta z kolei do chemii, fizyki i mechaniki"*. Choroba Lenina rozpoczęła okres walki sukcesyjnej, oznaczającej schyłek jego potęgi. W XII 1922 chory przywódca proponował mu sojusz antystalinowski. Nie skorzystał z okazji, nie wystąpił też na XII Zjeździe WKP(b) z krytyką sekretarza generalnego, o co prosił go Lenin. Publicznie zaprzeczył nawet istnieniu opublikowanego za granicą Leninowskiego *Listu do Zjazdu*. Jego wyniosłość, egocentryzm i pogardliwy stosunek do partyjnej masy wydawały się potwierdzać słuszność ostrzeżeń aktywistów aparatu przed groźbą nowego „bonapartyzmu", oczywistą alternatywą którego może być tylko „pozbawiony ambicji", szary i zewnętrznie nieefektowny Stalin. Popełnia serię fatalnych błędów znakomicie wykorzystywanych przez rywala. W opublikowanej jesienią 1924 pracy *Lekcje Października* przypomniał defetystyczną postawę →Kamieniewa i →Zinowiewa, ówczesnych sojuszników sekretarza generalnego. Gdy obaj, usunięci z kierownictwa, próbowali w 1926 połączyć się z nim, Stalin miał ułatwione zadanie, przypominając ich wzajemną wrogość. Bój toczy się też wokół głoszonej przez Stalina, a kwestionowanej przez Trockiego możliwości budowy socjalizmu w jednym kraju. Po raz pierwszy frakcja stalinowska ucieka się do argumentacji antysemickiej: *„Być może pochodzenie Trockiego przeszkadza mu uwierzyć w możliwości narodu rosyjskiego?"* Umiejętnie organizowana przez Stalina kampania przeciwko „trockizmowi" kończy się sukcesem. Ostatnimi aktami agonii politycznej rywala było wykluczenie go z Biura Politycznego w 1926, a w XI 1927 z partii. W I 1928 wraz z rodziną zesłany do Ałma-Aty, wkrótce deportowany do Turcji. W 1933 znalazł schronienie we Francji, w 1935 w Norwegii. Oskarżenia, jakich celem stał się na pierwszym z procesów moskiewskich (1936), oraz trudności w uzyskaniu azylu – za granicą

Lew Trocki

dość powszechnie sądzono pierwotnie, iż jest tajnym emisariuszem Kremla – skłaniają go do opuszczenia Europy. Na zaproszenie swego zwolennika, malarza Diego Rivery, jedzie do Meksyku. Niebezpieczeństwo, jakie wciąż stanowi dla Stalina, ryzyko ujawnienia kłopotliwych szczegółów z jego biografii politycznej, jak i zdemaskowania falsyfikacji, jakim poddano oficjalną historię partii, czyni egzystencję banity coraz niepewniejszą. Tym bardziej, iż usiłuje zorganizować międzynarodową opozycję stalinowską, piętnując „degenerację biurokratyczną" i „termidoriańską" kontrrewolucję dokonaną przez „epigonów" bolszewizmu w ZSRR. Sam okazał się epigonem nie mniejszym, nigdy nie dostrzegając własnego wkładu do budowy systemu terroru i przemocy. Niezachwiana wiara w determinizm dziejowy, jak i „nieprzemakalność" na empirię faktów społecznych i realiów politycznych były też źródłem jego bierności w walce ze Stalinem w połowie lat 20. Trockizm pozostał marginesem komunizmu, eksploatując legendę swego twórcy, ale nie stał się nigdy poważniejszą alternatywą wobec stalinizmu.

Ze względu na wielokrotnie podejmowane przez Stalina zamachy na jego życie (→Sudopłatow) schronił się w domu-twierdzy na przedmieściach Meksyku. Nie uszedł jednak śmierci z rąk wykonawcy stalinowskiego wyroku, Ramona Mercadera, który podstępnie zaatakował go czekanem 20 VIII 1940. (JS)

TRUBIECKOJ Nikołaj Siergiejewicz (1890–1938), lingwista i kulturolog, jeden z ojców eurazjatyzmu (por. →G. Wiernadski), od 1919 na emigracji.

Urodził się 28 IV w Moskwie, jako syn profesora filozofii, księcia Siergieja Trubieckiego. W 1908–12 studiował na wydziale historyczno-filologicznym Uniwersytetu Moskiewskiego. Od 1915 prywat-docent, wykładał językoznawstwo porównawcze i sanskryt. W burzliwych latach 1917–19 przebywał na Kaukazie, pisał *Zarys prehistorii języków słowiańskich* i kontynuował badania nad gramatyką porównawczą języków Kaukazu. W 1919 wyemigrował do Konstantynopola, trafił do Sofii, gdzie do 1922 był profesorem tamtejszego uniwersytetu. Od 1923 profesor filologii słowiańskiej w Wiedniu. Poszukiwał związków Rosji z Azją, językoznawstwo uznawał za pomocne w kształtowaniu rosyjskiej świadomości narodowej. W 1920–27 wydał prace: *Europa i Ludzkość*, *Dziedzictwo Dżyngis-chana. Rzut oka na historię Rosji nie z Zachodu, lecz ze Wschodu* (tu pisał o pozytywnym wpływie jarzma tatarskiego na historię Rosji – por. →L. Gumilow), *O problemach rosyjskiego samopoznania*. Publikował w zbiorach eurazjatów: *Ku Wschodowi*, *Rosja a łacinnictwo* (1921–23). Odrzucał szowinizm i rasizm, ale zarazem nie wierzył w istnienie „kultury ogólnoludzkiej" i pisał o „aliansach językowych" jako zamkniętych „typach kulturowo-historycznych". Nie uznawał prymatu kultury europejskiej, gdyż sądził, że to właśnie europeizacja Rosji dokonana rękami Piotra I doprowadziła kraj do ruiny (niewolnictwo pańszczyźniane, militaryzm). Gdy część przedstawicieli eurazjatyzmu „nawróciła się" na stalinizm, ogłosił swoje zerwanie z tą ideologią (1929). Jest autorem cenionych prac z zakresu fonologii (*Grundzüge der Phonologie*, 1939), od 1930 – członek rzeczywisty Akademii Wiedeńskiej, od 1933 – członek honorowy Towarzystwa Ugro-Fińskiego.

Zmarł 25 VI 1938 w Wiedniu. Jego prace językoznawcze (w ZSRR opublikowane dopiero w 1958–59) wywarły wpływ na moskiewską szkołę fonologiczną. W latach 90. sporą popularnością cieszy się jego koncepcja eurazjatycka. (GP)

TUCHACZEWSKI Michaił Nikołajewicz (1893–1937), najwybitniejszy dowódca radziecki okresu porewolucyjnego.

Urodził się 16 II w majątku Aleksandrowskoje w guberni smoleńskiej, w arystokratycznej rodzinie pochodzenia polskiego. Absolwent Aleksandrowskiej Uczelni Wojskowej. W czasie I wojny światowej walczył w Siemionowskim Pułku Gwardyjskim. Dostał się do niewoli niemieckiej, przebywając tam razem z jeńcem francuskim, Charles'em de Gaulle'em. Po ucieczce z niewoli wstąpił do Armii Czerwonej, dowodził paru frontami, demonstrując wybitne zdolności przywódcze i szybko awansując. W uznaniu zasług w walce z korpusem czeskim, →Denikinem i →Kołczakiem odznaczony orderem Czerwonego Sztandaru (1919). Dowódca „Armii do walki z bandytyzmem w guberni tambowskiej" (→Antonow). Z zadania wywiązał się z niesłychanym okrucieństwem, w rozkazie nr 171 (podpisanym wspólnie z W. Antonowem-Owsiejenką) z 11 VI 1921 domagał się „ścisłej i bezlitosnej" rozprawy z przeciwnikami reżimu, dzień później wydając dyspozycje o zastosowaniu gazów trujących przeciwko powstańcom chłopskim. Z równą bezwzględnością postępował też z powstańczym Kronsztadem w 1921. W rozkazie z 2 VII 1920 dla podległej mu Armii Czerwonej maszerującej na Warszawę pisał: „*Przez trupa Białej Polski prowadzi droga ku ogólnoświatowej pożodze. Na naszych bagnetach przyniesiemy szczęście i pokój masom pracującym. Na zachód!*". Jako najwybitniejszy z wojskowych radzieckich strateg w decydującym stopniu przyczynił się do modernizacji Armii Czerwonej. Pionier formacji pancernych, lotniczych i rakietowych, komendant Akademii Armii Czerwonej, dowódca leningradzkiego okręgu wojskowego, szef sztabu Armii Czerwonej, ludowy wicekomisarz obrony, w 1935 mianowany jednym z pierwszych pięciu marszałków ZSRR. Autorytet „czerwonego Napoleona" w kręgach wojskowych w kraju i za granicą nie mógł podobać się →Stalinowi, toteż mimo wzorowej lojalności politycznej i przykładnej bezwzględności w walce z antybolszewickimi powstaniami Tuchaczewski padł ofiarą rozprawy z elitą armii.

Aresztowany i po krótkim śledztwie 12 VI 1937 rozstrzelany wraz z siedmioma uczestnikami „zdradzieckiej kontrrewolucyjnej faszystowskiej organizacji wojskowej w robotniczo-chłopskiej Armii Czerwonej", dowódcami okręgów białoruskiego i kijowskiego I. Uborewiczem i I. Jakirem, dowódcą Akademii Wojskowej im. M. Frunze A. Korkiem i jej komisarzem politycznym R. Ejdemanem, zastępcą komisarza obrony J. Gamarnikiem (popełnił samobójstwo 31 V 1937), attaché wojskowym w Londynie W. Putną, równie znanymi wojskowymi W. Primakowem, B. Feldmanem oraz z dwoma najbardziej zasłużonymi Łotyszami z elity sił zbrojnych: J. Ałksnisem i J. Wacetisem. W ciągu dwóch lat z armii zniknęło 11 zastępców komisarza obrony, 75 (z 80) członków Najwyższej Rady Wojennej, 8 admirałów, 3 z 5 marszałków (oprócz Tuchaczewskiego, A. Jegorow i W. Blücher), 14 z 16 generałów armii, 90% generałów niższych rang, 35 tys. (z 80 tys.) oficerów. (JS)

TUPOLEW Andriej Nikołajewicz (1888–1972), konstruktor samolotów.

Urodził się 10 XI w guberni twerskiej. Jeden z twórców potęgi lotnictwa i przemysłu lotniczego ZSRR. W 1937 aresztowany, pracował jednak nadal w więziennym biurze konstrukcyjnym („szaraszce") nad konstrukcją samolotów bojowych. Zwolniony w 1943 po udanych próbach z bombowcem TU-2. Uczestniczył w projektowaniu około stu samolotów wojskowych i pasażerskich. Był twórcą ANT-25, na którym W. Czkałow dokonał przelotu z Moskwy poprzez biegun północny do USA. 15 IX 1956 rozpoczął

Andriej Tupolew

swój pierwszy lot TU-104, pierwszy w świecie samolot pasażerski z silnikiem odrzutowym. W budowie słynnego TU-144 współuczestniczył jego syn Aleksiej. Samolot był efektem radzieckiego szpiegostwa technologicznego, naśladownictwa anglo-francuskiego naddźwiękowca pasażerskiego „Concorde". „Konkordzkij" (TU-144) rozbił się na pokazie lotniczym w Paryżu 3 VI 1973, zabijając 6 widzów. Mimo wysiłków i ulepszeń maszyna okazała się fiaskiem, wykorzystywano ją jedynie jako środek transportu towarowego i przewozu poczty, by po 11 latach od katastrofy paryskiej zrezygnować ostatecznie z jej dalszej produkcji.

Zmarł 23 XII 1972 w Moskwie. (JS)

TWARDOWSKI Aleksandr Trifonowicz (1910–71), poeta (poemat *Wasilij Tiorkin*) i redaktor naczelny miesięcznika „Nowyj Mir".

Urodził się 21 VI we wsi Zagorie w guberni smoleńskiej, jako syn białoruskiego chłopa-kowala, potem rozkułaczonego w czasie kolektywizacji. Uczył się w Instytucie Pedagogicznym w Smoleńsku, w 1939 ukończył Moskiewski Instytut Filozofii i Literatury. W 1936 opublikował poemat o kolektywizacji *Kraina Murawia* (Nagroda Stalinowska, 1941). W 1940 wstąpił do KPZR, w 1939–40 był wojennym korespondentem Armii Czerwonej podczas agresji ZSRR na Polskę i Finlandię. W 1941–45 napisał poemat wojenny *Wasilij Tiorkin* o przygodach żołnierza frontowego. Ludowy optymizm i życiowa mądrość prędko uczyniły z Tiorkina narodowego bohatera. W 1950–54 Twardowski był redaktorem naczelnym miesięcznika „Nowyj Mir", jednak zdjęto go ze stanowiska po publikacji odwilżowych artykułów Władimira Pomierancewa i Fiodora Abramowa. W 1958 objął ponownie posadę po →Simonowie – z rozpędu opublikował redakcyjne potępienie →Pasternaka za powieść *Doktor Żywago* (w przyszłości wyraził skruchę, że brał udział w tej niesławnej nagonce). W 1960–63 wydał dwa poematy antystalinowskie – *Za dalą dal* i *Tiorkin na tamtym świecie*. W 1967–69 napisał poemat *Podług prawa pamięci* (publ. w 1969 w piśmie „Posiew" we Frankfurcie nad Menem) o losie ojca, ofiary kolektywizacji, i o własnym uczestnictwie w procesie utrwalania kultu Stalina. W 1961–66 był kandydatem na członka KC KPZR, co mu znacznie ułatwiało pracę redakcyjną. Z „Nowego Miru" uczynił jedno z najważniejszych centrów odwilży („*naczelne pismo literackie i społeczne nie tylko Związku Radzieckiego, ale całego obozu socjalistycznego*" – Iwaszkiewicz) – w 1962 uzyskał osobiste poparcie →Chruszczowa dla publikacji sensacyjnego *Jednego dnia Iwana Denisowicza* →Sołżenicyna. W czasach →Breżniewa próbował bez powodzenia wydać *Krąg pierwszy* i *Oddział chorych na raka* Sołżenicyna. Popadł w depresję i alkoholizm. W 1970 pod wpływem niepowodzeń i ataków ze strony przeciwników odwilży (skupionych m.in. w piśmie „Oktiabr'") zdjęto go z funkcji. Na otarcie łez dostał w 1971 Nagrodę Państwową.

Aleksandr Twardowski

Zmarł 18 XII 1971 w miejscowości Krasnaja Pachra pod Moskwą, pochowany na Cmentarzu Nowodziewiczym. W 1995 ustanowiono Literacką Nagrodę im. A. Twardowskiego „Wasilij Tiorkin". (GP)

TYNIANOW Jurij Nikołajewicz (1894–1943), pisarz i badacz literatury, współtwórca szkoły formalnej w literaturoznawstwie.

Urodził się 18 X w Rzeżycy w guberni witebskiej, w rodzinie lekarza. W 1912–18 studiował na wydziale historyczno-filologicznym uniwersytetu w Piotrogrodzie. W 1921–30 był profesorem Instytutu Historii Sztuk w Leningradzie. Od 1918 współpracował ze →Szkłowskim i Borisem Eichenbaumem w piotrogrodzkim Towarzystwie Badania Języka Poetyckiego (OPOJAZ). Od 1921 publikował rozprawy o Puszkinie, Tiutczewie, Niekrasowie, Gogolu, Tołstoju, Dostojewskim, Chlebnikowie, →Błoku, o stylu →Lenina (*Słownik Lenina-polemisty*). W 1924–29 wydał swe najważniejsze prace teoretyczne: *Zagadnienie języka wierszy* oraz *Archaiści i nowatorzy*, w których sformułował oryginalną koncepcję ewolucji literackiej, opartą na obserwacji zmian zachodzących w dziedzinie mowy poetyckiej. W 1925 zadebiutował powieścią *Küchla* o zapomnianym dekabryście Wilhelmie Küchelbeckerze. W 1929 wydał nowatorską powieść o XIX-wiecznym dramaturgu i dyplomacie Aleksandrze Gribojedowie *Śmierć Wazyr-Muchtara*, ostro krytykowaną za „*pesymizm i brak perspektyw*", w 1936–46 – nie dokończoną trylogię *Puszkin*. Był autorem głośnych noweli satyrycznych: *Podporucznik Kiże* (1928) i *Woskowa persona* (1932), opisujących deformację osobowości i automatyzację życia w państwie despotycznym na przykładzie epok carów: Pawła i Piotra I. W latach 30. kierował serią „Biblioteka Poety", w 1933–34 wydał 2 tomy własnych przekładów z Heinego. Zajmował się filmem, w 1926–27 publikował prace o poetyce kina niemego. Pisał scenariusze do opowiadań Gogola (*Szynel*, *Newski Prospekt*) i *Asi* Turgieniewa. W 1927 razem z Jurijem Oksmanem przygotował scenariusz do filmu o dekabrystach *Sojusz Wielkiej Sprawy (S.W.D.)* w reżyserii →Kozincewa i Leonida Trauberga, w 1934 – do ekranizacji własnego *Podporucznika Kiże* w reżyserii Aleksandra Fajncymmera (w Polsce znany jako *Car szaleniec*). W ostatnich latach ciężko chorował na stwardnienie rozsiane.

Zmarł 20 XII 1943 w wieku 49 lat w Moskwie, spoczywa na Cmentarzu Wagańkowskim. (GP)

U

UŁANOWA Galina Siergiejewna (1910–98), rosyjska primabalerina wszechczasów (Giselle, Julia).

Urodziła się 8 I w Petersburgu, w rodzinie artystów Teatru Maryjskiego. W 1928 ukończyła szkołę baletową w Leningradzie. W 1928–44 solistka Teatru Opery i Baletu im. S. Kirowa w Leningradzie, występowała w *Fontannie Bachczyseraju* Borisa Asafjewa (1934), *Giselle* Adolphe'a Adama (1944). W 1940 zatańczyła swą życiową rolę Julii w *Romeo i Julii* →Prokofiewa z choreografią Leonida Ławrowskiego. W 1944–60 *balerina assoluta* w Teatrze Wielkim w Moskwie. Czterokrotna laureatka Nagrody Stalinowskiej (1941–50), Nagrody Leninowskiej (1957) i Nagrody im. Anny Pawłowej Paryskiej Akademii Tańca (1958). W 1956, podczas pierwszego zagranicznego tournée Teatru Wielkiego, zatańczyła w Londynie Giselle i Julię – odniosła ogromny sukces, przyrównywano ją do →Pawłowej. Pod koniec lat 50., gdy podczas prób baletu *Joanna d'Arc* ze spektaklu usunięto scenę modlitwy bohaterki przed Bogiem, odmówiła występu w tak ocenzurowanym przedstawieniu. Po raz ostatni wystąpiła na scenie 29 XII 1960 w *Chopinianach*. Potem poświęciła się działalności pedagogicznej, wychowała plejadę gwiazd Teatru Wielkiego. Jej 85-lecie uczczono w Teatrze Wielkim wystawieniem baletu *Giselle*. Miarą sławy baleriny było ufundowanie jej za życia popiersia w Petersburgu i pomnika

Galina Ułanowa

w formie łabędzia w Sztokholmie, a także przyznanie jej w 1992 francuskiego Krzyża Komandorskiego za zasługi w dziedzinie sztuki i literatury.

Zmarła 21 III 1998 w Moskwie, pochowana na Cmentarzu Nowodziewiczym. (GP)

USTINOW Dmitrij Fiodorowicz (1908–84), minister obrony, współtwórca militarnej potęgi ZSRR.

Urodził się 30 X w Samarze; w wieku lat 19 wstąpił do partii; absolwent Instytutu Wojskowo-Technicznego w Leningradzie. Do 1941 naczelny konstruktor oraz dyrektor zakładów zbrojeniowych „Bolszewik", znany z wielkich talentów organizacyjnych i konsekwencji w dążeniu do celu. W 1940 ludowy komisarz przemysłu zbrojeniowego, po wojnie odegrał decydującą rolę w przejęciu specjalistów niemieckich dla potrzeb radzieckiego programu rakietowego i badań kosmicznych. Faktyczny twórca radzieckiego przemysłu rakietowego. Znany z tego, iż w okresie „żdanowszczyzny" potrafił skutecznie bronić swoich pracowników o „kosmopolitycznych" nazwiskach i pochodzeniu. W 1953–57 minister przemysłu obronnego, w 1963–65 wicepremier. W 1976 marszałek i minister obrony. Typ stalinowskiego technokraty, główny architekt potęgi wojennej ZSRR oraz dominującego znaczenia politycznego kompleksu przemysłowo-zbrojeniowego w 1970–80. Miał istotny wpływ na wprowadzenie wojsk radzieckich do Afganistanu w 1979. Jedna z trzech – obok →Andropowa i →Gromyki – dominujących postaci w życiu politycznym schyłkowego breżniewizmu.

Zmarł 20 XI 1984 w Moskwie, urnę z prochami złożono w murze kremlowskim. (J.S.)

USTRIAŁOW Nikołaj Wasiljewicz (pseudonim P. Surmin, 1890–1937), prawnik i polityk, w 1920–35 na emigracji.

Urodził się w III 1890 w Petersburgu. W 1913 ukończył prawo na Uniwersytecie Moskiewskim (w 1916–18 prywat-docent). Od wojny domowej członek KC partii kadetów; w 1918–19 współpracował z rządem →Kołczaka w Omsku. W 1920 wyemigrował do Chin, w 1920–34 profesor uniwersytetu w Charbinie. Pracował na Kolei Wschodniochińskiej jako szef rosyjskiej biblioteki. Powoli nawracał się na bolszewizm. W cyklu artykułów *W walce o Rosję* (1920) polemizował z religijnym antyrewolucjonizmem, wyrażonym w zbiorze *Drogowskazy* (1909; por. →Gerszenzon). W 1921 wziął udział w wydanym w Pradze nacjonał-bolszewickim manifeście *Smiena wiech*, nawiązującym polemicznie do *Drogowskazów* (ros. *Wiechi*). W artykule *Patriotica* poszukiwał rosyjskich korzeni rewolucji, odrzucał tezę o jej „innoplemieńczym charakterze". Bolszewicka zawierucha była dla niego trzecim etapem odrodzenia dziejów człowieka (po średniowiecznym chrześcijaństwie i Wielkiej Rewolucji Francuskiej). W latach 20. popierał z Chin radziecki „kapitalizm" epoki NEP-u, na początku lat 30. pisał znowu o sukcesach epoki industrializacji i kolektywizacji. W 1935 wrócił do ZSRR, wykładał geografię ekonomiczną w Moskwie. Latem 1937 został aresztowany i skazany na śmierć przez rozstrzelanie za *„szpiegostwo, działalność kontrrewolucyjną i agitację antyradziecką"*.

Wyrok wykonano 14 IX 1937 w Moskwie. (GP)

UTIOSOW Leonid Osipowicz (1895–1982), śpiewak estradowy i aktor (*Świat się śmieje*).

Urodził się 21 III w Odessie, w rodzinie żydowskiej. Od 1911 występował na estradzie, pracował w teatrach miniatur. W 1921–28 aktor moskiewsko-piotrogrodzkiego Teatru Satyry Rewolucyjnej i Operetki „Słowiański Bazar". Recytował na scenie teksty →Babla, →Zoszczenki

i Eduarda Bagrickiego. W 1929 został kierownikiem pierwszej w ZSRR profesjonalnej orkiestry jazzowo-teatralnej „Tea-jazz". Jazz po raz pierwszy zabrzmiał w Moskwie 1 X 1922 w Państwowym Instytucie Sztuki Teatralnej. Zachwyt ludu podzielali bolszewiccy przywódcy: →Radek, →Kaganowicz, →Woroszyłow. W latach 30. – mimo ataków →Gorkiego, który pisał o jazzie jako *„muzyce sytych ludzi"*, rozbudzającej wybujałe i szkodliwe fantazje erotyczne – jazzowa muzyka była uznawana za sztukę „o pochodzeniu proletariackim". W 1934 Utiosow wystąpił ze swą orkiestrą w filmie *Świat się śmieje* →Aleksandrowa w głównej roli Kosti Potiochina. Dwie pieśni z filmu, *Marsz wiesiołych riebiat* i *Sierdce, tiebie nie choczetsia pokoja*, zna każdy Rosjanin (a tę drugą – wielu Europejczyków). Babel pisał o Utiosowie jako *„naładowanym energią chłopcu, zawsze gotowym do walki ze złem"*. Podczas wojny wykonywał pieśni masowe (*Swiaszczennaja wojna* Aleksandra Aleksandrowa do słów →Lebiediewa-Kumacza, która stała się symbolem tamtych czasów) i nastrojowe (*Igraj, moj bajan* do muzyki Wasilija Sołowjowa-Siedoja). 9 V 1945 wraz z wielotysięcznym tłumem i swą orkiestrą jazzową wykonał w Moskwie na placu Swierdłowa (dziś plac Teatralny) marszowo-socrealistyczną pieśń →Dunajewskiego do tekstu Lebiediewa-Kumacza *Szyroka strana moja rodnaja* (z filmu *Cyrk* Aleksandrowa, 1936). Występował ponad 70 lat, odrodził na estradzie radzieckiej stare pieśni rosyjskich marynarzy i żołnierzy: *Na sopkach Mandżurii*, *Raskinułos' morie szyroko*. Jest autorem kilku książek: *Z pieśnią przez życie* (1961), *Dziękuję ci, serce!* (1976). Do końca życia cieszył się olbrzymią popularnością.

Zmarł 9 III 1982 w Moskwie, spoczywa na Cmentarzu Nowodziewiczym. (GP)

W

WACHTANGOW Jewgienij Bagrationowicz (1883–1922), reżyser, aktor i pedagog teatralny, twórca Studia Wachtangowa (od 1926 Teatr im. Wachtangowa na Starym Arbacie w Moskwie).

Urodził się 13 II we Władykaukazie, jako syn właściciela fabryki tytoniu. Pochodził z rodziny ormiańsko-rosyjskiej. Od 1903 studiował nauki przyrodnicze i prawo na Uniwersytecie Moskiewskim. W 1911 ukończył szkołę teatralną Aleksandra Adaszewa i rozpoczął pracę w zespole MChT (por. →Stanisławski). W I Studiu MChT-u propagował psychologiczny naturalizm Stanisławskiego. W 1913–18 wystawił tu *Święto pojednania* Hauptmanna, *Powódź* Henninga Bergera i *Rosmersholm* Ibsena oraz zadebiutował jako aktor (w *Świerszczu za kominem* wg Dickensa, 1914). Od 1913 kierował własnym Studenckim Studiem Dramatycznym (od 1926 Teatr Wachtangowa). Od naturalizmu przeszedł ku fantastycznemu realizmowi i grotesce. W 1921–22 w III Studiu MChAT-u wystawił *Cud św. Antoniego* Maeterlincka i *Wesele* Czechowa. W „Habimie" (teatr, gdzie grano w języku hebrajskim; w 1926 zespół nie wrócił do Rosji z zagranicznego tournée, w 1931 obrał za miejsce pobytu Palestynę) zrealizował *Dybuka* Sz. Anskiego (właśc. Szlojme Zajnwiła-Rapaport), chasydzki poemat o miłości zwyciężającej śmierć (z niezapomnianą Szoszaną Awiwit w roli tytułowej). *Dybuk* przyniósł Wachtangowowi światową sławę, był grany już po jego śmierci tysiące razy (m.in. w 1926, 1930 i 1938 podczas tournée „Habimy" w Polsce, w 1957 – w czasie pierwszego sezonu Teatru Narodów w Paryżu). Jedno z przedwojennych przedstawień oglądał w krakowskiej „Bagateli" Tadeusz Kantor – cytaty z *Dybuka* można odnaleźć w *Wielopolu*. Ostatnim przedstawieniem Wachtangowa była uwspółcześniona wersja *Księżniczki Turandot* Gozziego wystawiona w III Studiu MChAT-u w 1922.

Zmarł 29 V 1922, w wieku 39 lat, w Moskwie. Pochowany na Cmentarzu Nowodziewiczym. (GP)

WALENTINOW Nikołaj (właśc. Nikołaj Władisławowicz Wolskij,

1879–1964), działacz rewolucyjny, pisarz, historyk.

Urodził się 7 V w Morszańsku w guberni tambowskiej. Od najmłodszych lat uczestnik ruchu narodnickiego oraz wczesnej fazy socjaldemokracji rosyjskiej. Więziony kilkakrotnie (Moskwa, Kijów), po wyjściu na wolność emigrował. W Genewie działał w grupie bolszewickiej, gdzie często spotykał się z →Leninem; doszło do zasadniczej różnicy poglądów między nimi. Ostatecznie rozczarowany bolszewizmem, w 1905 wrócił do Rosji. Pierwotnie sympatyzował z nurtem mienszewickim, ale w końcu zerwał z marksizmem i zaniechał aktywności partyjnej. Prezentuje odtąd niezależne stanowisko. Z pewną nadzieją przyjął NEP, ale ją utracił po jego likwidacji. Od 1930 mieszkał w Paryżu, aktywnie współpracując z wydawnictwami emigracyjnymi. Autor 6 książek, z których 3 poświęcone zostały przywódcy bolszewizmu. *Spotkania z Leninem* oraz *Mało znany Lenin* stały się klasycznymi pozycjami w prezentacji osobowości bohatera, jego mentalności, metod działania oraz charakteru całej formacji bolszewickiej.

Walentinow zmarł 26 VII 1964 we Francji. (JS)

Nikołaj Walentinow

WASILEWSKA Wanda Lwowna (1905–64), pisarska polska, obywatelka ZSRR.

Urodziła się 21 I w Krakowie, córka wybitnego działacza PPS. W 1927 ukończyła Uniwersytet Jagielloński. Aktywistka ruchu socjalistycznego, w 1933–37 członek Rady Naczelnej PPS. W 1939 osiadła w okupowanym przez Armię Czerwoną Lwowie, przyjmując obywatelstwo radzieckie. Od 1940 deputowana do Rady Najwyższej ZSRR, rok później członek WKP(b). W 1941–43 komisarz polityczny w Armii Czerwonej, redaktorka „Nowych Widnokręgów". Współorganizatorka Związku Patriotów Polskich i polskich sił zbrojnych w ZSRR. Od 1944 członek Centralnego Biura Komunistów Polskich, wiceprzewodnicząca PKWN i posłanka do KRN. Autorka przesyconych ideami komunistycznymi powieści *Oblicze dnia* (1934), *Ojczyzna* (1935), *Ziemia w jarzmie* (1938), *Tęcza* (1944). Żona pisarza ukraińskiego Aleksandra Kornijczuka, usłużnego grafomana i, w powszechnej opinii, wyjątkowej kanalii.

Zmarła 29 VII 1964 w Kijowie. (JS)

WAWIŁOW Nikołaj Iwanowicz (1887–1943), biolog, współtwórca genetyki w ZSRR.

Urodził się 25 XI w Moskwie, w rodzinie przedsiębiorcy. W 1911 ukończył Instytut Rolniczy. W 1917–21 profesor wydziału agronomicznego na uniwersytecie w Saratowie, w 1921–40 – dyrektor Instytutu Botaniki Stosowanej i Nowych Kultur w Piotrogrodzie (Leningradzie), w 1930–40 kierownik Instytutu Genetyki Akademii Nauk ZSRR, w 1929–35 prezydent, a w 1935–40 wiceprezydent Akademii Nauk Rolniczych im. W. Lenina, w 1931–40 – prezydent Towarzystwa Geograficznego ZSRR. W 1920–40 organizował wyprawy na wszystkie kontynenty świata, stworzył kolekcję zawierającą ponad 300 tys. ziaren kultur roślinnych, na podstawie których w samym ZSRR wyhodowano ponad 1200 nowych jednostek. Wyjeżdżał na zagraniczne konferencje i kongresy genetyków, był członkiem Radzieckiej i wielu zagranicznych Akademii: Argentyńskiej, Wszechindyjskiej, Szkockiej, Londyńskiego Towarzystwa Królewskiego, Amerykańskiego Stowarzyszenia Botaników. W 1939 nie dostał zgody na wyjazd na VII Kongres Genetyków w Edynburgu. Jesienią 1940 został aresztowany podczas kampanii przeciw genetyce, kierowanej przez →Łysenkę i popieranej przez najwyższe władze. Jego zwolnienia domagał się bezskutecznie członek Akademii Nauk D. Priasznikow, który był w tej sprawie na audiencji u →Mołotowa i →Berii, a następnie zaproponował kandydaturę Wawiłowa do Nagrody Stalinowskiej.

Wawiłow zmarł 26 I 1943 w szpitalu więziennym w Saratowie. Pochowano go w zbiorowej mogile. Okoliczności i dokładną datę jego śmierci ustaliła w 1967 komisja przy Wydziale Biologii Akademii Nauk ZSRR, powołana w 80. rocznicę urodzin Wawiłowa. (GP)

WERTYŃSKI Aleksandr Nikołajewicz (1889–1957), mistrz romansu rosyjskiego, w 1919–43 na emigracji, ojciec dwóch sławnych córek-aktorek: Marianny i Anastazji.

Urodził się 21 III w Kijowie, w rodzinie adwokata. Rodzice byli polskiego pochodzenia, po ich śmierci wychowywał się u ciotek w Kownie i Kijowie; gdy był w gimnazjum, przygarnęła go ulica. Zainteresował się teatrem i muzyką. W 1912 wyjechał do Moskwy, grał w podrzędnym teatrze. Podczas wojny pracował jako „brat miłosierdzia" w pociągu sanitarnym, wykonywał dla pacjentów romanse z gitarą. Po powrocie do Moskwy (1916) występował w Teatrze Miniatur; nagrywając płyty, zdobył pierwsze pieniądze. Od końca 1917 objeżdżał z koncertami Rosję; lżejszy repertuar zastąpił pieśniami żałobnymi o ofiarach rewolucji. Pod koniec 1918 wyjechał z Moskwy; w 1919 wyjechał z Rosji Radzieckiej. Objechał z koncertami pół świata (w tym Polskę), śpiewał wyłącznie po rosyjsku i bez mikrofonu. Prawie 10 lat mieszkał w Paryżu. Zdobył światową popularność (kobiety na sali wpadały w histerię) i milionową fortunę. Wykonywał cygańskie romanse, komponował pieśni rosyjskie, m.in. do słów →Błoka, →N. Gumilowa, →Achmatowej, →Jesienina. W 1935–43 mieszkał w Chinach, występował w Szanghaju i Charbinie, skupiskach żyjącej wspomnieniami emigracji rosyjskiej. Cały czas tęsknił za krajem, w marcu 1943 wysłał list do →Mołotowa, prosząc o zezwolenie na powrót do ZSRR, które wkrótce otrzymał. Po przyjeździe podarował krajowi cały pociąg środków medycznych o wartości 1 miliona rubli. Dostał mieszkanie w centrum Moskwy i cie-

Aleksandr Wertyński

szył się oficjalnym uznaniem. Objechał Rosję z tryumfalnymi koncertami. Dla władz miały one znaczenie propagandowe – Wertyńskiego przeciwstawiano rozsianej po świecie białej emigracji. W 1951 otrzymał Nagrodę Stalinowską za rolę polskiego kardynała w propagandowym filmie *Spisek bankrutów* →Kałatozowa (1951). W latach 50. nadal cieszył się olbrzymią popularnością, był jednak ignorowany przez krytykę w ZSRR.

Zmarł 20 V 1957 w Leningradzie. Jego pieśni do dziś cieszą się powodzeniem w Rosji. W Polsce romansów Wertyńskiego słuchał z upodobaniem Józef Piłsudski, po wojnie śpiewał je i nagrał na płytę Mieczysław Święcicki. (GP)

WIERNADSKI Gieorgij Władimirowicz (1887–1973), syn →W. Wiernadskiego, historyk-encyklopedysta, przedstawiciel eurazjatyzmu, od 1920 na emigracji.

Urodził się 20 VIII w Petersburgu. W 1905–10 studiował historię na Uniwersytecie Moskiewskim. Od 1913 prywat-docent uniwersytetu w Petersburgu. Po napisaniu pracy *Rosyjska masoneria za panowania Katarzyny II* (1917) objął katedrę historii Rosji na uniwersytecie w Permie; potem poszedł za białymi wojskami do Symferopola, na Uniwersytet Taurydzki. Sympatyzował z →Kołczakiem, współpracował z →Wranglem, po jego klęsce porzucił kraj w 1921. W 1922 trafił do Pragi, był profesorem w Rosyjskim Instytucie Prawa. Zbliżył się do eurazjatów: Piotra Sawickiego i →Trubieckiego. W wydanych w Berlinie w 1934–38 pracach *Zarys historii Eurazji* i *Ogniwa kultury rosyjskiej* głosił, że państwo rosyjskie było produktem syntezy tradycji mongolskiej i bizantyjskiego prawosławia, rzuconego na „glebę leśno-stepową". Pisał o „rytmicznej cykliczności" dziejów Eurazji, gdzie silna państwowość zawsze była zastępowana okresami rozdrobnienia. Rewolucja 1917 była dla niego dowodem na upadek starego świata. W 1927 przeniósł się do USA, w 1929 wydał *Historię Rosji*, bardzo popularną w Ameryce, Japonii i Europie. W 1931–56 pracował na uniwersytecie w Yale. W 1936 wydał dwie antybolszewickie prace: *Lenin: czerwony dyktator* i *Rosyjska rewolucja: 1917–1932*. Wspólnie z Michaiłem Karpowiczem pracował nad 10-tomową *Historią Rosji*, do której w 1943–68 napisał 5 pierwszych tomów. W USA cieszył się sławą wybitnego uczonego i pedagoga, uznawano go za następcę rosyjskich XIX-wiecznych historyków-encyklopedystów (Wasilija Kluczewskiego i Siergieja Sołowjowa).

Zmarł 12 VI 1973 w Nowym Jorku. (GP)

WIERNADSKI Władimir Iwanowicz (1863–1945), ojciec →G. Wiernadskiego, geolog, współtwórca biogeochemii, głosiciel praktyczno-etycznych zadań nauki.

Urodził się 12 III w Petersburgu. W 1881–85 studiował nauki przyrodnicze na tamtejszym uniwersytecie. Słuchał wykładów Dmitrija Mendelejewa, Iwana Sieczenowa. W 1890–1911 wykładał mineralogię na Uniwersytecie Moskiewskim. Angażował się w politykę, sympatyzując z liberalnymi demokratami (w 1905–18 członek KC partii kadetów). W 1911 w proteście przeciw rządowym represjom wobec uczelni porzucił Moskwę. Przeniósł się do Petersburga, pracował w Akademii Nauk. W 1915 założył Komisję do Zbadania Naturalnych Sił Wytwórczych Rosji. W 1917 wyjechał do Kijowa, podczas wojny domowej zakładał Ukraińską Akademię Nauk, której był pierwszym prezydentem. Prowadził pionierskie badania dotyczące obiegu pierwiastków w przyrodzie, z uwzględnieniem roli organizmów żywych. Założyciel i dyrektor Laboratorium Biogeochemicznego (1927, obecnie Instytut Geochemii i Chemii Analitycznej Rosyjskiej Akademii Nauk im. W. Wiernadskiego). Jego najważniejsze dzieła to: *Historia minerałów skorupy ziemskiej* (1923–36), *Biosfera* (1926), *Naukowa myśl jako zjawisko planetarne* (1937–38, publ. 1977), *Żywa materia w skorupie ziemskiej i jej geochemiczne znaczenie* (publ. 1978). Laureat Nagrody Stalinowskiej (1943). Modelem Wszechświata był dla niego nie mechanizm, lecz organizm żywy – życie uważał za wieczne w geologicznym sensie. W duchu Lamarcka twierdził, że z pojawieniem się człowieka na Ziemi w Kosmosie nastąpił nowy okres geologiczny. Biosfera przekształciła się w noosferę, w której najpotężniejszym władcą jest uczony-człowiek. W 1945 pisał, że nieszczęścia II wojny światowej poniekąd oczyściły ludzkość, ponieważ zwróciły

Władimir Wiernadski

uwagę na szkodliwość reżimów totalitarnych i przyczynią się do tryumfu rozumu na Ziemi, czyli do powstania noosfery.

Zmarł 6 I 1945 w Moskwie. Spoczywa na Cmentarzu Nowodziewiczym. Po okresie niełaski i zapomnienia w ZSRR jego twórczość od końca lat 70. przeżywa renesans w rosyjskiej nauce. (GP)

WIERTOW Dziga (właśc. Denis Arkadjewicz Kaufman, 1896–1954), reżyser filmowy, twórca radzieckiego dokumentu (*Kinooko, Człowiek z kamerą*).

Urodził się 2 I w Białymstoku, w rodzinie żydowskiego handlarza książek. Po wybuchu wojny ewakuował się z rodziną do Moskwy. Od 1916 studiował w piotrogrodzkim Instytucie Neurologicznym, stworzył „Laboratorium Słuchu" dla prac nad ludzką percepcją zmysłową. Od 1918 pracował w kronice Moskiewskiego Komitetu Filmowego, tu spotkał →Kuleszowa i Eduarda Tissé (przyszłego operatora →Eisensteina). Jego reżyserskim debiutem była *Rocznica rewolucji* (1918), w 1919–22 zrealizował: *Bitwę pod Carycynem*, *Historię wojny domowej*. Dla wzmocnienia ekspresji łączył w niechronologiczny sposób odległe od siebie tematy. W awangardowych manifestach (1922–23) dowodził wyższości kamery nad ludzkim wzrokiem („kinoprawda"). W 1924 powstało pełnometrażowe *Kinooko* o życiu młodzieży w ZSRR (Srebrny Medal na Wystawie Światowej w Paryżu). W 1926 zrealizował *Szóstą część świata*, agitacyjno-reklamowy poemat o „wielkim i bogatym Kraju Rad". Już od połowy lat 20. krytykowano go za „lewactwo" i utopijną wiarę w nieograniczone możliwości kina. Centralne władze odmawiały finansowania jego eksperymentalnych dzieł. Swój mozaikowo-rytmiczny obraz o życiu w Kijowie, Moskwie i Odessie, *Człowieka z kamerą* (1929), zrealizował na Ukrainie. Był pionierem radzieckiego filmu dźwiękowego (*Entuzjazm: Symfonia Donbasu*, 1931). W 1934, w 10. rocznicę śmierci pierwszego wodza rewolucji, zrealizował *Trzy pieśni o Leninie* (zmuszono go do dokręcenia odpowiednich sekwencji o →Stalinie – dopiero wtedy „Prawda" uznała film za „pieśń całego narodu"). Od końca lat 30. nie stworzył żadnego liczącego się dzieła. 20 lat przeżył w całkowitym zapomnieniu.

Zmarł 12 II 1954 w Moskwie. Swą twórczością zainspirował francuskie *cinéma vérité* lat 60., Niezależnych w USA i szkołę Johna Griersona w Anglii. (GP)

WINOGRADOW Wiktor Władimirowicz (1894–1969), filolog.

Urodził się 12 I w Zarajsku, absolwent Uniwersytetu Piotrogrodzkiego (1917). Wybitny specjalista z zakresu językoznawstwa, leksykografii (redaktor wielu słowników), historii rosyjskiego języka literackiego, profesor Uniwersytetu Leningradzkiego i Moskiewskiego, dyrektor wielu centrów lingwistycznych, członek Akademii Nauk ZSRR (1946) i członek honorowy akademii nauk wielu krajów, główny autorytet radzieckiej humanistyki lat 60. Jako współautor pracy →Stalina poświęconej problemom językoznawczym wniósł zasadniczy wkład do walki z teorią →Marra. Objął kierownictwo Wydziału Języka i Literatury Akademii Nauk ZSRR oraz redakcję czasopisma „Woprosy Jazykoznanija". Będąc specjalistą od problemów atrybucji literackiej (ustalanie autorstwa utworów anonimowych), wystąpił w charakterze eksperta i pomógł władzom śledczym stwierdzić, iż utwory ukazujące się za granicą pod pseudonimami Abram Terc oraz Nikołaj Arżak wyszły spod pióra →Siniawskiego i Julija Daniela, co pozwoliło obu autorów skazać na wieloletni obóz.

Zmarł 4 X 1969 w Moskwie, pochowany na Cmentarzu Nowodziewiczym. (JS)

WŁADIMIR (Wasilij Nikiforowicz Bogojawlenskij, 1848–1918), metropolita prawosławny, pierwszy z męczenników za wiarę w okresie bolszewickim.

Urodził się 1 I w Małych Morszkach w guberni tambowskiej. Absolwent kijowskiej Akademii Duchownej (1874), w 1886 złożył śluby zakonne, wkrótce mianowany biskupem samarskim, a w 1892 zwierzchnikiem (egzarchą) Cerkwi gruzińskiej. W 1898 otrzymał godność metropolity moskiewskiego, w 1912 – sankt-petersburskiego. Cieszył się wielkim autorytetem moralnym wśród duchowieństwa prawosławnego. Z powodu negatywnego stosunku do G. Rasputina usunięty ze stolicy. Od 1915 metropolita kijowski. 25 I 1918 zamordowany przez marynarzy bolszewickich, uprzednio wykastrowany, jego nagie ciało porzucono koło Ławry Pieczerskiej. W 1991 ogłoszony przez Cerkiew świętym. Postać uosabiająca martyrologię Cerkwi po 1917. (JS)

WŁADIMOW Gieorgij Nikołajewicz (właśc. Wołosiewicz, ur. 1931), jeden z najwybitniejszych pisarzy współczesnych.

Urodził się 19 II w Charkowie. Absolwent prawa Uniwersytetu Leningradzkiego (1953). W 1946 udał się do →Zoszczenki, by wyrazić mu szacunek po skrytykowaniu go przez →Żdanowa. Sławę przyniosła mu opowieść *Katastrofa* (1961), łamiąca konwencje tzw. literatury młodzieżowej. Utwór przeczytał papież Jan XXIII. Na jednej z audiencji usłyszał on od dziennikarzy, iż daremnie usiłuje nawiązać stosunki z krajami bloku wschodniego, „*twierdzą bezbożnictwa, która może szkodliwie oddziałać na wierzących w naszych krajach*", na co odpowiedział: „*Nie byłbym takim pesymistą. Niedawno przeczytałem powieść młodego pisarza radzieckiego o zwykłym kierowcy, zajętym ustawiczną pogonią za chlebem powszednim. Ale ja i tam dostrzegłem krach ateizmu, bo z książki niezbicie wynika, że zanik duchowości może stać się przyczyną zguby człowieka. Autor nie pisał książki na zamówienie Kościoła, to typowo świecka literatura. Ale pisał ją chrześcijanin, pewnie nie podejrzewający, że nim jest*". W 1967 wystąpił w obronie zniesławianego →Sołżenicyna. W liście do IV Zjazdu Związku Pisarzy Radzieckich apelował: „*Niechże się Zjazd nie obrazi, ale imiona 9/10 jego delegatów nie przejdą do następnego stulecia. Tymczasem Aleksander Sołżenicyn, duma literatury rosyjskiej, będzie sławny znacznie dłużej*". W 1977 wykluczony ze Związku Pisarzy, wkrótce potem stał na czele moskiewskiej sekcji Amnesty International. W V 1983 poczuł się zmuszony do opuszczenia ZSRR. Mieszkając w RFN, w 1984–86 stał na czele czasopisma „Grani". Za arcydzieło w powszechnej opinii czytelników i krytyki uznano jego *Wiernego Rusłana* (publ. w 1975), utwór dłuższy czas krążący w „samizdacie", szczególnie popularny w Polsce okresu stanu wojennego. Historia psa obozowego, który po skończonej służbie nie jest już w stanie nie być oddanym strażnikiem świata za drutami kolczastymi, ukazuje głębię zniewolenia ofiar totalitaryzmu oraz wymienność ról ofiary i kata. Ten opis cywilizacji łagrowej jest jedną z najgłębszych analiz totalitaryzmu w literaturze pięknej. W *Niech się Pan nie przejmuje, Maestro* (1982) Władimow sugestywnie opisał okres szykan, jakim został poddany przez władze i współdziałający z nimi „prosty lud". Twórczość Władimowa wyrasta z tradycji prozy rosyjskiej, łącząc mistrzostwo artystyczne z dążeniem do autentyzmu i obrony ludzkiej podmiotowości. Po raz pierwszy Polskę odwiedził w 1964, po raz drugi w II 1999, z okazji tłumaczenia jego powieści *Generał i jego armia* (1994), będącej ambitną próbą odkłamania tematyki II wojny światowej w duchu tradycji batalistycznej Lwa Tołstoja. W publicystyce nie przestaje ostrzegać przed narastającą w Rosji groźbą faszyzmu, bronić zasad demokracji i pluralizmu. Zarówno w swej postawie życiowej, jak i twórczości jest jednym z symboli pisarskiej godności, niezależności i obrony wartości humanistycznych podeptanych przez system totalitarny. (JS)

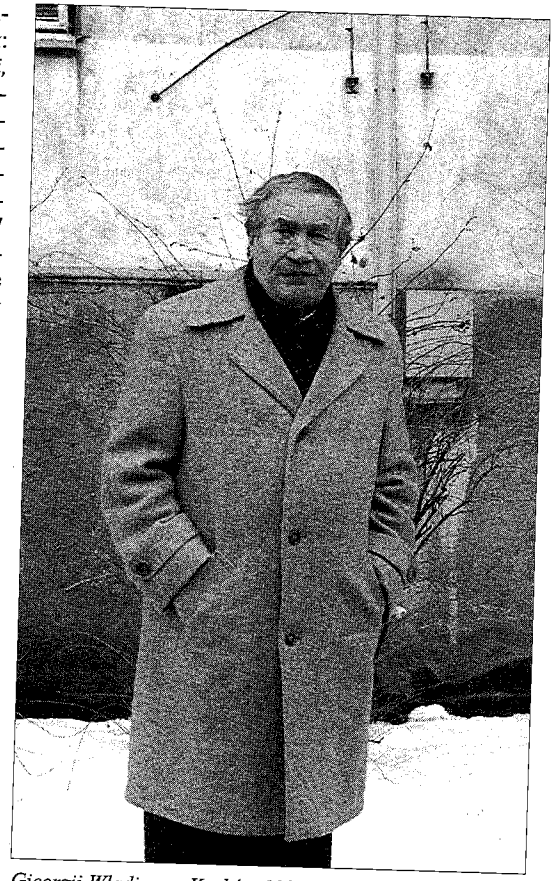

Gieorgij Władimow, Kraków 1999
Fot. Grzegorz Bohosiewicz

WŁASOW Andriej Andriejewicz (1900–46), dowódca Rosyjskiej Armii Wyzwoleńczej.

Urodził się 1 IX koło Niżnego Nowogrodu, gdzie skończył niższe seminarium duchowne. Od 1919 w Armii Czerwonej, uczestnik wojny domowej, którą ukończył jako dowódca kompanii. W 1930 wstąpił do WKP(b), w 1937–39 w Chinach pełnił funkcję doradcy wojennego Czang Kaj-szeka. Generał-major w 1940. W pierwszym etapie wojny niemiecko-radzieckiej korzystnie wyróżniał się na tle innych dowódców, nie dając się zaskakiwać wydarzeniom. Jego dywizja odbiła od Niemców Przemyśl, utrzymując go 6 dni. W XII 1941, dowodząc 20. Armią, odznaczył się w bitwie o Moskwę, w komunikacie z 12 XII wymieniony na czwartym miejscu wśród dowódców, którzy uratowali stolicę. Wkrótce został zastępcą dowódcy frontu północno-zachodniego (wołchowskiego), którego zadaniem było odblokowanie Leningradu. 13 VII dostał się do niewoli niemieckiej pod Wołchowem, w obozie jenieckim podjął decyzję walki ze →Stalinem przy pomocy Niemców. W *Manifeście smoleńskim* z 27 XII 1942 wysunął trzy cele: obalenie Stalina i jego kliki, zawarcie honorowego pokoju z Niemcami oraz stworzenie w sojuszu z nimi i innymi narodami Europy „*Nowej Rosji bez bolszewików i kapitalistów*". Ze względów ideologicznych dowództwo niemieckie nie obdarzyło go zaufaniem, nie zamierzając zrezygnować z kolonizacji Rosji. Dopiero pod koniec wojny, gdy jej losy były rozstrzygnięte, otrzymał spóźnioną szansę działania. Stanął na czele ROA (Rossijskaja Oswoboditielnaja Armija, powołanej w Pradze 28 I 1945). Formacja ta brała udział w walkach z Armią Czerwoną nad Odrą, ale w V przeszła jednak na stronę aliantów, udzielając pomocy powstańcom czeskiej Pragi. Poddał się Amerykanom, nie skorzystał z oferowanego mu azylu we Francji i szansy ratowania życia. Dobrowolnie poszedł za swym wojskiem i został wydany Rosjanom. Ze sztabem współpracowników przewieziono go na Łubiankę. Postać ta nie przestaje wywoływać sporów. Uważa się go za – potencjalnego – „rosyjskiego de Gaulle'a", „trzecią siłę" lub zdrajcę. Kwalifikowanie postawy Własowa jako zdrady stawia problem oceny sojuszu Stalina z Hitlerem. „*Chwalimy bolszewików* – pisze →Grigorienko – *którzy dla obalenia caratu sprzyjali klęsce państwa, dlaczego więc tym, którzy chcieli obalić bolszewików, nie dajemy tego prawa?*" Był jednak, jak dowodzą najnowsze badania, człowiekiem słabym i próżnym, dlatego romantyzacja tej postaci wydaje się przesadą. Względny sukces ruchu Własowa był spowodowany nieludzkim traktowaniem jeńców radzieckich przez hitlerowców. Wg danych niemieckich, spośród 5 600 000 w obozach zginęło ich 3 300 000. W tej sytuacji każda droga ratowania życia wydawała się usprawiedliwiona.

Powieszony 2 VIII 1946 roku. (JS)

WOJNOWICZ Władimir Nikołajewicz (ur. 1932), prozaik, autor „rosyjskiego Szwejka" (*Życie i niezwykłe przygody żołnierza Iwana Czonkina*), w 1980–88 na emigracji.

Urodził się 26 IX w Stalinabadzie (obecnie Duszanbe – stolica Tadżykistanu), w rodzinie dziennikarza. Jego ojciec w 1936 trafił na 5 lat do łagru. Młody Wojnowicz pracował jako pastuch, stolarz i kolejarz. W 1951–55 służył w armii, m.in. w jednostce lotniczej w Szprotawie i w Brzegu nad Odrą. W 1956–57 dwukrotnie oblał egzaminy do Instytutu Literackiego im. M. Gorkiego w Moskwie. Uczył się w Instytucie Pedagogicznym im. N. Krupskiej, dorabiał w gazecie „Moskowskij Kanalizator", jeździł do Kazachstanu. W 1960 otrzymał etat w moskiewskim radiu i napisał na zamówienie *Pieśń kosmonautów*, która niedługo przed lotem →Gagarina stała się hymnem radzieckiej kosmonautyki (w 1962 zanucił ją publicznie →Chruszczow, witając z trybuny Mauzoleum kosmonautów Andrijana Nikołajewa i Pawła Popowicza). W 1961–63 opublikował w piśmie „Nowyj Mir" (→Twardowski) dwa odwilżowe opowiadania: *Tu mieszkamy* i *Chcę być uczciwym*, które wywołały burzliwą dyskusję w ZSRR (propaganda zarzucała mu pesymizm i fałszowanie radzieckiej rzeczywistości). *Chcę być uczciwym* i kolejne opowiadanie *Przyjaciele* (1967) wystawiano z ogromnym powodzeniem w teatrach całego kraju. Od 1963 pisał satyryczną powieść o Szwejku Armii Radzieckiej pt. *Życie i niezwykłe przygody żołnierza Iwana Czonkina*, nie mającą żadnych szans na publikację w ZSRR (utwór krążył w „samizdacie", w 1969–75 został wydany na Zachodzie). Podpisywał petycje w obronie →Siniawskiego, Julija Daniela, Jurija Gałanskowa, →Sołżenicyna. W 1968–72 miał zakaz publikacji w ZSRR. W 1972 wydał jeszcze 2 książki (m.in. *Miarę zaufania* o →Figner), ale w 1974 usunięto go ze Związku Pisarzy i objęto całkowitym zakazem druku. Został za to przyjęty do francuskiego PEN-Clubu (1974). W opublikowanym w 1974 w „Tygodniku Powszechnym" wywiadzie dla Z. Podgórca przedstawił swe *credo* artystyczne: „*Literatura nie powinna nas uczyć, jak należy żyć, powinna natomiast uczyć nas myśleć*". W 1976–79 wydał na Zachodzie *Iwańkiadę*, *Wypadek w Metropolu* i drugą część *Czonkina – Pretendenta do tronu*. W grudniu 1980 wyjechał do Niemiec na zaproszenie Bawarskiej Akademii Sztuki. Po specjalnym dekrecie →Breżniewa (1981) utracił radzieckie obywatelstwo i możliwość powrotu do kraju. Wykładał w Princeton (USA), potem osiedlił się w Monachium, pracował w radiu „Swoboda". W 1985 opublikował dramat *Trybunał* i zbiór emigracyjnych felietonów *Antyradziecki Związek Radziecki*. W 1987 wydał satyryczną antyutopię *Moskwa 2042*, w 1988 – *Czapkę*, kąśliwą opowieść o moskiewskich literatach. Od 1988 podróżuje między Moskwą a Monachium. Wielką sensacją w ZSRR stała się publikacja w piśmie „Junost'" *Czonkina* (1989), protestowali przede wszystkim oburzeni weterani wojny. W 1990 odzyskał radzieckie obywatelstwo i mieszkanie w Moskwie. W 1994 wydał autobiograficzną powieść *Zamysł*, w 1996 został laureatem rosyjskiej nagrody artystycznej „Tryumf". W 1999 kontynuował prace nad satyrą *Monumentalna propaganda* (o oddanej →Stalinowi komunistce, która po śmierci Wodza przeniosła swe uczucia na jego pomnik). (GP)

WOŁKOGONOW Dmitrij Antonowicz (1928–95), generał, historyk, autor pierwszych radzieckich monografii o →Stalinie, →Trockim i →Leninie.

Urodził się 22 III w stanicy Mantut w czytijskiej obłasti, w rodzinie czerwonoarmisty rozstrzelanego w 1937. Absolwent Akademii Wojskowo-Politycznej im. W. Lenina. Długie lata był oficerem pionu wychowania politycznego armii. W 1979–84 naczelnik Głównego Zarządu Politycznego Armii Radzieckiej i Floty Wojennej, w 1984 dyrektor Instytutu Historii Wojskowości Ministerstwa Obrony ZSRR. Doktor nauk filozoficznych i historycznych. Od 1991 doradca prezydenta FR do spraw obrony. Autor około 30 książek poświęconych zagadnieniom historycznym i filozoficznym. Międzynarodową sławę przyniosła mu opublikowana w 1989 monografia *Triumf i tragedia. Portret polityczny J.W. Stalina*, po której wydał monografie poświęcone Trockiemu i Leninowi, tworzące trylogię *Wodzowie*, przetłumaczone na kilka języków, w tym i na polski. Były to pierwsze prace oparte na kwerendach archiwalnych, przynoszące mnóstwo nie znanych przedtem faktów z historii ZSRR. Książka poświęcona Stalinowi została napisana z ortodoksyjnie leninowskiego stanowiska, co dawało bardzo jednostronne spojrzenie na dzieje stalinizmu i jego historyczne uwarunkowania. Jednakże dalsze poszukiwania archiwalne spowodowały radykalny prze-

wrót w poglądach autora. Odkrył 3724 nigdy nie publikowane teksty Lenina, nie pozostawiając najmniejszej wątpliwości, iż to on – nie Stalin – był twórcą radzieckiego systemu bezprawia i terroru. *„Twierdza leninowska jako ostatnia upadła w mojej duszy"* – oświadczył Wołkogonow. Od tej pory nie ukrywał swych coraz bardziej antykomunistycznych przekonań. Wartość jego książek polega wyłącznie na ich zawartości dokumentalnej, publikacji wielu unikatowych zdjęć, np. dotyczących ostatniego okresu życia Lenina. Irytuje w nich nadmiar rozwlekłych pseudofilozoficznych rozważań i naiwnych dygresji. (JS)

WOROSZYŁOW Klimient Jefriemowicz (1881–1969), działacz partyjny, wojskowy i państwowy, jeden z czołowych stalinowców.

Urodził się 23 I w miejscowości Wierchnieje koło Ługańska, w rodzinie robotniczej. Jego wykształcenie to zaledwie dwie klasy szkoły podstawowej. Pracował jako ślusarz i maszynista. Najdłużej związany z Ługańskiem, gdzie wstąpił do SPRR, działał w organizacjach regionalnych, organizował ruch związkowy i strajkowy. Wielokrotnie aresztowany i zsyłany. Od V 1915 przebywał w Piotrogrodzie. Uczestnik rewolucji lutowej, członek piotrogrodzkiej Rady, później Zgromadzenia Ustawodawczego. Delegat kolejnych zjazdów partii. W czasie wojny domowej aktywny na północnym Kaukazie, na froncie południowym. W X–XII 1918 dowódca 10. Armii broniącej Carycyna. Razem ze →Stalinem prezentował, w zakresie organizacji działań wojennych i nieufności wobec oficerów carskiej armii, stanowisko przeciwne →Trockiemu. W XII 1918 odwołany z Carycyna, członek władz Republiki Ukraińskiej, I–VI 1918 – komisarz ludowy spraw wewnętrznych Ukrainy. W połowie 1919 został dowódcą 14. Armii, która oddała Charków →Denikinowi. Postawiono go za to

Klimient Woroszyłow

przed sądem, ale został uniewinniony *„ze względu na kompletną jego niekompetencję w sprawach wojskowych"*. Od VIII 1919 pełnił szereg kierowniczych funkcji na Ukrainie, od XI 1919 do V 1921 członek Rady Wojennej 1. Armii Konnej, uczestnik rozprawy z powstaniem kronsztadzkim, w 1921 dowódca północnokaukaskiego okręgu wojskowego. W okresie choroby →Lenina wysuwany przez Stalina na kierownicze stanowiska w armii. Od połowy 1924 kolejno: dowódca wojsk okręgu moskiewskiego, zastępca komisarza ludowego obrony, a w XI 1925 – komisarz obrony. Od XII 1925 członek Biura Politycznego, stworzony przez sekretarza generalnego partii niezawodny jego pomocnik w kolejnych rundach walk frakcyjnych, autor falsyfikacji historii wojny domowej, wedle której to Stalin odegrał decydującą rolę w jej zwycięskim zakończeniu. Pierwszy „czerwony marszałek" (1935). W latach 30. w najbliższym otoczeniu Stalina, ale, wedle niepisanego „stalinowskiego prawa", nie mógł czuć się do końca bezpieczny, skoro aresztowano

teściów jego syna. Organizator czystek w Armii Czerwonej. Zwolennik priorytetu formacji kawaleryjskich. W 1940 usunięty ze stanowiska komisarza obrony z powodu niepowodzeń w wojnie z Finlandią, mianowany zastępcą przewodniczącego Sownarkomu (od 1946 – wicepremier). Na początku wojny z Niemcami dowodził frontem północno-zachodnim, ale wobec jaskrawej nieudolności usunięty, w IX 1943 mianowany dowódcą ruchu partyzanckiego. Członek delegacji na konferencji w Teheranie. W 1953–60 – przewodniczący Rady Najwyższej ZSRR. Przeciwnik →Chruszczowa podczas plenum 1957, zdecydowanie oponował przeciwko ujawnieniu faktów stalinowskiego terroru, ale po złożeniu samokrytyki pozostawiony na swych stanowiskach. Znał się dobrze tylko na koniach, poza tym pięknie śpiewał podczas nocnych kremlowskich libacji urządzanych przez Stalina. Otrzymał wiele odznaczeń, m.in. dwukrotnie tytuł Bohatera Związku Radzieckiego i ośmiokrotnie Order Lenina.

Zmarł 2 XII 1969 w Moskwie, pochowany pod murem kremlowskim. (JS)

WOZNIESIENSKI Andriej Andriejewicz (ur. 1933), poeta, obok →Jewtuszenki główny literacki trybun odwilży w czasach →Chruszczowa.

Urodził się 12 V w Moskwie, w rodzinie inżyniera. W 1957 ukończył moskiewski Instytut Architektury. Jako poeta zadebiutował w czasie odwilży. Wielokrotnie odwiedzał →Pasternaka, którego uznawał za swego mistrza. Chciał kontynuować tradycję wczesnego →Majakowskiego, Wielimira Chlebnikowa. Od 1958 publikował w miesięczniku „Junost'", w 1960 wydał dwa zbiory wierszy: *Mozaika* i *Parabola*, recytował wiersze przed gigantyczną publicznością na stadionach. Zyskał reputację niezależnego i awangardowego poety, co wywołało wielki gniew Chruszczowa. W poemacie *Mistrzowie* pisał o *„nieprzewrotnym twórcy-trybunie"*, w którego sercu płonie iskra *„wiecznego buntu"*. Wspierali go: Jewtuszenko, Bella Achmadulina, Robert Rożdiestwienski. W 1961 jeździł na występy do USA. W 1962 wydał *40 dygresji lirycznych z poematu „Trójkątna grusza"* i tom *Antyświaty* (wystawiany z sukcesem przez Teatr na Tagance →Lubimowa). Jego opozycyjność miała charakter ostrożny. W 1962 udzielił wraz →Aksionowem wywiadu warszawskiej „Polityce", gdzie stwierdził, iż jako dziecko XX Zjazdu jest gotów umrzeć za idee odwilży. Wkrótce jednak wyparł się swej bojowości i obarczył winą za niezrozumienie korespondenta polskiej gazety. Na IV Zjeździe (1967) wszedł do zarządu Związku Pisarzy Radzieckich. Stopniowo porzucał postawę proroka, posługiwał się groteską i sarkazmem. W 1976 opublikował tom *Mistrz witrażu*, w 1978–84 wydał *Pokusę*, *Podświadome* i *Brygadzistów ducha*. W 1979 wystąpił w niezależnym almanachu „Metropol" (Aksionow), jako jedyny publikując tu teksty wydane wcześniej w ZSRR. Od początku lat 70. eksperymentował z wizualną stroną liryki, wymyślił nawet osobny gatunek wiersza – „wideomę". W 1982 wydał „postmodernistyczną" powieść *O*. Włączył się aktywnie w „pieriestrojkę". W 1990 opublikował pełen trwogi *Aksjomat poszukiwania siebie*, w którym podjął nierówną walkę z technokratyzmem. Jest członkiem jury nagrody „Tryumf" przyznawanej za znaczący wkład w rozwój kultury rosyjskiej. Mieszka w Moskwie. (GP)

WRANGIEL Piotr Nikołajewicz (1878–1928), generał, jeden z przywódców „białego ruchu".

Urodził się 15 VIII w Rostowie nad Donem, jako potomek bałtyckiego rodu baronów pochodzenia szwedzkiego. Po ukończeniu Instytutu Górniczego w Petersburgu wstąpił do pułku kawalerii.

W wojnie rosyjsko-japońskiej uczestniczył jako ochotnik, w 1910 ukończył Akademię Sztabu Generalnego. Podczas I wojny światowej dowodził korpusem kawaleryjskim. Po zwycięstwie bolszewików współuczestniczył w formowaniu sił oporu. Dowodził odcinkiem kaukaskim białej armii, usiłując zdobyć Carycyn (później Stalingrad). Po konflikcie z →Denikinem został zwolniony, wyjechał za granicę. Po klęsce Denikina stanął na czele resztek jego armii stacjonujących na Krymie. Ogłoszony głównodowodzącym antybolszewickich sił zbrojnych, usiłował zmodyfikować dotychczasowy program tego ruchu. Ogłosił reformę agrarną, odniósł pewne sukcesy, czemu sprzyjało zaabsorbowanie Armii Czerwonej działaniami na odcinku polskim. Po skończonej wojnie polsko-rosyjskiej poniósł ostateczną klęskę, ewakuował swe siły i ludność cywilną z Krymu do Turcji. Na emigracji stworzył silną organizację weteranów.

Zmarł 25 IV 1928 w Brukseli, otruty przez radzieckie służby wywiadowcze. (JS)

WUCZETICZ Jewgienij Wiktorowicz (1908–74), rzeźbiarz okresu stalinowskiego, twórca pomnika →Dzierżyńskiego na Łubiance.

Urodził się 28 XII w Jekaterynosławiu. W 1926–30 uczył się w szkole plastycznej w Rostowie nad Donem, w 1931–33 – w Akademii Sztuk Pięknych w Leningradzie. W 1940 został mianowany kierownikiem Warsztatów Artystyczno-Eksperymentalnych przy Zarządzie Budowy Pałacu Rad (na miejscu zburzonej w 1931 świątyni Chrystusa Zbawiciela, por. →Szczusiew). W 1946–49 współtworzył cmentarz-mauzoleum żołnierzy Armii Czerwonej w parku Treptow w Berlinie. W 1945–56 wykonał w brązie, granicie i marmurze portrety poległego w 1945 generała Iwana Czerniachowskiego, marszałka Wasilija Czujkowa i →Lenina. W 1950 zaprojektował pomnik Dzierżyńskiego na Łubiance, odsłonięty w 1958 i zdemontowany szturmem przez moskwian we wrześniu 1991. W grudniu 1998 komunistyczna Duma Państwowa zaleciła zarządowi Moskwy postawienie zachowanego pomnika na dawnym miejscu, czego do dzisiaj nie uczyniono. Był jednym z najlepiej opłacanych rzeźbiarzy okresu stalinowskiego. W 1946–50 corocznie wyróżniany Nagrodą Stalinowską. W 1957 stworzył alegoryczną statuę w brązie *Przekujemy miecze na lemiesze*, nagrodzoną w 1958 na Wystawie Światowej w Brukseli. W 1968 otrzymał Nagrodę im. Jawaharlala Nehru za portrety indyjskich działaczy politycznych, w 1970 – Nagrodę Leninowską za pomnik obrońców Stalingradu na Kurhanie Mamaja w Wołgogradzie. W poetyce jego pomników, szczególnie tych wojennych (tzw. „rzeźba matczyna", od słynnego wojennego plakatu „Ojczyzna-Matka wzywa!" autorstwa Iraklija Toidze), zawiera się kwintesencja gigantomanii i socrealistycznej pompy.

Zmarł 12 IV 1974 w Moskwie, pochowany na Cmentarzu Nowodziewiczym. (GP)

WWIEDIENSKI Aleksandr Iwanowicz (1888–1946), metropolita prawosławny, inicjator „Żywej Cerkwi".

Urodził się 30 VIII w Witebsku, jako syn dyrektora miejscowego gimnazjum. Ukończył wydział filologiczny Uniwersytetu Petersburskiego. Jako ekstern ukończył też Akademię Teologiczną (1914). Od 1922 biskup, trzy lata później został metropolitą Moskwy. Przeciwnik przywrócenia instytucji patriarchatu i oponent →Tichona. Trudno go jednoznacznie określić jako świadomego agenta bolszewików, choć taki obiektywnie był efekt jego działalności. Eklektyzm poglądów, łączący niektóre pomysły reformatorów cerkiewnych z akceptacją dla teorii społecznych skrajnej lewicy (anarchizmu, ruchu lewicowych eserowców), skłonił go do zaakceptowania doktryny komunistycznej oraz uznania rządów →Lenina za urzeczywistnienie ducha Ewangelii. Zdeklarowany przeciwnik monastycyzmu. Jego działalność „odnowicielska" stała się *de facto* narzędziem pacyfikacji Cerkwi, ułatwiając władzom walkę ze społecznością wierzących. Inicjatywa ta cieszyła się pierwotnie niemałym zrozumieniem i akceptacją wśród duchowieństwa, do jej zwolenników należał ojciec wybitnego pisarza, Tichon Szałamow. →Stalin ostatecznie nie wyraził solidarności z „odnowicielami", którzy nie zyskali poparcia społeczności prawosławnych i w połowie lat 30. ruch zanika.

Wwiedienski zmarł 25 VII 1946 w Moskwie. (JS)

WYGOTSKI Lew Siemionowicz (1896–1934), psycholog, twórca teorii rozwoju psychiki człowieka jako procesu warunkowanego społecznie i historycznie.

Urodził się 17 XI w Moskwie, absolwent prawa miejscowego uniwersytetu oraz wydziału historyczno-filozoficznego Uniwersytetu Adolfa Szaniawskiego. Od 1924 pracownik Instytutu Psychologii Eksperymentalnej, następnie założonego przez siebie Instytutu Defektologii, wykładowca wielu uczelni radzieckich. Poszukując obiektywnych metod badania procesów psychicznych człowieka, poddawał rewizji poglądy tradycyjne, dochodząc do wniosku, iż o rozwoju psychiki decyduje jej wymiar naturalny (wynik ewolucji biologicznej świata zwierzęcego) oraz współdziałający z nim wymiar kulturowy (efekt rozwoju historycznego społeczeństwa). W pracach eksperymentalnych badał rozwój pojęć u dzieci oraz problem współzależności nauczania i rozwoju umysłowego. W ostatnich latach swej aktywności interesował się strukturą myślenia, wiele nowatorskich tekstów poświęcił też recepcji dzieł literackich. Jego książka *Psychologia sztuki* (1930) należy do klasyki tego typu literatury. Mimo iż w jego pracach reprezentowana była inspiracja marksistowska, pozostał uczonym otwartym na wielość stanowisk, dlatego niektóre jego dzieła (*Historia rozwoju wyższych funkcji psychicznych*, 1930–31) w ZSRR mogły ukazać się dopiero w latach 60. Publikacja spuścizny Wygotskiego za granicą (szczególnie ze wstępem J. Piageta) przyniosła mu światowy rozgłos.

Zmarł 11 VI 1934 w Moskwie. (JS)

WYSOCKI Władimir Siemionowicz (1938–80), aktor, poeta i pieśniarz, postać kultowa.

Urodził się 25 I w Moskwie. Jego ojciec był oficerem, matka tłumaczką z niemieckiego. Po rozwodzie rodziców mieszkał w 1947–49 w Eberswaldzie (NRD), miejscu służby ojca. W 1949 wrócił do Moskwy. W 1956–60 studiował w Szkole-Studiu MChAT-u im. W. Niemirowicza-Danczenki. W 1964–80 występował w Teatrze na Tagance. W 1966–67 zagrał tytułową rolę w *Życiu Galileusza* Bertolda Brechta i Chłopuszę w *Pugaczowie* →Jesienina. Jego najwybitniejszą kreacją była tytułowa rola w *Hamlecie* w inscenizacji →Lubimowa (1971–80), grał ponadto Łopachina w *Wiśniowym sadzie* w reżyserii →Efrosa (1975) i Swidrigajłowa w *Zbrodni i karze* (1979). Był wszechstronnie uzdolniony, wzniosłość i tragizm łączył umiejętnie z ironią i błazeństwem. Zagrał ok. 30 ról filmowych, m.in. w *Złym dobrym człowieku* Josifa Chejfica wg Czechowa (1973), *Jak car Piotr Ibrahima swatał* Aleksandra Mitty (1976), *Nie wolno zmieniać miejsca spotkania* Siergieja Goworuchina (1979). W połowie lat 60. zaczął śpiewać na spotkaniach towarzyskich, wykonywał pieśni z zakresu „folkloru miejskiego". Po lekturze Lema i braci →Strugackich stwo-

rzył cykl „pieśni kosmicznych", słynne były też jego „pieśni sportowe" (*Piesienka sientimientalnogo boksiora, Wratar'*). Wykonywał utwory „alpinistyczne" (*Proszczanije s gorami, Piesnia o drugie, Gornaja liriczeskaja*), więzienno-łagrowe (*Piesnia pro Magadan*), pieśni o towarzyszach frontowych (*On nie wiernułsia iz boja, Piesnia o gospitale*) i takie, w których wołał, że nienawidzi „sytej pewności", podstępnych wystrzałów zza węgła i chodzenia „cudzymi koleinami". Dzięki małżeństwu z francuską aktorką Mariną Vlady (1967; członkini Komunistycznej Partii Francji) mógł podróżować po Europie. Od czasów →Jesienina żaden poeta nie cieszył się w ZSRR większą popularnością. „*Nie kłamał ani jedną literą*" – jak brzmi tytuł jego pieśni. Wywołał całą falę naśladownictw – jego charakterystyczny „zachrypnięty baryton" przeciwstawiano „słodkiemu barytonikowi" Muslima Magomajewa. Władza twierdziła, że „*Wysocki śpiewa w imieniu rozpasanych chuliganów*", miano mu także za złe białego mercedesa i żonę Francuzkę. Nigdy nie miał oficjalnego koncertu i za życia nie opublikowano mu oficjalnie żadnego wiersza (jeden ukazał się w podziemnym „Metropolu" w 1979, por. →Aksionow). Był znany z „szerokiej natury", nadmiernego pociągu do alkoholu, narkotyków i kobiet (miał trzy żony). W Polsce jego popularność dorównywała sławie →Okudżawy. On także odczuwał więź z naszym krajem (jego dziadek pochodził z Brześcia i w domu mówił po polsku) – w poemacie *Z dziennika podróży* pisał o dogorywającym Powstaniu Warszawskim i zapłakanych żołnierzach rosyjskich, daremnie czekających na rozkaz ataku. W czerwcu 1980 wystąpił w Warszawie w roli Hamleta podczas tournée Teatru na Tagance. Po raz ostatni zagrał tę rolę 18 VII 1980. Jego pieśni były znane w milionach amatorskich nagrań, obecnie wydano je na 30 płytach kompaktowych.

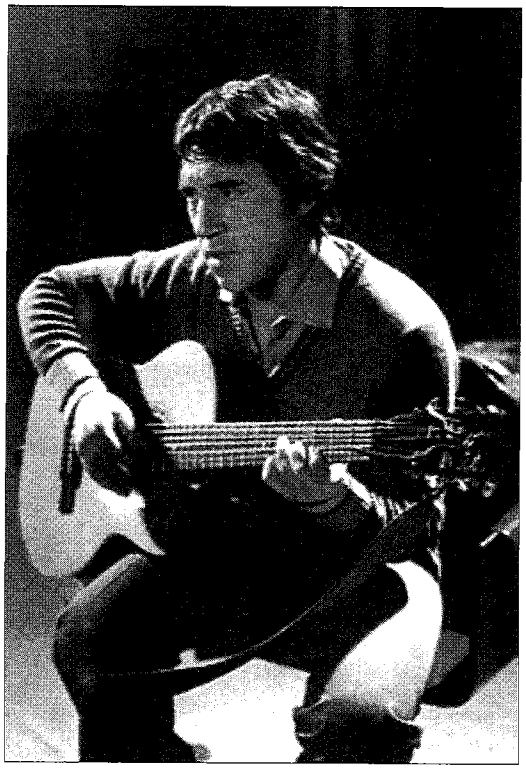

Władimir Wysocki

Zmarł 25 VII 1980 w Moskwie. Pochowano go na Cmentarzu Wagańkowskim. W pochówku uczestniczyły tłumy, jakich Moskwa nie widziała od czasu pogrzebu →Stalina. Pośmiertnie wydano mu tom wierszy-pieśni *Nerw* (1981) i przyznano Nagrodę Państwową ZSRR (1987; za serial *Gdzie jest czarny kot* i autorskie pieśni z gitarą). Ma w Moskwie 3 pomniki; od 1992 istnieje Muzeum Wysockiego, którego dyrektorem jest jego syn, Nikita. (GP)

WYSZYŃSKI Andriej Januarjewicz (1883–1954), prokurator ZSRR, teoretyk i praktyk praworządności socjalistycznej.

Urodził się 10 XII w Odessie, w polskiej rodzinie. Członek mienszewickiego skrzydła SPRR od 1903. W 1913 ukończył prawo na Uniwersytecie Kijowskim. Zetknął się po raz pierwszy ze →Stalinem w czasie jednego z pobytów w więzieniu, natomiast jako pracownik prokuratury w 1917 wydał polecenie aresztowania „szpiega niemieckiego" →Lenina. Łącznie z mienszewicką przeszłością stanowiło to dwa „haczyki" w biografii, które mógł wykorzystać Stalin, w swojej polityce kadrowej, szczególnie zainteresowany osobnikami o niejasnej i „nieprawomyślnej" przeszłości. Do partii bolszewickiej wstąpił w 1921. W 1925–28 był rektorem Uniwersytetu Moskiewskiego, do 1931 pracował w ludowym komisariacie oświaty, później w strukturach komisariatu sprawiedliwości. W 1935–39 prokurator państwowy, oskarżyciel w trzech procesach moskiewskich 1936, 1937, 1938. Wcześniej, w 1928, przewodniczył procesowi szachtyńskiemu (od miejscowości Szachty), stanowiącemu swoistą próbę generalną upowszechnionej później fabrykacji oskarżeń i wymuszania zeznań. Zyskał sławę bezprzykładnym chamstwem i okrucieństwem w traktowaniu oskarżonych, poniżaniu ich i wmawianiu im najbardziej fantastycznych zbrodni. Oskarżycielską mowę 22 VIII 1936 na procesie → G. Zinowiewa (i szesnastu) zakończył klasyczną dla siebie formułą: „*Żądam, by tych wściekłych psów rozstrzelano, wszystkich co do jednego!*". Doświadczenia praktyka i przemyślenia teoretyka przedstawił w książkach: *Sądownictwo ZSRR* (1936) oraz *Teoria dowodzenia sądowego w prawie radzieckim* (1941). Wedle autora, w państwie socjalistycznym prawo winno służyć potrzebom politycznym, a podstawą wyroku skazującego musi być nie udowodnienie oskarżonemu winy, lecz jego przyznanie się, osiągane z reguły poprzez zastosowanie „*fizycznego oddziaływania*", czyli tortur, których wprowadzenia był również inicjatorem. Podczas procesu w Norymberdze Stalin posłał „Polaka Wyszyńskiego" dla dopilnowania, by żaden z zasiadających na ławie oskarżonych hitlerowców nie ujawnił prawdy o Katyniu. W 1940–49 wiceminister spraw zagranicznych, minister w 1949–53.

Gdy destalinizacja stwarzająca możliwość ujawnienia zbrodni systemu stawała się faktem, zmarł w Nowym Jorku na zawał serca 22 XI 1954. Wedle jednej z wersji, popełnił samobójstwo. Jeden z największych łajdaków ekipy stalinowskiej. Dla niektórych argument za istnieniem w ZSRR „polskiej mafii", której celem było systematyczne „ludobójstwo Rosjan". (JS)

Z

ZAMIATIN Jewgienij Iwanowicz (1884–1937), pisarz, krytyk i teoretyk literatury, autor antyutopii *My*, od 1931 na emigracji.

Urodził się 1 II w miasteczku Lebiediań w guberni tambowskiej, w rodzinie duchownego prawosławnego i pianistki. W 1902–08 studiował na wydziale budowy okrętów Politechniki w Petersburgu. Jako członek bolszewickiej frakcji SDPRR był dwukrotnie osadzany w areszcie i deportowany ze stolicy. Praktykę zawodową odbywał w stoczniach, m.in. w Helsinkach i Odessie. Pracował w Wydziale Portów Handlowych przy Ministerstwie Spraw Wewnętrznych. W 1911–31 docent Politechniki w Petersburgu. Ze względu na staranne wykształcenie i maniery mówiono o nim „Anglik". Rozgłos literacki przyniosła mu powieść *Prowincja* (1911). W 1916–17 budował w Anglii lodołamacze dla Rosji (m.in. statek „Aleksander Newski", po rewolucji przemianowany na „Lenina") i pisał dwie ironiczne opowieści o ludziach-maszynach przemysłowego królestwa Albionu (*Wyspiarze*, *Łowca ludzi*). Na wieść o wybuchu rewolucji lutowej natychmiast wrócił do Rosji. Jego nadzieje na reformy prysły jednak po objęciu władzy przez bolszewików. W 1917–21 bardzo aktywnie uczestniczył

Jewgienij Zamiatin, rys. J. Annienkow

w przedsięwzięciach kulturalnych →Gorkiego, jednak nigdy nie stał się pupilem nowej władzy. W opowiadaniu *Jaskinia* (1921, teatralna adaptacja autora wystawiona w 1927 przez Teatr →Wachtangowa) opisał pierwsze lata panowania bolszewików jako „*powrót do prehistorycznego »jaskiniowego« bytu*" (W. Kasack). W eseju *Boję się* (1921) stwierdził, że literatura – aby twórczo się rozwijać – musi być heretycka. W sztuce *Ognie św. Dominika* (1922) wystąpił w obronie prześladowanych przez średniowieczną inkwizycję heretyków, co znów było aluzją do nowych czasów. Dziełem jego życia pozostaje napisana w 1920 antyutopijna powieść *My*, porównywana z *Rokiem 1984* (1948) George'a Orwella, jednak znacznie wcześniejsza i posiadająca większe wartości artystyczne. Utwór przedstawia wizję spełnionej totalitarnej apokalipsy, opartej na kulcie cywilizacji, zabijającym naturalne instynkty człowieka oraz sterowanym odgórnie i tłumiącym wolność jednostki kolektywizmie. Po publikacji za granicą (w 1924–29 po czesku, francusku, angielsku i rosyjsku) w ZSRR określono powieść *My* mianem „*podłego paszkwilu na socjalistyczną przyszłość*". Zamiatin poprosił w liście do →Stalina (1931) o zezwolenie na wyjazd z kraju, które – ku zdumieniu przyjaciół – otrzymał. W 1932 trafił z żoną do Paryża. Nie utrzymywał kontaktów z emigracją polityczną i do końca życia zachował obywatelstwo radzieckie. We Francji pisał scenariusze filmowe, m.in. do *Na dnie* wg Gorkiego w reżyserii Jeana Renoira.

Zmarł 10 III 1937 w Paryżu. Powieść *My* w ZSRR opublikowano po raz pierwszy w 1988. (GP)

ZINOWIEW Aleksandr Aleksandrowicz (ur. 1922), logik-pisarz, „homo sovieticus", przypadek „ukąszenia stalinowskiego".

Urodził się 29 X w Pachtino koło Czuchłomy. Ukończył wydział filozoficzny Uniwersytetu Moskiewskiego, autor, cenionych również za granicą, prac z dziedziny logiki. Publikacja jego książki *Przepastne wyżyny* w 1976 uczyniła go znanym przedstawicielem ruchu praw człowieka. Pod wpływem wrogiej kampanii i nękania ze strony KGB wyemigrował w 1978, osiadając w RFN. Pod wrażeniem dokonanej przez NATO „*agresji na Serbię*" 30 VI 1999 powrócił do Rosji. Demonstrując pierwotnie absurdy radzieckiego życia okresu „zastoju" w swych utworach satyrycznych (*Świetlana przyszłość*, 1976, *Notatki stróża nocnego*, 1979, *Żółty dom*, 1980), z biegiem czasu coraz bardziej dystansował się wobec „pieriestrojki" lat 80.–90. Opisując fenomen *homo sovieticus*, zapewne pod wpływem niechęci zachodniej publiczności i urażonego egocentryzmu, zaczął się z nim pozytywnie identyfikować, uznając epokę stalinowską za najszczęśliwszy okres dziejów Rosji, natomiast resztę świata podejrzewając o patologiczną wrogość wobec swej ojczyzny. „*Teraz* – oświadczył w 1996 – *jestem jak nigdy przekonany, iż ludzie Zachodu, z nielicznymi wyjątkami – to żołnierze armii wrogów Rosji. Okrutni, bezwzględni, gotowi na wszystko*". Wcześniej wyrażał się jeszcze ostrzej: „*Cały zachodni świat przekształcił się w bandę łajdaków*". W powieści *Smuta* (1993), będącej symptomem degradacji jego i tak umiarkowanego talentu pisarskiego i rosnącego obłędu prześladowczego, wyraził oryginalne *credo* ideowe w związku z upadkiem ZSRR, w szczególności dostrzegając tragedię bliskich sobie duchowo „ludzi radzieckich" w ich bezkrytycznym uleganiu „zachodniej" ideologii „*antymarksizmu, antykomunizmu i antysowietyzmu*". W miarę rosnącego rozczarowania do Zachodu nabierał przekonania, iż komunizm to „*jedyne społeczeństwo, które daje ludziom szansę osiągania rajskiego życia*". Ponieważ „*gwarantując minimalne wygody życiowe uwalnia człowieka od trosk materialnych, pozwala mu skupić uwagę na*

ważniejszych, autentycznie ludzkich wartościach". Przyczynę upadku tego raju widzi w kampanii kłamstw Zachodu, który opracował perfidny plan destrukcji wrogiego supermocarstwa, starając się przekształcić je w „*surowcowy i energetyczny dodatek*" do własnego imperium. Apologia komunizmu łączy się u Zinowiewa z bezgraniczną, wyrażaną z reguły inwektywnym, klasycznie leninowskim stylem pogardą dla zachodnich politologów, wśród których szczególnie wyróżnia „*łajdaka Brzezińskiego*". Nie inaczej w tej ocenie wypadają rodzimi „*najmici Zachodu*" (→Sołżenicyn i →Sacharow). Publicystyka ta, mimo iż reklamowana przez autora jako wynik bezstronnej socjologicznej postawy badawczej, jest klasyczną racjonalizacją potocznych mitów, fobii i kompleksów wykorzenionego i skrajnie zagubionego „człowieka radzieckiego". Pod koniec lat 90. dominuje u niego wyłącznie „*eskalacja szczerej emocji*" (L. Suchanek), formułowana w adekwatnym języku, co kolejny raz koliduje z jego zapewnieniami, iż zawsze pozostaje bezstronnym analitykiem fenomenów społecznych. Przekonał się ostatecznie, iż Europa „*stała się kolonią amerykańską*". Wcześniej przed utratą niezależności chronił ją, w jego przekonaniu, ZSRR, gwarantujący jej możliwość zachowania liberalizmu, wolności twórczych, swobody myśli. W antyzachodniej furii nienawiści dochodzi u Zinowiewa do bezwarunkowej akceptacji przeszłości komunistycznej łącznie z GUŁagiem (terror stalinowski to dla niego „*wyraz samodzielnej inicjatywy szerokich mas ludności*"), ludobójczą kolektywizacją rolnictwa, co harmonizuje z jego pogardą dla podmiotowości jednostki i kultem kolektywizmu. W wyznaniach autobiograficznych pokrętnie obchodzi się z faktami swego życia, podając sprzeczne wersje własnych wyborów życiowych i konfliktów z systemem. (JS)

ZINOWIEW Grigorij Jewsiejewicz (właśc. Radomyslski, 1883–1936), działacz partyjny, przywódca Kominternu, jeden z najbliższych współpracowników →Lenina.

Urodził się 29 X w Jelizawietgradzie. Do partii socjaldemokratycznej wstąpił w 1901, po jej II Zjeździe znalazł się wśród bolszewików. W 1907–17 najbliższy współpracownik Lenina. Na zjeździe londyńskim (1907) wybrany na członka KC. Od 1908 na emigracji, wraz z żoną towarzyszył Leninowi w Krakowie i Białym Dunajcu. Razem z Leninem aresztowany 8 VIII 1914 z podejrzenia o szpiegostwo i przetrzymywany krótko w Nowym Targu. Wykładowca na organizowanych przez lidera bolszewizmu szkołach dla aktywu partyjnego w Bolonii i Longjumeau, nieopodal Paryża. Wspólnie z Leninem napisali książkę *Socjalizm i wojna*. Podczas dyskusji w elicie partyjnej na temat szans przejęcia władzy przez bolszewików razem ze swym partyjnym „bliźniakiem" →Kamieniewem wystąpił przeciwko idei powstania zbrojnego. W 1917–25 przewodniczący Rady piotrogrodzkiej, postulował, by robotnicy mogli „spontanicznie" na ulicach rozprawiać się z inteligencją. Swą polityką w dużym stopniu sprowokował powstanie Kronsztadu. Po rozpętaniu „czerwonego terroru" wsławił się opinią: „*Musimy pociągnąć za sobą dziewięćdziesiąt ze stu milionów mieszkańców Rosji Radzieckiej. Jeśli idzie o pozostałych, nie mamy im nic do powiedzenia. Muszą zostać zlikwidowani*". Jeden z najzacieklejszych realizatorów polityki antycerkiewnej. Na kongresie założycielskim Kominternu (1919) stanął na czele jego komitetu wykonawczego, opracowując „21 warunków", które musieli spełniać jego członkowie, całkowicie realizując wytyczne polityki Moskwy. W 1920 kierował zjazdem narodów Wschodu w Baku. Gorliwy zwolennik eksportu rewolucji i komunistycznych awantur w krajach zachodnich, autor formuły „socjalfaszyzm" na określenie niemieckiej socjaldemokracji, pierwszy zaproponował czwórkę klasyków: Marks–Engels–Lenin–→Stalin. W kręgach partyjnych zawsze miał opinię tchórzliwego, chciwego stanowisk i przywilejów, okrutnego, dwulicowego intryganta. Główny mówca na XII (1923) i XIII (1924) Zjazdach partii, czołowa postać wielu konferencji partyjnych. Uważał się za prawowitego następcę Lenina. Od 1923, razem z Kamieniewem i Stalinem, wchodził w skład triumwiratu antytrockistowskiego, główny obrońca sekretarza generalnego przed oskarżeniami Lenina. Po rozpadzie triumwiratu wszedł w sojusz z →Trockim. W efekcie klęski przeciwników Stalina utracił wszystkie stanowiska, w XI 1927 wydalony z partii. Później wielokrotnie zsyłany i wydalany, a po kolejnym wyrażeniu skruchy przyjmowany do partii. Na XVII Zjeździe (1934) wystąpił z apologetyczną mową pod adresem sekretarza generalnego. Po zabójstwie →Kirowa skazany na 10 lat, w VIII 1936 zasiadł na ławie oskarżonych jako główny, obok Kamieniewa, bohater „Trockistowsko-zinowiewowskiego Zjednoczonego Centrum". Skazany na śmierć, całował buty konwojentom prowadzącym go na egzekucję, błagając o litość.

Rozstrzelany 25 VIII 1936. (JS)

ZIUGANOW Giennadij Andriejewicz (ur. 1944), przywódca Komunistycznej Partii Federacji Rosyjskiej, lider komunizmu reformistycznego.

Urodził się 26 VI w Mymrino w obwodzie orłowskim. Absolwent Instytutu Pedagogicznego w Orle i Akademii Nauk Społecznych przy KC KPZR. Od 1961 pracował jako nauczyciel, później w ruchu związkowym, komsomolskim i aparacie partyjnym. W 1974–83 kierownik propagandy i agitacji komitetu obwodowego w Orle, w 1989–90 na czele referatu propagandy KC KPZR, członek Biura Politycznego KC KP RSFSR. W I 1992 przewodniczący Rady Ludowo-Patriotycznych Sił Rosji, w VI 1992 współprzewodniczący Dumy Rosyjskiego Soboru Narodowego. W II 1993, na II Nadzwyczajnym Zjeździe Komunistycznej Partii Federacji Rosyjskiej, na wniosek znanego później z antysemickich popisów generała Alberta Makaszowa, wybrany na przewodniczącego jej komitetu wykonawczego. W wyborach prezydenckich 1996 w drugiej turze pokonany przez →Jelcyna. Ta wersja komunizmu różni się od ultraradykalizmu partii „Trudowaja Rossija", kierowanej przez histerycznego Wiktora Anpiłowa. Inną odmianą komunizmu w Rosji postradzieckiej jest stalinizm Niny Andriejewej, kierującej WKP(b). Komunizm Ziuganowa ma stosunkowo umiarkowany, w języku leninowskim „rewizjonistyczno-oportunistyczny", a więc eklektyczny charakter i łączy trzy nurty ideowe: nacjonalizm, socjaldemokratyzm i komunizm właściwy. Dość łatwo odczytać w nim można nostalgię za znaną carską formułą: „prawosławie, samodzierżawie, ludowość". KPFR zakłada odbudowę ZSRR, akceptację gospodarki planowo-rynkowej (priorytet przemysłu ciężkiego, „narodowo zorientowany" kapitał prywatny), ochronę rolnictwa kolektywnego z ograniczonym farmerstwem, umiarkowany pluralizm polityczny, orientację na wartości narodowe, negację walki klas, etnosy bowiem w tej koncepcji to „*motor dziejów*", walkę z kosmopolityzmem oraz przeciwdziałanie „żydomasońskim" intrygom. Wielkie znaczenie przypisuje prawosławiu (sam ochrzcił się), którego wartości okazują się bliskie komunizmowi. „*Żyć zgodnie z prawdą, kochać bliźniego swego, wypełniać inne przykazania, zgodne z chrześcijańskimi uczyła* – twierdzi lider KPFR – *zarówno komunistów, jak i bezpartyjnych, większa część byłej KPZR*". Bardzo zaniepokojony jest mafią żydowską, która opanowała wszystkie

stanowiska w państwie („*Popatrzcie na rząd: ani jednej twarzy rosyjskiej*"). →Lenin przyjmowany tu jest wstrzemięźliwie ze względu na częściowo żydowskie pochodzenie, pozytywnie natomiast oceniany →Stalin za jego patriotyzm rosyjski. Następcy Lenina jednak „*brakowało parę lat*", by całkowicie skończyć z „żydowską" ideą internacjonalizmu. Stalinizm godzien jest zaakceptowania głównie jako ideologia wielkorosyjskiej imperialności lekko udekorowanej hasłami komunistycznymi. W perspektywie historycznej okres radziecki, zdaniem przywódcy KPFR, charakteryzuje się wprawdzie „*pewnymi błędami*", za które odpowiedzialność ponoszą wyłącznie „zdrajcy" typu →Trockiego lub →Gorbaczowa, usiłujący realizować obce interesom rosyjskim idee mafii międzynarodowych lub imperializmu amerykańskiego. Skłonny do uczonych wywodów, lider dostrzega zagrożenie dla Rosji również od strony „*światowych struktur zakulisowych*", globalistycznego mundializmu, tajnych *lobbies* finansjery i monopolistów gospodarczych. Całkowicie pozbawiony charyzmy, swą bezbarwną osobowością Ziuganow symbolizuje „emerycki" schyłek idei komunistycznej. (JS)

ZOSZCZENKO Michaił Michajłowicz (1895–1958), pisarz ironiczny, mistrz krótkiej formy.

Urodził się 9 VIII w Petersburgu (wg innych źródeł w Połtawie), w rodzinie ukraińskiego malarza-pieriedwiżnika. W 1913–15 studiował prawo na uniwersytecie w Petersburgu. W 1915 zgłosił się na front, do 1917 służył jako dowódca batalionu. W 1918 wstąpił do Armii Czerwonej, był adiutantem w I Pułku Biedoty Wiejskiej. Po demobilizacji kilkanaście razy zmieniał zawód, był śledczym, specjalistą od hodowli kur i królików w sowchozie, milicjantem, szewcem i buchalterem. W 1920–21 postanowił poświęcić się literaturze, wstąpił do piotrogrodzkiej grupy pisarzy „Bracia Serafiońscy" (por. →Szkłowski). W 1922 zdobył sławę publikacją *Opowiadań Nazara Iljicza, pana Siniebriuchowa*, w których przedstawił ironiczny opis obyczajowości w pierwszych latach po rewolucji. W ciągu 16 lat napisał ok. 480 cieszących się niezmienną popularnością opowiadań i felietonów. W 1933 wydał *Przywróconą młodość*, „*opowieść o tym, jak pewien człowiek radziecki, udręczony wiekiem, chorobami i melancholią, zapragnął przywrócić sobie utraconą młodość*". W dyskusji wokół utworu zabrały głos sławy lekarskie, w tym redaktor naczelny Encyklopedii Medycznej. W 1933 wziął udział w kierowanej przez →Gorkiego ponadstuosobowej brygadzie pisarzy, którzy odwiedzili Kanał Białomorski – w 1934 wydał *Historię jednego życia* o resocjalizacji łagrowego więźnia. Publikował utwory dla dzieci, m.in. cykl ironicznych moralitetów o →Leninie, który „rzucił palenie" i „herbatę pił bez cukru". Podczas wojny ewakuował się do Ałma-Aty. Napisał „dziennik intymny" *Przed wschodem słońca* (publ. w 1943–72), przez władze uznany za utwór „*obcy myślom i uczuciom narodu radzieckiego*". W 1946 stał się – obok →Achmatowej – głównym obiektem krytyki w partyjnej uchwale *O czasopismach „Zwiezda" i „Leningrad"*. Został usunięty ze Związku Pisarzy. Ostatnie kilkanaście lat życia przeżył w depresji psychicznej. W swej twórczości wykorzystywał iluzję potocznego języka mówionego („skaz", czyli typ nieautorskiej narracji, wykorzystujący żywą mowę bohaterów).

Zmarł 22 VII 1958 w Leningradzie, spoczywa na Cmentarzu Siestrorieckim. (GP)

Partyjna rezolucja o pismach „Zwiezda" i „Leningrad"

О журналах «Звезда» и «Ленинград»

Из постановления ЦК ВКП(б) от 14 августа 1946 г.

Сила советской литературы, самой передовой литературы в мире, состоит в том, что она является литературой, у которой нет и не может быть других интересов, кроме интересов народа, интересов государства.

Ż

ŻABOTYŃSKI Władimir Jewgienjewicz (właśc. Ziejew-Wolf Jonowicz, 1880–1940), współtwórca syjonizmu w Rosji.

Urodził się 17 X w Odessie, w rodzinie bogatego kupca żydowskiego. W 1898 wyjechał do Berna, potem do Rzymu, gdzie przez 3 lata uczęszczał na uniwersyteckie wykłady z prawa. W 1901 wrócił do Odessy, pod wrażeniem pogromu w Kiszyniowie (1903) przyłączył się do ruchu syjonistycznego. W 1904 przetłumaczył z jidysz na rosyjski *Poemat o pogromie* Chaima Bialika. W 1905–06 współtworzył „Przymierze dla Równouprawnienia Żydów w Rosji" i uczestniczył w ogólnorosyjskiej konferencji syjonistów w Helsinkach. Podczas I wojny światowej uzyskał zgodę Anglii na utworzenie żydowskiego legionu, który miał zwalczać tureckie panowanie w Palestynie; sam walczył jako szeregowy. Po wojnie zorganizował w Palestynie antyarabską samoobronę, za co został aresztowany przez władze brytyjskie. Od 1924 redagował syjonistyczne pisma w Berlinie i Paryżu, reprezentował skrajny nurt i był zwolennikiem wypędzenia wszystkich Arabów z Ziemi Obiecanej (za co Ben Gurion w latach 30. nazwał go „*Władimirem Hitlerem*"). Po wybuchu II wojny światowej agitował za ewakuacją Żydów z Europy Wschodniej i utworzeniem Armii Żydowskiej, która miała walczyć z III Rzeszą. W 1940 wyjechał na misję propagandową do USA. Jest autorem słynnej wypowiedzi, przypomnianej niedawno przez tygodnik „Moskowskije Nowosti": „*Nie mamy za co przepraszać. Jesteśmy narodem jak inne narody; nie mamy żadnych pretensji, aby być lepszymi. Za jeden z pierwszych warunków równouprawnienia uznajemy prawo do posiadania swoich własnych łajdaków, tak samo jak inne narody*".

Zmarł 4 VIII 1940 w pobliżu Nowego Jorku. W 1964 jego prochy przeniesiono do Jerozolimy i pogrzebano obok szczątków ojca syjonizmu, Teodora Herzla. (GP)

ŻDANOW Andriej Aleksandrowicz (1896–1948), działacz partyjny, symbol stalinowskiego obskurantyzmu w kulturze.

Urodził się 26 II w Mariupolu (w 1948–88 nosił nazwę Żdanow). W partii bolszewickiej od 1915. Agitator rewolucyjny w szeregach żołnierskich podczas I wojny światowej, komisarz na frontach wojny domowej. W 1930 członek KC, sekretarz KC, w 1939 członek Biura Politycznego. Na pierwszym zjeździe Związku Pisarzy Radzieckich w 1934 wystąpił z programowym referatem ideologicznym, formułującym stanowisko partii w kwestii „*realizmu socjalistycznego*" jako „*podstawowej metody*" literatury radzieckiej oraz określającym pisarzy, wedle stalinowskiej formuły, „*inżynierami ludzkich dusz*". W okresie powojennym wezwał do siebie →Prokofiewa i →Szostakowicza, demonstrując im na fortepianie, na czym ma polegać prawdziwa melodia. Po zabójstwie →Kirowa stanął na czele leningradzkiej organizacji partyjnej. Jeden z głównych mówców na plenum KC, 23 II–5 III 1937, stanowiącym ideologiczną inaugurację terroru jeżowszczyzny. Jego podpis, obok Stalinowskiego, widnieje pod telegramem z Soczi, 25 IX 1936, do Biura Politycznego, stwierdzającym konieczność zastąpienia →Jagody →Jeżowem. Uczestniczył osobiście w 1940 w aneksji Estonii, wywiązując się z powierzonego mu przez →Stalina zadania w zwykły dla siebie, brutalny sposób. Nie był tylko biernym wykonawcą, wielokrotnie wykazując energiczną inicjatywę. Ponosi znaczną winę za cierpienia leningradczyków podczas 900 dni wojennego oblężenia ich miasta. Nie podjął decyzji o ewakuacji ludności „*dla uniknięcia paniki*". Podczas oblężenia ludność cierpiała głód, a w zimowych miesiącach i dojmujący chłód. Zmarło około 1 300 000 osób, codziennie na ulicach widać było wyczerpane ludzkie widma i tysiące trupów, tymczasem stołówki aktywu partyjnego obficie zaopatrywano w delikatesową żywność. W „blokadowym" głodnym mieście toczyło się również „normalne" życie polityczne, a więc represje i polowanie na wrogów. W IV 1942 z oskarżenia o „szkodnictwo" skazano 127 uczonych, większość zginęła. Oprócz →Malenkowa Żdanow reprezentował ZSRR na konferencji rządzących partii komunistycznych (oraz włoskiej i francuskiej) w Szklarskiej Porębie (22–27 IX 1947), gdzie powołano do życia Kominform, mający integrować siły komunistyczne w zastępstwie zlikwidowanego w 1943 Kominternu. W wygłoszonym referacie przedstawił platformę ideologiczną Moskwy w toczonej zimnej wojnie z Zachodem, po raz pierwszy poddane kontroli Moskwy państwa Europy Środkowo-Wschodniej nazywając „obozem". Był to obóz „*antyimperialistyczny i demokratyczny*", mający przeciwko sobie obóz „*imperializmu i faszyzmu*". Wystąpienie to okazało się uzasadnieniem zimnowojennego podziału na dwa wrogie światy. Mianem „żdanowszczyzny" określa się proces powojennego powtórnego uszczelniania granic ZSRR (i „obozu") i umacniania izolacjonizmu od Zachodu, trwającego do śmierci Stalina. W 1946 Żdanow przeprowadził rozprawę z leningradzkimi czasopismami („Zwiezda", „Leningrad"), czyniąc głównym obiektem ataków →Achmatową i →Zoszczenkę. Charakterystyczny dla niego inwektywnie oszczerczy styl charakteryzuje również kolejne kampanie „żdanowszczyzny". Potępiano „*bezideowe*" filmy, pod koniec 1946 obiektem ataków stały się „*tendencje dekadenckie*" w teatrze, efektem czego było usuwanie z repertuaru sztuk autorów zagranicznych. Rok 1947 zainaugurował rozprawę z filozofią radziecką, niedostatecznie eksponującą „*klasowe treści*" doktryn przeszłości oraz wyższość marksizmu nad „*reakcyjnym idealizmem*". Szczególny niepokój Żdanowa wywoływała niedostateczna świadomość pracowników „*frontu filozoficznego*", myśl filozoficzna bowiem, unikając „obiektywizmu burżuazyjnego", winna prezentować walkę postępu z reakcją, socjalizmu z imperia-

lizmem, mieć partyjnie bojowy charakter. Przypominano w związku z tym opinię →Lenina (z dzieła *Materializm a empiriokrytycyzm*): *„Bezpartyjność w filozofii oznacza tylko pogardy godne, zamaskowane lokajstwo wobec idealizmu i fideizmu"*. Dyskusja nad niezadowalającym stanem filozofii została w 1948 zastąpiona dyskusją nad kryzysem radzieckiej muzyki współczesnej (Szostakowicz, Prokofiew, →Chaczaturian, Muradeli, Miaskowski) *„pozostającej w tyle"* w stosunku do dynamizmu innych dziedzin życia, popadającej w *„formalizm"*, naturalizm i szkodliwe burżuazyjne nowinkarstwo. Pod koniec 1948 „żdanowszczyzna" przynosi kampanię antykosmopolityczną, skierowaną przeciwko *„niewolniczemu płaszczeniu się przed Zachodem"*, której głównym zadaniem była budowa „żelaznej kurtyny", izolującej obywateli ZSRR od szkodliwych wpływów zewnętrznych. Obiektem antykosmopolityzmu byli przeważnie twórcy i intelektualiści pochodzenia żydowskiego, cechujący się *„indywidualistycznym i sceptycznym izolacjonizmem"* oraz *„kosmopolityzmem antyrosyjskim"*. Byli wśród nich i „nawiasowcy", twórcy posługujący się pseudonimami, demaskowani teraz poprzez podawanie, w nawiasie, żydowsko najczęściej brzmiących nazwisk. Problem powstał jeszcze w 1937, gdy na jednym z parteitagów Hitler mówił o dominacji Żydów w ZSRR. Redakcjom czasopism radzieckich polecono ukryć fakt „dominacji" poprzez nadawanie podejrzanym rosyjskobrzmiących pseudonimów. W 1949 z tą praktyką skończono. *„Socjalizm* – oświadczył jeden z pisarzy – *zbudowany w naszym kraju, ostatecznie usunął przyczyny skłaniające ludzi do przybierania pseudonimów. Nic nie przeszkadza im, by występowali otwarcie, nie chowając się przed społeczeństwem za pseudonimami. Nie jest tajemnicą, iż pseudonimami bardzo chętnie posługiwali się kosmopolici* (...). *Nastał czas raz na zawsze skończyć z pseudonimami"*. Nie dotyczyło to Stalina czy →Mołotowa, którzy z pseudonimów nie zrezygnowali. Antysemicki nurt „żdanowszczyzny" pociągnął liczne ofiary (likwidacja członków Żydowskiego Komitetu Antyfaszystowskiego w 1952, a wcześniej →Meyerholda, →Michoelsa, wielu pisarzy, nie zakończony wskutek śmierci Stalina, a odkryty w I 1953 „spisek morderców w białych chałatach", w większości lekarzy pochodzenia żydowskiego). Odbyta w 1949 sesja Akademii Nauk „ostatecznie" udowodniła prymat nauki rosyjskiej nad zachodnią. Rosjanie okazali się pionierami w budowie samolotu, odkryciu radia, transformatora, spadochronu. Przewrót przeżyła również historiografia. Potępiono *„niedocenianie wpływu Rusi Kijowskiej na Europę Zachodnią"*, przypominano o decydującym wkładzie narodu rosyjskiego do dziejów ludzkości, podkreślając na przykład, iż rosyjski to najbogatszy i najważniejszy język świata. Tendencje „burżuazyjne" zdemaskowano również w biologii (→Łysenko), ujawniono szkodliwy *„idealizm w fizyce"* (*„reakcyjny einsteinizm"*) i innych dziedzinach nauki.

Żdanow zmarł 31 VIII 1948, pochowany został pod murem kremlowskim, a śmierć jego (rzekome „otrucie") stała się pretekstem do kolejnych czystek. (JS)

ŻUKOW Gieorgij Konstantinowicz (1896–1974), najsłynniejszy dowódca radziecki z okresu II wojny światowej, minister obrony.

Urodził się 1 XII we wsi Striełkowka w guberni kałuskiej. Marszałek od 1943, czterokrotny (1939, 1944, 1945, 1956) Bohater Związku Radzieckiego. Uczestnik walk I wojny światowej i wojny domowej, zdążył też wyróżnić się w likwidacji powstania chłopskiego →Antonowa. W 1939 dowodził wojskami radzieckimi w zwycięskich walkach z Japonią na terenie Mongolii. W pierwszej połowie 1941 szef Sztabu Generalnego, zastępca

ludowego komisarza obrony. Z początkiem wojny z Niemcami dowódca frontu rezerwowego, leningradzkiego (uratował miasto nad Newą przed okupacją niemiecką) i zachodniego. Uczestniczył w obronie Moskwy w XII 1941. Od VIII 1942 pierwszy zastępca komisarza obrony i zastępca naczelnego wodza (→Stalina). Koordynator bitwy stalingradzkiej, dowodził następnie frontami zachodnim, 1. Ukraińskim i 1. Białoruskim, operacją wiślańsko-odrzańską oraz zdobyciem Berlina. W imieniu Naczelnego Dowództwa Armii Czerwonej oraz przedstawicieli USA, Wielkiej Brytanii i Francji 8 V 1945 przyjął kapitulację dowództwa niemieckiego. W 1945–46 stał na czele radzieckich wojsk okupacyjnych we wschodnich Niemczech, później zwierzchnik wojsk lądowych Armii Radzieckiej. W okresie późniejszym dowódca obwodów wojskowych odeskiego i uralskiego, odsunięty na prowincję przez Stalina, który całość zasług wojennych przypisał sobie. Trzykrotnie (1941, 1946 i 1948) podejmowane były próby wytoczenia mu procesu w stylu lat 30., ale za każdym razem natrafiały na zbyt silny opór środowisk wojskowych. W 1953–55 wiceminister, w 1955–57 minister obrony ZSRR. Odegrał decydującą rolę w aresztowaniu →Berii, a w 1957 w głównej mierze przyczynił się do zwycięstwa →Chruszczowa nad jego rywalami, umożliwiając członkom KC, zwolennikom I sekretarza, dotarcie na plenum samolotami wojskowymi. Dzięki tym zasługom jego polityczna ranga bardzo wzrosła, za co wkrótce zapłaci utratą stanowiska. W czasie podróży do Jugosławii dowie się, iż został usunięty z kierowania resortem obrony, ponieważ *„przejawiał skłonności bonapartystowskie"* oraz *„popularyzował kult swej osoby"*. Stanowił klasyczny typ dowódcy stalinowskiego, nie liczącego się z życiem podległych mu żołnierzy ani warunkami, w jakich przyszło im walczyć. Organizował pokazowe likwidacje „szpiegów niemieckich", których musiano zawsze znaleźć w każdej jednostce wojskowej. Nie podejmował się żadnej operacji, jeśli nie dysponował 5–6-krotną przewagą w ludziach i sprzęcie nad przeciwnikiem. Przeprowadzana w potwornym chaosie i ze względów wyłącznie prestiżowych końcowa operacja berlińska pociągnęła około 350 tys. ofiar. Pewne kłopoty miał stary marszałek ze swymi wspomnieniami, ponieważ chciał się w nich znaleźć aktualny przywódca, wstawiono więc fragment, w którym autor zapragnął przedyskutować z pułkownikiem →Breżniewem ważne kwestie rozszerzenia działań wojennych i wychowania politycznego.

Gieorgij Żukow

Zmarł 18 VI 1974 w Moskwie, urnę z prochami złożono w murze kremlowskim. (JS)

ŻWANIECKI Michaił Michajłowicz (ur. 1934), aktor i satyryk, „ulubieniec Wszechrusi" (wg →Riazanowa).

Urodził się 6 III w Odessie, w rodzinie lekarzy. W 1956 ukończył Instytut Inżynierii Morskiej. Pracował jako me-

chanik w odeskim porcie; zarazem pisał skecze i miniatury dla studenckiego teatru „Parnas". W 1964–70 kierownik literacki w leningradzkim teatrze →Rajkina. Tworzył miniatury: *W sali greckiej*, *Deficyt*, *Awas – tępy docent*. Po konflikcie z Rajkinem wrócił do Odessy i założył własny Teatr Miniatur, gdzie wystawiał autorskie spektakle: *Jak trafić na ulicę Derybasowską*, *Spotkali się i uciekli*, *Wasz oddany*. W latach 70. zdobył ogólnokrajową popularność. Jego ostre satyryczne programy często napotykały opór cenzury. W 1978 przyjęty do Związku Pisarzy. Od końca lat 70. sam występował na scenie z własnymi utworami. W 1982–93 opublikował: *Spotkania na ulicach*, *Za rok, za dwa*, *Moja Odessa*. W 1988 założył w Moskwie Teatr Miniatur, w którym w 1988–93 wystawił *Ptasi lot*, *Kabaret polityczny*, *Moją Odessę*. Jeździł z występami po całym ZSRR, występował również w Europie i Ameryce. W V 1994 miał wieczór jubileuszowy w Carnegie Hall w Nowym Jorku. Podczas „pieriestrojki" zaangażował się w przemiany w ZSRR; po krwawych wydarzeniach w Wilnie w styczniu 1991 na znak solidarności w żałobie wziął udział – wraz z →Klimowem, →Okudżawą, →Abuładze, →Starowojtową, Jurijem Kariakinem – w specjalnym wydaniu tygodnika „Moskowskije Nowosti". W 1995 założył satyryczne pismo „Magazin", w 1996–97 wydał kasetę *Witaj, elektoracie*. Jest autorem chwytliwego aforyzmu, że *„historia Rosji to walka ciemnoty z niesprawiedliwością"*. Mieszka w Moskwie i nadal cieszy się olbrzymią popularnością. (GP)

ŻYRINOWSKI Władimir Wolfowicz (ur. 1946): *„Pod moimi rządami żadna kobieta rosyjska nie będzie samotna"*.

Urodził się 25 IV w Ałma-Acie. Absolwent Instytutu Krajów Azji i Afryki. Pracując jako tłumacz w Turcji, został aresztowany za „propagandę komunistyczną". Od IV 1990 przewodniczący Liberalno-Demokratycznej Partii Rosji. Powszechne są podejrzenia (→Kaługin), iż był agentem KGB i ta instytucja w pierwszym okresie miała wylansować i finansować jego partię. W 1991 wziął udział w wyborach prezydenckich Rosji, osiągając trzecie miejsce (7,81%, 6 mln głosów), w programie postulując cele konsumpcyjne, w pierwszym rzędzie obniżenie cen wódki, z maksymalnymi – odbudowy ZSRR i ekspansji globalnej. W autobiografii *Ostatni marsz na południe* zwierzał się: *„Jakżeż marzę o tym, by nasi żołnierze obmyli buty w ciepłych wodach Oceanu Indyjskiego. Dźwięk dzwonów Kościoła prawosławnego na wybrzeżach Oceanu albo Morza Śródziemnego będzie zwiastować ludziom tych regionów nadejście pokoju i dobrobytu"*. LDPR zajęła drugie miejsce w wyborach do Dumy w 1993 (23% elektoratu), co zdawało się zapowiadać triumf przywódcy w elekcji prezydenckiej. Utalentowany aktor-showman, mistrz populistycznej demagogii, pragmatycznie stosujący swój program, potrafi materialnie wykorzystywać swoją pozycję. Podczas kryzysu 1999, w sytuacji próby uchwalenia przez komunistyczną większość Dumy *impeachmentu* wobec prezydenta oraz groźby odrzucenia kandydatury →Stiepaszyna na premiera, za poparcie obozu kremlowskiego uzyskał kontrolę nad władającą syberyjskimi rurociągami niezwykle dochodową firmą Transnieft'. Nie stroni od każdego kompromisu, niezależnie od uprzednich deklaracji. Propagując wielkorosyjski szowinizm, restaurację ZSRR, nie gardząc antysemickimi i faszystowskimi hasłami, ukrywa fakt, iż jego ojciec, Wolf Edelstein, był Żydem. Na pytanie o pochodzenie nie znalazł innej odpowiedzi jak tylko: *„matka Rosjanka, ojciec prawnik"*, stąd dla jednych pozostał „Władimirem Prawnikowiczem", dla innych – „Władimirem Adolfowiczem". Imputowanie mu „fanatycznego nacjonalizmu" (D. Remnick) nie jest jednak trafne, cechą tego polityka jest bowiem ultrapopulizm jako taktyka agitacji politycznej, sposób zjednywania zwolenników. Zewnętrznie ekstremistyczne, ultraszowinistyczne i ksenofobiczne deklaracje, jak również ekstrawaganckie zachowania i skandale czy chuligańskie prowokacje wobec ośrodków opiniotwórczych, kolegów-parlamentarzystów oraz dziennikarzy zawsze miały na celu umacnianie jego popularności i obecności w mediach. Nie są znane przypadki, by żyrinowcy spowodowali krwawe incydenty i zakłócenia porządku publicznego. Uważne analizy „ideowej" zawartości jego książek czy wielosłownego potoku ustnych improwizacji dowodzą obecności w nich – często w bliskim sąsiedztwie – twierdzeń całkowicie sprzecznych i wzajemnie wykluczających się. Wizja zmiany granic w Europie (m.in. likwidacji Polski), odrodzenie imperialne Rosji, niemożliwe bez militarnych rozstrzygnięć, sąsiadują ze stwierdzeniami: *„Jestem za pełnym rozwojem, ważne, by nie było wrogości, panowania jednego narodu, nie było dyskryminacji* (...). *Nikt nie powinien ginąć. Życie każdego człowieka jest zbyt drogie* (...). *Nie wolno dzielić ludzi i narodów na wielkie i małe"*. W istocie jest to rezultat zastosowania techniki marketingu politycznego. Pozorny radykalizm okazuje się kabaretem, odpowiadającym absurdalnej rzeczywistości, w jakiej żyje wyborca Żyrinowskiego i zwolennik jego partii, z którym, jeśli chce się być politycznie skutecznym, należy rozmawiać jego językiem, uwzględniać jego mentalność, poziom, fobie czy stereotypy oraz zagubienie, jakiego doznaje on w okresie dramatycznych przemian. Kwalifikowanie Żyrinowskiego jako „faszysty" może mieć sens, jeśli pojęcia tego używać nie w nazistowskim, lecz włoskim (mussolinistycznym) kontekście, reprezentującym nie ludobójczy rasizm, lecz megalomanię, „postmodernistyczną" demonstrację wyzwolenia z reguł logiki oraz powagi dysput politycznych. Winowajcą wszystkich nieszczęść i katastrof Rosji są dla Żyrinowskiego głównie Stany Zjednoczone i perfidny Zachód. Wódz LDPR okazał się jednak na politycznej scenie Rosji postacią przejściową, co dokumentują coraz skromniejsze jego wyniki wyborcze. (JS)

WYŻSZA SZKOŁA PEDAGOGICZNA BIBLIOTEKA GŁÓWNA

PODSTAWOWE ŹRÓDŁA

Aleksiejewa L., *Istorija inakomyslija w SSSR. Nowiejszyj pieriod*, Wilnius-Moskwa 1992.
Alexeyeva L., *Soviet Dissent. Comtemporary Movements for National, Religious, and Human Rights*, Middletown 1985.
Andrusiewicz A., *Mit Rosji. Studia z dziejów i filozofii rosyjskich elit*, t. 1–2, Rzeszów 1994.
Bauman J., Jurieniew R., *Mała encyklopedia kina radzieckiego*, Warszawa 1987.
Boffa Dż., *Istorija Sowietskogo Sojuza*, t. 1–2. Pieriewod s italjanskogo, Moskwa 1994.
Bolszaja sowietskaja encykłopiedija, t. 1–30, Moskwa 1969–1978.
Bratkiewicz J., *Rosyjscy nacjonaliści w latach 1992–1996. Od detradycjonalizacji do retradycjonalizacji*, Warszawa 1998.
Brojtman E., *Znamienityje jewriei (165 mużczin i żenszczin). Kratkije biografii*, Moskwa 1997.
Bronskaja Dż., Czugujew W., *Kto jest' kto w Rossii i bywszem SSSR. Wydajuszczijesia licznosti bywszego Sowietskogo Sojuza, Rossii i emigracyi*, Moskwa 1994.
Carrère d'Encausse H., *The End of the Soviet Empire. The Triumph of the Nations*, New York 1993.
Conquest R., *The Great Terror*, London 1969.
Courtois St. i in., *Czarna księga komunizmu. Zbrodnie, terror, prześladowania*, Warszawa 1999.
Dobbs M., *Precz z Wielkim Bratem. Upadek imperium radzieckiego*, Poznań 1998.
Drawicz A., Nieuważny F., Olbrych W., *Literatura rosyjska*, Warszawa 1999.
Fiłosofy Rossii XIX-XX stoletij. Biografii, idiei, trudy, Moskwa 1995.
Fitzpatrick S., *The Russian Revolution 1917–1932*, Oxford–New York 1982.
Gorkij M., *Nieswojewriemiennyje mysli (1917–18)*, Paris 1971.
Graczow A., *Kriemlowskaja chronika*, Moskwa 1994.
Hosking G. A., *The Awakening of the Soviet Union*, London 1990.
Istorija Russkoj Prawosławnoj Cerkwi, Moskwa 1994.
Jutkiewicz S. (red.), *Kino. Encykłopiediczeskij słowar'*, Moskwa 1986.
Kalugin O., *My 32 years in Intelligence and Espionage against the West*, London 1994.
Kazak Wolfgang, *Leksikon russkoj litieratury XX wieka*, Moskwa 1996.

Kosmacz G., Kosmacz J., *Tragiedija kumirow riewolucji. Stranicy politiczeskich biografij N. Bucharina, A. Rykowa, L. Trockogo*, Minsk 1994.
Prochanow O. (red.), *Kto jest' kto w Rossiji: Sprawocznoje izdanije*, Moskwa 1998.
Kto jest' kto w Rossii i w bliźniem zarubieżje. Sprawocznik, Moskwa 1993.
Kto jest' kto w Rossii, Moskwa 1997.
Kto jest' kto w Rossii. Sprawocznoje izdanije, Moskwa 1997.
Łatyszew G., *Rassiekrieczennyj Lenin*, Moskwa 1996.
Malia M., *Sowiecka tragedia. Historia komunistycznego imperium rosyjskiego 1917–1991*, Warszawa 1998.
Maslin M. (red.), *Russkaja fiłosofija. Słowar'*, Moskwa 1995.
Miedwiediew R., *Ludzie Stalina*, Warszawa 1989.
Nieuważny F. (red.), *Słownik pisarzy rosyjskich*, Warszawa 1994.
Osińska K., *Leksykon teatru rosyjskiego XX wieku*, Warszawa 1997.
Pichoja R., *SSSR: Istorija własti. 1945–1991*, Moskwa 1998.
Pipes R., *Rewolucja rosyjska*, Warszawa 1994.
Politiczeskaja istorija Rossiji w partijach i licach, Moskwa 1994.
Politiczeskije diejatieli Rossii. Biograficzeskij słowar', Moskwa 1993.
Politiczeskije partii w Rossii. Koniec XIX–pierwaja triet' XX wieka. Encykłopiedija, Moskwa 1996.
Pomorski A., *Duchowy proletariusz*, Warszawa 1996.
Rapoport W., Aleksiejew J., *Izmienia Rodinie. Oczerki po istorii Krasnoj Armii*, London 1989.
Remnick D., *Grobowiec Lenina*, Warszawa 1997.
Remnick D., *Zmartwychwstanie*, Warszawa 1997.
Russkij balet. Encykłopiedija, Moskwa 1997.
Russkoje zarubieżje. Zołotaja kniga emigracyi. Pierwaja triet' XX wieka. Encykłopediczeskij biograficzeskij słowar', Moskwa 1997.
Sankt-Pietierburg. Pietrograd. Leningrad. Encykłopiediczeskij sprawocznik, Moskwa 1992.
Schapiro L., *The Communist Party of the Soviet Union*, New York 1959.
Smaga J., *Narodziny i upadek imperium. ZSRR 1917–1991*, Kraków 1992.
Sowietskij encykłopiediczeskij słowar', Moskwa 1985.
Suchanek L. (red.), *Emigracja i tamizdat. Szkice o współczesnej prozie rosyjskiej*, Kraków 1993 (i kolejne książki z serii „Literatura Rosyjska – Emigracja – Tamizdat – Samizdat": *Dać świadectwo prawdzie. Portrety współczesnych pisarzy rosyjskich*, Kraków 1996; *Realiści i postmoderniści. Sylwetki współczesnych rosyjskich pisarzy emigracyjnych*, Kraków 1997).
Suchanek L., *Homo sovieticus, świetlana przyszłość, gnijący Zachód. Pisarstwo Aleksandra Zinowiewa*, Kraków 1999.
Szafarewicz I., *Put' iz-pod głyb*, Moskwa 1991.
Szmidt S. (red.), *Moskwa. Encykłopiedija*, Moskwa 1998.
Ulam A. B., *The Bolsheviks*, New York 1965.
Wiert N., *Istorija sowietskogo gosudarstwa 1900–1991*. Pieriewod s francuzskogo, Moskwa 1998.
Wołkogonow D., *Etiudy o wriemieni*, Moskwa 1998.
Wołkogonow D., *Lenin. Politiczeskij portriet*, Moskwa 1994.
Wołkogonow D., *Triumf i tragiedija. Politiczeskij portriet J.W. Stalina*, Moskwa 1989.
Zieńkowicz N., *Tajemnice mijającego wieku. Władza, zakulisowe działania, zatargi*, Warszawa 1999.

SPIS TREŚCI

Od autorów 5
Hasła 9
Podstawowe źródła 336

Społeczny Instytut Wydawniczy Znak, Kraków 2000. Wydanie I.
Druk: Olsztyńskie Zakłady Graficzne, ul. Towarowa 2, Olsztyn.